

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

ॐ प्राक्कथनम् ॐ

अयि आयुर्वेदभावप्रकाराभिलाषिणः सज्जनाः ! शिष्यगणाश्च !

अस्मिन्नगति जगदीशितुरनुपमकृपाद्योतकं सुदुर्लभं नरत्वमवाप्य वि-
चरन्तो ये जीवा जीवोपमाः पशुसदृशा नास्तिका नास्तिका वा सन्ति तेषां
स्मेषामपि पुमर्थंचतुष्टयसाधनं केवलं कलेवरमिदमेवेत्यत्र नास्ति कोऽपि
विचिकित्साऽवसर । अत एवोक्तं—

“धर्मार्थकाममोक्षाणामूलमुक्तं कलेवरमि”ति ।

किन्तु तत्रेदमप्यवधेयं—

तच्च सर्वार्थसंसिद्धये भवेद्दु यदि निरामयमिति ।

तत आदौ निरामयत्वलाभाय सर्वैरपि प्रयतितव्यम् । तत्रादौ रोगाणां
ज्ञानं ततस्तन्निराकरणकरणानामोषधीनां स्वरूपतो ज्ञानं पश्चात्तासां चोप-
योगिताया ज्ञानभावश्यकमित्यादिकं सर्वं मनसि कृत्य चरकादिभिर्महर्षिभि-
र्विविधाः संहिता व्यदधुः । तत्पश्चादुक्तविषयेषु पृथक् पृथग्निदानोन्तनानां
स्वल्पमतीनां कृते रोगपरिचारायकं “माधवनिदानम्” द्रव्यगुणविवेचको “राज-
निघण्टुवा”दिकः, चिकित्साविचिकित्सानिवारकः “शार्ङ्गधर”प्रभृतिको नैक-
विधो ग्रन्थस्तदन्यैरायुर्वेदविद्भिर्विनिर्मितः । परन्त्वेकत्र कुत्रापि सुगमरी-
त्या चिकित्सोपयोगिसर्वविधविषयाणां सन्निवेशमलभमानेन दयाप्लुतमा-
नसेन श्रीमन्मिश्रलटकनतनयेन श्रीभावमिश्रेण भावप्रकाशनामकोऽयं ग्रन्थो
निरमायि ।

यत्र पूर्वमध्यमोत्तरखण्डानि सन्ति । तत्र क्रमेण १ आयुर्वेदप्रवक्तृप्रा-
दुर्भावप्रकरणम्, २ सृष्टिप्रकरणम्, ३ गर्भप्रकरणम्, ४ बालप्रकरणम्, ५
दिनचतुर्चर्याप्रकरणम्, ६ वर्गप्रकरणम्, ७ परिभाषाऽऽदिप्रकरणं चेति सप्त
प्रकरणानि विद्यन्ते, तत्रादिमे प्रकरणे-आयुर्वेदस्य निरुक्तिस्तस्य प्रादुर्भा-
वः कस्मात् २ कदा २ जात इत्यपि नामनिर्देशपूर्वकं वर्णितम् । ततो द्विती-

ये-सृष्टिक्रमस्तत्र प्रकृतिस्वरूपनिरूपणं, प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये, सा-
 त्विकराजसतामसपुरुषाणां लक्षणं सप्तप्रकृतीनां निरूपणादिकं च साहच्य-
 रोत्या समीचीनं कृतम् । तदनु तृतीये-रजस्वलास्वरूपं, रजस्वलाया नि-
 यमादिकं, तस्याः कृत्यम्, भर्तृकृत्यम्, गर्भावतरणक्रमः स्त्रीपुंसनपुंसकग-
 र्भवतीनां लक्षणानि, तदुत्पत्तिकारणादीनि, वातपित्तकफसंज्ञकानां दोषाणां
 निरूपणं, रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणां सप्तधातूनाम्, आहाररसादेव
 तेषां च कथमुत्पत्तिरित्यस्य च विशदवर्णनम्, तेषां च प्रलानां वर्णनम्,
 उपधात्वाशयकलाममसन्धिशिरोहनायुधमनोऽपडरारश्मिभ्रूतोऽजालकूर्वा-
 रज्जुसेवनीसंघातसीमन्तवर्गलोमलोमकूपानां गर्भसम्बन्धिनिखिलविषया-
 णां प्रसवमासानां च वर्णनम्, सूतिकागृहस्यासन्नप्रसवाया लक्षणादिनिरू-
 पणं च यथाविधि विहितम् । अतुर्थे-बालस्य जन्मोत्तरविधेः लविधि प्र-
 तिपादनं, धात्रीलक्षणादिकं च, बालस्य परिचर्याऽऽदिकं, वातादिप्रकृतिक-
 पुरुषलक्षणं च वर्णितम् । पञ्चमे-भानूपजङ्गलसाधारणसंज्ञकदेशानां धर्म-
 शास्त्रानुमोदितदिवसरजनीकृत्यानां च षट्सु ऋतुषु पृथक् पृथक् योग्यचर्या-
 याश्च विशदवर्णनं कृतम् । षष्ठे वर्गप्रकरणे-मिश्रवर्गादारभ्यानेकार्थवर्गं या-
 वच्चतुर्विंशतिवर्गाः सन्ति । तत्र मिश्रवर्गे-व्याधेः साध्यासाध्यादीनां चि-
 कित्सायाश्च लक्षणं, तत्पद्धतिनिरूपणं, रोगिवैद्यदृतादीनां लक्षणादिकम्,
 आयुर्विषयकविचारश्च, दीर्घायुषः स्वल्पायुषश्च रोगिणो लक्षणम्, ओषधि-
 परीक्षणदिकं द्रव्यगतसगुणवीर्यविपाकशक्तीनां पञ्चपदार्थानां विवेचना-
 पूर्णं निरूपणमित्यादिकं भणितम्, तदनु द्वितीयादिषु हरीतक्यादिषु वर्गेषु
 हरीतकीत आरभ्य मधुखण्डपर्यन्तानां द्रव्याणां तथा मध्यगतमांसकृतान्नव-
 र्गयोर्मांसस्यान्नस्य च गुणास्तत्साधनप्रकाराश्च साधु वर्णिता एवमन्तिमे-
 वर्गोऽनेकार्थवाचकभेषजाभिधायिशब्दानां संग्रहोऽपि कृतः । ततः सप्तमे-प-
 रिभाषाऽऽदिप्रकरणे १ मानपरिभाषा २ भेषजविधान ३ धात्वादिशोधनमा-
 रणविधि ४ स्नेहपानविधि ५ पञ्चकर्मविधि, ६ धूमपानादिविधि, रोगिप-
 रीक्षानामकानि सप्त प्रकरणानि सन्ति । किं च षड्भिः प्रकरणैः पूर्वो भा-
 गस्तथाऽन्तिमेन सप्तमेन प्रकरणेन द्वितीयो भागः स्वीकृतोऽस्य सम्पाद-
 कैल्लेखकैश्च ।

अपि चात्र पुष्पाकार (*)विह्वलमन्विता ग्रन्थस्यांशाष्टीकारूपेण बोद्ध-
व्यास्तद्भिन्ना मूलरूपेणेति विज्ञप्तिरस्माकम् ।

किं च बहुषु स्थलेष्वभ्येतृणां विशेषतः परीक्षाऽर्थिनां विद्याऽर्थिनां
कृते नवीनमवतरणमवतारितमित्यपि न विस्मर्त्तव्यम् ।

अयं ग्रन्थो यद्यप्यन्यत्र प्रकाशितचरस्तथाऽपि बहुमूल्यलभ्यतया नातो-
व सुलभ आसीत् सर्वेषामिति लघ्वाकारेणास्य मुद्रणं "विद्याविलास" मु-
द्रणयन्त्रालये तद्ध्यक्षेण श्रेष्ठिवरश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन स्वकीयद्र-
व्यव्ययेन कारितम्, तेनैव चाभ्यथितेन मयाऽस्य यथा मति सम्पादनमपि
कृतम् ।

यदि चात्र सीलकाक्षरसंयोजकस्य सम्पादकस्य मम च प्रमादात् क-
चिदपि का चिदपि त्रुटिः स्याद् दृष्टिदोषोद्भवा किं वाऽज्ञानविलाससम्भ-
वा सा स्वकीयेव क्षन्तव्या क्षान्तिनिधिभिः सुमतिभिस्तत्र भवद्भिरायुर्वेदं
विद्वद्भिरिति सविनयमनुनयो—

श्रीराधारमणमन्दिरे
(बुलानाला) काश्याम्
ज्यैष्ठ्यामायां सं० १९९२ वै०

}

विदुषामेकान्तविनेयस्य
साहित्यशास्त्रिणो
ब्रह्मशङ्करमिश्रस्य

* श्रीः *

भावप्रकाशः

अथ आयुर्वेदप्रवक्तृप्रादुर्भावप्रकरणम् ॥ १ ॥

गजमुखममरप्रवरं सिद्धिकरं विघ्नहर्त्तारम् ।

गुरुमवगमनयनप्रदं मिष्टकरोमिष्टदेवतां यन्दे ॥ १ ॥

अथ कवेरुक्तिः—

आयुर्वेदागमनं क्रमेण येनाभवत् भूमौ । प्रथमं लिखामि तमहं नानातस्त्राणि सन्दृश्य ॥ २ ॥

अथायुर्वेदस्य लक्षणमाह—

आयुर्हिताहितं व्याधेर्निदानं शक्यं तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥ ३ ॥

अथायुर्वेदस्य निरुक्तिमाह—

अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः ॥ ४ ॥

*शरीरजीवयोयोगो जीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः, आयुर्वेदद्वारा आयुष्याप्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्यामारोगेणायुर्विन्दति, तेनैव हेतुना परस्याप्यायुर्वेत्ति च ॥ ४ ॥

अथायुर्वेदस्योत्पत्तिक्रममाह । तत्रादौ ब्रह्मणः प्रादुर्भावमाह—

विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षलोकमथीमृजुम् ॥ ५ ॥

ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्मसु । विधिर्धीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदमुपादिशत् ॥ ६ ॥

अथ दक्षात् प्रादुर्भावमाह—

अथ दक्षः क्रियादक्षः स्ववद्यौ वेदमायुषः । वेदथामास विद्वांसौ सूर्योश्चौ सुरसत्तमौ ॥ ७ ॥

अथारिवनीसुताभ्यां प्रादुर्भावमाह—

दक्षादधीत्यदस्रौवितस्रुतः संहितां स्वीयाम् । सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ॥ ८ ॥

स्वयम्भुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण हवाऽथ तत् । अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥ ९ ॥

देवासुररणे देवा दैत्यैश्च सक्षताः कृताः । अक्षतास्ते कृताः सद्यो दत्ताभ्यामद्भुतं महत् ॥ १० ॥

वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दत्ताभ्यां चिकित्सितः । सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥ ११ ॥

विशीर्षो दशनाः पूज्यो नेत्रे नष्टे भगस्य च । शशिनो राजयक्षमाऽभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ॥ १२ ॥

भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन्विकृतिं गतः । वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥ १३ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषजां वरौ । बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवोकसाम् ॥ १४ ॥

अथेन्द्रात् प्रादुर्भावमाह—

सन्दृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्माण्येतानि यत्नवान् । आयुर्वेदं निरुद्धेगं तौ यथाचे शचीपतिः ॥ १५ ॥

नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल वाचितौ । आयुर्वेदं यथाऽधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥ १६ ॥
नासत्यान्यामधीत्यैव आयुर्वेदं शतक्रतुः । अध्यापयामास बहुदानत्रेयप्रमुखान्मुनीन् ॥ १७ ॥

अथान्त्रेयात् प्रादुर्भावमाह—

एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः । चिन्तयामास भगवानान्त्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥ १८ ॥
किं करोमि क्वगच्छामि कथं लोका निरामयाः । भवन्ति सामथानेताश्च शकनोमि निरीक्षितुम् ॥ १९ ॥
दयालुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः । एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥ २० ॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य गतवानान्त्रेयस्त्रिदशालयम् ॥ २१ ॥
तत्र मन्दिर्मन्दिस्वयंगत्वा ब्रह्मं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनस्तुयमानं सुरर्षिभिः ॥ २२ ॥
भासयन्तं दिशो भासा आस्करप्रतिभं त्विषा । आयुर्वेदमहाऽऽचार्यं शिरोधार्यं दिवोकसाम् ॥ २३ ॥
ब्रह्मस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनः स्थितः । तमग्रे पूजयासास भृशं भूरितपःकृशम् ॥ २४ ॥
कुशलं परिप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम् । स मुनिर्वकुमारोभे निजागमनकारणम् ॥ २५ ॥
देवराज ! न राजाऽसि दिव एव यतो भवान् । विधात्रा विहितो यत्नात्त्रिलोकीलोकपालकः ॥ २६ ॥
व्याधिभिर्व्याथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः । भूतले सन्ति सन्तप्यतेषां हन्तुं कृपां कुरु ॥ २७ ॥
आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृणाम् । तथेत्युक्त्वा सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम् ॥ २८ ॥
मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः । अभिनन्द्य तमाशीमिराजगाम पुनर्महीम् ॥ २९ ॥
अथान्त्रेयो मुनिश्चेष्टो भगवान्करुणाऽऽकरः । स्वनाम्नां संहितां चक्रे नरवर्गानुक्रमया ॥ ३० ॥
ततोऽग्निवेशं भेडञ्च जातूकर्णं पराशरम् । क्षीरपाणिञ्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥ ३१ ॥
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा । ततो भेडादयश्चक्रुः स्वस्वं तन्त्रं कृतानि च ॥ ३२ ॥
श्रावयामासुरान्त्रेयं मुनिवृन्देन बन्दितम् । श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभुदग्निनन्दनः ॥ ३३ ॥
यथावत्सूत्रितं दृष्ट्वा प्रहृष्टा मुनयोऽभवन् । दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा सात्विति चानुवन् ॥ ३४ ॥

अथ भरदाजात् प्रादुर्भावमाह—

एकदा द्विमवत्पार्वेन देवादागत्य सङ्गताः । मुनयो बहवस्तेषां नामभिः कथयाम्यहम् ॥ ३५ ॥
भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः । ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ ॥ ३६ ॥
पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वसिष्ठः सपराशरः । हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च ॥ ३७ ॥
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च कश्यपः काश्यपोऽपि च । भारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलञ्च ॥ ३८ ॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयश्च बौनकः । मातृवलायनसांकृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षकः ॥ ३९ ॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ । काङ्गायनो वैजवापः कुशिको बादरायणः ॥ ४० ॥
द्विर्ण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमो च गोभिलः । वैशानसा बालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः ॥ ४१ ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च । तपसस्तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्नयः ॥ ४२ ॥

सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम् ।

तच्च सर्वार्थसंसिद्धयै भवेद्यदि निरामयम् ॥ ४३ ॥

सर्वस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् । हतारः प्रसृता रोगा यत्र सत्र च सर्वतः ॥ ४४ ॥

रोगाः कार्श्यकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा-

दृष्टा हृन्दिश्याक्सिंक्षयकराः सर्वाङ्गपीडाहराः ।

असार्थाखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात्

प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् ॥ ४५ ॥

तत्तेषां प्रशान्ताय कश्चन विविक्षित्तयो भवद्भिर्दुष्टै-

र्यान्वैरिस्थमिधाय संतपे भारद्वाजं मुनिं तैःशुक्लम् ।

सर्वं योरयो भगवन्सहस्रत्रयर्न यावत्सव लब्धं क्रमा-

दायुर्वेदमधीत्य यं भवभयान्मुक्ता अवानो वयम् ॥ ४६ ॥

इत्थं स मुनिभिर्योगैः प्राथितो विलक्षान्वितैः । भारद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् ॥ ४७ ॥

तत्रेन्द्रभद्रं वरुणं सुरविमणलक्ष्यगम् । दृष्टवान् दृष्टहृत्तारं दीप्यमाननिवातलम् ॥ ४८ ॥

उद्भवैव स मुनिं प्राह भगवान्मवद्या मुदा । धर्मज्ञ ! स्वामतं तेऽथ मुनिं तं समपूजयत् ॥ ४९ ॥

सोऽमिगन्ध जयाक्षीभिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयामास उत्तमः ॥ ५० ॥

व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां प्रशान्तोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥

अपाठयन्मुनिं साङ्गमायुर्वेदं कतक्रतुः । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीलङ्ग निरस्य यत् ॥ ५२ ॥

सोऽनन्तपारं त्रिलक्षधमायुर्वेदं महासुनिः । यथाधदचिरात्सर्वं द्रुष्टुं तन्मना मुनिः ॥ ५३ ॥

तेनायुः सुचिरं लेभे भारद्वाजो निरामयम् । अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीलङ्गः सुविरायुषः ॥ ५४ ॥

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान्द्रव्याणि कर्माणि हृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः ॥ ५५ ॥

आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि स्वसुंनयो यथा ॥ ५६ ॥

अथ चरकात् प्रादुर्भावमाह—

यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवासवान् ॥ ५७ ॥

अथधन्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ ५८ ॥

तत्र लोकान्गदैर्गस्तान्मव्यथया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु व्ययान् त्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥ ५९ ॥

तान्दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशान्तकारणम् ॥ ६० ॥

सञ्चिन्त्य सः स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । प्रतिदस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ ६१ ॥

यतश्चर हवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ ख्यातश्च क्षितिमण्डले ॥ ६२ ॥

स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि । सहस्रवदनस्थांशो येन ध्वंशो रुजां कृतः ॥ ६३ ॥

आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ॥ ६४ ॥

तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपद्भित्रता । चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥ ६५ ॥

अथ धन्वन्तरेः प्रादुर्भावमाह—

एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः ॥ ६६ ॥

तान्दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयाया परिपीडितम् । दयाऽऽर्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ ६७ ॥

धन्वन्तर ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥६८॥
 उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥६९॥
 तस्मात्त्वं पृथिवीं । याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥७०॥
 हस्त्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेऽप्यया । समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥७१॥
 अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजदेवमनि ॥७२॥
 नाम्ना तु सोऽभवत्ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः ॥७३॥
 यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥७४॥
 हिताय देहिनां स्वीयो संहिता विहिताऽमुना । अथ विद्याऽथिनो लोकान्संहितां तामपाठयत् ॥

अथ सुश्रुतात् प्रादुर्भावमाह—

अथ ज्ञानदशा विश्वामित्रप्रभृत्तयोऽविदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥७५॥
 विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥७६॥
 तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥७७॥
 आयुर्वेदं पठस्व त्वं लोकोपकृतिहेतवे । सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारो महामखः ॥७८॥
 पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिको गतः । तेन साद्धं समध्येतुं मुनिसूनुशतं ययौ ॥७९॥
 अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् । भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वैदुभिः स्तुतम् ॥८०॥
 काशिराजं दिवोदासन्तेऽपद्यन्विनयान्विताः । स्वागतं च तदा चाह दिवोदासो यशोधनः ॥८१॥
 कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरत्तरम् ॥८२॥
 भगवन्मानवान्ष्टब्ध्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रन्दतो त्रियमाणैश्च जाताऽस्माकं हृदि व्यथा
 आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमांगताः । आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ॥८३॥
 अद्वीकृत्य दक्षस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् । व्याख्यातं तेन ते यत्नाजगृहुर्हृत्नयो मुदा ॥८४॥
 काशिराजं जयाशीभिरभिनन्द्यमुदाऽन्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धार्थां जगुर्गोर्हं स्वकं स्वकम् ॥८५॥
 प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान्स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक्त्राणि तेनिरे ॥८६॥
 सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात्तत्सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥८७॥

रत्यायुर्वेदप्रवक्तृप्रादुर्भावप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ सृष्टिप्रकरणं ग्रन्थारम्भश्च ॥ २ ॥

आयुर्वेदाध्विमध्यादतिमत्सुनयो योगरत्नानि यद्वा-
 ल्लच्छवा स्वे स्वे निवन्धे दधुरखिलजनध्याधिविध्वंसनाय ।
 तत्तद्ग्रन्थाद् गृह्यतेः सुवचनमणिभिर्भाषमिश्रश्चिकित्सा-

शास्त्रे जाडयान्धकारं प्रशमयितुमिदं संविद्यते प्रकाशम् ॥ १ ॥

श्रीपतिपदप्रसादा-दाशीभिर्भिमिदेवानाम् । भावप्रकाशनाम्ना ग्रन्थोऽयं पठ्यतां सर्वः ॥ २ ॥

एतस्य निबन्धस्य फलं चिकित्सा, चिकित्सा च पुरुषस्य, पुरुषस्तु चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्म-

समवायस्वस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां जीवात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह—

आत्मा ज्योतिश्चिदानन्दरूपो नित्यश्च निःस्पृहः । विर्गुणः प्रकृत्यैर्गतात्सतुणः कुरुते जगत् ॥३॥

*सगुणः = इच्छाऽऽदियुक्तः ॥ ३ ॥

अथ प्रकृतेः स्वरूपमाह—

तत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणस्ते प्रकृतिः स्रष्टाः । ता जडाऽपि जगत्कर्त्री परमात्मचिदव्ययात् ॥४॥

*सतः साधोर्भावः सत्त्वं = प्रकाशकं ज्ञानसुखहेतुः, रजो = रागात्मकं दुःखहेतुः, ताम्यति
ग्लानि प्राप्नोत्येतेनेति तमः = आवरणं मोहहेतुः, ते गुणाः समाः प्रकृतिरित्यर्थः । तथा सति
न्यूनाधिकगुणा विकृतिः ॥ ४ ॥

अथ सृष्टतमुपदिशन् ध्वन्तरिः प्रकृतेः स्वरूपविशेषमाह—

‘सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतःसम्भवहेतुरव्यक्तं नामेति

*प्रस्थायसर्थाः-अव्यक्तं=न व्यज्यते स्मेत्यव्यक्तं मूलप्रकृत्यपरपर्यायम्, ततः सर्वभूतानां
कारणं=समवायिकारणम्, अकारणं=न विद्यते कारणं यस्य तत्, सत्त्वरजस्तमोलक्षणं=
स्वसत्त्वरजस्तमःस्वरूपम्, अष्टरूपम् = अव्यक्तं-सहान्-अहङ्कारः-पञ्च तन्मात्राणीत्यष्टौ रू-
पाणि यस्य तत्, यत इन्द्रियाणां महाभूतानां च कारणतया महदादयोऽपि सप्त प्रकृतयः,
एवमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तमित्युपसंहारः ॥ क ॥

अथ प्रकृतिपुरुषयोः सावर्न्यमाह—

“उभावप्यनादौ उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ

उभावपि नित्यौ उभावप्यपरो उभावपि सर्वगतौ” इति ॥ ख ॥

*उभावप्यलिङ्गौ = लयं क्वचिदपि न यातः, उभावप्यपरो = न विद्यते परोऽपरो याभ्यां-
तावपरो ॥ ख ॥

अथातस्तयोर्वैधर्म्यमाह—

“एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चे”ति ॥ ग ॥

*अचेतना = जडा, त्रिगुणा = सुखगुणत्रयात्मिका, बीजधर्मिणी = सवर्षा महदादीनां
विकाराणां बीजत्वेनावस्थिता, प्रसवधर्मिणी = पुरुषेणाद्धान्ता क्षोभं प्राप्य सान्ध्यमतिक्रम्य
महदहङ्कारादिक्रमेण जगतः प्रसवित्री, अमध्यस्थधर्मिणी = सुखदुःखभोगभोगिनी, न तु
सुखदुःखभोगादुदासीना ॥ ग ॥

“पुरुस्तु चेतनावान् निर्गुणोऽप्रसवधर्माऽबीजधर्मा मध्यस्थधर्मा चे”ति ॥ घ ॥

*निर्गुणः = अविद्यमानसत्त्वादिगुणः, अबीजधर्मा = महाप्रलये सहदादीनां विकाराणां
प्रकृताविद्य तस्मिन्ननवस्थानाद्, अमध्यस्थधर्मा = सुखदुःखेच्छाद्वेषादिभ्य उदासीनः ॥ घ ॥

अथ प्रकृतेर्नामान्याह—

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिरन्त्या चाविकृतिस्त्रया । पदानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥ ३ ॥

अथ प्रकृतेर्गुणानाह—

सत्त्वं रजस्तमस्त्रीणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः । तैश्च युक्तस्य चित्तस्य कथयाम्यखिलां गुणान् ॥ ३ ॥

अथ सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो लक्षणमाह—

आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापहच तथ्यं वचो-

मेवाबुद्धिदृतिक्षयाच्च करुणा ज्ञानं च निर्दम्भता ।

कर्मनिन्दितमरुष्टुहं च विनयो धर्मः सदैवावरा-

देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः ॥ ७ ॥

*अस्ति धर्मोक्षपश्लोकादिकमिति बुद्ध्या चरतीत्यास्तिक्यस्य भाव आस्तिक्यम् - अनुत्तापः = अक्रोधः, दृतिः=भूतप्रेतस्वरक्रोधलोभाद्यावेशराहित्यम्, ज्ञानम्=आत्मज्ञानम्, निर्दम्भता = कपटाभावः, धर्मः=अनिन्दितम्, अरुष्टुहम् = निष्कर्मं च ॥ ७ ॥

अथ रजोगुणयुक्तस्य मनसो लक्षणमाह—

क्रोधस्तावनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाऽधिका

दम्भः कामुकताऽऽश्लीकवचनं चाधीरताऽहङ्कृतिः ।

ऐश्वर्यादभिमानीताऽतिशयितानन्दोऽधिकश्चादनं

प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणश्चेतसः ॥ ८ ॥

*अश्लीकवचनं=मिथ्याकथनम्, अदनं=पृथ्वीपरिश्रमणम् ॥ ८ ॥

अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो लक्षणमाह—

नास्तिक्यं सुविषण्णताऽतिशयितालस्यं च दुष्टा मतिः

प्रीतिनिन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताऽहर्निशम् ।

अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढता

प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥ ९ ॥

तत्र प्रभूतसत्त्वस्तु सात्त्विकः पुरुषः स्मृतः । राजसस्तामसश्चैव त्रिविधस्तेन मानवः ॥ १० ॥

अथ महत्त्वोत्पत्तिमाह—

ततोऽभवन्महत्तत्त्वं बुद्धितत्त्वापराभिधम् । त्रिगुणं सत्त्वबहुलं निर्मलं स्फटिकोपमम् ।

चिच्छायाप्राप्त्यैतन्मयं तदिच्छामयमीरितम् ॥ ११ ॥

*ततः=प्रकृतेः, त्रिगुणं=त्रयो गुणा यत्र तत्, तच्च सत्त्वबहुलम्, अत्रायमभिप्रायः—यथा निवचने हृदादौ बहुद्रव्यपातात् तदीयं जलं वर्द्धते तथा चिद्रूपपुरुषेणाक्रमणात् तुल्यगुणत्रया-त्मिकायाः प्रकृतेर्ज्ञानहेतुः प्रकाशकः सत्त्वगुणो बुद्धः प्रवृद्धसत्त्वतः प्रकृतेः सत्त्वबहुलं बुद्धि-तत्त्वमभवत् ॥ ११ ॥

अथाहङ्कारस्योत्पत्तिं तस्य च त्रैविध्यमप्याह—

महतस्त्रिगुणाज्जातोऽहङ्कारस्त्रिगुणान्वितः । सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चेति स त्रिधा ॥ १२ ॥

*महतः=बुद्धितत्त्वात्, त्रिगुणात्=त्रयो गुणा यत्र ततः, ननु महत्तत्त्वं त्रिगुणमुक्तमेव,

किमर्थं महत्तद्विगुणादिति विशेषणम्, सत्यम्, त्रिगुणादिति पुनर्विशेषणादुक्तं सत्त्वबहुल-
मिति विशेषणमत्र नानुवर्त्तते, तेनाहङ्कारोत्पादकं महत्त्वं त्रिगुणमपि रजोबहुलं बोद्धव्यम्,
अहङ्कारस्य रजोगुणान्वितस्य मनोधर्मत्वाद् । अहङ्कारोऽभिमानव्यापारः । अहङ्कारद्विनि-
धस्तमाह—सात्त्विक इत्यादि ॥ १२ ॥

अथ त्रिविधस्याहङ्कारस्य कार्यमाह—

जातानि सात्त्विकात्तस्मादिन्द्रियाणि सराजस्तात् । तानि श्रोत्रं त्वचो नेत्रं रसना नासिका तथा १३
वारवस्तचरणोपस्थगुदान्येकादश मनः । पञ्च बुद्धोन्द्रियाण्यष्टौः प्राक्तनातीतराणि च ॥ १४ ॥
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथयन्ति विपरिचितः ॥ १५ ॥

* बुद्धोन्द्रियाणि बुद्धेराश्रयत्वात्, कर्मेन्द्रियाणि कर्मश्रयत्वात्, सात्त्विकाहङ्काराजात-
त्वादिन्द्रियाणि प्रकाशलक्षणानि, सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् ॥ १३-१५ ॥

अथ मनस उभयेन्द्रियत्वमाह—

मनो बुद्धोन्द्रियं विज्ञैः कर्मेन्द्रियमपि स्मृतम् । मनोऽधिष्ठितमेवेदमिन्द्रियं यत्प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥

अथेन्द्रियाणां विषयानाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धो ह्यनुक्रमात् । बुद्धोन्द्रियाणां विषयाः समाख्याता महर्षिभिः १७
वाच्यं ग्राह्यञ्च गन्तव्यमानन्दं त्याज्यमेव च । कर्मेन्द्रियाणां विषया ज्ञानञ्च विषयो हृदः ॥ १८ ॥

* हृदः = मनसः ॥ १७-१८ ॥

अथ पञ्चतन्मात्रोत्पत्तिमाह—

तामसादप्यहङ्कारात्तन्मात्राणि सराजस्तात् । पञ्चालपसत्त्वसम्बन्धोत्तल्लिङ्गानि भवन्ति हि ॥ १९ ॥
शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकम् । रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रमिति तानि तु ॥ २० ॥

* तल्लिङ्गानि=मोहादिलिङ्गानि, तान्यनुद्भूतस्वभावानि बाह्येन्द्रियाग्राह्याणि, शब्दा-
दीन्येव तन्मात्राणि, तानि च योगिभिरेव ग्राह्याणि, सा सा मात्रा यस्मिंस्तत् तन्मात्रम् १९-२०

अथ महाभूतोत्पत्तिमाह—

तन्मात्रेभ्यो वियद्वायुर्वह्निर्वारि वसुन्धरा । एतानि पञ्च जायन्ते अहाभूतानि तत्क्रमात् ॥ २१ ॥

* एकोत्तरपरिबुद्ध्या वियदादयो जायन्त इत्यर्थः । तथा—शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं वि-
यजायते, शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्जायते, शब्दतन्मात्रस्पर्श-
तन्मात्रसहितान्द्रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपगुणो वह्निर्जायते, शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपत-
न्मात्रसहिताद्द्रवतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपसगुणं वारि जायते, शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररसत-
न्मात्रसहितान्द्रव्यतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपसगन्धगुणा वसुन्धरा जायते ॥ २१ ॥

अथ महाभूतानां गुणानाह, तत्रादौ वियद्गुणानाह—

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं वाऽपि चिद्द्राणि च विविक्ता । वियतः कथिता एते गुणा गुणविचारिभिः २२

* विविक्ता = शरीराणां भावानां शिरास्नायवस्थिपेशीप्रभृतीनां जातिव्यक्तिभ्यां
मिथः पृथक्त्वम् ॥ २२ ॥

अथ वायोर्गुणानाह—

स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियञ्चापि लघुता स्पन्दनं तनोः । चेष्टा सर्वशरीरस्य वायोरते गुणाः स्मृताः ॥२३॥

अथ बह्वेर्गुणानाह—

रूपं नेत्रेन्द्रियं पाकःसन्तापस्तीक्ष्णता तथा । वर्णो आजिष्णुताऽमर्षःशैत्यं बह्वेर्गुणा अमी २४॥

*रूपं = लावण्यम् । पाकः=उदरग्नित्वा भाहारपाकः । सन्तापः = औष्ण्यम्, तीक्ष्णता= आशुकारिता । वर्णो = गौरादिः । आजिष्णुता=द्वेषिः । अमर्षः=क्रोधः ॥ २४ ॥

अथ वारिगुणानाह—

रसो रसेन्द्रियं शैत्यं स्नेहश्च गुह्यता तथा । सर्वद्रवसमूहश्च शुक्रं वारिगुणाः स्मृताः ॥ २५॥

अथ वसुन्धरागुणानाह—

गन्धो घ्राणेन्द्रियं चापि काठिन्यं गौरवं तथा । वसुन्धरागुणा एते गदिता गुणवेदिभिः ॥२६॥

शब्दःस्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तत्क्रमात्तन्मात्राणां विशेषाः स्युःस्थूलभावसुगताः २७

*तत्क्रमात्=शब्दतन्मात्रादिक्रमाद्, अनुभवयोग्यैः सुखदुःखमोहरूपधर्मैर्विश्लेष्यन्त-
ह्यति विशेषाः । अत्र कर्मणि घञ् प्रत्ययः । तन्मात्राणि त्वविशेषाणि यत्ततान्यनुभवयोग्यैः
सुखादिभिविशेष्ये न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात् ॥ २७ ॥

अथाष्टानां प्रकृतीनां मध्ये तावत् प्रथमां प्रकृतिमाह—

प्रकृतेः कारणायोगान्मता प्रकृतिरेव सा । महत्तत्त्वादयः सप्त शक्तेर्विकृतयः स्मृताः ॥ २८ ॥

*प्रकृतिरेव कारणमेव, न तु कस्यचित् कार्यमित्यर्थः । शक्तेः=प्रकृतेः, विकृतयः=कार्याणि॥२८॥

अथ सप्त प्रकृतीराह—

इन्द्रियाणां च भूतानां कारणत्वान्महर्षिभिः । महत्तत्त्वादयःसप्त प्रोक्ताः प्रकृतयोऽपि च ॥२९॥

*कार्याणि, इन्द्रियाणां सर्वभूतानां कारणत्वान्महर्षिभिर्महत्तत्त्वादयः सप्त=महानहङ्कारः
पञ्च तन्मात्राणीति प्रकृतयोऽपि प्रोक्ताः । तथा सति प्रकृतिर्महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि
चेत्यष्टौ प्रकृतयः ॥ २९ ॥

अथ षोडश विकारानाह—

दशेन्द्रियाणि चित्तञ्च महाभूतानि पञ्च च । एतानि सृष्टिं जानद्भिविकाराः षोडश स्मृताः ॥३०॥

*विकाराः = कार्याणि ॥ ३० ॥

अथ चतुर्विंशतितत्त्वान्युपसंहरन् जीवात्मनः स्थानमाह—

एवं चतुर्विंशतिमित्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे । जीवात्मा नियतेनिष्ठो वसति स्वान्तद्वृतवान् ॥३१॥

*अत्र शब्दादीनां वियदादिमहाभूतगुणानां धर्मिभ्योऽभिन्नतया पृथक्त्वं निरस्यन्नु-
क्तानां तत्त्वानामुपसंहारमाह—चतुर्विंशतिभिरिति । तानि च प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोड-
शेति । महत्तत्त्वादीनि प्रकृत्यादीनांभावाः, नियतेः = शुभाशुभकर्मणः, निष्ठनः = आयातः,
स्वान्तद्वृतवान् = मनोद्वृतयुक्तः ॥ ३१ ॥

अथ जीवात्मा शरीरीत्युच्यत इत्याह—

स देहो कथ्यते पापपुण्यदुःखपुखादिभिः । व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मवन्धनैः ॥३२॥

* सः = जीवात्मा ॥ ३२ ॥

अथ जीवात्मगुणानाह—

इच्छाद्वेषसुखासुखानि विषयज्ञानं प्रयत्नो मनः संकल्पश्च विचारणा लघुतिरथो बुद्धिः कलाचिन्ता प्राणस्योपरि थापनं गुदवशाद्वायोरधः प्रेरणं-नेत्रोन्मेष-निमेष-कृत्यकरणोत्साहाश्च जीवे गुणाः ३३

* इच्छा=सुखहेतुरभिलाषः । द्वेषो=दुःखहेतुर्मनाऽप्रवृत्तिः । सुखं=प्रीतिः, असुखम्=अप्रीतिः । विषयज्ञानं = शब्दादिज्ञानम् । प्रयत्नः = कार्ये तात्पर्यम् । मनः संशयात्मकं, तस्य कर्म संकल्पः । विचारणा=ऊर्हापोहाभ्यां वस्तुविमर्शः । लघुतिः = पूर्वानुभूतस्वार्थस्य स्मरणम् । बुद्धिनिश्चयात्मिका । कलाचिन्ता=शिल्पशान्नादिवोधः । प्राणस्य=हृदयस्थितस्य वायोः, उपरिथापनम्-सुखादिप्रतिनयनम् । गुदवशाद्, वायोरधःप्रेरणम् = अपानस्याधः प्रेरणम् । नेत्रोन्मेषनिमेषौ=नेत्रयोस्मनीजननिमीलने, कृत्यकरणोत्साहाः=कार्यारम्भे सामर्थ्येनोत्साहाः । जीवे = मनोयुक्तस्य जीवात्मनः । अमी = इच्छाऽऽदयो गुणाः ॥ ३३ ॥

एति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे द्वितीयं सृष्टिप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ गर्भप्रकरणम् ॥ ३ ॥

चिकित्सायां शरीरी ह्यधिकृतः स शरीरी यथोत्पद्यते तद्वोधयितुं गर्भोत्पत्तिक्रममाह,

गर्भोत्पत्तिभूमिस्तु रजस्वला स्त्री, तत्रो रजस्वलास्वरूपमाह—

द्वादशाद्दत्सरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समाः स्त्रियः । मासि मासि भगद्द्वारा प्रकृत्यैवात्तवं स्रवेत् ॥१॥

अथ गर्भग्रहणयोग्यं समयमाह—

आत्तं वस्त्रावदिवसादृतुः षोडश रात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः ॥ २ ॥

* सर्वासांमेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्वैवादिसम्मतः पूर्वोक्तः समयः । ग्रन्थान्तरे तु विशेषः । तद्यथा—स्नानदिवसादूर्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः, दशरात्रावधि क्षत्रियायाः, अष्टरात्रावधि वैश्यायाः, षड्दशरात्रावधि शूद्राणां गर्भधारणे शक्तिः ॥ २ ॥

अथ रजस्वलाया नियमानाह—

आत्तं वस्त्रावदिवसादूर्ध्वं ब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पद्भ्येदपि पतिं न च ॥ ३ ॥

करे शरानि पर्णे वा हविष्यं त्रयहमाहरेत् । अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गभक्तुत्तेपनम् ॥ ४ ॥

नेत्रयोरङ्गनं स्नानं दिवास्वापं प्रधावनम् । अत्युक्तशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् ॥

आयासं भूमिखननं प्रयातञ्च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

एतस्या नियमाकरणे दोषानाह—

अज्ञानाद्वा प्रसादाद्वा लोभाद्वा दैवतस्य वा ॥ ६ ॥

सा च त् कुयाञ्चिषिद्धानि गर्भो दोषास्तदाऽऽप्नुयात् । एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनाः ॥१॥ नखच्छेदेन कुनखो कुष्ठो त्वभ्यङ्गतो भवेत् । अनुत्तेपात्तथा स्नानात् दुःखशीलोऽङ्गनादहक् ॥२॥ स्वापशीलो दिवास्वापाच्छङ्गलः स्यात् प्रधावनात् । अत्युक्तशब्दश्रवणाद्द्विधः खलु जायते ॥३॥

तालुङ्गत्तौष्ठजिह्वासु इथावो हसनतो भवेत् । प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
स्खलते भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् ॥ १० ॥

अथ रजस्वलाकृत्यमाह—

पूर्वं पश्येदनुसनाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत्पाल प्रियम् ॥ ११ ॥

* प्रियमिति । भर्त्तर्यनासन्ने पुत्रादिकमपि पश्येत् ॥ ११ ॥

चतुर्थादिदिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत् तु रजोऽनुवृत्तौ, यत आह—

प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा । तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्यमधो ब्रजेत् ॥ १२ ॥

अथ भर्त्तर्यमाह—तत्र गर्भाधाने निषिद्धं विहितं च कालं तयोः फलञ्चाह—

आयुःक्षयभयाद्गर्भात् प्रथमे दिवसे स्त्रियम् ॥ १३ ॥

द्वितीयेऽपि दिने रत्यै त्यजेदनुमतीं तथा । तत्र यश्चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति ॥

आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः ॥ १४ ॥

अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा । द्वादशी वाऽपि वारान्निस्तस्यान्तां विधिना भजेत् १५ ॥

* विधिना=गर्भाधानोक्तविधिना ॥ १५ ॥

तन्त्रान्तरे—

अत्रोत्तरोत्तरं विद्याद्यायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्चाभिगमात् फलम् ॥ १६ ॥

अथ सर्वासां स्त्रीणां योनिमध्ये नाडीत्रयमस्तीत्याह—

मनोभवागारमुखेऽबलानां तिलो भवन्ति प्रमदाजनानाम् ।

समीरणा चन्द्रमुखी च गौरी विशेषमासानुपवर्णयामि ॥ १७ ॥

अथ तासां विशेषमाह—

प्रधानभूता मदनातपत्रे समीरणा नाम विशेषनाडी ।

तस्या मुखे यत् पतितं तु वीर्यं तन्निरूपकं स्यादिति चन्द्रमौलिः ॥ १८ ॥

या चापरा चान्द्रमसी च नाडी कन्दर्पगेहे भवति प्रधाना ।

सा सुन्दरी योषितमेव सूते साध्या भवेदल्पपरतोत्सवेषु ॥ १९ ॥

गौरीति नाडी यदुपस्थगर्भं प्रधानभूता भवति स्वभावात् ।

पुत्रं प्रसूते बहुधाऽङ्गना सा कष्टोपभोग्या सुरतोपविष्टा ॥ २० ॥

अथ युग्मायुग्मरात्रीणां फलमाह—

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ २१ ॥

तत्र दम्पत्योः सम्भोगे यादृक्पुमान्युक्तस्तादृगुच्यते—

स्नातश्चन्दनलिताङ्गः सुगन्धसुमनोऽर्चिचतः । भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ॥ २२ ॥

ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीसुपेयाच्छयने श्रुभे ॥ २३ ॥

तत्रायोग्यं पुरुषमाह—

अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रान् सन्यथाङ्गः पिपासितः । बालो बृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी चमैथुनम् २४

तत्र स्त्री यादृशी योग्या तादृश्युच्यते—

पुरुषस्य गुणैर्युक्ता विहिता न्यूनभोजना । नारी ऋतुमती पुंसां सङ्गच्छेत्तु सुताथिनी ॥ २९ ॥

तत्रायोग्यां स्त्रियमाह—

रजस्वला व्याधिमती विशेषाद्योनिरोगिणी । व्योऽधिक्या च निष्कामा मलिना नाभंगी तथा ॥

पतासां सङ्गमात्पुंसां वैगुण्यानि भवन्ति हि ॥ २९ ॥

* तत्र रजस्वला दिव्यमयं यावद्वृत्तौ निषिद्धा, यत उक्तम्—

*“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मचारिणी । तृतीये रजशी पुंसां यथा वय्यां तथाऽङ्गना” ॥२१॥

*व्याधिमती च वज्या । तत्र स्त्रीणां व्याधयः—प्रदराद्यस्तद्युक्ता निषिद्धा, तथापि विशेष-
पाद्योनिरोगिणी ॥ २६ ॥

अथ गर्भवितरणक्रममाह—

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्याः स जातो बाल उच्यते ॥२५॥

* गर्भः शुद्धः, अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दम्पत्योर्भवति यत आह—

*“दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यद् दृष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्” इति ॥२॥

*कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम् । अत्र तारकादित्वादित्त्वं प्रत्ययः ॥ २ ॥

यत्तु—“वातादितुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः” इति सुश्रुतः । तत्र शुद्धप्रजोत्पादने

न समर्था इति बोद्धव्यम् । रोगादिनाऽशुद्धास्तु प्रजा वातादितुष्टशुक्रा अपि जनयन्ति
जन्मान्धबधिरपहरवादिसम्भवात् ॥ २७ ॥

ऋतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः । मेढ्योन्यमिसङ्गर्षाच्छरीरोष्माऽग्निलाहलः ॥ २८ ॥

पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्वावयतेऽथ तत् । वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गनाभगे ॥ २९ ॥

तत् संघृत्य व्यात्तमुखं याति गर्भाशयं प्रति । तत्र शुक्रवदायातेनार्त्वेन युतं भवेत् ॥ ३० ॥

अथ गर्भाशयस्य स्वरूपमाह—

शङ्खनाभ्याकृतियोनिस्रयावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ३१

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तसंस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥३२॥

*अयमर्थः । गर्भशय्याया मुखं रोहितमत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थि-
तिर्जले भवति तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः स्थितिर्भवति रूपमपि तस्यैव
भवति यथा रोहितस्य मुखं स्वरूपमाशयस्तु महानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथ गर्भे जीवप्रवेशप्रकारमाह—

शुक्रार्त्तवसमाह्लेषो यदैव खलु जायते । जीवस्तदेवाविशति युक्तः शुक्रार्त्तवान्तरः ॥ ३३ ॥

सूर्याशोः सूर्यमणित उभयस्माद् युताद्यथा । वह्निः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्युतात् ॥३४॥

आत्मान्वादिनन्तश्चाव्यक्तो वक्तुं न शक्यते। चिदात्मन्दैकरूपोऽयं मनसाऽपि न गम्यते ॥३५॥

एवम्भूतोऽपि जगतो भाविनीबलवत्तया । अविद्यास्वीकृते कर्मवशो गर्भे विशत्यसौ ॥ ३६ ॥

*गर्भे = चतुर्विंशतितत्त्वमये ॥ ३६-३६ ॥

स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा ब्राह्मणस्पृशत्यसौ । श्रोता वक्ता च कर्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्यपि ॥३७॥

अथ गर्भाशयद्वारसुखसर्वरणकालमाह—

दिने व्यतीते विद्यतं स्फुटचतयस्फुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नायास्नु योनिः संनिध्यते तथा ॥३८॥

*ऋतौ = रजोदर्शनात् षोडशनिशाऽऽत्मके काले । योनिरत्र धराद्वारम् ॥ ३८ ॥

अथ यमजसन्तानोत्पत्तौ हेतुमाह—

वीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिसामतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्मंतरपुरःसरौ ॥ ३९ ॥

*तौ धर्मंतरपुरःसरौ = धर्मस्तदितरोऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः, तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ स्त्रीपुंसनपुंसकसन्तानोत्पत्तौ हेतुमाह—

आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादात्तं वैऽधिके । नुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा पारमेश्वरी ॥४०॥

*नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवात्तं वस्यैव बाहुल्यात् । यत उक्तम्—

“आत्तं चतुरङ्गलिप्रमाणं शुक्रं प्रसृत्तिमात्रम्” इति ।

वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः—

“मजा मेदो वसा नूत्रपित्तद्वलेऽमशङ्कन्त्यसूक् । रसो जलं च देहेऽस्मिन्त्वेकैकाञ्जलिर्वाहितम् ॥३॥

पृथक् च प्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् । द्वावञ्जली तु दुग्धस्य चत्वारो रजसः स्त्रियः ॥

समधातोरिदं मानं विद्याद् वृद्धिक्षयाहते” ॥ ४ ॥

*नैवं, यतो गर्भाशयस्थमेव शुक्रमार्त्तं च गर्भोत्पत्तिहेतुः, शुक्रं कदाचिदत्यन्तहर्षवशाद् दुग्धादिशुक्रलद्रव्यसेवनाद् शुक्रबाहुल्याद् गर्भाशये बहु स्रवति कदाचिद्द्वैमनस्यादिना शुक्रापत्वात्त्वल्पमिति, एवमार्त्तवमपीति न दोषः ॥

सुश्रुतः पुनराह—

“वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते” ॥ ६ ॥

* वैलक्षण्याद् = दीर्घहृत्स्वकृष्णादिभेदेन सादृश्याभावाद्, अस्थायित्वाद् = वयोऽहर्निशर्तुसुक्ते ष्वेकमात्रानवस्थानात् (५) ॥ ४० ॥

एवं तामभिलङ्गम्य पुनर्दासाद् भजेदसौ ॥ ४१ ॥

* मासादूर्ध्वमिति शेषः । अर्वाग्यमनेन गर्भद्वारविषट्ठनाद् गर्भच्युत्तिप्रसङ्गः स्यात्, केचित्त, पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भालाभनिश्चये मासादूर्ध्वं गच्छेद् लब्धगर्भं नैव गच्छेदिति वदन्ति ।

तत्र परिहार्यपरिहारार्थं सद्योऽर्थात्तगर्भाया लक्षणमाह—

शुक्रशोणितयोर्धोनेरसावोऽथ श्रमोऽऽवः । सन्धिसादः पिपासा च रत्नानिः स्फूर्तिर्भंगे भवेत् ४२

अथ तस्या एवोत्तरकालीनं लक्षणमाह—

स्तनयोः सुखकार्ण्यं स्याद्गोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपदमाणि चाप्यस्याः सम्मोक्ष्यन्ते विशेषतः
छर्दयेत्पथ्यशुक् चापि गन्धाद्द्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥४३॥

तत्र पुत्रगर्भवत्या लक्षणमाह—

पुत्रगर्भयुतायास्तु नाथां मालि द्वितीयेके । गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु ॥४५॥

* पिण्डो = वस्तुलाकृतिः, "मासि द्वितीयेके" इत्यस्य "गर्भः पिण्डाकारो लक्ष्यः" इत्यनेनैवान्वयः न त्वग्रिमश्लोकेऽपि ॥ ४५ ॥

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे सलने । दक्षिणोः सुपुष्टः स्यात्प्रसन्नमुखवर्णता ॥४६॥
पुत्रामधेयद्रव्येषु स्वप्नेऽपि स्वीयेथः । आम्नादिकलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च ॥४७॥

अथ कन्यागर्भवत्या लक्षणमाह—

कन्या गर्भवती गर्भं पेशी मासि द्वितीयेके । पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीताश्च चेक्षते ॥४८॥

* पेशी=दीर्घाकृतिः ॥ ४८ ॥

अथ नपुंसकगर्भवत्या लक्षणमाह—

नपुंसकं यदा गर्भं भवेद् गर्भोऽर्द्धाकृतिः । उन्नते भवतः पाद्वे पुरस्ताद्गुदरं सवत् ॥ ४९ ॥

* अर्द्धं = वस्तुलकलार्द्धतुल्यम् ॥ ४९ ॥

नपुंसकविशेषानाह—

आसेक्यद्वय सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । अमी सशुक्रा बोद्धव्या असुक्रः षण्दसंज्ञकः ६०

पतेषां लक्षणान्याह, तत्राद्यासेक्यलक्षणमाह—

पित्रोस्तु स्वल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिर्मसंशयम् ६१

*पित्रो = मातापित्रोः, स्वल्पवीर्यत्वात् = स्वल्पशुक्रार्त्तत्वाद्, आसेक्यनामा मुखयोनीति नामान्तरम् । स शुक्रं प्राश्येति । स पुरुषोऽन्यपुरुषेण स्वमुखे मैथुनं कारयित्वा तस्य शुक्रं प्राश्य मेहनोत्थानं लभत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ सुगन्धिनपुंसकलक्षणमाह—

यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् । स योनिशेफसोर्गन्धमाप्राय लभते बलम् ॥६२॥

* सौगन्धिकः = सौगन्धिकनामा, नासायोनीति नामान्तरम् । बलं=मैथुने वाक्त्विम् ॥६२॥

अथ कुम्भीकनपुंसकलक्षणमाह—

स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते । स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥६३॥

*अब्रह्मचर्याद्=ब्रह्मचर्यममैथुनम्, अब्रह्मचर्यं=मैथुनम् ; किन्तु स्त्रीबद्धोभूतः स्वे गुदे पुरुषान्तरेण मैथुनं कारयति, तस्मात् ॥ ६३ ॥

अथेर्ष्यकनपुंसकलक्षणमाह—

दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिस्तु स स्मृतः ॥६४॥

अथ षण्दनपुंसकलक्षणमाह—

यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्दसंज्ञकः ॥ ६५ ॥

*स्त्रीचेष्टिताकारः=स्त्र्याकारकमश्रुरहितः, स्त्रीचेष्टितः=समेहनोऽपि पुरुषशक्तिरहितः ६५

अथ नरचेष्टितायाः कन्याया उपत्तौ हेतुमाह—

ऋतौ ऋतौ पुरुषवत् प्रवर्त्तताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥ ६६ ॥

*गुरुष्वत् स्थित्यसामुह्य सा तस्या योनौ स्वयोनवर्षणं करोति ॥ १६ ॥

अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह--

यदा नार्यावृषेयातां वृषस्यन्तयौ कथञ्चन । सुञ्चन्तयौ शुक्रमन्यान्वमनस्थितस्तत्र जायते ॥१७॥

* अनस्थिः = अत्रेषद्वयं नञ् तेनाल्पकोमलास्थिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मधुनमाचरेत् । आर्त्तं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥१८॥

मासि मासि प्रवर्द्धं स गर्भो गर्भलक्षणः । कललं जायते तस्य वर्जितं पैतृकैर्गुणः ॥१९॥

* गर्भलक्षणः = प्रकृतगर्भलक्षणः, पैतृकैर्गुणैः = केशद्वयश्रुलोमनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतः प्रभृतिभिः ॥ १९-१९ ॥

सर्ववृश्चिककृष्माण्डाकृतयो विकृताश्च ये । गर्भास्ते योषितस्ताश्च ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ॥२०॥

गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे चापमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्को मिन्मिन एव च ॥२१॥

अथ पुत्राणामाहाराचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह—

आहाराचारचेष्टाभिर्ग्राहणीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि सादृशः ॥२२॥

*समुपेयातां = संयोगं गच्छेताम् ॥ २२ ॥

अथ गर्भलक्षणमाह—

गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥ २४ ॥

*अङ्गोपाङ्गसंयुतः = व्यक्ताङ्गोपाङ्गः ॥ २३-२४ ॥

तस्य त्वङ्गानुपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः । मत्सकादभिधीयन्ते किष्काः । शृणुत यत्नतः ६

जाघमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं श्रूयुगन्तथा ॥६६॥

नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वन्ता द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं दृष्णगोलौ द्वेषतभागौ च वर्त्मनी ॥ ६७ ॥

पद्माण्यपाङ्गौ कङ्कौ च कर्णौ तच्छङ्कुर्लाह्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता

ओष्ठाधरौ च स्फिण्यौ सुखं तालु हनुद्वयम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च रसना चिबुकङ्कलः ॥६९॥

द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यथा मूर्द्धा विधार्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ॥ ७० ॥

तत्रोपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वथः । कफोणियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा ॥७१॥

मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दशते स्याप्या दशच्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः ७२

चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्या विशेष उभयोरथम् ॥ ७३ ॥

यौवनानामने नार्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ ॥ ७४ ॥

अथ हृदयस्य स्वरूपमाह—

हृदयं पुण्डरीकेण सहस्रं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तनु निमीलति ॥ ७५ ॥

आज्ञायस्तच्च जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिन्स्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ७६

* चेतनास्थानमुत्तममिति । अयमभिप्रायः—

चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाप्राज्ञमलद्रवगुणैर्विना ॥ ७६ ॥

हृत्पुक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतना-
स्थानमिति ॥ ७६ ॥ ७६ ॥

लक्षयोर्वक्षसः सन्धी जन्तुणी सनुदाहते । कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्थार्तां न वक्ष्णौ ॥ ७७ ॥
उदरं पञ्चमन्वाङ्गं षष्ठं पाद्वर्द्धयं मतम् । सपृष्ठवर्द्धो पृष्ठं तु समस्तं सक्षमं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

उपाङ्गानि च कथयन्ते तानि जानीहि यत्नतः । शोणितजायते प्लीहा वामतो हृदयादधः ७९
रक्तवाहिशिराणां स मूलं स्थारतो सहपिभिः । हृदयाद्दामतोऽधश्च कुपकुसो रक्तफेनजः ॥ ८० ॥

अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात्कृतः स्थितिः । तत् रजकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥ ८१ ॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृणरजःसञ्छादनकृन्मतम् ८२

*क्लोम = तिलकम्, एतत् वातरक्तजम् । अत्र वृद्धवाग्भटोऽप्याह—

“रक्तादनिलसंगुक्तात्कालीयकसमुद्भवः” इति ॥ ८२ ॥

प्रेदः शोणितयोः साराद् वृद्धयोर्गुणलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदतः ॥ ८३ ॥

उक्ताः साक्षात्तयोः व्याप्ताः पुंसामन्त्राणि सुरिभिः ।

अर्द्धव्यामेन हीनानि योषिताऽन्त्राणि निदिशेत् ॥ ८४ ॥

उन्मुक्तश्च कटीचापि त्रिकं वस्तिश्च वङ्गौ । कण्डराणां प्ररोहः स्थानमेदोऽधवा वीर्यसूत्रयोः ८५
एव गर्भस्यधातुं कुर्याद्भ्रमोश्चिह्नियाः । शङ्खनाभ्याङ्कुरित्वीर्यदिल्यायसौ सा च क्षीयता ८६

तस्यास्त्रुतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः सारात्कक्षाङ्गमांसमेदुलान् ८७
वीर्यवाहिशिराधारौ तौ मतो पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य साक्षां स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ ८८ ॥

तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तं निभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा साक्षाङ्गुलमिता मता ॥ ८९ ॥
उत्सर्जनी तु तदधः सा साक्षाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवर्णी स्यादेकाङ्गुलसमा मता ॥ ९० ॥

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः ॥ ९१ ॥
पुंसः प्रार्थो स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषिताः । तयोः कुकुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वद्दमष्टमम् ९२
सुपुपाङ्गानि च ब्रूमी जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे शुटिके पाष्णी तले च प्रपदे तथा ।

पादावङ्गुलयस्तत्र दक्षा तालां नखा ददा ॥ ९३ ॥

अथैदं शरीरमपरिष्ठापि येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वान्प्याह—

अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम् । आहारार्देर्गतस्तस्य परिणामश्च वक्ष्यते ॥ ९४ ॥
आर्त्तवं चाथ धातूनां मलास्तदुपधातवः । आशयाश्च कलाश्चापि समाग्यथ च सन्ध्यः ॥ ९५ ॥

किराश्च स्नायवश्चापि धमन्यः कण्डरास्तथारन्ध्राणि भूरिखोतांसि जाळः कृच्चाश्च रज्जवः ९६
सेवन्यश्चाथ सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः । लोमानि लोमकृपाश्च देह पृत्नमयो मतः ९७

तत्र दोषस्वरूपमाह वाग्भटः—

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः । विकृताविकृता देहं वनन्ति ते वर्द्धयन्ति च ९८
ते व्यापिनोऽपि ह्यज्ञाभ्योरधोमध्योऽर्धसंश्रयाः । वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥

दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह—

धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्भ्यस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः १००

* दोषा इत्यत्र “दुष-वैकृत्ये” इति दुषधातोर्दुष्यन्त्येभिरिति वाक्येन “अकर्त्तरि च कारके कर्त्तायामि”त्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः ॥ १०० ॥

ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् ॥ १०१ ॥

* यत ग्राह सुश्रुतः—

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिना यथा । धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा” (७) इति

* अत्र यथासङ्ख्येनान्वयो बोद्धव्यः ॥ विसर्गादानं । वातस्यैव विक्षेपः = क्षीतोष्णादीनां विविधप्रकारेण प्रेरणम् (५) ॥ १०१ ॥

मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥ १०२ ॥

ततः वायोः स्वरूपमाह—

दोषधातुमलादीनां नेता क्षीत्रः समीरणः । रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥ १०३ ॥

* नेता = स्थानान्तरं प्रापयिता । क्षीत्रः = आशुकारी ॥ १०३ ॥

अन्यच्च—

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः । सम्यग् गत्या च धातुनामिन्द्रियाणाञ्च पायवैः ॥

अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्ताद्यक् ॥ १०४ ॥

रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः । खरो मृदुयोगवाही संयोगादुभयार्थकृतः ॥ १०५ ॥

दाहकृतं तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् । विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहे ॥ १०६ ॥

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिरुपर्शनेन्द्रियम् । स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः १०७

एको वायुः पित्तवन्नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधस्तेषां वायूनां नामान्याह—

उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च । व्यानश्चैतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥ १०८ ॥

अधोदानादीनां स्थानान्याह—

कण्ठे हृदि तथाऽधस्तात्कोष्ठवह्नेर्मलाशये । सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥ १०९ ॥

अथ तेषां कर्माण्याह—

उदानो नाम यस्त्सर्वसुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिवृत्तिः कुपितस्तु सः ॥ ११० ॥

ऊर्ध्वजन्तुगतान् रोगान्विदधाति विशेषतः । यो वायुः प्राणनामाऽसौ मुखं गच्छति देहदृक् ॥

सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् १११

आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जान् विशेषान्विविनक्ति हि ॥ ११२ ॥

* तज्जानित्यादि । अन्नगतान् रसमलमूत्रादीन् पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

स दुष्टो वह्निमान्धातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ११४

समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भात्तवान्यथः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान्वस्तिगुदाश्रयान् ॥ ११४ ॥

शुक्रदोषप्रभेदांश्च ध्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवाहनोद्यतः ॥ ११६ ॥

स्वेदाऽसृग्स्त्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । प्रसृपन्दनञ्चोद्ग्रहर्न दूरणञ्च विरेचनम् ॥ ११७ ॥
(धारणञ्चेति पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ताः नभस्वतः । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥)

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणांम् ॥ ११८ ॥

क्रुद्धः सः क्रुहते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । युगपत् कुपिता एते देहं भिन्दुरर्लक्षयम् ॥ ११९ ॥

*देहं भिन्नं कुर्यामरयेयुरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

अथ पित्तस्य स्वरूपमाह—

पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । सर्वं कटु लघु क्षिर्घं तीक्ष्णमप्लवत् पाकतः ॥ १२० ॥

*पीतं निरामम् । नीलं सामम् ॥ १२० ॥

एकं पित्तं वातवज्रामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम् । तेषां पित्तानां नानान्याह—

पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तत्रा । आजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥ १२१ ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह—

अरण्याशये यद्गुत्प्लीक्षोर्हृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥ १२२ ॥

अथ तेषां कर्माण्याह—

पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥ १२३ ॥

*पाचकं पित्तमामपकाशयमप्यस्य षड्विधमाहारं शोच्यं अक्षयं चर्भ्यं लेह्यं चूर्णं पेष्यं

पचति, दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक्करोति च । तद्वान्याशयस्थमेव स्वकाक्तया रसरञ्जनहृदयस्थ-
कफतमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादिपाचनान्नाग्निर्मणा शेषार्णां पित्तस्थाना-
नामनुग्रहं करोति । शेषाप्यपि पित्तस्थानानि यद्गुत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र
रसरञ्जनादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः कथम्भूतं पाचकं पित्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् । शेषा अम-
यः पृथिव्यादिमहाभूतगुणाः । यत उक्तं चरकेण—

“भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।” इति ॥ ७ ॥

*उष्माणः अग्नयः ॥ ७ ॥

यत उक्तं वाग्भटे—

“दोषधातुमलादीनामूष्मेत्याग्नेयश्चासनम्” इति ॥ ८ ॥

*दोषधातुमलादीनामूष्मेत्याग्नेयश्चासनम् ॥ ८ ॥

*रसादिधातुगताः सप्त तेषां बलवर्धनम् । यथा गृहे स्थापितानि रक्षानि खद्योतवद्दूर-
भास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति । यथा—अरण्याशयस्थपाचका-
ग्नितेजसा सर्वेऽप्रयो बलवन्तो भवन्ति ।

तथा च वाग्भटः—

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्वणामधिको मतः । तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः” इति । १ ।

*ननु पित्तादभ्योऽग्निराहोस्त्विपित्तमेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते । पित्तस्योष्णादि-
गुणद्वारा आहारपाचनरञ्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पित्तव्यतिरेकेणाभ्योऽग्निः । तस्माद्-
ग्निरूपस्यैव पित्तस्य स्थानभेदात्पाचकरञ्जकसाधकालोचकत्राजकसंज्ञाः ।

तथा च वाग्भटः—

“पाचकं तिलमानं स्यात् काण्डन्यान्नास्य दोषता । अनुगुह्यात्यधिकृतं पित्तं पाकोष्मदर्शनैः ॥१॥
 क्षुत्क्षुचिप्रभाभेधाधीशौर्यतनुमादवैः । पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम् ॥ १० ॥
 पञ्चभूतात्मकत्वंऽपि यत्तजसगुणोद्दयम् । त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ॥ ११ ॥
 पचत्यन्नं विभजते सारकित्वां पृथक् तथा । तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ॥ १२ ॥

*ननु यदि पित्ताग्नेयोरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शमकमग्नेर्दीपकमिति । तथा
 मत्स्याः पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति । तथा पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि
 कथं स्यात् । तथा—“समदोषः समाग्निश्चे” त्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा—

“द्रवं स्निग्धमधोगञ्ज पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति ।”

अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सन्तताधिष्ठानम् ।

तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—

अग्निभिन्नगुणैर्युक्तं पित्तं भिन्नगुणैस्तथा । द्रवं स्निग्धमधोगञ्ज पित्तं वह्निरतोऽन्यथा ॥ १३ ॥
 तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तात्माः स शक्तिमान् । स सञ्चरति कुक्षिस्येः सर्वतो धमनीशुलैः १४
 स कायाग्निः स कायोष्मास पक्ता स च जीवनम् । अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते ॥१५॥

अन्यत्र—

*वामपाक्षाश्रितं नाभेः क्रिञ्चित् सोमस्य मण्डलम् ॥ १६ ॥

तन्मध्ये मण्डलं सौ तन्मध्येग्निर्व्यवस्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्यदीपवत् ॥ १७ ॥

तथा च मधुकोषे—

*द्रवतेजः समुदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्यग्निवन्म-
 न्भते । अतित्तापितायोगोलकवत् । परमाथं तत्सु-अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः ॥

अत एवाह रसप्रदोषे—

जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसरात्तद्वानो विवक्तुं नैव शक्यते ॥१८॥
 नाभिमध्ये शरीरस्य विशेषात्सोममण्डलम् । सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्यस्य मण्डलम् १९
 प्रदीपवत्तत्र वृणां स्थितो मध्ये हुताशनः । सूर्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोयुक्तं गंभस्तिभिः ॥२०॥
 विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च । तद्रच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रितः ॥२१॥
 मयूखः पचते क्षिप्रं नानान्यजनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सस्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः ॥२२॥
 ह्रस्वकायेषु सस्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः । कृतिकटीपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते ॥२३॥
 हृत्यलमप्रकृतचिहनेन ॥ १२३ ॥

पुनः प्रकृतमनुसरति—

रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् । यत्तु साधकसंज्ञं तत्कुर्याद्बुद्धिधर्तिसृष्टिम् ॥१२४॥

*धर्ति—मेघाम् ॥ १२४ ॥

यदालोककसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् । आजर्कं कान्तिकारि स्याद्धेषान्वङ्गादिपाचकम् ॥१२५॥

अथ इलेभ्मस्वरूपमाह—

इलेभ्मा इवेतो गुरुः सिग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकःस्वाद्युद्विद्रधो लघुणो भवेत् १२

एकः इलेभ्मा वातपित्तवज्जामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधोऽतः इलेभ्मयां नामान्याह—

कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि इलेषणः स्थापनभेदतः ॥ १२७ ॥

अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह—

धामाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्निधुः । स्थानेष्वेते मनुष्याणां इलेभ्मा तिष्ठत्यनुक्रमत् ॥ १२८

* 'दोषाणां लक्षणशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानि' इति बाहुल्याभिप्रायार्थेणोक्तानि

तथा च बाग्भटः—

'हृति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनान् ।

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥' इति ।

चरकश्च—

'ते व्यापिनोऽपि हृजाभ्योरधो मधयोऽर्धसंश्रयाः ॥ २४ ॥' इति ॥

अथ तत्स्थानगतस्य इलेभ्मस्यः कर्माण्याह—

क्लेदनः क्लेदयत्यल्लभात्मनाकत्याऽपराण्यपि । अनुगृह्णाति च इलेभ्मस्थानान्युदककर्माणां ॥ १२९

* अयमर्थः—क्लेदनोऽङ्गं क्लेदयति तेन संहृतसङ्गं भेदं प्राप्नोति । अथवाप्यपि क्लेभ्म-
स्थानानि हृदयादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र हृदयालम्बनत्रिकसन्धारणरसपहणसन्स्तेन्द्रि-
यतर्पणसन्निधिसंश्लेषणाद्युदककर्मभिरनुगृह्णाति=उपकरोति । तदेवोत्तरत्रोच्यते ॥ १२९ ॥

अथावलम्बनकफस्य कर्माण्याह—

रसयुक्तात्मवीर्येण हृदयस्यावलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः ॥ १३० ॥

* त्रिकं = शिरोबाहुद्वयसन्धिः ॥ १३० ॥

अथ रसनकफस्य कर्माण्याह—

उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्तिके यतः । यतो रसान्विजानातो रसनारसनौ समौ ॥ १३१ ॥

* रसना = रसनेन्द्रियम्, रसनः = कण्ठस्थकफः ॥ १३१ ॥

अथ स्नेहनश्लेषणकफयोः कर्माण्याह—

स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः । इलेषणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ १३२ ॥

अथ धातुशब्दस्य निश्क्तिमाह—

पृते सप्त स्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नुगाम् । रसासृज्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥ १३३ ॥

* धातव इति । धाधातोस्तुप्रत्ययः ॥ १३३ ॥

अथ धातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे । गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि हि ॥ १३४ ॥

तत्र रसशब्दस्य निश्क्तिमाह—

गत्यर्थो रसधातुर्वस्ततोऽभवदर्थं रसः । सद्रवं सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः ॥ १३५ ॥

अथ रसस्य स्वरूपमाह—

सस्यक् पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः । स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः खिग्धश्चलो भवेत्

* सारो यथा—गुडमधूकपुष्पबन्धुहृत्स्वस्वदरीजूलादिभ्यः सारो मदिरा ॥ १३६ ॥

अथ रसस्य स्थानमाह—

सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदये स्थलम् । समानमस्ता पूर्वं यदयं हृदये धृतः ॥ १३७ ॥

अथ रसस्य कर्माण्याह—

आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः । पुष्पाति तदनु स्वीघैर्घ्वाप्नोति च तनुं गुणैः ॥ १३८ ॥

* गुणैः = शीतस्निग्धपोषकत्वगुणैः ॥ १३८ ॥

मन्दवह्निविदग्धसु कटुवाऽऽलो भवेद्रसः । स कुर्याद्बहुलान् रोगान् विषकृत्यं करोत्यपि ॥ १३९ ॥

अथ रक्तस्य स्वरूपमाह—

यदा रसो यकृद्याति तत्र रजकपित्ततः । रागं पाकं च सम्प्राप्य स भवेद्रक्तसम्पन्नकः ॥ १४० ॥

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारसुत्तमम् । स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥ १४१ ॥

* जीवस्याधारसुत्तममिति । यत आह—

“जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” २६

* वीर्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणमिति शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रवृद्धे च रक्तस्त्रावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ २६ ॥

* पित्तवद्भवेत् = अम्लं भवेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

अथ रक्तस्य स्थानमाह—

पक्वत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानस्तथाः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तार्ता पोषकं भवेत् १४२

अथ मांसस्य स्वरूपमाह—

शोणितं स्वाग्निना पक्वं वायुना च वशीकृतम् । तदेव मांसं जानीयात्स्य भेदानपि द्वये ॥ १४३ ॥

* शोणितमिति । शोणितस्थानगतत्वाद् रस एव शोणितसंज्ञां लभते । एवमग्रे रसस्यैव मांसादिव्यपदेशः ॥ १४३ ॥

अथ मांसस्य पेशीमाह—

यथाऽर्थसूप्नणा युक्तो वायुः खोऽसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिबितं पेशीर्विभजते तथा ॥ १४४ ॥

* यथाऽर्थः = यथाप्रयोजनम् ॥ १४४ ॥

अथ मांसपेशीनां संख्यामाह—

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्च शतानि हि । तासां शतानि चत्वारि त्राखासु कथितान्यथ ॥ १४५ ॥

कोष्ठे पङ्क्तुरा पष्टिः कथिता मुनिपुङ्गवैः । प्रोवाया ऊर्ध्वगास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्तिताः ॥ १४६ ॥

ताः शाखागताः प्राह—

* एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिष्ठन्ति स्त्रस्ताः पञ्चदश १६ । पादाग्रे दश १० । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टा दश १० । गुल्फतलयोर्दश १० । गुल्फजानुनोरन्तरे विंशतिः २० । जानुनि पञ्च ५ । ऊरौ विंशतिः २० । वंश्रणे दश १० । एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतं १०० भवन्ति ।

एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । एतासां समष्टिश्चतुःशतम् ४०० ।

अथ कोष्ठगताः प्राह—

* गुदे तिष्ठः ३ । शोफस्येका १ । सेवन्वामेका १ । वृषणयोर्द्वे २ । लिफयोः पञ्च ५ पञ्च ५ । वस्तिमूर्द्धनि द्वे २ । उदरे पञ्च ५ । नाभ्यामेका १ । पुट्टांश्वसन्निविष्टा उभयतः पञ्च ५ पञ्च ५ दावाः । पाद्वयोः षट् ६ । वक्षसि दश १० । अश्रुकांसां प्रतिमन्तात् सप्त ७ । अश्रुकांसां "अधु आ" इति लोके । अंशो स्कन्धोः । हृदि द्वे २ । यकृति द्वे २ । प्लीहि द्वे २ । उण्डुके द्वे २ । एतासां समष्टिः ६६ षट्षष्टिः ॥

अथ म्रीवोर्ध्वगाः प्राह—

* म्रीवायाश्चतस्रः ४ । हृन्वोरष्टौ ८ । एका काकलके कण्डसर्गौ घण्टिकायामिति यावत् । गले एका १ । तालुनि द्वे २ । जिह्वायामेका १ । जोडयोर्द्वे २ । नासायां द्वे २ । नेत्रयोर्द्वे २ । गण्डयोश्चतस्रः ४ । कर्णयोर्द्वे २ । ललाटे चतस्रः ४ । शिरस्येका १ । आसां समष्टिः ३४ चतुःश्लिष्टात् । एवं मांसपेक्ष्यः पञ्च शतानि ५०० भवन्ति ॥ १४५-१४६ ॥

स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विशतिरुत्तराः । गर्भाशये गर्भमागं योनौ चस्तनयोरपि ॥ १४७ ॥

* एताः पञ्च शतानि ५०० मांसपेक्ष्यः । स्त्रीणामधिका २० विशतिर्यथा-गर्भाशये तिष्ठः ३ । गर्भच्छिद्रसंस्थाताः शुक्रात्तदप्रदेशिन्यस्तिस्रः ३ । योनावभ्यन्तरतो मुखश्रिते प्रसृते द्वे २ । योनावेव बहिर्निर्गते स्नातःपारवहयस्थिते वर्तुले योनिक्विकेति यावत् द्वे २ । स्तनयोः पञ्च ५ पञ्च ५ । यौवने तासां वृद्धिर्भवति ॥ १४७ ॥

पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्राक्ता मेहनमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः १४८

* अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनमुष्कयोश्च यास्तिस्रो मांसपेक्ष्यः पूर्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनमुष्काभावात् फले गर्भाशयमावृत्य तिष्ठन्ति । गयदासस्त्वाह—

स्त्रीणां मांसपेश्यस्त्रिभिर्हीनानि पञ्चशतानि ।

तथा च भोजः—

पञ्च पेशीशतान्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप ! । अतश्च तिस्रो हीयन्ते स्त्रीणां शोफसि मुष्कयोः २७

अथ मांसपेशानां कर्माण्याह—

शिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि १४९

अथ मेदसः स्वरूपमाह—

यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तस्मेद् इति कथ्यते । तदतीव गुह्यं स्निग्धं बलकार्यतिवृहणम् ॥ १५० ॥

अथ मेदसः स्थानमाह—

मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वल्लिप्यसंस्थितम् । अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्त्विनो भवेत् ॥ १५१ ॥

अथास्थनः स्वरूपमाह—

मेदो यत् स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिबोधितम् । तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविधो १५२
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भ्रूहृदाः । अस्थिसारैस्तथा देहाभ्यन्ते देहिनी भ्रुवम् ॥ १५३ ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वज्जालेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा ॥ १५४ ॥

ननु “भासेन रसः शुष्को भवति स्त्रीणाञ्चार्षवं भवती”ति सुश्रुतस्यैव वचनेन रसादेव शुक्रस्योत्पत्तिश्चयते, तदेतत् कथं सङ्गच्छते ?

इममेव सन्देहं दूरीकर्तुमाहारादिर्गतिं परिश्यामिहाह—

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्यं फेनभावं च षड्सोऽपि लभेत सः ॥१६६॥

* आहार इत्यत्र “आह्रियते” इत्याहारः । “अकर्त्तरि च कारकं संज्ञायामि”ति सूत्रेण कर्मणि षञ् ।

स च षड्विधः । तथा च—

आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्यं पत्यैव च ॥ २८ ॥

लेह्यं चूप्यं तथा पथं तदुदाहरणानि तु । भाज्यमोदनस्युपादि भक्ष्यं मोदकमण्डकम् ॥ २९ ॥

चर्यं चिपिदशान्यादि रसालादि तु लेह्यते । चूप्यनाम्नफलेक्ष्वादि पोषते पानकं पथः ॥ ३० ॥

* आमाशयनाह चरकः—

“नाभिस्तनान्तरे जन्ताराहुराभाशयं बुधाः” इति ॥ ३१ ॥

* अत्र विशेषमाह—

“नाभेवितस्तिमात्रं च कण्ठदेशात् षडङ्गुलम् । उरसस्तद्विजानीयाच्छेषे तु हृदयं मतम् ॥३३॥

उरो रक्ताशयस्तस्मादधःक्लेष्माशयःसूतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो दहनाशयः”इति ॥३३॥

* प्राणानिलेरित इति । हृदयाधिष्ठानेन प्राणनाम्ना वायुना सुखं गतेनान्तः प्रवेशितः ।

तथा च सुश्रुतः—

यो वायुः प्राणनामाऽसौ सुखं गच्छति देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥३४॥

* क्लेदननामा कफः क्लेदयति क्लेदनात्संहतं भिनत्ति च ।

उक्तं च सुश्रुते—

क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहं च भिनत्त्यतः” इति ॥ ३५ ॥

* स आहारः षड्सोऽप्यामाशये माधुर्यं लभते । आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् ।

उक्तञ्च श्लेष्मस्वरूपम्—

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।

तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । फेनभावञ्च लभते जठरानलतेजसा । इति ॥३६॥

* यत आह वाग्भटः—

सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्याःस्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ३ ७

* अथ स एवाहारः प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चित् स्खलितः पाचकाख्यपित्तोऽमणेष-
त्पक्वोऽम्लरसो भवति ।

* उक्तं च—

अथ पाचकपित्तेन विदग्धं चाम्लसां व्रजेत् ॥ ३८ ॥

* पाचकपित्तेन पाचकपित्तस्योऽमणा ॥ ३८ ॥

* ततः स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितो ग्रहणीमभिनीयते १६६

अथ ग्रहणीलक्षणमाह—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । आमपक्काशयान्तःस्था ग्रहणी साऽभिधीयते ॥ १६७ ॥

* पित्तधरा = पाचकाख्यं पित्तं यद्वन्व्यधिष्ठानं तद्धारयति ॥ १६७ ॥

तत्र ग्रहण्यामाशयपक्वाशयमध्यवर्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निवाऽऽहारः पच्यते स कटुश्च भवतीत्याह—

“ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठे वह्निना जायते कटुः” इति ॥ १६८ ॥

* अयमर्थः । आहारो ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य योगात् कटुर्भवति ॥ १६८ ॥

पतदाहारपाके विशेषमाह—

शरीरं पाञ्चभौतिकम् । तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तद्वृत्तिः ।

उक्तं च चरकेण—

भौमाप्याग्नेयवायव्याःपञ्चोष्माणःसनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन्पचन्त्यसु

* अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते ॥ १६९ ॥

* आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः । तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्तिना भूमागाग्निना आहारवत्तद्भूमागः पच्यते, पको भूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्धयति, एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते ।

तथा च सुश्रुते—

‘पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पक्वश्च सम्यग् गुणात् स्वानभिवर्द्धयेत् १७०

* गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेन गुणान् शरीरवर्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयादत्यर्थः ॥ १७० ॥

एवमहोरात्रेण पक्व आहारो मिष्टः पटुश्च मधुरो भवति । अम्लस्त्वम्लो भवति । कटु-
स्तिक्तः कषायश्च कटुर्भवति ।

उक्तञ्च—

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । कटु तिक्तकषायानां विपाको जायते कटुः” इति ॥ १७१ ॥

एवं विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितो रसः, शेषो ग्रहणीस्थो मलद्रवः, मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्ति नीतो मूत्रं भवति ।

उक्तञ्च—

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्ति मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥ १७२ ॥
शेषं किट्टञ्च यत्स्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये ॥ १७३ ॥

तत्र मलाशयस्थेनापानवायुना प्ररितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद् बहिर्याति ।

उक्तञ्च—

मूत्रञ्चोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः ॥ १७४ ॥

* उपस्थः = शिषनो भगञ्च ॥ १७४ ॥

रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति ।

उक्तञ्च—

रसस्तु हृदयं याति समानमहतेरितः । स तु ध्यानेन त्रिक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत् ॥१७१॥
केदारेषु यथा कुलयाः पुष्पान्ति विविधौषधीः । तथा कलेबरे धातून् सर्वान् वर्द्धयेते रसः ॥१७६॥

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभज्यते उक्तञ्च चरके—

स्थूलः सूक्ष्मस्तन्मलश्च तत्र तत्र त्रिधा रसः । एवं स्थूलोऽनः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम्
*अयमर्थः—स्थूलोऽनः एवं याति यथास्थितस्तिष्ठति, सूक्ष्मस्त्वन्नाः वरं द्वितीयं धातुं याति, तन्मलो = रसादिमलः, तन्मलं = शरीरारम्भकं तच्छब्दात्तुमलं यातीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरीरारम्भकस्य रसस्याग्निनाऽऽहाररसः पच्यते पच्यमानः स पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डमेकञ्च यावत् प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठति । उक्तं च सुश्रुते—
“स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश कला एकैकस्मिन् धातावुपतिष्ठते”
अत्र कलानां विशतिर्बहुक्तेः स च दण्डद्वयात्मक (हृत्पिप्रेट्याह) तथा च भोजः—
धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतो रसः । अहोरात्रात्स्वयं पञ्च सार्द्धदण्डं च तिष्ठति ॥१७८॥

*प्रत्येकमेकैकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १७८ ॥

ततो यथा पच्यमानादिभ्युरसान्मलो निर्गच्छति तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति स कफः ।

उक्तं च सुश्रुते—

कफः पित्रं मलः खेषु प्रल्वेदो नखरोम च । नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलः ॥३९॥
खेषु मलः = कर्णादि स्रोतोमलः ॥ ३९ ॥

स च कफः प्राणानिलप्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं कलेदनाख्यं कफं गत्वा पुष्पाति, ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । नत्र स्थूलो भागः शरीरारम्भकं रसं पोषयति सकलशरीराधिष्ठानेन ध्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहजनकरान्तोऽसकृतसन्तापनिवारणादिभिर्गुणैः सकलं शरीरं पुष्पाति । ततः सूक्ष्म भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थानं यद्धृत्प्लीहखण्डं गत्वा तेन सह मिलितो भवति । ततः प्राक्तनस्य रक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डञ्च यावत् प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठति । ततो यथा अग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिभ्युक्काराद्वारं वारं मलं निर्गच्छति तथा पुनः पुनः पच्यमानादाहाररसात् प्रतिवारं मलं निर्गच्छति । तत्र रक्ताग्निना पच्यमानान्मलं पित्रं निर्गच्छति । तच्च पित्रं समानवायुना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्रं गत्वा पुष्पाति ।

ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च, स्थूलो भागो रज्ज्जाख्येन पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं (पोषयन्) ध्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्पाति । ततः सूक्ष्मो भागो ध्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः

शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि मांसानि याति । ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहो-
रात्रात् सार्द्धदण्डञ्च यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति । ततः पच्यमानात्तस्मान्मलं निर्गच्छति ।
तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णविद् भवति ।

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । ततः स्थूलो भागौ मांसानि
पुष्णाति । ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शरीरारम्भकस्य मेदसः
स्थानमुदरं याति । ततो मेदसोऽग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च याव-
न्मेदस्येव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मान्मलो निर्गच्छति प्रस्वेदरूपः । स च शीतः
स्रोतस्येव तिष्ठति शरीरोष्णता तस्यचेत्तदा व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गैर्लोमकूपेभ्यो
वहिर्याति । "जिह्वादन्तकक्षामेढादिमलञ्च मेदोमलमि" त्येके ।

ततः सारभूतरसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च, तत्र स्थूलो भागो मेदः पुष्णानि,
उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमागः सूक्ष्मास्थिस्थितान्यपि मेदांसि पुष्णाति
सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाण्यस्थीनि याति
ततोऽस्थ्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति । ततः
पच्यमानात् तस्मान्मलो निर्गच्छति । स च व्यानवायुना प्रेरितः शिरोमार्गैर्गत्वाऽङ्गुलिषु
नखास्तनौ लोमानि भवन्ति ।

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलो भागोऽस्थीति
पुष्णाति ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्य-
न्तराणि याति । ततो मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डञ्च यावन्म-
ज्जन्येव तिष्ठति, ततः पच्यमानात्तस्मान्मलं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं शिरा-
मार्गैर्नयनयोरागत्य नेत्रविद् त्वक्षु स्नेहश्च भवति ।

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च, तत्र स्थूलो भागो मज्जानं
पुष्णाति । ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं स-
कलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रेण सह मिश्रितो भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः
पच्यते पच्यमाने तस्मिन्मलं नास्ति स हि सहस्रधा ध्मातसुवर्णवत् । इत्युत्तरोपदिश्यते-
स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मज्जाजन्तेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः ॥१७९॥
यथा सहस्रधा ध्माते न मलं किल काञ्चने । तथा रसे मुहुः पक्वे न मलं शुक्रताङ्गते ॥१८०॥

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलो भागः शरीरा-
रम्भकं शुक्रं याति, सूक्ष्मः स्नेहभाग ओजस्तस्य लक्षणमाह—

ओजः सर्वशरीरस्थस्त्रिरधंशीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ॥१८१॥

श्वर्ल = चेष्टापाटवम् ।

तथा च—

"चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदधिभीयते ।"

यत्तु सुश्रुते—

“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खलु ओजस्तदेव बलमि” ति । तेजस्तेजो-
द्रवः । अन्नायमभिप्रायः—यस्माद्रसादीजो भवति स रसः सर्वधातुस्थानगतात्तत्तद्भातुवल्स-
न्यत इति । सर्वधातूनां स्नेहमोजः, क्षीरं घृतमिव । तदेव बलमिति । तत्कार्यकारणयोरभेदो-
पचाराद् । अभेदकथनञ्च चिकित्सेक्यार्थम् ॥ १८१ ॥

अन्यच्च—

गुरुशीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं लघातु स्थिरं तथा । प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम् १८२
चरके तु—

अष्टविन्दुप्रमाणं तदीयद्रक्तं सर्पातकम् । अग्नीषोमीत्मकत्वेन द्विल्लवं जगितस्तु तत् ॥ १८३ ॥
वाग्भटश्च—

ओजश्च तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् । हृद्यस्थस्यपि न्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ १८४ ॥
यस्य, प्रवृत्तौ देहस्थ तु रंष्टुपुष्टयलोद्वयाः । यन्नाशो नियतो नाशो बहिर्वसित्प्रति जीवनम् ॥ १८५ ॥
निष्पद्यन्ते यतो भासा विविधा देहलंश्रयाः । उत्साहप्रतिभाधैर्यलावण्यसुकुमारताः ॥ १८६ ॥
ततः स्थूलो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणांस्वार्त्तवं शुक्रञ्च भवति ।

उक्तञ्च सुश्रुते—

“एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीणांस्वार्त्तवञ्च”ति । चकारात् स्त्रीणांसपि शुक्रं भवति
अत एवोक्तं सुश्रुते—

योषितोऽपि स्ववत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते ॥ १८७ ॥
* गर्भस्य शुद्धस्य । विकृतस्य तु गर्भस्य कारणं तदपि भवति ।

यत उक्तम्—

“यदा नार्यादुपेयतां वृषस्यन्त्वौ क्रथञ्चन । मुञ्चन्त्वौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थितस्तत्र जायते” ॥ १८८ ॥

एवञ्च—

स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादात्तवंसर्वं सम्मतम् । तासानपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हि ॥ १८८ ॥
* एतेन स्त्रीणां स्वस्यो चतुरात्तवं शुक्रमष्टममिति बोधितम् । आशयाधिक्यवत् ॥ १८८ ॥

एवञ्च—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः १८९
* एवं रस एव “केदारकुल्या” न्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्र-
मार्त्तवं भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमित्यादि सङ्गतमेव । ततो मांसं—ततो
रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः
प्रजायते रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते, रसादेवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा जायते, रसादेवे-
त्यर्थः । ततः शुद्धं शुक्रं रसादेव सम्भवतीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरतीत्याह—

रसः शरीरे शब्दाच्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम् ॥ १९० ॥

* अस्यायमभिप्रायः । पुरुवास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नश्च भवन्ति, तत्र तीक्ष्णाग्नीनां स रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति, मध्यमाग्नीनामग्निः सन्तानवन्मध्यवेगेन चरति, मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसाच्छुक्रं भवतीति, यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनाधिकृत्योक्तं, दीप्साग्नीनान्तु रसः किञ्चिन्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति, मन्दाग्नेः किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः ॥ १९० ॥

तर्हि वाजीकरणीनामोषधीनां किं प्रयोजनमित्याह—

वाजीकरिण्य ओषधयः स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् । विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्व्यवान्गुणाम् १९१

* वाजीकरिण्यः = यामिरोषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्यात् स्त्रीषु वाजिवत् सामर्थ्यं प्राप्नोति ता वाजीकरिण्यः, स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् = तत्र काश्चिदोषधयः स्वप्रभावाधिक्यात्, काश्चित् स्वगुणाधिक्यात्, काश्चित् स्वप्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र सङ्कल्पपादलेपविशिष्टकान्ताल्पशादयः स्वप्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरेचयन्ति । घृतक्षीरादयः स्वगुणाधिक्यात् = स्निग्धत्वाधिक्यात्, माषादयः स्वप्रभावस्निग्धत्वादिगुणाधिक्यात् । वाजीकरिण्य इति बहुवचनमाद्यथांनुवचनम् । बल्यशृङ्खलजीवनीयगणादया, तद्बुद्धोद्भवाः । विरेचयन्ति = स्वप्रभावगुणाधिक्याच्छीघ्रमेव रसाद्युत्पादनपूर्वकं शुक्रं जनयित्वा प्रवर्त्तयन्ति ॥ १९१ ॥

यत आह—

दुग्धं माषाश्च भङ्गातकमज्जाऽऽमलानि च । जनकानि निगद्यन्ते रेचनानि च रेतेसः ॥ १९२ ॥

ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यत इत्याह—

बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते १९३
तेषां तदेव तारुण्ये पृष्टत्वाद्द्वयकिमेति हि । कुसुमानां प्रकुलानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ॥ १९४ ॥
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्याततः स च १९५

* व्याख्यातं यथा—पुंसां रोमराजीश्वप्रभृतयः । नारीणान्तु रोमराजीस्तनस्तन्यात्तव-प्रभृतयः ॥ १९५ ॥

ननु अत्ररसो वृद्धस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह—

बार्द्धके बर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात् । न तथा धातुवृद्धिः स्यात्ततस्तत्रानिलं जयेत् ॥ १९६ ॥

अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह—

शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भं बीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥ १९७ ॥

जीवस्याश्रय उत्तम इत्यत आह—

जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन्क्षीणे याति क्षयं क्षणात् १९८

अथ गर्भसंजननशुक्रस्य लक्षणमाह—

स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित् तलक्षौद्रनिभञ्ज तत् १९९

अथ शुक्रस्य स्थानमाह—

यथा पयसि सर्पिस्तु गृह्णचेक्षौ रसो यथा । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥ २०० ॥

* अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रोऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्लाभात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वरूप-

शुक्रे पुंस्यतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥ २०० ॥

अथ शुक्रस्य करणमार्गमाह—

द्वयङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥ २०१ ॥

* वृद्धवाग्भटोऽप्याह—

“सप्तमी शुक्रधरा द्वयङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकल-
धारीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयती”ति । सप्तमी कला ॥ २०१ ॥

अथ शुक्रनरणकारणमाह—

कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथाः । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सप्तप्रवर्त्तते ॥ २०२ ॥

* स्त्रीषु व्यायच्छतः=स्त्रीसुरतरूपं व्यायामं कुर्वतः ॥ २०२ ॥

अन्यच्च—

शुक्रं कामेन कामिण्या दर्शनात् स्पर्शनादपि । वाग्दन्तश्रवणाद् ध्यानात् संयोगाद् प्रवर्त्तते ॥ २०३ ॥

अथार्त्तवत्य स्वरूपमाह—

स्त्रीणां रस एव मासेनात्तं भवतीत्युक्त्वा पुनराह सुश्रुत एव—

रसादेव रजः स्त्रीणां मासि मासि ऋहं स्रवेत् । तद्वर्षाद् द्वादशाब्दं ध्वंयाति पञ्चोशतः क्षयम् २०
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदात्तं वम् । ईषद्विवर्णे कृष्णञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥ २०५ ॥

अथ गर्भग्रहणयोग्यस्यात्तवत्य लक्षणमाह—

शशाङ्कप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदात्तं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरजयेत् ॥ २०६ ॥

* आर्त्तवत्य वर्णद्वयाभिधानं वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात् । “यद्वासो न विरजयेत्”
यद्वासोलक्षणं प्रक्षालितं तद्वासस्त्यजति न तु विकृतरक्तं कुर्यात् । ऋतुः=स्त्रीणां रजोदर्शनात्
बोडशनिशाः, तत्र भवमात्तं वम्, गृहीतगर्भाणां स्त्रीणामात्तं ववहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधा-
दात्तं न स्रवति । किन्तु तदेवाधः प्रतिहतमूर्ध्वमागतमुपचीयमानमपरा भवति । अपरा तु
“श्रीवर” इति लोके । शेषं चोर्ध्वतरमागतं पयोधरो याति, तस्माद् गभिण्यः पीवरपयो-
धरा भवन्ति ॥ २०६ ॥

अथ धातुध्वतिरिक्तान् गुणानाह—

अतिरिक्ता गुणा रक्ते वहेन्मौले तु पाथिवाः । मेदस्यपां भुवश्चास्थिन पृथिव्यनिलतेजसाम् ॥ २०७ ॥

मज्जि शुक्रे च सोमस्य मूत्रे च शिखिनो गुणाः । भुवस्तथाऽऽत्तं च त्वग्ने रसे क्षीरे तथाऽऽमसः २०८

अथ धातूनां मलानाह—

कफः पित्तं मलः खेषु प्रसवेदो नखलोम च । नेत्रविद् त्वञ्च च स्नेहो धातूनां क्रमतो मलाः ॥ २०९ ॥

* “नेत्रजिह्वाकपोलानां जलञ्च रसजं मलम्” इत्येके । खेषु मलः=कर्णादिस्रोतःसु मलः,
रसनादन्तकक्षामेढादिमलमपि मेदोमलम्” इत्येके । नेत्रविद् त्वचां स्नेहश्च मज्जमलः,
शुक्रस्य मलमेव नास्ति सहस्रधां धमात्सुवर्णस्येव ॥ २०९ ॥

अथोपधातूनाह—

वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां स्तनी गतात् । रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनयुगाद्ययम् २१०

शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसस्ताप्यमानस्य स्नेहो वा कथिता वसा २११

शाङ्गधरे तु—

स्तनं रजो वसा स्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । ओजश्च सलघातूनां क्रमात् सस्योपधातवः ॥२१२॥

अथाशयानाह—

उरोरकाशयस्तस्माद्धः श्लेष्माशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधस्तच्छिद्धं चरकोऽवदत् ॥२१३॥

* तद्यथा—

“नाभिस्तनान्तं जन्तोरादुरामाशयं बुधाः” इति ॥ २१३ ॥

आमाशयाद्धः पक्वाशयाद्भवन्तु या कला । ग्रहणीनामिका सेव कथितः पाचकाशयः ॥२१४॥

ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेमध्यभागे व्यवस्थितः । तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पक्वाशयः ॥२१५॥

पक्वाशयस्तु तदधः सूपत्र तु मलाशयः । तदधः कथितो वस्तिः स हि मूत्राशयो मतः ॥२१६॥

आशयातुकमस्तु वाग्भटेनोक्तः स यथा—

कफाऽऽमपित्तवातानामाशया मलमुत्रयोः । पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये । नारीणामाशयास्त्रयः ॥२१७॥

वरा गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे । स्तनौ प्रवृद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ । मतौ ॥२१८॥

अथ कलास्वरूपमाह—

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान्विदुः ॥

धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोऽमणाऽभिवक्त्रश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥२२०॥

ताः सप्त—

आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ॥२२१॥

पञ्चमी तु मलं धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥२२२॥

अथ मर्माण्याह—

सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः । मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विद्येपतः

तेषां सङ्ख्याः स्थानञ्चाह—

सप्तत्तरशतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम् । तान्येकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥२२४॥

सन्धीनां विशतिस्तानि स्नायूनां सप्तत्रिंशतिः । चत्वारिंशत्तथैकञ्च शिरामर्माणि तत्र तु ॥२२५॥

द्वाविंशतिः सक्थियुगे तावत्येव भुजद्वये । द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेहे चतुर्दश ॥ २२६ ॥

ग्रीवायामूर्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशन्मतानि हि । मर्माणि तानि सन्तीह पञ्चबाच भवन्ति हि ॥२२७॥

तान्याह—

सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः । मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥२२८॥

चत्वारिंशच्च चत्वारि कैलयं जनयन्ति हि । मर्माष्टकं रजाकारिं विशल्यन्तं त्रिकं मतम् ॥२२९॥

तत्र सद्योमारकाणि मर्माण्याह—

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरा गुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च सद्यो ऽनन्ति हतानि चेत २३०

* शृङ्गाटकानि—प्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पकाणां शिरामुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं

तानि चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि हतानि ऽनन्ति—सद्योमारकाणि भवन्ति ।

* अधिपतिः—मस्तकस्याभ्यन्तरे शिरसन्धिप्रतिपात उपरिटाद्रोमावर्त्तः, स एकः, सन्धिर्मर्मेदमर्द्धाङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् ।

* शंखौ—शुभोरन्तोपरि कर्णललाटयोर्मध्ये तौ द्वौ, अस्थिमर्मणी साद्धाङ्गुले सद्योमारके ।

* कण्ठशिराः, शिरामातृकाः—ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रक्षतस्रः—शिरास्ता अष्टौ शिरामर्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमारकाणि ॥

* गुदमर्म—गुदमप्रसिद्धमेकं मांसमर्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।

* हृदयं—स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नामैकं शिरामर्मदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।

* वस्तिमर्म—

वस्तिनाभिपृष्ठकटीगुदवङ्क्षणशोफसाम् । मध्ये वस्तिस्तनुत्त्वक् च एकद्वारो ह्यधोमुखः ॥ ३१ ॥

* स्नायुमर्मदञ्चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।

* नाभिमर्म—नाभिः प्रसिद्धा, शिरामर्मदञ्चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥ ३३० ॥

अथ कालान्तरहराणि मर्माण्याह—

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रन्द्वस्तयः ॥ बृहत्याौ पार्श्वयोः सन्धी कटीकरुणे च ये ।

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥ २३१ ॥

* वक्षोमर्माणि—स्तनमूलस्तनरोहितापलापापस्तम्बाः । तत्र स्तनमूले—स्तनयोरधस्ताद् द्वयङ्गुलं यावद् स्तनमूले नाम द्वे शिरामर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके ।

* स्तनरोहिते—स्तनयोरुपरि द्वयङ्गुलं यावद् । द्वे मांसमर्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया कालान्तरमारके ।

* अपलापौ—अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वयोरुपरि द्वे शिरामर्मणी । अर्द्धाङ्गुले रक्तेन पूय-
ताङ्गतेन कालान्तरमारके ।

* अपस्तम्बौ—उरस उभयतो नाड्यौ वातवेहे शिरामर्मणी । अर्द्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके ।

* सीमन्ताः—गिरसि पञ्च सन्धयः सन्धिर्मर्माणि चतुरङ्गुलानि, उन्मादभयचित्ति-
नाशः कालान्तरमारकाणि ।

* तलानि—मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तस्य मध्यन्तलमेवमपरस्य हस्तस्य, पादयोश्चवं
चत्वारि तलानि मांसमर्माणि द्वयङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि ।

* क्षिप्रानि—अङ्गुलाङ्गुलान्योर्मध्यं क्षिप्रम् । तत्र हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे चैवं चत्वारि स्ना-
युमर्माण्याद्धाङ्गुलान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि ।

* हृन्द्रवस्तयः—प्रकोष्ठयोर्मध्ये द्वौ जङ्घयोर्मध्ये द्वौ । एवं चत्वारि मांसमर्माणि द्वयङ्गु-
लानि शोणितक्षयेण कालान्तरमारकाणि ।

* बृहत्या—स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशं यावद् । शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितातिप्रवृ-
त्तिनिमित्तैरुपद्रवैः कालान्तरमारके ।

* पादवृत्तसन्धी—जवनपादवृत्तयोः सन्धी, शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके ।

* कटीकतरुणे—त्रिकसन्निधाने उभयतः श्रोणिकाण्डं लक्ष्योक्त्यास्थिस्थिते अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले शोणितक्षयात्पाण्डुविवर्णरूपं कृत्वा कालान्तरमारके ।

* नितम्बौ-प्रसिद्धौ । द्वे अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुलावधःकायशोषेण दौर्बल्येन च कालान्तरमारके ॥ २३९ ॥

अथ वैकल्यकराणि मर्माण्याह—

लोहिताक्षानिजानूर्वाकृत्वा विटपकृपर्शः । कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृदाटिके ॥ २३२ ॥
अंसासफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणे तथा । वैकल्यकरणान्याहुरावर्तौ द्वौ तथैव च ॥ २३३ ॥

* लोहिताक्षानि—ऊर्वा ऊर्ध्वमधो वङ्गणसन्धेर्लोहिताक्षम्, ते च द्वे बाहोर्द्वे ऊर्वा रेवं तानि चत्वारि शिरामर्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि । तत्र शोणितक्षयेण पक्षाघातः सकृत्सिद्धो वा ।

* आणयः—जानुन ऊर्ध्वमुभयोः पादवृत्तयोस्त्रयङ्गुला एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन्द्वे एवक्षतत्तः, स्नायुमर्माण्यर्द्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि, तत्र शोथामिद्विद्विः सक्थिस्तम्भश्च ।

* जानुनी-जङ्घावोः सन्धी सन्धिर्मर्मणी द्वयङ्गुले वैकल्यकरे तत्र खञ्जता ।

* ऊर्वाः—द्वे ऊर्ध्वमधये द्वे प्रगण्डयोर्मध्ये एवं चतस्रः, शिरामर्माण्येकाङ्गुल्यो वैकल्यकराण्यस्तत्र शोणितक्षयात्सक्थिवाहोः शोषः ।

* कृत्वाः—पादयोरङ्गुलाङ्गुल्योर्मध्ये तयोर्द्वयमधश्च, एवं चत्वारि स्नायुमर्माणि वैकल्यकराणि, तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः ।

* विटपे—द्वे वङ्क्षणवृषणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे च तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा ।

* कृपर्शो—कफोणितौ द्वौ सन्धिर्मर्मणी द्वयङ्गुलौ वैकल्यकरो तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः ।

* कुक्कुन्दरे-नितम्बकृपकौ द्वे सन्धिर्मर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र स्पर्शाज्ञानमधः कायस्य चेष्टोपघातश्च ।

* कक्षधरे—वक्षःकक्षयोर्मध्ये द्वे स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र पक्षाघातः ।

* विधुरे—कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते किञ्चिन्निम्नाकारे द्वे स्नायुमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र बाधिर्यम् ।

* कृदाटिके—शिरोधीवयोर्द्वयतः सन्धि द्वे सन्धिर्मर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र शिरःकम्पः ।

* अंसौ-स्कन्धौ स्नायुमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाहुस्तम्भः ।

* अंसफलके—पृष्ठोपरि पृष्ठोर्ध्वामुभयतस्त्रिकसम्बद्धे, (ग्रीवाधामंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकम्) अस्थिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले च वैकल्यकरे, तत्र बाहोः शुन्यता शोषश्च ।

* अपाङ्गौ—नेत्रयोरन्तौ शिरामर्मणी अर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरो, तत्रान्ध्र्यं दृश्युपघातो वा ।

* नीले मन्ये च—कण्ठनाडीसुभयतश्चतस्रो धमन्यः, द्वे नीले द्वे मन्ये । तत्र एका मन्या एका नीला एकस्मिन् पाशर्वे, एवमन्या मन्या नीला चापरस्मिन् पाशर्वे द्वे द्वे शिरामर्मणी द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र मूकता विकृतस्वरताऽरसप्राहिता च ।

* फणे—घ्राणमार्गसुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अत्यन्तरतो नांसमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र गन्धाज्ञानम् ।

* आवर्त्तो—श्रुतिरूपि विन्नयोः सन्धिमर्मणी अर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे । तत्रान्ध्वं दृष्ट्युपघातो वा ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

अथ रुजाकराणि मर्माण्याह—

गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ तथा कूर्चशिरांसि च । रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।

* गुल्फौ—घृष्टिके सन्धिमर्मणी द्व्यङ्गुले रुजाकरे तत्र रुजा पादस्तम्भः खजता च ।

* मणिबन्धौ द्वौ—हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ । तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।

* कूर्चशिरांसि—पादसन्धेरधो गुल्फसन्धेरध उभयत एकस्मिन् पादे द्वे, द्वे च द्वितीये, एवञ्चस्वारी स्नायुमर्मण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा शोफश्च ॥ २३४ ॥

अथ विशल्यज्ञानिम मर्माण्याह—

उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यधनं त्रिकम्मतम् ॥ २३५ ॥

* उत्क्षेपौ = शङ्खयोस्परि केशान् यावत् । स्नायुमर्मणी अर्द्धाङ्गुले तयोर्विद्धयोः सशल्यो जीवेत्पाकात्पतितशल्यो वा, उद्घृतशल्यस्तु ज्ञियेत । अत एव विशल्यसुद्घृतशल्यं हन्तीति विशल्यधनं मर्म ।

* स्थपनी—एका श्रुवोर्मध्ये शिरामर्मदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यधनम् ॥ २३५ ॥

सप्तत्रान्तरे हन्युः सद्यः प्राणहराणि हि । कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम् ॥ २३६ ॥

सद्यःप्राणहरञ्जान्ते विद्धं कालेन मारयेत् । कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धन्तु दुःखदम् ॥ २३७ ॥

* अन्ते = मर्मसमीपे ॥ २३७ ॥

मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मुच्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति वैद्येन यत्नैरपि साध्यमानाः ॥ २३८ ॥

अथ सन्धयः ।

ते द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

शाखासु हन्वोःकव्याञ्च चेष्टावन्तो भवन्ति हि । गेषास्तु सन्धयःसर्वं स्थिरास्तज्जैरुदाहताः ॥

अथ सन्धिसंख्या आह—

कथिता देहिनां देहे सन्धयो द्वे शते दश । शाखासु तेऽष्टषष्टिश्च कोष्ठे त्वेकोनषष्टिकाः ॥ २४० ॥

श्रीवाया ऊर्ध्वदेशे तु त्रयशीतिस्ते प्रकीर्तिताः । प्रथमं परिगणयन्ते तेषु शाखागता इह ॥ २४१ ॥

* एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्यो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश १४ । गुल्फजानुबंधेष्वेकैक-

मेवं सप्तदश १७ एवस्मिन्न लक्ष्मिनि भवन्ति । एतेनेतरसङ्ग्रहाद् च व्याख्याता । एवमे-
ष्टवष्टिः ६८ शाखायुः ।

अथ कोष्ठगतानाह—

* त्रयः ३ कटीकपालेषु, चतुर्विंशतिः २४ पृष्ठबंधे, तावन्तः २४ एव पात्रबंधोः, अष्टौ ८ उरलि, एवमेकोनवष्टिः ९९ कोष्ठे ।

अथ त्रीबोध्वगतानाह—

* अष्टौ ८ त्रीवायां, त्रयः ३ कण्ठे, नाडीषु हृदयकलामकुपुसनिबद्धास्वष्टादश १८ ।
द्वात्रिंशद् ३२ दन्तमूलेषु, एकः १ कण्ठमणौ, नासायाञ्च १ एकः, द्वौ २ वर्त्ममण्डलजौ नेत्रा-
श्रयौ, द्वौ २ द्वौ २ गण्डकर्णशंखेषु, द्वौ २ हनुसन्धौ, द्वौ २ उपरिष्टाद् ध्रुवोः शङ्खयोश्चोपरि-
ष्टाद् २ । पञ्च ५ शीर्षकपालेषु एको १ मूढनीति । कण्ठमणौ वण्टिकात् प्रसिद्धे । एते सन्ध-
योऽष्टविधा भवन्तीत्याहोत्तरत्र ॥ २४० ॥ २४१ ॥

ते यथा—

कोरोदूखलसामुद्राः प्रतरस्तूणसेवनी । काकतुण्डं मण्डलञ्च शङ्खावर्त्तोऽष्टसन्धयः ॥२४२॥

* कोरः = गर्तः । नलिकेत्यन्ये । उदूखलः प्रसिद्धः, समुद्रः = समपुटः, समुद्र एव
सामुद्रः अत्र स्वार्थे अण् । प्रतरत्यनेनेति प्रतरो बेलकः । तूणस्येव तूणीरस्य सेवनी स्यू-
तिस्तूणसेवनी । काकतुण्डं = काकमुखम् । मण्डलं प्रसिद्धम् । शङ्खस्यावर्त्तः शङ्खावर्त्तः। एते
यथानामप्रकृतयः सन्धयो भवन्तीत्यर्थः । एवामङ्गुलिमग्निबन्धगुल्फजानुकूपरेषु कोराः
सन्धयः । कक्षावक्षगदन्तेषूदूखलाः । अंसपीठगुद्भगमितन्नेषुः समुद्राः । त्रीवापृष्ठबंधयोस्तु
प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तूणसेवयः । हन्वोरुभयतः काकतुण्डाख्याः । कण्ठहृदयकलोम
नाडीषु मण्डलाख्याः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः ॥ २४२ ॥

अस्यार्त्ता तु सन्धयो ह्येते केवलाः समुदाहृताः।पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसंख्या न विद्यते ॥

अथ शिरामाह—

सन्धिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः । नाम्भ्यां सर्वां निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः॥
शरीरं सकलञ्चैतच्छिराभिः पोष्यते सदा । प्रणालीभिरिवारामाः कुल्याभिः क्षेत्रधान्यवत् ॥

* अत्र प्रणालीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्मशिराभेदात् ॥ २४६ ॥

अथ शिरासंख्यामाह—

प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं तनौ । शिरा एवोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्तशतानि तु ॥२४६॥
यथा द्रुमदले साक्षाद् दृश्यन्ते प्रतताः शिराः । तथैव देहिनो देहे वर्त्तन्ते सकले शिराः ॥२४७॥
नाभिस्थ्याः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिरुपाश्रिताः।शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥

* ता यथा—तासां खलु मूलशिराश्चत्वारिंशत् ४० । तासां दश १० वातवहाः, दश १०
पित्तवहाः, दश १० श्लेष्मवहाः, दश १० रक्तवहाः । तासां खलु वातवहानां वातस्थानग-
तानां सपञ्चसप्ततिं शतं १७६ भवति । तावत्थः १७६ एव पित्तवहाः पित्तस्थानगताः । १७६
श्लेष्मवहास्ताः श्लेष्मस्थानगताः । १७६ रक्तवहा यकृतप्लीहगताः । एवं शिराः सप्त

शतानि ७०० भवन्ति । तत्र वातवहा एकस्मिन् सक्थिनि एवञ्चिदितिः २६, एतेनेतरस-
कियवाहू च व्याख्यातौ । विशेषतः कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् ३४, तासां श्रोत्र्यां गुद्मेहादिसंश्रिता
अष्टौ ८ । द्वे २ द्वे २ वाक्चक्षुः । षट् ६ पृष्ठे । तावत्यः ६ एषोदरे । दश १० वक्षसि ।
एकचत्वारिंशद् ४१ जघ्ण ऊर्ध्वम् । तासां चतुर्दश १४ प्रीवायाम् । चतस्रः ४ कर्णयोः ।
त्रय ९ जिह्वायाम् । षट् ६ नासिकायाम् । अष्टौ ८ नेत्रयोः ।

एवं वातवहानां सपञ्चसप्तति शतं १७२ भवति । एवं विभागः पित्तवहानामपि । विशेषस्तु
पित्तवहा नेत्रयोर्दश १० । कर्णयोर्द्वे २ । एवं रक्तवहाः । इलेष्मवहास्तु प्रीवायाम् षोडश १६ ।
कर्णयोर्द्वे २ । एवं शिराणां सप्तशतानि ७०० व्याख्यातानि ॥ २४६-२४८ ॥

अथ स्वशिरासञ्चारिणो वायोः कर्माण्याह—

क्रियाणामप्रतीघातमोहं बुद्धिकर्मणाम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः शिराः पवनश्चरन् २४९
* क्रियाणां=प्रसारणकुञ्चनादीनाम् । अमोहं बुद्धिकर्मणाम्=बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च
स्वे स्वे विषये ज्ञानं करोतीत्यर्थः । अन्यान् गुणान्=रसादिव्यापनद्वारा शरीरपोषणादीन् २४९

अथ स्वशिरासञ्चारिणः कुपितस्य वायोः कर्माण्याह—

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः शिराः प्रतिपद्यते । तदाऽस्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः २५०

अथ स्वशिरासञ्चारिणः पित्तस्य कर्माण्याह—

भाजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मात्मशिराश्चरन् २५१
* अरोगतां=पित्तकरोगानुत्पत्तिं करोति । अन्यान् गुणान्=मेधाबुद्धिदर्शनशक्त्यादीन् २५१

अथ स्वशिरासञ्चारिणः कुपितस्य पित्तस्य कर्माण्याह—

यदा तु कुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः शिराः । तदाऽस्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः २५२

अथ स्वशिरासञ्चारिणः कफस्य कर्माण्याह—

स्नेहमद्ग्रेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमरोगताम् । करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः शिराश्चरन्
* अरोगतां=स्लैष्मिकरोगानुत्पत्तिम् । अन्यान् गुणान्=बलपुष्ट्यादीन् ॥ २५३ ॥

अथ स्वशिरासञ्चारिणः कुपितस्य कफस्य कर्माण्याह—

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः शिराः प्रतिपद्यते । तदाऽस्य विविधा रोगा जायन्ते इलेष्मसम्भवाः

अथ स्वशिरासञ्चारिणो रक्तस्य कर्माण्याह—

धातूनां पूरणं वर्णं स्पृशं ज्ञानमसंशयम् । स्वशिरास्तु चरन्नक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ २५५ ॥

* अन्यान् गुणान्=बलपुष्ट्यादीन् ॥ २५५ ॥

अथ स्वशिरासञ्चारिणः कुपितस्य रक्तस्य कर्माण्याह—

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः शिराः । तदाऽस्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः २५६

अथ वातवहादिशिराणां वर्षादीनाह—

तत्रारूणा वातवहाः पूर्यन्ते वायुना शिराः । पितादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः कफात् ।

असुग्धरास्तु ता रक्ताः स्युश्च नात्युष्णशीतलाः ॥ २५७ ॥

अथ स्नायुः ।

तत्र स्नायोः स्वरूपमाह—

मेदसः स्नेहनादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां हि शृङ्गुः पाकः स्नायूनास्तु ततः खरः स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहमांसास्थिमेदसान् । सन्धीनामपि यत्नास्तु शिराम्यःसुहृदाःस्मृताः नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । नियुक्ताऽगाधसलिले भवेद्भारसहा शृणम् ॥२६०॥

* फलकैः = काष्ठपट्टैः । आस्तीर्णा = व्यासा ॥ २६० ॥

एवमेव शरीरेऽस्मिन्भावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥२६१॥

अथ स्नायुसंख्यामाह—

शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् । तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः ! शृणुत यत्नतः २६२
शाखास्तु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशच्छतद्वयम् । ग्रीवाया ऊर्ध्वदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृता

तत्र शाखागताः प्राह—

* एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां षट् ६ षट् ६ तास्त्रिंशत् ३० । तावत्यः ३० एव तलकृच्चगुल्फेषु ।
तावत्यः ३० एव जङ्घायां, दशा १० जानूनि । चत्वारिंशद् ४० ऊरौ । दशा १० वहक्षणे । एवं
सार्द्धशतम् १९० एकस्मिन् सन्धियामि भवन्ति । एतेनेतरसन्धियानाहू च व्याख्यातौ ।

अथ कोष्ठगताः प्राह—

* षष्टिः ६० कट्यां, तावत्यः ६० एव पाश्र्वयोः, अक्षीतिः ८० पृष्ठे, त्रिंशद् ३० उरसि ।

अथ ग्रीवोर्ध्वगताः प्राह—

* षट्त्रिंशद् ३६ ग्रीवायां । चतुस्त्रिंशद् ३४ सूटिनि । एवं स्नायूनां नवशतानि ९००
भवन्ति ॥ २६२-२६३ ॥

अथ धमनीः प्राह—

धमन्यो नामितो जाताश्चतुर्विंशतिसंख्यया । दशोर्ध्वगा दशाधोगाः शेषास्तियोगताः स्मृताः

* तत्रोर्ध्वगाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुतहसितकथितरुदितग्री-
सादिविशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति ।

प्रदवासः = अन्तःप्रविशन् वायुः । उच्छ्वासः = ऊर्ध्वं गच्छन् वायुः ।

तास्तु हृदयं गतास्त्रिधा जायन्ते । तास्त्रिंशत् ३० । तासां मध्ये द्वे २ द्वे २ वातपित्तकफ-
क्षोणितरसान् बहूतः । ता दशा १० । अष्टभिः ८ शब्दरसरूपगन्धान् गृह्णाति पुरुषः । द्वाभ्यां २
भाषते । द्वाभ्यां २ घोषते । द्वाभ्यां २ स्वपिति । द्वाभ्यां २ जागति । द्वे २ अश्रुवाहि-
भ्यौ । द्वे २ स्तन्यं स्त्रिया बहूतः स्तनलांश्रते । त एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः ।
एतास्त्रिंशत् ३० सविभागा व्याख्याताः । एताभिरूर्ध्वं नाभेरुपरपाश्र्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवावा-
हवो धार्यन्ते चालयन्ते च ।

अथाधोगताः प्राह—

* अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीनधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयं गतास्त्रिधा जा-
यन्ते । तास्त्रिंशत् ३० । तासां मध्ये द्वे २ द्वे २ वातपित्तकफक्षोणितरसान् बहूतः । ता दशा १० ।

द्वे २ अन्नवहे सन्नाश्रिते । द्वे २ वस्तिगते मूत्रवहे । द्वे २ शुक्रस्य प्रादुर्भावाय । द्वे २ तद्विसर्गाय, त एव नारीणांमार्त्तवं प्रादुर्भावयतो विसृजतश्च । द्वे २ स्थूलान्नप्रतिक्रमे पुरीषं विसृजतः । अष्टौ ८ अन्यास्तितर्यंगताः स्वेदमर्षयन्ति । एतास्त्रितान् ३० । एताभिरथो वाभिः पकाशयकटीमूत्रपुरीषवस्तिगुदमेढसकथीनि धार्यन्ते चाज्यन्ते च ।

अथ तिर्यंगताः प्राह—

* तिर्यंगतानां तु चतसृणामेकैका शतथा लङ्कवा चोत्तरोत्तरं विभज्यते । तास्तु जसं-
खेयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितम्, निवद्धमायतम् (गवाक्षवद् निवद्धमायतम् ।) गवाक्षो=
वातायनम्, यथा गवाक्षे बहूनि छिद्राणि भवन्ति तथाऽस्मिन् देहे जालवद् शिरा व्याप्य
तिष्ठन्तीति भावः । निवद्धमायतं गवाक्षितम् । गवाक्षाकाररन्ध्रनिकरशुक्रं कृतानित्यर्थः ।
तासां मुखानि रोमलक्षानि यैमुखैः स्वेदः स्रवति रसञ्चाभिसन्तर्षयन्ति अन्तर्बहिश्च । तै रेवा-
भ्यङ्गपरिषेकावगाहनालेपनवोर्षाणि त्वचि एकानि अन्तःप्रवेशयन्ति । तै रेव स्पर्शां शुभम-
शुभं वा गृह्णन्ति ॥ २६४ ॥

यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विस्रेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो चैरभितश्चरेत् ॥२६५॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥ २६६ ॥

* असुवायमर्थः—धमन्थः कथम्भूताः पञ्चाभिभूताः, पञ्चस्य आकाशादिमहान्तेभ्यः,
अभि समन्ताद् भूताः । पञ्चेन्द्रियम् = पञ्च इन्द्रियाणि उभयात्मकं मनश्च यस्य तं पञ्चे-
न्द्रियं जीवात्मानम् । पञ्चसु = इन्द्रियाधिष्ठानेषु श्रोत्रादिषु । पञ्चकृत्वः = पञ्चवारान्, पञ्चधा-
येण न तु एकदैव, भावयन्ति = प्रापयन्ति । पञ्चेन्द्रियं = पञ्चानामिन्द्रियाणां समाहारः पञ्चे-
न्द्रियं श्रोत्रादि तदुपलक्षितं कर्मेन्द्रियं मनश्च । पञ्चसु = पृथिव्यादिषु बुद्धीन्द्रियविषयेषु तदु-
पलक्षितेषु हस्तादिषु कर्मेन्द्रियविषयेषु मन्तव्ये मनोविषये च । भावयित्वा = प्राप्य, संयो-
ज्येति यावद् । विनाशकाले पञ्चत्वमाकाशादिभावमायान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २६६ ॥

अथ कण्डराः प्राह—

महत्यः स्नोयवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥२६७॥

अतस्त्रो हस्तयोस्तासां तावत्यःपादयोःस्मृताः । ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्कताः ॥२६८॥

* तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां
प्ररोहो मेढूः । पृष्ठनिबन्धनानां प्ररोहा नितम्बमूर्धास्वक्षोऽक्षिस्तनपिण्डाः ॥ २६८ ॥

अथ रन्ध्रण्याह—

नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते । मुखमेहनपायूनामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥ २६९ ॥

दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणोति नृणांविदुः । स्त्रीणामन्यानि च श्रीणि स्तनयोर्गर्भवत्सनि ॥२७०॥

अथ स्रोतास्याह—

मनःप्राणान्नपानीयदोषधातूपधातवः । धातूनां च मला मूत्रं मलमित्यादयस्तनौ ॥ २७१ ॥

सङ्गरहितं हि धैर्यमर्नस्तानि खोलांसि सज्जगुः। बहूनि तानि संख्याय शक्यन्ते नैव भाषितुम् २७२

अथ जालान्याद-

जालानि तु शिरास्नायुर्मांसास्थानामुद्भवन्ति हितानि चत्वारि चत्वारि सर्वाण्येव च बोद्धव्याः २७३ ॥

* निरन्तररन्ध्रनिकरकलितानि समूहितानि च जालाजोव जालानि, तानि मांजबन्धगु-
ल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति, धैर्यवाक्षि-
तमिदं शरीरम् ।

* अयमर्थः—एकस्मिन् मणिवन्धे एकं जालं शिरायाः, अपरं स्नायोः, तृतीयं मांसस्य,
चतुर्थमस्थनः, एवं चत्वारि ४ जालानि । एतेनेतरमणिवन्धो गुल्फौ च न्याख्यातौ । गवा-
क्षितं विरचितनिरन्तरजालाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितमित्यर्थः ॥ २७३ ॥

अथ कूर्चानाह-

कूर्चाः स्युर्हस्तयोर्द्वौ तु तावन्तौ पादयोरपि । ग्रीवायामेक एकस्तु मेढ्रे सर्वेऽपि षट् स्मृताः ।

कूर्चा अपि शिरास्नायुर्मांसास्थिप्रभवाः स्मृताः ॥ २७४ ॥

अथ रञ्जुराह-

पृष्ठवंशस्थो भयन्न महत्स्यो मांसरज्जवः । चतस्रो मांसपेशीनां बन्धनं तत्प्रयोजनम् ॥ २७५ ॥

अथ सेवनीराह-

सेवन्धः सप्त तासां तु भवेयुः पञ्च मस्तके । एका शेफसि जिह्वायामेका विष्येन्नताः क्वचित् ॥ २७६ ॥

अथ संवातानाह-

चतुर्दशास्थनां सङ्घातास्तेषां त्रयो गुल्फजातुर्वक्षणेषु ।

एतेनेतरसक्थिवाहू च व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरकैकम् ॥ २७७ ॥

* अत्र तु त्रिकपदेन बाहुग्रीवास्थिसंवात उच्यते ॥ ७७ ॥

अथ सीमन्तानाह-

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः संवाताः सीवितायैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ २७८ ॥

* यैः = अस्थिभिः ॥ २७८ ॥

अथ त्वच आह-

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्य तथा त्वचः ॥

पूर्वाऽवभासिनी तासां सिधमस्थानं च सा स्मृता ॥ २७९ ॥

* अथावभासिनी-भ्राजकेन पित्तेनावभासनात् । परिणाहेन विस्तारितस्य ब्रीहेविंशति-
भागेष्वष्टादशो भागः प्रमाणं यस्याः । ब्रीहिरत्र यवः, सा सिधमपन्नकण्टकयोरधिष्ठानम् २७९

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ २८० ॥

* द्वितीया यवषोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यचष्टव्यङ्गानामधिष्ठानम् ॥ २८० ॥

तृतीया तु भवेच्छ्वेता स्थानं चर्मदलस्य सा ॥ २८१ ॥

* सा यवद्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लिकामशकानामधिष्ठानम् ॥ २८१ ॥

सङ्गरहितं हि धैर्यमर्नस्तानि खोलांसि सज्जगुः। बहूनि तानि संख्याय शक्यन्ते नैव भाषितुम् २७२

अथ जालान्याद-

जालानि तु शिरास्नायुर्मांसास्थानामुद्भवन्ति हितानि चत्वारि चत्वारि सर्वाण्येव च बोद्धव्याः २७३ ॥

* निरन्तररन्ध्रनिकरकलितानि समूहितानि च जालाजोव जालानि, तानि मांजबन्धगु-
ल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति, धैर्यवाक्षि-
तमिदं शरीरम् ।

* अयमर्थः—एकस्मिन् मणिवन्धे एकं जालं शिरायाः, अपरं स्नायोः, तृतीयं मांसस्य,
चतुर्थमस्थनः, एवं चत्वारि ४ जालानि । एतेनेतरमणिवन्धो गुल्फौ च न्याख्यातौ । गवा-
क्षितं विरचितनिरन्तरजालाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितमित्यर्थः ॥ २७३ ॥

अथ कूर्चानाह-

कूर्चाः स्युर्हस्तयोर्द्वौ तु तावन्तौ पादयोरपि । ग्रीवायामेक एकस्तु मेढ्रे सर्वेऽपि षट् स्मृताः ।

कूर्चा अपि शिरास्नायुर्मांसास्थिप्रभवाः स्मृताः ॥ २७४ ॥

अथ रञ्जुराह-

पृष्ठवंशस्थो भयन्न महत्स्यो मांसरज्जवः । चतस्रो मांसपेशीनां बन्धनं तत्प्रयोजनम् ॥ २७५ ॥

अथ सेवनीराह-

सेवन्धः सप्त तासां तु भवेयुः पञ्च मस्तके । एका शेफसि जिह्वायामेका विष्येन्नताः क्वचित् ॥ २७६ ॥

अथ संवातानाह-

चतुर्दशास्थनां सङ्घातास्तेषां त्रयो गुल्फजातुर्वक्षणेषु ।

एतेनेतरसक्थिवाहू च व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरकैकम् ॥ २७७ ॥

* अत्र तु त्रिकपदेन बाहुग्रीवास्थिसंवात उच्यते ॥ ७७ ॥

अथ सीमन्तानाह-

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः संवाताः सीवितायैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ २७८ ॥

* यैः = अस्थिभिः ॥ २७८ ॥

अथ त्वच आह-

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्य तथा त्वचः ॥

पूर्वाऽवभासिनी तासां सिधमस्थानं च सा स्मृता ॥ २७९ ॥

* अथावभासिनी-भ्राजकेन पित्तेनावभासनात् । परिणाहेन विस्तारितस्य ब्रीहेर्विशलि-
भागेष्वष्टादशो भागः प्रमाणं यस्याः । ब्रीहिरत्र यवः, सा सिधमपन्नकण्टकयोरधिष्ठानम् २७९

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ २८० ॥

* द्वितीया यवषोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यचष्टव्यङ्गानामधिष्ठानम् ॥ २८० ॥

तृतीया तु भवेच्छ्वेता स्थानं चर्मदलस्य सा ॥ २८१ ॥

* सा यवद्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लिकामशकानामधिष्ठानम् ॥ २८१ ॥

अथ दौहदविशेषफलमाह—

राजसंदर्शने यस्या दौहदं जायते स्त्रियाः। अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥ २९९ ॥

दुश्रुणपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥ ३०० ॥

आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायां तु प्रसूते पार्षदोपमम् ॥ ३०१ ॥

*आश्रमे = तपस्विनामाश्रमे दौहदात्, पार्षदोपमं = प्रथमोपमम् ॥ ३०१ ॥

दर्शने व्यालजातीनां हिसाशीलं प्रसूयते । रक्ताक्षं लोमशं शूरं महिषामिषदौहदात् ॥ ३०२ ॥

वाराहमांसे स्वप्नालं शूरं सज्जनयत्सुतम् । मृगमांसे तु जङ्गालं विक्रांस्तं वनचारिणम् ॥ ३०३ ॥

अतोऽनुक्तेषु या नारी दौहदं विदधाति हि । शरीराचारशीलेः सा समानं जनयिष्यति ॥ ३०४ ॥

पञ्चमे मानसं षष्ठे बुद्धिश्चातिप्रबुद्धयते । सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि भृशं व्यक्तानि सप्तमे ॥ ३०५ ॥

ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ सृष्टुः क्रमात् । तेन तौ म्लानसुदितां स्यातां जातो न जीवति ॥

न जीवत्यष्टमे जातस्तत्रौजो न स्थिरं यतः । तथा नैर्ऋत्यभागत्वाद्वापयेत्तद्वलि ततः ॥ ३०६ ॥

*नैर्ऋत्याय भागश्च बालेषु रुद्रेण दत्तः, यत उक्तं कुमारतन्त्रे—“अष्टमे मासि नैर्ऋत्याय

मांसौदनं बलि दापयेदि”ति ॥ ३०७ ॥

नवमे दशमे मासि नारी बालं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ ३०८ ॥

गर्भे यदङ्गं प्रथमं भवति, तदाह—

शिरो भवति चाङ्गस्य पूर्वमित्याह शौनकः । शिरस्येवोपजायन्ते प्रधानानीन्द्रियाणि यत् ३०९

हृदयं जायते पूर्वं कृतवीर्योऽवदन्मुनिः । बुद्धेश्च मनसश्चापि यतस्तत्स्थानमीरितम् ॥ ३१० ॥

पाराशर्यं इति प्राह पूर्वं नाभिसमुद्भवः । प्राणो यत्र स्थितो देहं बर्द्धयत्युपमसंयुतः ॥ ३११ ॥

पाणिपादं भवेत्पूर्वं मार्कण्डेयमुनेर्मतम् । देहिनः सकलाश्चेष्टाः पाणिपादाश्रया यतः ॥ ३१२ ॥

प्रथमं जायते कोष्ठं ततः सर्वाङ्गसम्भवः । एतत्तु कथयामास गौतमो मुनिपुङ्गवः ॥ ३१३ ॥

सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि युगपत्सम्भवन्ति हि । सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ ३१४ ॥

आन्त्रस्याणुकले भवन्ति युगपन्मांसास्थिमज्जादयो-

लक्ष्यन्ते न पृथक्पृथक्स्तुत्रया पुष्टास्त एव स्फुटाः ।

एवं गर्भसमुद्भवे त्ववयवाः सर्वे भवन्त्येकदा

लक्ष्याः सूक्ष्मतया न ते प्रकटतीमायान्ति वृद्धिं गताः ॥ ३१५ ॥

* मज्जादय इत्यादिशब्देन त्वक्केशरमज्जत्वगङ्गुरवृन्तानि गृह्यन्ते ॥ ३१५ ॥

अथ शरीरे पितृज-मातृज-रसजात्मजां भागा उच्यन्ते । तत्र—

केशाःकमश्रुचलोमानि नखा दन्ताः शिरास्तथा । धमन्थःस्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि ३१६

मांसासृष्टमज्जमेदांसि यत्कृत्प्लीहान्त्रनाभयः । हृदयं च गुदं चापि भवन्त्येतानि मातृजः ॥ ३१७ ॥

शरीरोपचयो वर्णा बलं देहस्थितिस्तथा । रसादेतानि जायन्ते भिषजो मुनयो जगुः ॥ ३१८ ॥

ज्ञानं विज्ञानमायुश्च सुखदुःखादिकं तथा । इन्द्रियाणि च सर्वाणि भवन्त्येतानि चात्मनः ॥ ३१९ ॥

*सुखदुःखादिकमित्यादिशब्देन नानायोगिजन्मादिकमुच्यते । आत्मनः = आत्मसन्नि-

कषात् न त्वात्मनो जायन्ते, आत्मनो निर्विकारात् प्रकृतभावात्पुपत्तेः ॥ ३१९ ॥

गर्भस्य किं किं विशिष्टोपकारकं तदाह—

अग्नीषोमौ महीवायुर्नभःसत्त्वं रजस्तमः । पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा गर्भं सञ्जीवयन्ति हि ॥३२१॥

* आग्नि-पाचकालोचकरक्षकभ्राजकसाधकानां, तथा पाञ्चभौतकानां तथा सप्तधा-
तुगतानामग्नीनां शक्तिरूपतयाऽवस्थितो वाचोऽधिदेवत्वं प्राप्तो बोद्धव्यः, स च पाचकादि-
कर्मणा जीवयति । सोमश्च-पञ्चात्मकद्वेषमरसशुक्रादीनां तोयात्मकानां भावानां रसनेन्द्रि-
यस्य च शक्तिरूपतयाऽवस्थितो जनश्चाधिदेवत्वं प्राप्तो बोद्धव्यः, स च सौम्यधातोरोजःप्र-
भृतेः पोषणेन पवनपाचकसंशुष्कभागस्यार्द्रताविधानेन जीवयतीति शेषः । मही च—जलेन
किलन्नस्यापि कठिनविधानेन, वायुः—दोषधातुमलाङ्गोपाङ्गादीनां सञ्चारणेनोच्छ्वासनिःश्व-
साभ्याञ्च, नभः—अनिलानलविदारिसंश्लोतसामूढ्वाधिस्तिर्यगवकाशदानेन, सत्त्वं रजस्तम
इति मनोरूपतया परिणतं जीवात्मनःशरीरान्तरं जीवनप्रहणमोक्षणे हेतुरितिः तदपि जीवयति ॥
पञ्चेन्द्रियाणि—श्रोत्रत्वङ्मनेत्रजिह्वाप्राणानि शब्दादिग्रहणकर्मणा, भूनास्मा-कर्मपुंसः स
चाशेषस्यैव शोभश्चैतन्यहेतुर्जीवयतीति ॥ ३२० ॥

अपरं गर्भस्य जीवनोपायमाह—

गर्भस्य नाभिनाडया तु नाडी रसवहा स्त्रियाः । संलघ्ना तेन गर्भस्य वृद्धिर्भवति नित्यशः ३२१

निःश्वसोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नशान्तसोऽधिगच्छति ।

मातुनिःश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् ॥ ३२२ ॥

* संक्षोभः = सञ्चलनम्, माता निःश्वसादिका याश्चेष्टाः करोति तास्ता गर्भोऽपि
करोतीत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

अथ गर्भवृद्धेर्हेतूपायमाह—

गर्भस्य नाभिमध्ये तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् । तदा धमति वातश्च देहस्तेनास्य वर्धते ॥३२३॥

ऊर्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः । ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च स्त्रीतांसि तु यथा तथा ॥३२४॥

* यथा दारयति विस्तारयति तथा देहो वर्धते इति पूर्वोक्तव्ययः ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥

अथ दृष्टिरोमकूपानामवृद्धिमाह—

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते कदाचन । भ्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरमेतम् ॥३२५॥

अथ नखकेशानां सदा वृद्धिमाह—

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्धते ह्याविमौ सदा । स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ३२६

* प्रकृतिं कृत्वा = कारणं कृत्वा । स्थितिः = मर्यादा ॥ ३२६ ॥

अथ चेतना चेतनान्यङ्गान्याह—

चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखापान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥ ३२७ ॥

अथ गर्भस्य वातविष्मूत्रोत्सर्गाकरण्ये कारणमाह—

वाताल्पत्वादयो गात्राद्योः पकाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि गभस्थो न विमुञ्चति ३२८

* प्रयोगाद्—ईषद्योगाद् ॥ ३२८ ॥

अथ गर्भरीदने कारणमाह—

जवायुगा मुखे हस्ते कण्ठे च कुरुवेष्टिते । वायोर्माग्निरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥३२९॥

अथ गर्भवतीकृत्याकृत्यानि ।

तत्रादौ गर्भिणीकृत्यान्याह—

गर्भिणी प्रथमादहः प्रहृष्टा भूषिता शुचिः । भवेच्छुक्लाम्बरधरा गुरुविप्राचने रता ॥ ३३० ॥
भोज्यं तु मधुरप्रार्थं स्निग्धं हृद्यं द्रवं लघु । संस्कृतं दीपनीयं तु नित्यमेवोपयोजयेत् ॥ ३३१ ॥

अथ गर्भिण्या अकृत्यान्याह—

गर्भिणी न तु कुर्वीत व्यायामपतर्पणम् । व्यवायं च न सेवेत न कुर्यादतितर्पणम् ॥ ३३२ ॥
रात्रौ जागरणं शोकं यानस्यारोहणं तथा । रक्तमोक्षं वेगरोधं न कुर्यादुत्कटासनम् ॥ ३३३ ॥
दोषाभिधातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीडयते । स स भागः क्षिप्तोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीडयते ३३
मलिनां विकृताकारां हीनाङ्गीं नस्पृशेत्स्त्रियम् । न जिधेदपि दुर्गन्धं न पद्मेन न यनाप्रियम् ॥ ३३५ ॥
वचांसि नापि शृणुयात्कर्णयोरप्रियाणि च । नाम्नं पर्युषितं शुष्कं भुञ्जीत कथितं न च ॥ ३३६ ॥
सैत्यक्षमशानवृक्षांश्च भावांश्चाप्ययज्ञात्करान् । वह्निष्क्रमणं क्रोधं शून्यागारं च वर्जयेत् ॥ ३३७ ॥
नोच्चैर्ब्रूयात्तत्कुर्वीचेन गर्भो विनश्यति । तैलाभ्यङ्गोद्धर्त्तं च नात्यर्थं कारयेदपि ॥ ३३८ ॥
नासृष्ट्वास्तरणं कुर्यात्त्रातुच्यं क्षयनासनम् । एतास्तु नियमान्सर्वान्यत्नात्कुर्वीत गर्भिणी ३३९

अथ प्रसवमासानाह—

नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ ३४० ॥

अथ सूतिकागृहाकृतिमाह—

अष्टहस्तायतं चारु चातुर्हस्तविशालकम् । प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात्सूतिकागृहम् ॥ ३४१ ॥

अथासन्नप्रसवाया लक्षणमाह—

जाते हि किञ्चिच्छे कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने । सशुले जवने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका ॥ ३४२ ॥

आसन्नप्रसवायास्तु कटीघृष्टं तु स्वयथम् । भवेत्सुदुः प्रवृत्तिश्च सूत्रस्य च मलयस्य च ॥ ३४३ ॥

अथासन्नप्रसवायाऽऽवपचारमाह—

तैलेनाभ्यक्तगात्रान्तं संस्नानात्सुण्वारिणा । यवागूं पाययेत्कोष्णां मात्रया घृतसंयुताम् ३४४
कृतोपधाने सृदुनिवित्तीर्णं क्षयने क्षनैः । अभुग्नसक्थी चोत्ताना नारी विष्टेद्वयथाऽन्वित ३४५

* अभुग्नसक्थी=असङ्कोचितोरुः ॥ ३४५ ॥

अथ जनयिष्य ग्राह—

चतस्रोऽङ्गुलीयाश्च स्त्रावणे कुशला हिताः । बृद्धाः परिचरेयुस्ताः सम्यक्विलज्जनखाः स्त्रियः ३४६

अथ जनयित्रीकृत्यमाह—

अपर्यमागं देन समभ्यज्य समन्ततः । एका तु तासु सुभगे ! प्रवाहस्वेति तां वदेत् ॥ ३४७ ॥

अन्यथा सा प्रवाहिष्ठाः प्रवाहेया व्यथा यदि । प्रवाहेयाः शनैः पूर्वं प्रगाढं च ततः परम् ३४८

ततो गौडतर्भं गर्भं योनिद्वारमुपागते । अपरासहितो गर्भो यावत्पतति भूतले ॥ ३४९ ॥

अथ व्यथारहितायाः प्रवाहणाद्गुण्यमाह—

मूकं वा वधिरं कुब्जं श्वासकासक्षयान्वितम् । सूते लसततुं बालमकाले तु प्रवाहणात् ॥३६०॥
इति श्रीमिश्रलटकनतनय श्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे गर्भप्रकरणे द्वाविंशत्युत्तरे ॥ ३ ॥

अथ बालप्रकरणं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

अथ बालस्य जन्मोत्तरविधिमाह—

अथ बाले समुत्पन्ने विदधीत विधिं तथा । यथैव कुलवृद्धस्त्रीव्यवहारपरम्परा ॥ १ ॥

अथ प्रसूताया नियमानाम्—

प्रसूता हितमाहारं विहारं च समाचरेत् । व्यायामं मथुनं क्रोधं शीतसेवां विवर्जेयेत् ॥ २ ॥
मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते । सङ्गच्छन्साध्योऽसाध्यो वा भवेत्तत्पथमाचरेत्

अथ प्रसूताया नियमसमाधिविधिमाह—

सर्वतः परिशुद्धा स्यात्स्निग्धपथ्याऽल्पभोजना । स्वेदाभ्यङ्गशान्तिर्यं भवेन्मांसमत्तन्द्रिता । ३ः

* सर्वतः परिशुद्धा तु अनवसृष्टरुधिरा, अतन्द्रिता = सावधाना ॥ ४ ॥

प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरारब्धे । सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मत्तम् ॥ ५ ॥

व्युपद्रवां विशुद्धां च तज्ज्ञाय वरवर्णिनीम् । ऊर्ध्वं चतुर्भ्योऽरसेभ्यो नियमं परिहारयेत् ॥ ६ ॥

अथ स्तन्यस्वरूपमाह—

रसप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः । कृत्स्नाद्देहात्स्तनौ प्रासः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ ७ ॥

* रसप्रसादः = रसस्य सारः ॥ ७ ॥

अथ स्तन्यस्य प्रवृत्त्यवधिमाह—

स्तन्यं त्रिरात्रात्स्त्रीणां या चतुरात्रानन्तरम् । प्रवर्त्तयन्ति विवृता धमन्यो हृदये स्थिताः ॥ ८ ॥

अथ स्तन्यप्रवृत्तिहेतुमाह—

पयः पुत्रस्य संस्पर्शादर्शनात्स्मरणादपि । ग्रहणाद्युरोजस्य शुक्रवत्सम्प्रवर्तते

स्नेहो निरन्तरस्तस्य प्रवाहो हेतुरुच्यते ॥ ९ ॥

अथ स्तन्यस्याल्पनायां हेतुमाह—

अवात्सल्याद्गथाच्छोकात्क्रोधादत्यपतपेणात् । स्त्रीणां स्तन्यं भवेत्स्वरूपं गर्भान्तरविधारणात् ॥

अथ स्तन्यस्य वृद्धिहेतुमाह—

शालिषष्टिकगोधूमान्मांसशुद्धज्ञानपि । कालशाकमलावूं च तारिकेलं कसेरुकम् ॥ ११ ॥

शुङ्गाटकं वरीं चापि विदारी कन्दमेव च । लशुनं दुग्धवृद्धये स्त्रीं सेत्रेत् सुमना भवेत् ॥ १२ ॥

कमलस्य तण्डुलीनां कलक्या क्षीरपिपितं पिबति । सा भवतिभृशं तरुणी क्षीरभरणैवतुङ्गकुचयुगल ।

अथ कलमो धान्यविशेषस्तस्य लक्षणमाह—

कमलः कलिविख्यातो जायते च वृद्धद्रुधदे । काश्मीरदेश एवोक्ता महातण्डुलसंज्ञकः ॥ १४ ॥

विदारिकन्दस्य रसं पिबेत्स्तन्यस्य वृद्धये । तच्चूर्णं तस्य वृद्धयर्थं पिबेद्वा क्षीरसंयुतम् ॥ १५ ॥

अथ स्तन्यस्य दुष्टताहेतुमाह—

धात्र्या गुरुभिराहारैर्विद्वारदोषलैस्त्वता । देहे दोषाः प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥१६॥
मिथ्याऽऽहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः । दूषयन्ति पयस्तेन शरीरे व्याधयः शिशोः ॥१७॥

अथ दुष्टस्तन्यस्य लक्षणमाह—

कषायं सलिलं लाघ्वस्तन्यं मासतदूषितम् । पित्ता दम्लं च कटुर्का राजयोऽम्भलि तु । पीतिकाः ॥
कफदुष्टं तु यत्तोये निमज्जति च पिच्छिलम् । द्रव्धं जन्तु द्विलिङ्गं स्यात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥१८॥

अथ दुष्टस्तन्यशोधनविधिमाह—

धात्री क्षीरविशुद्धयर्थं मुद्गयूषरसाग्निना । भाङ्गीदास्वचाः पिड्वा पिबेत्सातिविषास्तथा ॥२०॥
पाठाभ्रुवाब्दभूमिम्बैर्दोषशुण्ठीकलिङ्गकैः । सारिवामत्स्यापित्ताख्यैः काथः स्तन्यविशोधनः ॥२१॥

* मत्स्यपित्ता = कटुकी ॥ २१॥

पटोलनिम्बाशनदारुपाठाः सुवर्णं गुडूर्ध्वं कटुरोहिणीं च ।

सनागरां च कथितां च तोये धात्रा पिबेत् स्तन्यविशुद्धिहेतोः ॥ २२ ॥

अथ शुद्धस्तन्यस्य लक्षणमाह—

नारे स्तन्यं यदेकं स्याद्विवर्णमतन्तुम् । पाण्डुरं तनु शीतं च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत् ॥२३॥

अथ धात्रीलक्षणमाह—

पीताय यदि बालस्य विश्रयादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान्दोषान्कुर्वाद्धात्रीं तदेदशीम् ॥२४॥
सवर्णा मध्यवयसां सञ्जीलां सुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सानतिवत्सलाम् ॥२५॥
स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुञ्जीनां सज्जातमजाम् । कैश्चेन परिरक्तां निजपुत्रदण्डं शिशौ ॥२६॥

अथ निषिद्धां धात्रीमाह—

शोकाकुला क्षुधातां च श्रान्ताव्याधिमती सदा । अत्युच्चा नितरां नीचा स्थूलाऽतीव भृशं कृवा ।
गभिणी ज्वरिणी चापि लम्बोज्ज्वरयोधरा । अजीर्णभोजिनी चापि तथा पथ्यविवर्जिता ॥२८॥
आसक्ता क्षुद्रकार्येषु दुःखार्त्ता चञ्चलाऽपि च । एतासां स्तन्यपानेन शिशुर्भवंति सामयः ॥२९॥

अथ बालस्य स्तन्यपानविधिमाह—

तत्र माता प्रशस्ताङ्गी चारुवस्त्रा पुरोमुखी । उपविश यासने सम्यग्दक्षिणं स्तनमम्बुना ॥३०॥
प्रक्षालयेषत्परिस्त्राव्य मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं क्रोडे शनैः सन्धाय पाययेत् ॥

* माता = इत्युपलक्षणम् । धात्री चेषत्परिस्त्राव्य ॥ ३१ ॥

अन्यथा वैगुण्यमाह सुश्रुतः—

अस्त्रावितं स्तनं बालः पिबन्स्तन्येन भूयसा । पूर्वस्त्रोता वमीकासङ्घासंभवति पीडितः ॥३२॥

अथ स्तन्याभिमन्त्रणमाह—

क्षीरनीरनिधिस्तेऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो भावत्येष महाबळः ॥ ३३ ॥
पथोऽमृतसर्पं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ! । दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः पाण्ड्यामृतं यथा ॥३४॥

* इमौ मन्त्रौ पित्रा भन्वेव वा ब्राह्मणेन पठनीयौ । यावद् मन्त्रपाठस्तावद् मात्रा
धात्र्यां वा दक्षिणहस्तेन दक्षिणस्तनस्पर्शः कार्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अथ जनन्याः कीराभावे धाव्याश्रालाभे प्रकारमाह—

क्षीरसात्म्यतया क्षीरमार्जं गव्यमथापि वा । दद्यादास्तन्यपयात्नेर्वालिभ्यो ब्रीक्ष्य मान्नया ॥३६॥

* क्षीरसात्म्यतयेति । यतः शिशोः क्षीरमेव सात्म्यं भवति न स्वप्नादिकम् । आस्त-
न्यपयात्तेरिति । यावत् स्त्रियाः स्तन्यस्य समन्ततोभावेन प्राप्तिर्भवति । अथवा यावत्
स्तन्यपानस्य योग्यता भवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथ बालस्याज्ञप्राशनसमयमाह—

यथोक्तविधिना बालं जालि षष्ठेऽष्टमेऽपि च । अन्नं कम्प्राशयेत्किञ्चित्ततस्तद्वर्धयेत् क्रवात् ॥३६॥

अथ बालस्य परिचर्याविधिमाह—

बालमङ्गे सुखं दृष्ट्यान्न चैनं तर्जयेत्कचित् । सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यसुपवेशयेत् ॥ ३७ ॥

* अयोग्यसुपवेशनासमर्थम् ॥ ३७ ॥

नाङ्गस्य स्थापयेत्कौडे न विप्रं शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित्कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥३८॥

* आवश्यको विधिः = भेषजदानतैलाभ्यङ्गोद्घर्तनादिः ॥ ३८ ॥

तच्चिचसमनुवर्तते तं सखैवालुमीदयेत् । वातातपतडिद्वृष्टिभूनामलजलादितः ।

निम्नोच्चवस्थानतश्चापि रक्षेद्दालं प्रयतनतः ॥ ३९ ॥

अथ बालस्य स्वभावतो हितान्याह—

अभ्यङ्गोद्घर्तनस्नानं नेत्रयोरञ्जनं तथा । वसनं ऋतु यत्तच्च तथा मृदुलुकेपनम् ॥

जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्यैतानि सर्वथा ॥ ४० ॥

अथ बालस्य क्वलादेः समयमाह—

कवलः पञ्चमाहर्षादष्टमाहस्य कर्म च । विरकः षोडशाहर्षाद्विंशतेष्वेव मैथुनम् ॥ ४१ ॥

अथ बाल्यादेरवधिमाह सुश्रतः—

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बार्धकं तथा । ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥ ४२ ॥

त्रिविधःसोऽपि दुग्धाशीदुग्धान्नाशी तथाऽन्नभुक् । दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ॥

तदुत्तरं स्यादन्नशो पूर्वं बालस्त्रिधा मतः । मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो दुग्धैः ॥ ४३ ॥

चतुर्धा मध्यमं बुद्धिर्दिव्यपूर्णक्षयान्वितम् । भवेदाविशतेर्बुद्धिर्दिव्या त्वात्रिशतो मतः ॥ ४४ ॥

चत्वारिंशत्समा यावत्सिञ्छेद्वीर्यादिपूरितः । ततः क्रमेण क्षीणः स्याद्यावद्भवति सप्ततिः ॥ ४५ ॥

* वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधाश्विन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः = सर्वधा

त्विन्द्रियबलोत्साहैर्हीनः ॥ ४६ ॥

ततस्तु सप्ततेरुर्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः । क्षीयमाणेन्द्रियकलः क्षीणरेतां दिने दिने ॥ ४७ ॥

बलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षमः । कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः ॥ ४८ ॥

बाल्ये विवर्धते इलेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम् । बार्धके बद्धते वायुविचार्य्येतदुपक्रमेत् ॥ ४९ ॥

* उपक्रमेत् = चिकित्सेत् ॥ ४९ ॥

तन्प्रान्तरे तु—

बाल्यं वृद्धिबलविसेषा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ । बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो हसेत् १०

अथ प्रकृतिलक्षणान्याह—

लक्ष प्रकृतयो नृणां वासात्पितास्तक्रफात्तथा । संसर्गात्सन्निपाताच्च भवन्ति भिषजां मते ॥५१॥
शुक्रशोणितर्लसयोगे । यो दोषस्तत्कटो भवेत् । प्रकृतिजायते तेन तस्या लक्षणमुच्यते ॥ ५२ ॥

वाग्भटे तु आग्नेयादयः—

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भानयान्तिषु । यः स्यादोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः ससधोदिता ॥५३॥
* सोऽपि दोषः स्वभावावस्थितो न तु दुष्टः, दुष्टेन तु शुक्रशोणितयोर्दुष्टौ शुद्धगर्भास-
म्भवात् ॥ ५३ ॥

अथ वातादिप्रकृतयस्तत्रादौ वातप्रकृतिलक्षणमाह—

जागरूकोऽल्पकेशश्च स्फुटितांघ्रिकरः कृशः ॥ ५४ ॥

शीघ्रगो बहुवाग् रूक्षः स्वप्ने वियति गच्छति । एवंविधः स विज्ञेयो वातप्रकृतिको नरः ॥५५॥
अथ पित्तप्रकृतिलक्षणमाह—

पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽथ निगद्यते । अकालपलितो गौरः क्रोधो स्वेषी च बुद्धिमान् ५६
बहुभुक्ताभनेत्रश्च स्वप्ने ज्योर्त्वांषि पश्यति । एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ५७ ॥

अथ श्लेष्मप्रकृतिलक्षणमाह—

बयामकेशः क्षमीस्थूलो बहुवीर्यो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥५८॥

अथ द्रव्यजनिदोषजप्रकृतिलक्षणमाह—

दृश्यते प्रकृतौ यत्र रूपं दोषद्वयस्य तु । द्विसंशर्गेण जानीवात्सर्वलिङ्गैस्त्रिदोषजम् ॥ ५९ ॥

अथ वातप्रकृतिलक्षणानि वाग्भटे—

विभुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्यकोपनात् । स्वातन्त्र्याद्बहुशोमत्वाद्दोषाणां प्रबलोनिलः

प्रायोऽत एव पवनाध्युषिता मनुष्या दोषात्मकाः । स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलद्यतिस्मृतिशुद्धिचेष्टालौहाद्दृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ६१ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहास्यमृगयाकलिलोः ॥ ६२ ॥

मथुराम्लकटूष्णसात्म्यकाङ्क्षाः कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न धार्यां न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ६३ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि ।

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ६४ ॥

अधन्या मत्सराभ्रमाताः । स्तेनाः प्रोद्धृत्पिण्डकाः । सशृंगालोऽगुग्ग्रासुकाकानूकाश्च वातिकाः

अथ पित्तप्रकृतिलक्षणान्याह—

पित्तं वह्निर्वह्निं वा यदस्मात्पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताहिष्रवक्त्रः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ६६ ॥

दधितमालयविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषु गतिद्विषतामपि ॥ ६७ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः । ।
 आवासः पलितरङ्गनीलकानां भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायप्रतिक्रमोत्तम् ॥ ६८ ॥
 धर्मद्वेषो स्वेदनः पूतिगन्धिभ्रूयुञ्चारक्रोधपानाशनेभ्यै ।
 सुप्तः पथ्येत्कर्णिकारान्पलाशान्दिग्दाहोल्काविद्युत्कान्तलांश्च ॥ ६९ ॥
 तनूनि पिङ्गानि चलाति चैषां तन्त्रलपपद्मणि हिमप्रियाणि ।
 क्रोधेन मद्येन श्वेश्च भासा रगं ब्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ७० ॥ ।
 अध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताःकलेशोरेवः । अशुप्रक्षेकपिमाजोरशुकानूकाश्च पैसिकाः ॥ ७१ ॥

अथ कफप्रकृतिलक्षणान्याह—

इलेष्माःसोम- इलेष्मलस्तेन सौम्यो गृहसिन्धुधन्मिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।
 क्षुत्क्षुद्रुःकलेशधर्मरत्नतां बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः ॥ ७२ ॥
 प्रियंगुदूर्वाशरकाण्डदर्भगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः
 प्रल्म्बबाहुः पृथुपीनवक्षा महाललाटा घननीलकेशः ॥ ७३ ॥
 मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुदेहो बह्वोजोरतिरसधुक्रुपुत्रभृत्यः ।
 धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु प्रच्छन्नं वदति दृढं चिरं न वैरम् ॥ ७४ ॥
 समद्विश्वेन्द्रतृणथयातो जलदान्भोधिमुद्गसिंहबोषः ।
 स्मृतिमानभियोगवान्बिनोतो न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ७५ ॥
 तिक्रतं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथाऽपि । ।
 रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपक्षमलाक्षः ॥ ७६ ॥
 अल्पध्याहारक्रोधपानाशनेभ्यः प्राज्यायुचितो दीर्घदर्शा वदान्यः ।
 श्लाघो गम्भीरः स्थूललक्ष्यः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ ७७ ॥
 ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।
 स्वप्ने सपञ्चान्सविहङ्गमालांस्तोयाशयान्परयति तोयदांश्च ॥ ७८ ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणताक्ष्यर्हंसगजाधिपैः । इलेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाश्वगोवृषैः ॥ ७९ ॥

ननु प्रकृतिहेतूनां मध्ये योऽधिकः स स्वव्याधीनकथं न करोतीत्याशांकायामाह—

विषजातो यथा क्रीटो न विषेण प्रवाध्यते । तद्वत्प्रकृतयो मर्त्ये शकनुवन्ति न बाधितुम् ॥ ८० ॥

* एतौ द्वौ नजौ अपि ईषदर्थे । तेन विषेण विषजदाहादिना ईषद्वत् प्रवाध्यते, न तु भृशम् । तथा च प्रकृतयः प्रकृतिहेतवोऽदोषा बाधितुं न शकनुवन्ति । करचरणस्फुटितत्त्वस्वे-
 दनिद्राऽऽधिक्यादिना ईषद्वत् बाधितुं शकनुवन्त्येव, न तु स्वरादिभिः ॥ ८० ॥

प्रकोपो वाऽन्यभावो वा क्षमो वा नोपजायते । प्रकृतोनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे बालप्रकरणं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

अथ दिनचर्याऽऽदिप्रकरणं पञ्चमम् ॥ ५ ॥

अथ देशमाह—

भूमिदेशस्त्रिधाऽनूपो जाङ्गलो मिश्रलक्षणः ॥ १ ॥

तत्रानूपलक्षणमाह—

नदीपलवलशैलाढ्यः फुल्लोऽपलकुलैर्युतः । हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः ॥ २ ॥

शशवाराहमहिषहररोहिकुलाकुलः । प्रभूतद्रुमपुष्पाढ्यो नीलशाल्यफलान्वितः ॥ ३ ॥

अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः । अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातद्वलेष्मामयार्तिमान् ॥ ४ ॥

अथ जाङ्गललक्षणमाह—

आकाशसम उच्चद्वच स्वल्पपोनीयपादपः । शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कण्डुसङ्कुलः ॥ ५ ॥

हरिणैर्गर्क्षपृषगोर्कणखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान्देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥ ६ ॥

तन्त्रान्तरे तु—

बहूदकनगोऽनूपः कफमास्तरोगवान् । जाङ्गलोऽल्पाम्बुशाखी च पित्तासृङ्मास्त्वोत्तरः ॥ ७ ॥

अथ साधारणलक्षणमाह—

संसृष्टलक्षणो यस्तु देशः साधारणो मतः । समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षाऽणमाहताः ।

समता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८ ॥

सुश्रुतः—

उचिंते वर्त्तमानस्य नास्ति तुर्देशजं भयम् । आहारस्वप्नचेष्टाऽऽदौ तद्देशस्य कृते सति ॥ ९ ॥

बृद्धवाग्भटः—

यस्यःदेशस्य यो जन्तुस्तज्जंतस्यौषधं हितम् । देशादन्यत्र वसतस्तत्तुल्यगुणमाषधम् ॥ १० ॥

स्वे देशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपनागताः । बलवन्तस्तथा न स्युर्जलजाःस्थलजास्तथा ११

अथ दिनादिचर्या आह—

मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेगिसतम् १२

दिनचर्यां निम्नाचर्यामृतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥ १३ ॥

तत्र स्वस्थस्य लक्षणमाह सुश्रुतः—

समदोषः समाश्रित्य समवातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाःस्वस्थ हृत्प्रमिथीयते ॥ १४ ॥

* क्रिया = अन्न कर्म, तेन समक्रियः = शरीरानुरूपकर्मा ॥ १४ ॥

अथ दिनचर्यामाह—

ब्राह्मो मुहूर्त्त बुभ्येत स्वस्थोरक्षार्थमायुषः । तत्र सर्वावशान्त्यर्थं स्मरेद्दि मधुसूदनम् ॥ १५ ॥

दश्याज्यादशसिद्धार्थविल्वगोरोचनस्रजाम् । दर्शानं स्पृशानं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ १६ ॥

स्वमाननं घृते पश्येद् यदीच्छेच्चिचरजोवितम् ॥

आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्नकृजनाभमानोदरगौरववारणम् ॥ १७ ॥

* आदिशब्देन वातमूत्रादीनां ग्रहणम् ॥ १७ ॥

अथ पुरीषवेगालिधानाडानिनाह—

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादधवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ १७ ॥

* पारकर्त्तिका=गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा । पुरीषस्य सङ्गः=निरोधः । ऊर्ध्ववातः=उद्गार-
बाहुल्यम् ॥ १८ ॥

अथ वाननिग्रहजात् दोषानाह—

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो धमानं ह्यनो रुजा । जटरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १९ ॥

अथ मूत्रनिग्रहजात् दोषानाह—

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वङ्गजानाहः स्याच्छिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ २० ॥

* विनामः=शरीरस्य नम्रता । वङ्गजानाहः=वङ्गजस्याकर्षणवत्पीडा ॥ २० ॥

न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्न वेगानीरयेद्वलात् । कामशोकभयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत् ॥ २१ ॥

गुदादिमलमागार्णां शौचं कार्त्तनवलप्रदम् । पवित्रकरमाख्यातमलक्ष्मीकल्पिपापहृत् ॥ २२ ॥

प्रक्षालनं नतं पाण्योः पादयोः क्षुद्रिकारणम् । मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं राजसापहृत् ॥ २३ ॥

अथ दन्तधावनविधिनाह—

भक्षयेदन्तपत्रं द्वादशाङ्गुलमायतत् । कनिष्ठिकाऽग्रवत्शूलवृत्तवग्रन्थि तथाऽत्रणम् ॥ २४ ॥

एकैकं वर्षेदन्तं न्युतना कृत्स्नैकं तु । दन्तशीथनचूर्णेन दन्तलोत्सान्यथाधयत् ॥ २५ ॥

क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तात्रित्यं विशोधयेत् ॥ २६ ॥

* तेजोवती=तेजवलकल इति लोके प्रसिद्धा ॥ २६ ॥

मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बः स्यात्तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ २७ ॥

समर्थं तु समालोक्य दोषं च प्रकृति तथा । यथोचितैरसर्ववैयर्थ्यैर्मुक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

तेनास्य मुखवैरस्यदन्तजिह्वाऽऽस्यगजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥ २९ ॥

अर्कं वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् । प्लक्षे चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्यो मधुरो ध्वनिः ॥ ३० ॥

खदिरे सुखभोगन्धं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिरात्रे त्वारोग्यमेव च ॥ ३१ ॥

कदम्बे तु घृतिमैधा चम्पके च दृढा मतिः । शिरोषे कान्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च ॥ ३२ ॥

अपामार्गं घृतिमैधा प्रज्ञाशक्तिलत्थाऽऽसने । दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ ३३ ॥

जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ॥ ३४ ॥

अथ तृणराजसंज्ञकान् वृक्षानाह—

गुवाकस्तालहिन्तालौ केतकश्च बृहत्तृणः । खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते तृणराजकाः ॥ ३५ ॥

अथ तृणराजदन्तधावननिषेधमाह—

तृणराजसमुत्पन्नं यः कुर्यादन्तधावनम् । नरश्चाण्डालयोनिः स्याद्यावद्दङ्गां न पश्यति ॥ ३६ ॥

अथ दन्तधावनानर्हजनानाह—

न खादेद्भलात्खोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च सासकासवमीषु च ॥ ३७ ॥

दुर्बलाऽजीर्णभुक्तश्च हिकामूच्छ्रामदान्वितः । शिरोरुजांस्तृष्वितः श्रान्तः पानकृमान्वितः ॥ ३८ ॥

४ भा० मू०

अद्वितः कर्णशूलो च नैत्ररोगी नवज्वरी । वर्जयेद्वन्तकाष्ठं तु हृदयामययुतोऽपि च ॥ ३९ ॥

* अजीर्णभुक्तः-न जीर्णं भुक्तं यस्य सः ॥ ३८-३९ ॥

अथ जिह्वानिलेखनमाह—

जिह्वानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपन्नमतं तथा ॥ ४० ॥

दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत्सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजडताहरम् ॥ ४१ ॥

* तत्काष्ठं = दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् ॥ ४०-४१ ॥

अथ मुखगण्डवमाह—

गण्डवमपि कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफनृष्णामलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ ४२ ॥

सुखोष्णोदकगण्डवः कफरुचिमलापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि सुखलाववकारकः ॥ ४३ ॥

अथ गण्डवानर्हजनानाह—

विषमूच्छोमदात्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ ४३ ॥

* सः = सुखोष्णोदकगण्डवः ॥ ४४ ॥

अथ मुखप्रकालनगुणानाह—

सुखप्रकालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पिडकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ ४५ ॥

कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽऽस्यविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं सुखशोषविनाशनम् ॥ ४६ ॥

अथ नस्यविधिमाह—

कटुतौलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेनयोजयेत् । प्रातः ऋषेमणिमव्याह्ने पित्ते सार्थं समीरणे ॥ ४७ ॥

सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्बलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनाः ॥ ४८ ॥

अथाजनविधिमाह—

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ ४९ ॥

* सौवीरं = “इवेत्सुरमा” इति लोके प्रसिद्धम् ॥ ४९ ॥

स्रोतोऽञ्जनं मत्तं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टः कण्डुमलहरं दाहकलेदरुजापहम् ॥ ५० ॥

अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते मारुतातपौ । नेत्रे रोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥ ५१ ॥

* स्रोतोऽञ्जनं = “कृष्णसुर्मा” इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनाऽपि । सिन्धुसम्भवं = सिन्धुनामा पर्वतस्तत्र सम्भवम् ॥ ५०-५१ ॥

अथाजनयोग्यजनानाह—

रात्रौ जागरितःश्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरःशिरःस्नातो नाश्वोरञ्जनमाचरेत् ॥ ५२ ॥

अथ नखादिकर्तनविधिमाह—

पञ्चरात्राञ्जलमश्रुकेसरोमाणि कर्त्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं सम्प्रलाधनम् ॥

पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ ५३ ॥

* सम्प्रसाधनं = शोभाजनकम् ॥ ५३ ॥

अथ नासालोमोत्पादने दोषमाह—

स्त्पादयेत्सु लोमानि नासाया न कदाचन । तदुत्पादनतो दृष्टेर्दीर्घं त्वरया भवेत् ॥ ५४ ॥

अथ केशप्रसाधनगुणानाह—

केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या साधनम् । केशप्रसाधनं केशदं रजोजन्तुमलापहम् ॥ ११ ॥

अथ दर्पणालोकनगुणानाह—

आदर्शालोकनं प्रोक्तं मङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बल्यमायुष्यं नारीलक्षणीविनाशनम् ॥ १६ ॥

अथ चण्डिकागुणानाह—

लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तजनगन्धर्वम् । शौरक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १७ ॥

व्यायामहठणाश्रयश्च व्याधिनाशिते कदाचन । विशुद्धं वा शिरःशर्षं वा शुक्तं शीघ्रं विपच्यते ॥ २० ॥

भवन्ति शीघ्रं वैतस्य ईहं विथिलताऽऽद्यः । न शीघ्रं शहसाऽऽस्त्रयं जरा समधिरोहति ॥ २१ ॥

चास्ति सहस्रं तेषु किञ्चित्स्थायीव्यपकर्षकम् । स सदा गुणमाधत्तेवलिनीं चिन्मयभोजिनाम् ॥ २० ॥

दसन्ते शीतसमये सुतरां स हिता मतः । अश्वदाऽपि च कर्त्तव्यो बलाधेन यथाबलम् ॥ २१ ॥

अथ बलाधेत्य लक्षणमाह—

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखं च शोषं लभते तद्बलकार्थस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥

किं वा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषुकक्षयोः । यदा संजायते स्पेदो बलाधेन तु तदाऽऽदिशेत् ॥ २३ ॥

अथ व्यायामयोगजनानाह—

शुक्तवान्कृतसम्भोगः काली शाली कृशः क्षयो । रक्तपित्ती क्षती शरीरी न तं कुर्यात्कदा चन ॥ २४ ॥

अथातिव्यायामदोषानाह—

अतिव्यायामतः कासो ज्वरदृग्दिः श्रमः क्लमः । वृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ २५ ॥

अथाभ्यङ्गगुणानाह—

अभ्यङ्गं कारयेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ २६ ॥

सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ २७ ॥

* गन्धतैलं = गन्धद्रव्याणामगुर्वादीनामभियोगेन निष्कासितः—स्नेहः ॥ २७ ॥

अथ सर्वाङ्गेष्वभ्यङ्गगुणानाह—

अभ्यङ्गो वातकफहृच्छमनान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुष्कृते देहपुष्टिकृत् ॥ २८ ॥

अथ शिरस्यभ्यङ्गगुणानाह—

अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सश्लेन्द्रियतपकः । दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगताग्नात् ॥ २९ ॥

केशानां बहुतां दाढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कृते कुर्याच्छिरसः पूर्णतामपि ॥ ३० ॥

अथ कर्णयोस्तैलपूरणगुणानाह—

न कर्णरोगा न मलं न च मन्याहनुग्रहः । नोच्छोः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्मपूरणात् ॥ ३१ ॥

अथ कर्णस्तैलादिपूरणस्य योग्यसमयानाह—

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भाल्करेऽस्तधुवागते ॥ ३२ ॥

अथ पादाभ्यङ्गगुणानाह—

पादाभ्यङ्गश्च तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुषिरश्रमस्तम्भसङ्कोचलफुटनप्रणुत् ॥ ३३ ॥

व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां सम्मर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति गौनतेयमिबोरगाः ॥ ३४ ॥

अथ स्नेहयुक्ताङ्गाह्ननगुणानाह—

लोमकृपशिरोजालधमनीभिः कलेवरे । तप्येद्वलमाधत्ते स्नेहयुक्तोऽवगाहने ॥ ७६ ॥

अङ्गिः संसिक्तमूलानां तरुणां पल्लवाद्यः । बर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ७६ ॥

अथाभ्यङ्गायोग्यजनानाह—

नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कथञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥ ७७ ॥

* निरुद्धः = दत्तो निरुद्धवसितयस्मै सः ॥ ७७ ॥

पूर्वयोः कृच्छ्रताद्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां च त्विह प्रोक्ता बह्विसादाद्यो गदाः ॥ ७८ ॥

* पूर्वयोः = तरुणज्वरिणोऽजीर्णिनश्च ॥ ७८ ॥

अथोद्दरानगुणानाह—

उद्दरानं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदं परम् । बल्यं शोणितकृच्छ्रापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ॥ ७९ ॥

सुखलेपाद् दृढं चक्षुः पीनो गण्डस्तथाऽऽननम् । कान्तमव्यङ्गपिडकं भवेत्कमलसन्निभम् ॥ ८० ॥

अथ स्नानविधिमाह—

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृद्धदाहपापमनुत् ॥ ८१ ॥

बाह्यैश्च तैर्कैः शीतलैरुष्णैः स्नानैर्विनिर्दिष्टैः । नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ०८२ ॥

शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तपशान्तिकृत् । तदेवाष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् ॥ ८३ ॥

शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपेषु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ०८४ ॥

अंकीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं नवाः क्षिप्रः एतद्व्यो मन्वाः । पथ्यं त्स्निग्धमल्पं च भोजनम् ०८५ ॥

* हरिश्चन्द्रस्यैतत् ॥ ८६ ॥

अथामनकैः स्नानस्य गुणानाह—

यः सदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्षशातं नरः ॥ ८६ ॥

अथ स्नानानर्हजनानाह—

स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलात्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्णशुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ८७ ॥

अथ स्नानोत्तरं वस्त्रेणाङ्गमार्जनस्य गुणानाह—

स्नानस्यानन्तरं सम्यग् वस्त्रेणाङ्गस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वदोषनाशनम् ०८८ ॥

अथ वस्त्रधारणगुणानाह—

तत्रादौ शीतकाले धारणाहंबलायि तद्गुणवर्णनपूर्वकमाह—

कौशेयौर्णिकवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च ; वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ॥ ८९ ॥

* कौशेयं = पट्टाम्बरं तसरवस्त्रं च ॥ ८९ ॥

अथोष्णकाले धारणाहंबलायि तद्गुणवर्णनमाह—

मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते ॥ ९० ॥

* कषायं = 'कौमो' इति लोके, कषायरागरक्तं वा ॥ ९० ॥

अथ वर्षाकाले धारणाहंबलायि तद्गुणवर्णनमाह—

शुक्रलं तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥ ९१ ॥

अथ नवनिर्मलाभरधारणगुणानाह—

यशस्यं काम्यंमायुष्यं श्रीमदात्मन्दर्शनम् । त्वचर्थं वशीकरं रुच्यं तत्रनिर्मलमभरम् ॥९२॥

* काम्यं=कामोद्दीपकम् ॥ ९२ ॥

अथ मलिनवक्रधारणशोभानाह—

कदाऽपि न जगैः सद्भिर्धायं मलिनमभरम् । तस्य कण्डुकमिकरं रत्नान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥९३॥

* अलक्ष्मीः=अशोभा दारिद्र्यं च ॥ ९३ ॥

अथ प्रलेपगुणानाह,

तत्रादौ शीतकाले प्रलेपार्हद्रव्यगुणानाह—

कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । उष्णं वातकफघ्नसि शीतकाले तद्विष्यते ॥९४॥

अथोष्णकाले प्रलेपनार्हद्रव्यागुणानाह—

चन्दनं बल्लारणेण बालकेन च मिश्रितम् । रुग्न्धि परमं शीतलुष्णकाले प्रवक्ष्यते ॥९५॥

* बल्लारणः=कर्पूरः, बालकं=हीयेरम् ॥ ९५ ॥

अथ वर्षाकाले प्रलेपनार्हद्रव्यगुणानाह—

चन्दनं घुस्वणोपेतं मृगनाभितकारयुक्तम् । तस्योष्णं च वा शीतं वर्षाकाले तद्विष्यते ॥९६॥

* घुस्वणं=कुङ्कुमम् । मृगनाभिः=कस्तूरी ॥ ९६ ॥

अथ सामान्यतोऽनुलेपगुणवर्णनपूर्वकं तदनर्हजनमभ्याह—

अनुलेपस्तृषामृच्छार्दुगन्धस्वेदाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्ववर्णप्रारस्यौजोवर्धनः ॥

स स्नानानर्हलाकानामनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ९७ ॥

अथ पुष्पाभरणादिधारणगुणानाह, तत्रादौ सुगन्धिपुष्पपत्रधारणगुणानाह—

सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकम् । पापक्षोप्रहहरं कामदं श्रीनिवर्द्धनम् ॥ ९८ ॥

अथ भूषणधारणगुणानाह तत्रादौ काञ्चनधारणगुणानाह—

भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ९९ ॥

अथ रत्नाभरणधारणगुणानाह—

ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापद्वैर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥ १०० ॥

अथ सूर्यादिनवग्रहप्रीतिकराणि रत्नान्याह—

माणिक्यं तरणेःसुजातममलंमुक्ताफलं शीतगोमार्हियस्य च विद्रुमो निगदितःसौम्यस्य गार्हस्तमम् । देवेल्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वर्षं शनेनीलं निसंलमन्ययोश्च गदिते गोमेद्वौदूर्यके ॥१०१॥

अथ वक्रशृङ्गाररत्नानां धारणगुणानाह—

वासःशृङ्गाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् । रक्षोहनमथर्वमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ १०२ ॥

अथ सिद्धमन्त्रमहौषध्यादिधारणगुणानाह—

सततं सिद्धमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च । रोचनासर्षपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम् ॥१०३॥
आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम् । द्विजादिभयविघ्नसि वशीकरणकारणम् ॥ १०४ ॥

अथ भोजनविधिमाह-

तत्रादौ भोजनकाले मङ्गलवस्तुदर्शनेन गुणानाह—

ततो भोजनकाले लुब्धस्मिन्नङ्गलवस्तुदर्शनम् । तस्य प्रदर्शने नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥ १०५ ॥

अथ मङ्गलवस्तुमाह—

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्कष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः पुष्पस्यस्यविरादित्य जापो राजा तथाऽष्टमः १०६

अथ पादुकाधारणगुणानाह—

पादुकाधारणं लुब्धत्पूर्वं भोजनतः परम् । पादरांगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषो हितम् ॥ १०७ ॥

अथ कुतुढाद्यवरोधे हानिमाह—

शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधाः बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्ता च रातिस्पृहा १०८ ॥

अथ भोजनेच्छाविधाते हानिमाह—

भोजनेच्छाविधातात्स्यादङ्गमदोऽक्षयिः श्रमः । तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ १०९ ॥

अथ जलपानेच्छाविधाते हानिमाह—

विधातेन पिपासायाः शोषः कण्ठस्त्वयोर्भवेत् । श्रवणस्थावरोधश्चरक्तशोषो हृदिष्यथ ॥ ११० ॥

अथ स्वापेच्छाविधाते हानिमाह—

निद्राविधाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमदर्शतथा तन्द्रा स्यादज्ञापाक एव च ॥ १११ ॥

अथ बुभुक्षायां सत्यामपि भोजनाकरणे दोषमाह—

बुभुक्षितो न योऽश्नति तस्याहारेण्यनक्षयात् । मन्दीभवति कार्याग्निर्थाकाग्निदिरिच्छकः ११२

आहारं पचति शिखी दोषानाहारर्वाजतः । पचेद् दोषक्षये धातून्प्राणाग्धातुक्षयेऽपि च ॥ ११३ ॥

अथ भोजनकरणे गुणानाह—

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद् देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णोजःसत्त्वशोभाविबर्धनः ॥ ११४ ॥

अथ भोजनसमयमाह—

अथोक्तगुणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम् । विचार्य्यं दोषकालादीन्कालयोरुभयोरपि ॥ ११५ ॥

* उभयोः कालयोः = प्रातः सार्थं च ॥ ११५ ॥

तथा च—

सार्धं प्रातर्मनुष्याणामज्ञानं श्रुतिबोधितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ ११६ ॥

प्रातः-प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादवाक् तदेवोत्तरत्राह—

तथा च—

याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुगलं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुरमाह्लक्षयः ॥ ११७ ॥

अन्यच्च—

क्षुत्सम्भवति पक्षेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ११८ ॥

अथ जीर्णहारस्य लक्षणमाह—

अद्भारश्चद्विरत्साहो वेगोत्सर्गा यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णहारस्य लक्षणम् ॥ ११९ ॥

अथाहारस्थानमाह—

आहारं तुरहः कुर्यान्निहारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशो हीयते श्रिया ॥१२०॥
* निहारो = मलसूत्रात्सर्गः ॥ १२० ॥

अन्यच्च—

आहारनिहारविहारयोगाः सर्वत्र सान्निविजने विधेयाः ॥ १२१ ॥

अथ भोजनकाले शुभाशुभवृष्टिमाह—

पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककुलसवह्निपात्र । सारस्यस्य चकोरस्य भोजने वृष्टिसत्तमा ॥ १२२ ॥
दीनहीनक्षुधाऽऽत्तानां पापपापण्डुरोगिणाम् । कुक्कुटादः शुभो वृष्टिर्भोजने वैद ह्योभवा ॥१२३॥

अथ भोजनपात्रमाह—

दोषहृद् वृष्टिं पथ्यं द्वैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफनासकृत् ॥१२४॥
कांस्यं वृष्टिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् । पैतलं वातकृद्ब्रक्षुषुणं कृत्तिकफप्रणुत् ॥ १२५ ॥
काथले काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोधपाण्डुहूरं बल्यं कामलाऽपहनुत्तमम् ॥१२६॥
शैलेये सृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् । दासुह्वये विशेषेण रुचिर्दं इलेषमकारि च ॥
पात्रं पत्रमर्थं रुच्यं हीपनं विषपापनुत् ॥ १२७ ॥

अथ जलपात्रमाह—

जलपात्रं तु तास्रस्य तदभावे सृशो हितम् ॥ १२८ ॥

पविं शीतलं पात्रं रचितं रफटिकेन यत् । काचैर्न रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥ १२९ ॥

अथ भोजने प्रथमभोज्यपदार्थमाह—

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥१३०॥

* ननु लवणस्य पित्तजनकत्वाद् ; आर्द्रकस्य कटुकत्वेन पित्तलत्वाद् ; बुभुक्षितस्य वृद्ध-
पित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्षणमुचितम् ? उच्यते—

“लवणं सैन्धवं ज्ञेयं चन्दनं रक्तचन्दनम्” ।

इति वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं, तत् त्रिदोषघ्नम् ।

यत आह गुणग्रन्थे—

सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मानेत्रयं त्रिदोषहृत् ॥१॥

* आर्द्रकं तु कटुकमपि न पित्तविरोधि मधुरपाकित्वाद् । यत आह तत्रैव—

आर्द्रिका भेदिनी गुर्वीतीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके सूक्ष्मा वातकफापहा ॥२॥

* अथ चान्यदपि-लवणमार्द्रकं च नात्र पित्तविरोधि संयोगस्वभावात् । संयोगस्वरूपं चैतादृशम् । भोजनस्य पूर्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचनमेव प्रमाणयति ॥ १३० ॥

अथ भोजनादौ वृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मादीनां स्मरणमाह, तद्यथा—

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति सञ्जिनस्य भुञ्जानं वृष्टिदोषो नाषायते ॥१३१॥

अक्षनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्माचारिणम् । वृष्टिदोषविनाशाय हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥ १३२ ॥

अथ भोजनक्रममाह—

अदनीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणा पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥१३३॥
फलान्यादौ समदनीयाद्वाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचफलं तद्वद् बर्जनीया च ककंटा १३४
मृणालविलवालुककन्देक्षुप्रभृतीनपि । पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥ १३५ ॥

* मृणालं, = पत्रनालं, विलं=विलसज्जकम् । शालुककन्दः-प्रसिद्धः ॥ १३५ ॥

गुह्यं पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान्पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान्वादेन्मात्रां खादेद् बुभुक्षितः ॥१३६॥
घृतपूर्वं समदनीयात्कठिनं प्राक् ततो मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलाद्भोगेण मुञ्चति ॥१३७॥

* अयमर्थः-प्राग् घृतपूर्वं कठिनं समदनीयाद् यथा काक्यादिविसिनः प्रथमं स्वयञ्जनां
घृतपूर्वां रोटिकां भुञ्जन्ते, ततो मृदु सवुपादि ओदनं भुञ्जन्ते, अन्ते पुनर्द्रवाशिनः, भोजनान्ते
दधितक्रदुग्धादि भुञ्जन्ते ॥ १३७ ॥

अथ स्वादन्नस्य लक्षणमाह—

यद्यत्स्वादुतरं तत्तद्विद्वेष्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्राथम्ये भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥१३८

अथ स्वादन्नस्य गुणमाह—

सौमनस्यं बलं पुष्टिसत्साहं वृद्धिमायुषः । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ १३९ ॥

अथात्युष्णान्नादिभोजने दोषानाह—

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्लृप्तं रत्नानिक युक्तियुक्तं हि भोजनम् १४०

अथातिद्रुतविलम्बिताशनयोर्दोषानाह—

अतिद्रुताशिताहारे गुणान्दोषान्न बिन्दति । भोज्यं शीतमहर्षं च स्थाद्विलम्बितमदनतः १४१

अथ गुर्वन्नं त्रिविधं तन्निवारयन्माह—

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् । स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥ १४२ ॥

मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ १४३ ॥

अथाहारस्य षाड्विध्यमाह—

आहारं षड्विधं चूर्च्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥१४४॥

* चूर्च्यम् = हृक्षुदाडिमादि, पेयं = पानकशर्करोदकादि, लेह्यं = रसालाकथिताऽऽदि
कथिता 'कदी' इति लोके, भोज्यं=भक्तसुपादि, भक्ष्यं=ऊद्वहुकमादकादि, चर्व्यं=चि-
पिटचणकादि ॥ १४४ ॥

अथ स्वभावगुरुसंस्कारगुरुयोः स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह—

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ १४५ ॥

* अयमर्थः—माषपिष्टान्नादिभिरर्धसौहित्यं कर्त्तव्यं, मुद्गादिभिः स्वभावादेव लघुभिर्मा-
त्रया तृप्तिः कर्त्तव्येत्यर्थः । द्रवः=पेयादिः, द्रवोत्तरः=सत्काद्यधिक ओदनादिः, मात्रातोऽधि-
कोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः, पेयस्य सर्वतो लघुत्वात् ॥ १४५ ॥

* उक्तं च सुश्रुतेन—

पेयलेह्यादिभक्ष्याणां गुरुविद्याद्यथोत्तरम् ॥ ३ ॥

पेयं=पेयाऽऽदि । लेह्यं=रसालाऽऽदि । आदिशब्दाद्भोज्यमोदनसूपानि । अर्घ्यं=भोदकादि ॥ ३ ॥ १४६ ॥

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवापपच्यते ॥ १४३ ॥

* अयमर्थः—शुष्कमपि स्रोतारोधिकमपि द्रवाढ्यं सम्यक्कारकं याति ॥ १४३ ॥

अथ केवलस्य शुष्कान्नस्य दोषमाह—

विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं सप्तु गच्छति ॥ १४७ ॥

अपक्वं नस्निग्धवतीत्यपेक्षायामाह—

पिण्डोद्धतमसंक्विलन्नं विदाहमुपगच्छति ॥ १४८ ॥

* पिण्डोद्धतमष्टीलावद्भूतम् । असंक्विलन्नं=न सम्यगाद्रम् । विदाहमुपगच्छति=विदग्धं भवतीत्यर्थः ॥ १४८ ॥

अथ शुष्कादीनां वेगुण्यमाह—

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापादङ्गमेव ॥ १४९ ॥

* शुष्कं=चिपिटकादि, विरुद्धं=क्षौरमत्स्यादि, विष्टम्भि=चणकमसूरादि, वह्निव्यापादङ्गम्=वह्निमान्द्यं कुर्यात् ॥ १४९ ॥

अथ सक्तुभक्षणविधिमाह—

न भुक्त्वा न रद्विष्ठत्त्वा न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितानग्निः सप्तपूज्यान्न केवलात् १५०

अथ सक्तुभक्षणे वर्जनीयानि सप्त कर्माण्याह—

पुनर्दानं पृथक्पानं, सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु बर्जयेत् ॥ १५१ ॥

सुश्रुतः—

सक्तुलामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ १५२ ॥

अथ विषमाशनस्य लक्षणमाह—

अथाशलेऽतिमात्रं च तद्भेदेद्विषमाशनम् । बहु स्तोकमकाले वा ज्येयं तद्विषमाशनम् ॥ १५३ ॥

अथ बहुनोऽल्पस्य अक्षितस्य दोषमाह—

आलस्यगारवाटापसादांश्च कुर्वतेऽधिकम् । हीनमात्रं तनोः काश्यं करोति च वरुक्षयम् ॥ १५४ ॥

* अधिकम्=अन्नमिति यावत् ॥ १५४ ॥

अथाकाले भुक्तस्य दोषमाह—

अप्रासकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥ १५५ ॥

* अप्रासकाले कालादतिप्राग् भुञ्जानोऽसमर्थशरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथाविधुचिकासलसकविलम्बिकाऽऽदान् प्राप्नोति, तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतात्यर्थः ॥ १५५ ॥

अथ भोजनकालेऽतीतेः सति भोजनकरणे दोषानाह—

कालेऽतीतेऽन्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तु पुनःकृष्ट्वा १५६

अथ भोजनप्रमाणमाह—

कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत् । वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

रत्नेनाञ्जलय रत्ना प्रथमैर्नोपतपिता । न तथा स्वाद्मानोति सतः शोष्याऽम्बुनाऽन्तरा ॥१५७॥

अथाम्बुपानान्म्बुपानयोर्निषेधपूर्वकं मुहुर्मुहुः स्वल्पमात्रया वारिपानमाह—

अल्पम्बुपानाच्च विपश्यतेऽञ्जमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुमु हुवारि पिबेद्भूरि ॥ १५९ ॥

अथ भुक्तस्यादौ मध्येऽन्ते च जलपानस्य फलान्याह—

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् । मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥१५९॥

* भुक्तं = भोजनम् ॥ १५९ ॥

अन्यत्र च वारभटे—

समस्थूलकृशा भुक्तमध्येऽन्तप्रथमाम्बुपाः ॥ १६० ॥

अथ तृषितल्लुषितयोः क्रमेण भोजनजलपानयोः सहेतुकं निषेधमाह—

तृषितस्तु न चारनीयात्क्षुधितो न पिबेत्तज्जलम् । तृषितस्तु भवेत् गुल्मी क्षुधिसस्तु जलोदरी १६१

अथ भोजनस्यादौ मध्येऽन्ते च मधुरादिपदार्थानां भोजनविधि वर्णयन्

भोजनान्ते दुग्धपानविधिं सोषपत्तिकमाह—

ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुचितं ? यत्स्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकाल-
स्य प्रथमो भागो वातस्य, द्वितीयः पित्तस्य तृतीयः कफस्य ।

अत एवाह—

अदनीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥१६२॥

* अस्यायमभिप्रायः—भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको
भवति । भोजनमध्ये भुक्त्वाऽम्ललवणौ पित्ताशये च वह्निवृद्धिं कुरुतः । भोजनान्तसमये
भुक्त्वाः कटुतिक्तकषायरसाः कफं शमयन्तीति ॥ १६२ ॥

अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं द्रव्यमजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति
यत उक्तम्—

दुग्धं स्वादुरसोऽस्ति र्गधमोजस्यं धातुवर्धनम् । वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरुशीतलम् । इति १६३

उच्यते—

विदाहीन्यनपानानि यानिभुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् १६४

तथा च ब्रह्मपुराणे—

कुर्वात्क्षीरान्तमाहारं न दधयन्तं कदाचन । इति ।

खण्णाम्लकटूषणानि विदाहीन्यसि यानि तु । तद्दोषं हर्तुं माहारं मधुरेण समापयेत् ॥ १६५ ॥

* भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव बधितः कफो लवणाम्लकटुभोजनजनित-
पित्तस्य वृद्धिं विनाशयति; पित्तवृद्धिर्विनाशनेन कफस्यापि वृद्धिस्तु क्षाणा भवति; क्षीणा
कफवृद्धिरग्निमान्धादीन् व्याधीनुत्पादयितुं न शक्नोति ॥ १६५ ॥

ननु मासोर्माशनेन शत्रुहन्तुर्वृद्धिर्दृश्यते न तु क्षीयता, तत् कथं कफः क्षीयत इति ?
उच्यते— बलवच्छत्रुविनाशनेन शत्रुहन्तुः क्षीयता च दृश्यते ।

तथा च—

नाशनात्प्रत्यनोकस्य स्वयं च क्षीयते यथा । वह्निसन्तलोहस्य तस्यर्तां नाशयेत्फलम् ॥ १६६ ॥
ननु भोजनावसानसमये कुक्ताः कटुतिक्तरूपायरसाः कफं शान्तिप्रयन्ति वातस्य वृद्धिं
विधास्यन्तीति चेत्, तत्र । कर्वादीनां क्षीणवृत्तिकत्वात् ।

तथा च—

यदेकं नाशयेद्दोषं तदुच्यं वर्धयेत्कुतः । नाशने ह्येकदोषस्य यतस्तत्क्षीणवृत्तिकम् ॥ इति ॥ १६७ ॥
* वस्तुतो य एव रसः प्राचुर्येण भुक्तस्तस्यैव सर्वं रसा वक्ष्या भवन्ति ।

यत आह सुश्रुतः—

जन्धाःसर्वेऽपिगच्छन्ति बलिनी वदयतां रसाः । यथा प्रकृपितादोषा सर्वा यान्ति बलीयसः १६८
* बलिनीः = रसस्य । बलीयसः = दोषस्य ॥ १६८ ॥

अथाचमनविधिमाह—

एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूक्षग्रहणपूर्वकम् । भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्या चमनं करोत् ॥ १६९ ॥
दन्तान्तरगतं चाननं शोधनेनाहरच्छनेः । कुर्याद्निर्हृतं तद्धि सुखस्थानिप्रगन्धताम् ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुदाः कुर्याच्चतनं निर्हरणं प्रति ॥ १७० ॥

आचम्य जलयुक्तान्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।

भुक्त्वा पाणितलं धृष्ट्वा चक्षुषोर्दि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिभिराणि व्यपोहति ॥ १७१ ॥

अथ भोजनान्तरक्रियामाह—

भुक्त्वा च संस्मरेच्चित्तमगस्त्यादीन्सुखावहान् ॥ १७२ ॥

विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ १७३ ॥

अगस्तिरग्निर्वैडवानलश्च भुक्तं समानं जरयन्त्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छन्त्वबोगं मन वास्तु देहम् ॥ १७४ ॥

अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमग्निवौ । पञ्चैतान्संस्मरेच्चित्तं भुक्तं तस्याद्यु जीर्यति ॥ १७५ ॥

इशुचार्यं स्वदेहस्तेन परिमार्ज्यं तथादरम् । अनायासप्रदायानि कुर्यात्कर्मण्यतन्द्रितः ॥ १७६ ॥

* अतन्द्रितः = निरन्तरं जाग्रत तिष्ठेद् न तु स्वप्यात् ।

“भुक्तमात्रस्य तु स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः” ॥ इति वचनाद् ॥ १७६ ॥

अथ भोजनोपरि वातादीनां वृद्धिक्रममाह—

जीर्णस्नेने वर्धते वायुर्विदग्धे चित्तमेधते । भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥ १७७ ॥

* विदग्धे = किञ्चित्पक्वे किञ्चिदपक्वे ॥ १७७ ॥

अथ भुक्तमात्रे सञ्जातस्य कफस्य प्रतीकारमाह—

धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगैः कर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनाफलैः ॥ १७८ ॥

फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विश्वक्षणः ॥ १७९ ॥

* धूमेन-अगुर्वादिधूमेन, अपोह्य = कफं दूरीकृत्य, कषायकटुतिक्तकैः फलैः = कर्पूरक-
स्तूरीलवङ्गादिभिः, पुगैः = क्रमुकैः । सुमनः फलैः = जातीफलैः, कटुकषायैः = एलाहरोतक्या-
दिफलैः ॥ १७८-१७९ ॥

अथ ताम्बूलभक्षणसभयमाह—

रतौ सुसोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे । सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् १८०

अथ ताम्बूलगुणानाह—

ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् । तिक्तं क्षारोष्णं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ १८१ ॥

वच्यं ब्रह्माल्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकारिन्तिसौष्टवकारकम् ॥ १८२ ॥
हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्ध्यविशोधनम् । मुखप्रतेकशमनं गलामयविनाशनम् ॥ १८३ ॥

अथ नवीनताम्बूलगुणमाह—

नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अथ बङ्गदेशोद्भवताम्बूलगुणानाह—

बङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरलं सरम् । पाचनं पित्तजनकमुष्णं कफहरं स्मृतम् ॥ १८५ ॥

अथ पुराणताम्बूलगुणानाह—

पर्णं पुराणमकटु क्षुत्तलकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाद् गुणबद्धमन्यद्दीनगुणं स्मृतम् ॥ १८६ ॥

अथ पूगीफलगुणानाह—

पूगं गुरु हिमं रुक्षं कषायं कफपित्तनुत् । मोहनं दीपनं रुच्यमाह्वयवैरस्यनाशनम् ॥ १८७ ॥

पूगं स्याद् हृदमध्यं यत्स्विन्नं वाऽपि त्रिदोषनुत् ॥ सरसं गुर्वभिष्यन्दिदत् भृशं बह्विनाशनम् १८८

अथ खदिरसुधाताम्बूलगुणानाह—

खदिरः कफपित्तघ्नरचूणं वातत्रलासनुत् । संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च ॥ १८९ ॥

मुखवैशद्यसौगन्ध्यकारिन्तिसौष्टवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा ॥

निशाभु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ १९० ॥

अथ ताम्बूलपर्णाग्रमध्यादिभागापरित्यागे दोषानाह—

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता । तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य बर्जयेत् ॥ १९१ ॥

पर्णमूले भवेद्द्वयाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । पर्णमध्यं हरस्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ १९२ ॥

अथ ताम्बूलस्य पीतद्वयं परित्यज्य तृतीयात्पीतादनुपातव्यमित्याह—

आद्यं विषोपमं पातं द्वितीयं भेदि तुजैरम् । तृतीयादनुपातवयं सुधातुज्यं रसायनम् ॥ १९३ ॥

अथाधिकताम्बूलभक्षणे दोषानाह—

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो वृभुक्षितः ॥ १९४ ॥

देहहृक्केशदन्ताग्निश्रीत्रवर्णबलक्षयः । शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलचर्वणात् ॥ १९५ ॥

अथ ताम्बूलभक्षणानर्हजनानाह—

ताम्बूलं न हितं दन्तदुबलेक्षणरोगिणाम् । विषमूर्च्छामदात्तानां क्षयिणां रक्तपित्तिनाम् ॥ १९६ ॥

अथ भोजनोत्तरं चक्रमण्यगुणानाह—

भुक्तत्वा शतपर्दं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अन्नसंवातशोधित्वं श्रीवाजासुकीषु च ॥ १९७ ॥

अथ भोजनोत्तरमुपवेशनशयनादिकल्पान्याह—

भुक्तत्वापविकतस्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता । आयुश्चक्रममाणस्य सृत्युर्ध्वति धावतः ॥ १९८ ॥

* चक्रममाणस्य=पदकतं शनैर्गच्छतः ॥ १९८ ॥

अथ भोजनात्तरं शयनरीतिमाह—

आसानद्यौ समुत्तानस्तान्द्विःपाद्वंतु दक्षिणे । ततस्तद्वृद्धिगुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथालुक्स्मृ १९९

अथ सर्वदा वामपार्श्वेन शयने हेतुमाह—

वामादिकायामनलोनाभेरुर्ध्वंस्तित जन्तूनाम् । तस्मात्तु वामपार्श्वे शयित भुक्तप्रपाकार्थम् २००

अथ शयनचर्यामाह ।

तत्रादौ खट्वाऽऽदीनामुपरि शयनफलान्याह—

त्रिदोषशमनी खट्वा तुली वातकफापहा । भृशयवा हृहणी वृष्या कौष्ठपट्टी तु वातला ॥ २०१ ॥

अन्यः पुनराह—

भृशय्या वातलाऽस्तीवक्ष्णः । पित्तासनाक्षिनी । सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राद्यतिप्रदम् ॥

श्रमानलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २०२ ॥

अथ संवाहनगुणमाह—

संवाहनं मांसरक्तत्वकप्रसादकरं परम् । प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफघात श्रमापहम् ॥ २०३ ॥

अथ प्रवाताप्रवातसेवनगुणानाह—

स्वेददूर्च्छांपिपासाधनमप्रवातमतोऽन्यथा । प्रवातं शैष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृदाहपित्तनुत् ॥ २०४ ॥

सुखं प्रवातं सेवेत ग्राशमे शरदि चान्तरा । निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥ २०५ ॥

अथ पूर्ववायुसेवनगुणदोषानाह—

पूर्वोऽनिलो गुरुःसोष्णःस्निग्धःपित्तासूक्ष्मकः । विद्राही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः २०६

स्वादुःपटुरभिष्यन्दी त्वरदापाशोविषक्रिमीन् । सन्निप तं ज्वरं आसमामवातं च कोपयेत् २०७

* स्वादुः=भक्ष्यद्रव्येषु बाहुल्येन मधुररसजनकः ॥ २०७ ॥

अथ दक्षिणपश्चिमपवनयोर्गुणदोषानाह—

दक्षिणः पवनः स्वादुःपित्तरक्तहरो लघुः । धीर्धेण कीतलो बल्यश्क्षुष्यो न तु वातलः ॥ २०८ ॥

पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहल्लघुः । मेदःपित्तकफध्वंसा प्रभञ्जनविबर्धनः ॥ २०९ ॥

अथोत्तरवायोर्गुणदोषानाह—

उत्तरो मासतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् । कलेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ॥ २१० ॥

* दापप्रकोपकृत् = आतुराणाम् ॥ २१० ॥

अथान्नेयादिवायूनां गुणानाह—

आग्नेयो दाहकृद्भक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्सिक्त ऐशानः कटुकः स्मृतः ॥ २११ ॥

विष्णुश्चायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोगकृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्यान्न हर्मणे ॥२२२॥

अथ व्यजनतालवृन्तादिभववायूनां गुणानाह—

व्यजनस्यानिलो दाहस्वैदमूर्च्छाश्रमपहः । तालवृन्तभवो वातखिदोषनाशको मतः ॥ २२३ ॥

मंशकव्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः । चाभरो बख्रसम्भूतो मायूरो वैश्वजस्तवा ॥ २२४ ॥

पृते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ २२५ ॥

अथ दिवास्वापप्रतिषेधमाह—

दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्षेषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यते ॥

अथ दिवास्वापयोज्यजनानाह—

उचितो हि दिवास्वप्नो निश्चयैषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां । दिवा २१७

व्यायामप्रमदाऽध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीतारिणः

शूलदवास्वतस्तृषापारिगतान् द्विक्कामस्तपीडितान् ॥

क्षीणान् क्षीणकफान्छिशून्मदहतान् वृद्धान् रसाजीगिनो

रात्रौ जागरितान् न रात्रिर्न शनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २१८ ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्कोकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते २१९

* स्वपतां = दिवा इति यावत् । जाग्रतां = रात्राविति शेषः ॥ २१९ ॥

अथ भोजनानन्तरं शयनफलमाह—

भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिं सौख्यं हनोति हि ॥ २२० ॥

अथ शयनमर्दनादीनां फलान्याह—

शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् । वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लब्धनम् ॥ २२१ ॥

आसीर्न घृणितं यत्तु नाभिष्यन्दि न रूक्षणम् ॥ २२२ ॥

अथापरान्धुदरेऽन्स्य संस्वापनहेतुमाह—

शब्दान् रूपशांश्च रूपाणि रसान्गन्धान्मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति २२३

* उदरे हृति शेषः ॥ २२३ ॥

अथान्स्वोदरेऽस्थितिहेतूनाह—

शब्दः रूपशंस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः । भुक्तमप्रथतं चान्नमतिहास्यं च वामयेत् ॥ २२४ ॥

* अप्रथतमपवित्रम् ॥ २२४ ॥

अथान्यदपि वर्जनीयमाह—

शयनं चाज्ञानं चाति न भजेन्म द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि याहनम् २२५

* प्लवनं = बाहुभ्यां जलप्रतरणं, यानं = मार्गं चलनं, वाहनमश्ववादि ॥ २२५ ॥

व्यायामं च व्यवयं च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतं च पाठं च सुहूर्त्तं भुक्तवांस्त्यजेत् ॥ २२६ ॥

अथाजीर्णस्य हेतूनाह—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सम्भारणात् स्वप्नावपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्तन्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते वरस्य ॥ २२७ ॥

* सन्धारणाद् = अजीवातमल्लूनादीनाम् ॥ २२७ ॥

हृष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन स्वदैन्यविकीरितेन ।

विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्प्रकपरिपाकमेति ॥ २२८ ॥

* प्राच्यशनलक्षणमाह—

अजीर्णं भुज्यते यत्तु तद्दध्यशनमुच्यते ॥ २२९ ॥

तन्निवारयन्माह—

प्राग्भुक्ते चानले मन्दे द्विरक्षि व समाहरेत् ॥ २३० ॥

* अस्यायमर्थः—प्रातर्भुक्ते अजीर्णे सति महत्प्येव पुनर्न भुज्जीतेत्यर्थः । एतौ पुनस्तथा-
ऽपि सति भुज्जीतैव । अत आह सुश्रुत एव—

“प्रातराद्ये त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति” इति ॥ २३० ॥

पूर्वं भुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ॥ २३१ ॥

* अस्य त्वयमर्थः— पूर्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते अन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वे किञ्चिदपक्वे प्रा-
तर्भुञ्जानः पावकं हन्तीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

अत आह—

सायमाद्ये त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपमम् इति ॥ २३२ ॥

अथ सायमाशार्जीर्णे भोजनोपायमाह—

भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभ्यां नागरसैन्धवाभ्याम् ।

विचूर्णितां शीतजलेन भुक्त्वा भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले ॥ २३३ ॥

अथ दिवास्त्रीसङ्गनिषेधमाह—

आयुःक्षयभयाद्विद्याजाहि सेवेत कामिनीम् । अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २३४ ॥

* अवशः = अजितेन्द्रियः ॥ २३४ ॥

अथोपवेशनाटनादिगुणानाह—

आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यसुखप्रदा । अथवा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशानः २३५
यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाऽग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ २३६ ॥

अथोष्णीषधारणगुणानाह—

उष्णीषं कान्तिहृत्केढ्यं रजोवातकफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्माद् गुरुपित्ताक्षिरोगकृत् ॥ २३७ ॥

अथोपानद्धारणगुणानाह—

उपानद्धारणं नेत्रयमायुष्वं पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यं च परिकीर्तितम् ॥ २३८ ॥

अथानुपानद्भ्यां पादाभ्यां चङ्क्रमणे दोषानाह—

पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघनमदृष्टिदम् ॥ २३९ ॥

अथ छत्रदण्डधारणगुणानाह—

छत्रस्य धारणं वर्षाऽऽतपवातरजोऽपहम् । हिमघ्नं हितमदृशोश्च मङ्गलयमपि कीर्तितम् ॥ २४० ॥

सर्वत्रात्साङ्गलस्यैव धैर्यतेजोविवर्धनम् । अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ २४१ ॥

अथ शिविकाऽऽचारोदयगुणानाह—

कूर्वाच्छादनसंयुक्ता शिविका सर्ववत्तलभा । तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमकं मतम् ॥ २४२ ॥
वातश्लेष्मणदासो नामहिता क्रमकृत्तरिः । पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्याद्युःपुष्टिवर्द्धनः ॥ २४३ ॥
घोटकारो ह्येव वातपित्तान्निश्रमकृन्मतम् । मेदोवर्णकफघ्नं च हितं तद्वलिनां परम् ॥ २४४ ॥

अथातपादीपां मुखनाह, तत्रादावातपच्छायासेवनयोगुणानाह

आतपः सवेदमूर्च्छाऽस्त्रपित्ततृष्णाक्लमश्रमान् । दाहं विवर्णतां कुर्यादेतांब्रह्मणा व्यपोहति ॥ २४५ ॥

अथ वृष्टिकुहेरयोः सेवनगुणानाह—

वृष्टिवृष्या हिमा बल्या निद्राऽऽलस्यविधायिनी । भयावहा मोहकरी कुहेलिः कफव्रतला २४६

* कुहेलिः = “कुभाशा” इति लोके ॥ २४६ ॥

अथाग्निधूमयोः सेवनगुणानाह—

अग्निर्वातकफस्तम्भशीतलेपयुनाशनः । आभामिष्यन्द्शमनो रक्तपित्तप्रकोपणः ॥ २४७ ॥

सद्यः श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भृशम् । शिरोगौरवक्वचापि वातपित्तं च कोपयेत् ॥ २४८ ॥

अथ सदाचरणान्याह—

संत्रां सद्भिः समं कुर्यात्स्नेहं सत्सु तु सर्वथा । संसर्गं साधुभिः कुर्यादसत्सङ्गं परित्यजेत् ॥ २४९ ॥

* सत्सु = सज्जनलेषु । सर्वथा = मनोवाक्कर्मभिः ॥ २४९ ॥

सेवेत देवभूदेववृद्धवैद्यनृपातिथीन् । विमुखान्नाथिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ॥ २५० ॥

गुरुणां सन्नियौ तिष्ठेत्सदैव विनयान्वितः । पादप्रसाशनादीनि तत्र नैव समाचरेत् ॥ २५१ ॥

अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः पुमान् । आत्मवत्सकलान्पश्येद्वैरिणो दूरतो वसेत् ॥ २५२ ॥

न कञ्चिद्वात्मनः शत्रुं नात्मानं कल्प्य चिद्विषुम् । प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्ने तां प्रभोः २५३

नात्मानमुदके पश्येन्न नरनः प्रविशेज्जलम् । तथा नाज्ञातगाम्भीर्यं हिस्त्रप्राणितेवितम् २५४

काले हितं मितं सत्यं संवादि मधुरं वदेत् । भुञ्जीत मधुरप्रायं स्निग्धं काले हितं गितम् ॥ २५५ ॥

न रात्रौ दक्षि भुञ्जीत न च निलवर्णं तथा । नामुद्रसूर्पं नाक्षौद्रं न चाप्यवृत्तार्करम् ॥ २५६ ॥

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति । तं तथैवानुवर्त्तत पक्षरधनपण्डितः ॥ २५७ ॥

नैकः सुखी न सर्वत्र विष्यस्तो न च शङ्कितः । नोद्यमे विरतेक्वापि हेतावीर्यैतफले न तु ॥ २५८ ॥

* हेतौ = फलहेतौ उद्यमे, फले = धनादौ ॥ २५८ ॥

वेगान्न धारयेज्जातु मनोवेगान्विधारयेत् । न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतानतिलालयेत् ॥ २५९ ॥

वर्षाऽस्तपादिषु ऋत्रौ दण्डो रात्रौ भयेषु च । सोपानत्कस्तनुं रक्षेद्विचरेद्युगमात्रहृक् ॥ २६० ॥

* युगमात्रहृक् = अग्रतो हस्तचतुष्टयमितौ भूमि पश्यन् ॥ २६० ॥

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिद्रजेत् । सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानकम् २६१

* दुष्टयानं = दुष्टगजघोटकारिदं ॥ २६१ ॥

नासंवृतमुखं कुर्यात्समायां च विचक्षणः । कासं हासं तथोद्गारं जृम्भणं क्ष्वर्थुं तथा ॥ २६२ ॥

नासिकां न विकुण्ठीयाज्जासीतोत्कटकः क्वचित् । नोर्ध्वजानुश्चिरन्तिष्ठेन्न नखेन लिखेद्भुवम् ॥
सम्मार्जनीरजो नैव देहे दद्यात्कदाचन । न नखेन सूर्यं छिन्द्यान्नोकिच्छेद्यो ब्राह्मणं स्पृशेत् ॥२६४॥
नोपरकर्तं न चोद्यन्तं नास्तं यातं दिवाकरम् । सर्वथा न स्नीक्षेत न जले प्रतिबिम्बितम् ॥२६५॥
नेकेत् सततं सूक्ष्मं दीप्तमेध्याप्रियाणि च । पौरन्दरं धनुर्नैव दर्शयेत्कमपि क्वचित् ॥ २६६ ॥
नेच्छेद् बलवता युद्धं न भारं शिरसा वहेत् । गात्रं न वादयेत्केशानहस्तेन धुनुयान्न च ॥२६७॥
न गच्छेत्पूज्ययोर्मध्ये दम्पत्योरन्तरेण च । शिरोरक्तं न भुञ्जीत गणिकाऽन्नमपि क्वचित् ॥२६८॥

प्रतिभूर्न भवेत्कापि न च साक्षी वृथा भवेत् ॥ २६९ ॥

* प्रतिभूः = जामिन् ॥ २६९ ॥

स्वार्थं न धारयेज्जानु घूर्तं दूरात् परित्यजेत् ॥ २७० ॥

विदवासां वाचरेत्स्त्रीणां ताः स्वतन्त्रा न चारयेत् । रक्षणीयाः सदा यत्नाद्यौवने सुविशेषतः २७१
न भिन्ने शयने स्वप्याज्जातेकविवरेऽपि च । नैको देवालये नैव रात्रौ सक्तलेऽपि च ॥ २७२ ॥
एवं दिवापि गमयेत्सदाचारपरः सदा । ततो रात्रिप्रयुक्तानि कुर्यात्कर्माणि सान्द्रः ॥ २७३ ॥
इत्याचारं लजालेन भाषितं यः समाचरेत् । स विदत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यदाः ॥२७४॥

अथ सन्ध्यायां निषिद्धकर्माण्याह—

पूतानि पञ्च कर्माणि सन्ध्यायां वर्जयेद् दुःश्रः । आहारं मैथुनं निद्रां सम्पाठं गतिमभवानि ॥२७५॥

अथ सन्ध्याकालिकनिषिद्धकर्माचरणे दोषानाह—

भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्भवैकृतिः । निद्राया निःस्वता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥२७६॥

अथ रात्रिचर्यामाह । तत्रादौ ज्योत्स्नाऽऽदीनां गुणानाह—

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृपित्तदाहृद्भृत् । ततो हीनगुणः कुर्यादवध्यायोऽनिलं कफम्
तमो भयावहं मोहदिङ्मोहजनकं भवेत् । पित्तहृत्कफहृत्कामवर्धनं क्लमकृच्छ च तत् ॥ २७८ ॥

अथ रात्रौ भोजनस्य समयं परिमार्गं चाह—

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे । किञ्चिद्दूतं समञ्जसायद् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ २७९ ॥

अथ मैथुनमाह, तत्रादौ मैथुनेच्छायां सत्यामपि तदकरणे दोषानाह—

शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा । अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥२८०॥

अथ स्त्रीणां बालाऽऽद्यवस्थानामवधिमाह—

बालेति गीयते नारी यावद्दुर्षाणि षोडश । ततस्तु तरुणी ज्येष्ठा त्रिंशद्दत्सरावधि ॥ २८१ ॥

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पञ्चाशद्दत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्येष्ठा सुरतोत्सववजिता ॥ २८२ ॥

* अधिरूढा = प्रौढा ॥ २८२ ॥

अथ बालाऽऽदिकीर्णां सेवनस्य समयं फलञ्चाह—

नैदावशरदोर्बाला हिता विषयिणां मता । तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ २८३ ॥

नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्धयते बलम् । तरुणी हासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥२८४॥

अथ सेवनेन सद्यःप्राणकराणि द्रव्याण्याह—

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥२८५॥

* प्राणहृद्दोऽत्र बलवाचकः ॥ २८६ ॥

अथ सेवनेन सद्यःप्राणहराणि द्रव्याण्याह—

पूतिमालं स्त्रियो वृद्धा बालाऽर्कस्तर्णं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि चट् ॥ २८६ ॥

* बालाऽर्कः=कन्याऽर्कः ॥ २८६ ॥

अथ वृद्धस्य तरुणीगमने तरुणस्य च वृद्धागमने फलमाह—

वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा सत्सजत्समवाप्नुयात् । वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः । सद्यनिशायते ॥ २८७ ॥

अथ नियमपूर्वकं स्त्रीगमने गुणानाह—

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः । स्त्रियरोपचितमालाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ २८८ ॥

अथतुभेदेन स्त्रीसेवनप्रकारमाह—

सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हिमे । प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ २८९ ॥

अथ वसन्तादिष्वृतुषु कियता कालेन स्त्रीसेवनं युक्तमित्याह—

त्रयहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद् वृष्टिनिदाद्ययोः ॥ २९० ॥

सुश्रुतरतु—

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रसदां नरः । सर्वेष्वृतुषु धर्मं तु पक्षात्पक्षाद् ब्रजेद् बुधः ॥ २९१ ॥

* समेयात् = संगच्छेत् । धर्मं = ग्रीष्मे ॥ २९१ ॥

अथतुभेदेन स्त्रीसेवनसमयभेदमाह—

शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि । वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ॥ २९२ ॥

अथ स्त्रीसेवननिषिद्धसमयमाह—

उपेयात्पुरुषो नारीं संध्ययोर्न च पर्वसु । गोसर्गं चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥ २९३ ॥

अथ स्त्रीसेवनयोग्यस्थानमाह—

विहारं भार्यया कुर्याद् देशेऽतिशयसंवृते । रम्ये श्राव्याङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥ २९४ ॥

अथ स्त्रीसेवनायोग्यस्थानमाह—

देशे गृहजनासन्ने विवृतेऽतिप्रपाकरे । श्रूयमाणे व्यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥ २९५ ॥

अथ स्त्रीसेवनकालिकपुरुषाणां वैषादिकमाह—

स्नातश्चन्दनलिखाङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । मुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः ॥ २९६ ॥

ताम्बूलवदनः पत्न्यामञ्जुरक्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे ॥ २९७ ॥

अथ मैथुनानर्हपुरुषानाह—

अत्याशितोऽद्यतिः क्षुद्धान्सव्यथाङ्गः पिशिलितः ।

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्गोत्री च मैथुनम् ॥ २९८ ॥

* रोगी = मैथुनसंबर्जनीयरोगयुक्तः ॥ २९८ ॥

अथ मैथुनयोग्याः स्त्रिय आह—

भार्या रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् । अतिकामोऽभिकामां तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥

सेवेत प्रमदां युक्त्या धाजीकरणद्वैहितः ॥ २९९ ॥

अथ मैथुनाद्योरदाः सिन्नय आह—

रजस्वलामक्षमां च मलिनामप्रियां तथा ॥ ३०० ॥

अर्णद्वृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां कीर्तिभोगसमन्विताम् ॥ २९९ ॥
सगोत्रां गुरुवर्तीं च तथा प्रव्रजितामपि । नाधिगच्छेत् पुत्रान्तरां भूरिवैकुण्ठसङ्ख्या ॥ ३०२ ॥

अथ पुनर्विशेषेण रजस्वलागमने दोषानाह—

रजस्वलां गतवतो नरस्यातिव्यथाम् ॥ दृष्ट्वा तु स्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ३०३ ॥

अथ पुनर्विशेषेण सन्यासिन्यादीनां स्त्रीणां गमने पर्युक्तं च स्त्रीगमने दोषानाह—

लिङ्गिनीं गुरुवर्तीं च लगोत्रामथ पर्वसु । वृद्धाञ्च सन्ध्यशेषादिषु कच्छसोः शीघ्रक्षयः ॥ ३०४ ॥

* लिङ्गिनीं = प्रव्रजिताम् ॥ ३०४ ॥

अथ पुनर्विशेषेण गर्भिण्यादिषु गमने प्रकाशे कालेवने च दोषानाह—

गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्ब्रह्माधितार्यां बलक्षयः ॥ ३०० ॥

हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षमां दन्ध्यामसंवृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं क्लान्तमनो भवेत् ॥ ३०६ ॥

* गर्भिणीं गर्भवासदिवसाद् द्वितीये मासि गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तनक्षत्रादिलाभाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत् ।

यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः—

रतस्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा । भर्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवाभिषोजनम् ॥ ४ ॥

* अन्यच्च—

आभिषल्यान्नानं यत्नात्प्रसदा परिवर्जयेत् । देवाशामनद्वोयानं प्रयोगं पुरुषस्य च ॥ १ ॥ ३०५-३०६ ॥

अथ द्रुमुच्चितादीनां पुरुषाणां स्त्रीसंभोगे मध्याह्ने स्त्रीसेवने च दोषानाह—

क्षुधितः क्षुभितात्मा च मध्याह्ने वृषितोऽबलास्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति ३०७

अथ व्याधितस्य पुंसस्तथा प्रत्युषादिसमये स्त्रीगमने दोषानाह—

व्याधितस्य रुजा प्लीहा मूच्छां मृत्युश्च जायते । प्रत्युषे चार्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ३०

अथ तिर्यगादियोनौ मैथुने दोषानाह—

तिर्यग्द्योनावयोनौ वा दृष्ट्योनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुलक्षयः ॥ ३०९ ॥

अथ मलमूत्रयोर्वेगावस्थार्यां मैथुने चलितशुक्रधारणे विपरीतमैथुने च दोषमाह—

उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु सम्भवः ॥ ३१० ॥

अथ पुनर्विशेषेणोऽस्थितशुक्रधारणनिषेधमाह—

सर्वमेतस्य जेतस्माद्यतो लोकद्वयाहितम् । शुक्रं त्वस्थितं मोहात् सन्ध्यायं कदाचन ॥ ३११ ॥

अथ सुरतान्ते हितकराणि द्रव्याण्युपाह—

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्षयश्चैव संस्कृतम् । वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥ ३१२ ॥

अथातिव्यवायजान् रोगानाह—

शुक्रासज्वरश्चासकाश्चर्यापाण्ड्वामयक्षयाः । अतिव्यवायज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥ ३१३ ॥

अथ रात्रौ निद्राजागरणयोर्गुणानाह—

रात्रौ जागरणं क्लृप्तं कफदोषविषात्तिजिव् । निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमत्तन्द्रिताम् ॥ ३१४ ॥
पुष्टिं वर्णं बलोत्साहं बहिर्दीप्तिं करोति हि ॥ ३१५ ॥

अथ सुखपूर्वकनिद्रालाभार्थमौषधमाह—

यो लेंहि दायनसमये मधुमिश्रं बीजपूरद्वलचूर्णम् । सु लज्जाकरवातप्रसरनिरोधात्सुखं स्वपिति ॥ ३१६ ॥

अथोषःकाले जलपानगुणानाह—

सवितुः समुद्रयकाले प्रसूतीः सलिलस्य पिवेद्यौ । रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्दत्तसरवातं साग्रम् ॥ ३१७ ॥

* अस्य जलपानस्योपक्रमकालो रात्रेश्चतुर्थप्रहरे प्रवेशः ।

तथा च भोजः—

पिबति पशुषितं जलमन्वहं तिमिरिणीचरमे प्रहरे यदि ॥ ६ ॥ इति

* एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयातिसन्निहितप्राक्कालः ।

तथा च तन्त्रान्तरे—

अम्भसः प्रसूतीरष्टौ रवावनुदिते पिवेत् । वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्दुषंतं सुखी ॥ ७ ॥ इति ।

* सलिलस्यत्र पशुषितस्य ग्रहणं भोजवचनानुरोधात् ॥ ३१७ ॥

अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरजरा कुष्ठमेदोविकारा-

मूत्रावातात्तपित्तश्रवणमलशिरः श्रोणिशूलाक्षिरोमाः ।

ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-

स्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निश्वायाः ॥ ३१८ ॥

अथोषःकाले नासावारिपानगुणानाह—

विगतवननिशीथे प्रातस्तथाय नित्यं पिबति खलु नरो यो ब्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो, बलिपलितविहीनः सर्वरोगंविमुक्तः ॥ ३१९ ॥

* निशीथोऽत्र = निशाऽन्धकारः ॥ ३१९ ॥

अथ नासाजलपाने जलपरिमाणमाह—

पातव्यं नासया नीरं प्रसूतित्रयमात्रया ॥ ३२० ॥

अथ पुनर्विदोषेण नासाजलपाने गुणानाह—

व्यङ्गवलीपलितदन्तं पीनसवैस्वर्यकाशशोथहरम् । रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिसञ्जननम् ॥ ३२१ ॥

अथ नासावारिपानानहजनानाह—

स्नेहे पीते क्षते शुद्धावाग्माने स्तिमितोदरे । हिकायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत्

* तद्वारि = नासापेयम् ॥ ३२२ ॥

अथतुचर्यामाह ।

तत्रादौ नामनिर्देशपूर्वकं चतुष्टकमाह—

चयकोपशमा भस्मिन्दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ॥ ३२३ ॥

शोभो मेघवृषौ प्रोक्तः प्रावृष्णिमथुनकर्कटा । सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥ ३२४ ॥

धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥ ३२५ ॥

* मेषवृषौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटावित्यादि ॥ ३२४-३२५ ॥

अन्ये तु—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमाः । माघादिमासयुग्मैः स्युर्नृतवः षट् क्रमादमी ३२६

अथर्तुषट् क्रानामत्रिषयकमतभेदे हेतुमाह—

गङ्गाया दक्षिणे देशे वृषेर्वहुलभाबतः । उष्णौ सुनिभिराख्यातौ प्रावृद्धवर्षाऽभिधावृत् ॥३२७॥

तस्या एवोत्तरे देशे हिमप्रसुरभाबतः । एतादृशौ समालयातौ हेमन्तशिशिरावृत् ॥ ३२८ ॥

अथ दक्षिणोत्तरायणयोर्लक्षणं गुणांश्चाह—

उत्तरायणनाद्यैस्तैः परैः स्याद्दक्षिणायनम् । आद्यमुष्णं बलहरं ततोऽन्यद् बलदं हिमम् ॥३२९॥

अथ ऋतूनां गुणदोषानाह—

हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जडरवह्निकृत् । शिशिरः शीतलोऽदीव रूक्षो वाताग्निवर्धनः ॥३३०॥

* हेमन्तः स्वादुः प्रायेण द्रव्येषु स्वादुरसजनकः । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥ ३३० ॥

वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः । ग्रीष्मो रूक्षोऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः ॥३३१॥

वर्षाः शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः । शरदुष्णा पित्तकर्त्री गुणां मध्यबलावहा ॥३३२॥

अथ कस्मिन्ऋतौ कस्य दोषस्य चयप्रकोपोपशमा भवन्तीति सहेतुकमाह—

चयप्रकोपोपशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु । वर्षाऽऽदिषु च पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥३३३॥

वीयते लघुरूक्षाभिरौषधीभिः समीरणः । तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्वौष्ण्यत्र कुप्यति ॥३३४॥

* तद्विधो रूक्षो लघुश्च । तद्विधे रूक्षे लघौ च ॥ ३३४ ॥

अङ्गिरम्लविपाकाभिरौषधीभिश्च तादृशम् । पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥३३५॥

* तादृशम् = अम्लविपाकम् ॥ ३३५ ॥

वीयते स्निग्धशीताभिरुद्दौषधीभिः कफः । तुल्ये च काले देहे च स्कन्नत्वाच्च प्रकुप्यति ॥३३६॥

* तुल्येऽपि काले स्निग्धे शीतले च । स्कन्नत्वाद् = देहे शुष्कत्वात् ॥ ३३६ ॥

हिमे याति शर्मं पित्तं वायुः श्लेष्मा च वीयते । स वायुः शिशिरे कोपं यात्येवोपचितः कफः ॥३३७॥

हेमन्ते सञ्चितः श्लेष्मा शिशिरे त्वतिवीयते । शीतस्निग्धगुरुद्रव्यैः द्रौतृष्यस्कन्नो न कुप्यति ॥३३८॥

* स्कन्नः = कठिनीभूतः ॥ ३३८ ॥

इति कालस्वभावोऽथमाहारादिवशात्पुनः । चयादीन्यान्ति सद्योऽपि दोषाः काले विशेषतः ३३९

* चयादीन् चयकोपशमान् पूर्वाह्ने वसन्तस्य लिङ्गम् , मध्याह्ने ग्रीष्मस्य अपराह्ने प्रातृषः, प्रदोषे वार्षिकम् । शारदमर्धरात्रे, प्रत्यूषसि हेमन्तसुपलक्षयेद् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादिलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमौर्जानीयादिति सुश्रुतः ॥ ३३९ ॥

अथाकाले दोषवृद्धिमाह—

चयकोपमशमान्दोषा विहारोहारसेवने । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥३४०॥

* समानैः=तुल्यैः चयादियोग्यैरिति यावद् । विपर्ययं कालेऽपि विपरीत्यं बोध्यम् ३४०

अथ दोषचयलक्षणमाह सुश्रुतः—

स्वस्थानस्थस्य दोषत्वबुद्धिः स्यात्स्वच्छकोष्ठताः पीतावसासता वह्निमन्दता चाङ्गोरवम् ३४१
मालस्यं चवेहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम् । सञ्जयेऽषड्रता दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम् ॥३४२॥

ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवतराः ॥ ३४३ ॥

अथ वर्षतीं नियमानाह—

वर्षासु प्रबलो वायुस्तस्मान्निमग्नदयस्त्रयः । रसाः सेव्याः विशेषेण पवनस्योपशान्तये ॥३४४॥

* मिष्टादयस्त्रयः=मधुराम्ललवणाः ॥ ३४४ ॥

अवेद्वर्षासु वपुषः क्लिन्नत्वं यद्विशेषतः । तत्कलेदशान्तये सेव्या अपि कट्वादयस्त्रयः ॥३४५॥

* कट्वादयस्त्रयः=कटुतिक्तकषयायाः ॥ ३४५ ॥

स्वेदनं मर्दनं लेथ्यं दध्नुषणं जाङ्गलामिषम् । शालयो यवगोधूमा जलं कौषं जलं च्युतम् ॥३४६॥

न भजेत्पूर्वपवनं वृष्टिं घर्मं हिमं श्रमम् । नदीतीरं दिवास्वप्नं रुक्मं नित्यं च मथुनम् ॥३४७॥

अथ शरदृतौ नियमानाह—

सर्पिः स्वादुकषायतिक्तकरसा यच्छीतलं गल्लसु क्षीरं स्वच्छसितेक्षवः पटुरसः स्वल्पं पलं जाङ्गलम्
गोधूमा यवमुद्गकालिलहिता नादेयमंशूदकं चन्द्रश्चन्दनमिन्दुरादिरजनी मालयं पटो निर्मलः ३४८

* अथामंशूदकलक्षणमाह—

* दिवसेऽर्ककरैर्लुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ८ ॥

अत्र समप्रदिवसप्राप्त्यर्थं दिवापदमेवं निशापदं च ॥ ८ ॥

* चन्द्रः = कर्पूरः ॥ ३४८ ॥

विश्रामः सुहृदां गणेषु मधुरा वाचः सरःक्रीडनं पिकानां च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरामोक्षणम् ।
पतान्यन्न घनावसानसमये पथयानि मुञ्चेद्दधिक्ययाजाः लक्ष्मणतीक्ष्णदिवसस्वप्नं हिमं चासपम् ॥

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्बाः कथितं पयः । शरद्वेतानि पथयानि प्रदोषे चेन्दुरक्षयः ॥३४९॥

अथ हेमन्तौ नियमानाह—

प्रातर्भोजनमलमिष्टलवणानभ्यङ्गघर्मश्रमान् गोधूमैक्षवशालिमाषपिशितं पिष्टं नवान्नं तिलान्
कस्तूरीं वरकुङ्कुमागुरुयुताः सुष्णाम्बु सौचं तथा स्निग्धं स्त्रीषु सुखं गुरुष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ३५०

अथ शिशिरौ नियमानाह—

शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् । विशेषतस्ततस्तत्र हेमन्तस्य मतो विधिः ॥३५१॥

अथ वसन्तौ नियमानाह—

वान्ति नस्यमथाभयां च मधुना व्यायामसुद्वर्त्तनं संसेवेत मधौ कफघ्नकवलं शूल्यं पलं जाङ्गलम्
गोधूमाम्बुशालिभेदसहितान्मुद्गान्यवान्षष्टिकां ललेपञ्चन्दनकुङ्कुमागुरुकृतं रुक्मं कट्पूष्णं लघु ३५२

मिष्टमम्लं दधि स्निग्धं दिवास्वप्नं च दुजेरम् । अवश्यायमपि प्राज्ञो वसन्ते परिवर्जयेत् ॥३५३॥

अथ शीष्मर्तुनियमानाह—

स्वादुस्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसालां सतां सक्तुक्षीरमजाङ्गलानि सितया शालिं रसं मांसजम्
शीतांशुं शयनं दिवा मलयजं शीतं पयः पानकं सेवेतोष्णदिने त्यजेत्तु कटुकक्षाराम्लघर्मश्रमान् ३५४

अथ पूर्वोक्तुर्चर्याऽऽचरणे फलमाह—

कृतुष्वेषु च पृथैस्तु विधिभिर्वर्तते नरः । दोषानुत्कृष्टान्नैव लभते स कदाचन ॥ ३१६ ॥
इति श्रीलटकनतनयश्रीमन्निश्रभावविरचिते भावप्रकारे दिनचर्याऽऽदिप्रकरणं पञ्चमम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं वर्गप्रकरणम् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमो मिश्रवर्गः ॥ १ ॥

अथ व्याधिर्लक्षणं, तत्र वारभटः—

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्तथ दूरतारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥१॥
ते च स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः ।

मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः ॥ २ ॥

* तत्र स्वाभाविकाः=शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुत्पित्तानुषुषिजरासृत्वप्रभृतयः ।
अथवा स्वभावानुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः=सहजा इति यावत्, ते च जन्मान्धत्वाद्यः ।
आगन्तवोऽभिधातादिजनिताः, अथवा जन्मोत्तरभाविनाः । मानसाः=कामक्रोडलोभमोह-
भयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेभ्योऽनुद्यामात्सर्धप्रभृतयः, अथवा=उन्मादापस्मारभू-
च्छात्रममोहतमर्षन्यासप्रभृतयः । कायिकाः=पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥ २ ॥

अथ व्याधिभेदानाह—

कर्मजाःकथिताः केचिदोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाःस्मृताः ॥३॥

तत्र कर्मजाःव्याधीनाह—

* यत् प्राक्तनं दुष्कर्म प्रबलं केवलभोगनाशयम्, प्रायश्चित्तनाशयं वा, ततो जाताः, न तु
दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा—

यथाशास्त्रं निर्गीतो यथाव्याधिविचिकित्सितः । न शर्म याति यो व्याधिसंज्ञेयः कर्मजो दुधैः १

अथ दोषजाःव्याधीनाह—

* दोषजाः-मिथ्याऽऽहारविहारप्रकृपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याऽऽहारविहारिणा-
मपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणं, तत्कर्म
दोषजा इति ? उच्यते-दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं दुष्कर्म वर्तत एव, किन्तु तत्र मि-
थ्याऽऽहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधिः ।

अथ कर्मदोषोद्भवान् व्याधीनाह—

स्वल्पदोषा गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ॥ २ ॥

* अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्मक्षयादेव क्षीर्णं
भवति । दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणतां मन्यत इति
कर्मदोषोद्भवाः ॥ ३ ॥

अथ रोगक्षयहेतुनाह—

कर्मक्षयात्कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजाः । कर्मदोषोद्भवा यान्नि कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥४॥

* दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति । दोषजेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद् भेषजाथं द्रव्यक्षयादि-
जनितदुःखभोगेन कट्टतिककषायाद्यद्यमक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं याति । शेषा
दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ साध्यादिभेदेन त्रिविधान् रोगानामह—

साध्या याप्या असाध्याश्च व्याध्यांश्चविधाः स्मृताः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥ ५ ॥

अथ याप्यलक्षणमाह—

यापनीयं तु सं विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रियायां तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥ ६ ॥
प्राप्त क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यद्दिवायारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥ ७ ॥

अथ साध्ययाप्ययोश्चिकित्साया आवश्यकत्वमाह—

साध्या याप्यत्वमाद्यान्ति याप्यश्चासाध्यतां तथा ।

क्षन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥ ८ ॥

* अक्रियावतां = चिकित्सारहितानाम् ॥ ८ ॥

अथोपद्रवस्य लक्षणमाह—

रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः ॥ ९ ॥

अथारिष्टस्य लक्षणमाह—

रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्षयते । तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विष्टं चापि तदुच्यते ॥ १० ॥

अथ चिकित्साया लक्षणमाह—

या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । दोषधातुमलानां या साम्यकृत्सौव रोगहृष ११

* क्रियाऽत्र कर्म । व्याधिर्हन्यतेऽनयेति व्याधिहरणी । करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रेण
करणाथ क्युद् ॥ ११ ॥

तथा च—

याभिःक्रियासिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तन्निषजां मतम् १२
याद्बुद्धीणो ज्ञायति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया ननु या व्याधिं हृत्यन्यमुदीरयेत् १३

* क्रियाऽत्र चिकित्सा ।

तथा चामरसिंहः—

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया ॥ ३ ॥ इति ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साविध्युपदेशं कुर्वन्नाह—

जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः । बह्वशुद्धविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ
रोगमादौ परीक्षित ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म निषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ १५ ॥

* अयमर्थः— निषक् आदौ रोगं परीक्षित = विचारयेत्, ततः = पश्चाद्दोगौषधविचारा-
नन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न त्वविज्ञाय, कर्म चिकित्सां मौषधदानादिरूपां समाचरेदित्यर्थः ॥ १५

अथ रोगज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह—

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् । अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥१६॥

* स्वैरितया सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्यच्च—

भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चामयम् । औद्यकर्म स चेत्कुर्वाद्ब्रधमर्हति राजतः ॥ १७ ॥

अथ रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह—

यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः । तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथा नौनोर्विकं विना ॥१८॥

* नाविकं = कर्णधारं विना यथा नौः सङ्घटे पतति तथा रोगोत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यच्च—

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् । समुद्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम् ॥१९॥

अथ रोगौषधयोज्ञाने गुणमाह—

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः । देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २० ॥

आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः । भेषजानां विधानेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥२१॥

* चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः ॥ २१ ॥

विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कदाचन । नहि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ २२ ॥

* न जिहीयात् लज्जेद् । ध्रुवा = नियता ॥ २२ ॥

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सकः । अनुक्तमपि, दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ३

ये न कुर्वन्त्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः । अतो वैद्यैः श्रमकार्यः साध्यासाध्यपरीक्षणे २४

* रोगज्ञानोपाया अग्रे वक्ष्यन्ते ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सापद्धतिमाह—

ज्ञीते ज्ञीतप्रतीकारमुष्णे तृष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् २६

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्रासवानक्रियाकृता । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति २६

* अयमर्थः—काले = चिकित्साऽवसरे । अप्राप्ते = अनागते । या क्रिया = चिकित्सा,

यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुण एव कषायदानक्रिया न सिध्यति । या च क्रिया चिकित्सा,

ऽवसरे प्राप्ते न कृता, अर्थात्पश्चात्कृता, यथा दाहे कथञ्चिच्छान्ते पश्चाच्छीतानुलेपनादिक्रि-

या । तथा हीनाऽतिरिक्ता च क्रिया साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ २६ ॥

अथातिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्जयन्माह—

विकारेऽल्पे महत्कर्म क्रिया लघ्वी गरीयसि । द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मता ॥२७॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगोयां न क्रियासङ्घरो हितः २८

भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्ख्यमपि न दोषाय ।

यत आह—

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्घरो हितः । तामिस्तु भिन्नरूपाभिः साङ्ख्यं नैव दुष्यति ॥२९॥

*अत एवोक्तम्—

लङ्घनं बालकास्त्रैदो नस्यं निष्ठीवर्नं तथा । अवलेहोऽङ्गनं चापि प्राक् प्रयाज्यं त्रिदावज ॥ ४॥

* ज्वर इति शेषः ॥ ४ ॥ २९ ॥

न वैकान्तेन निदिष्टे शास्त्रे निविशते ब्रुवः । स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता ॥ ३० ॥

यत आह—

उत्पद्यते च साऽवस्था दाषकालबलं प्रति । यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यं विवर्जितम् ॥ ३१ ॥

* विवर्जितं कर्म कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ चिकित्सायाः फलमाह—

कचिदर्थः कचिन्मैत्रोः कचिद्धर्मः कचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः कचिद्येति चिकित्सा नास्ति निष्फला ३२
आयुर्वेदोदितं दुक्तिं कुर्वाणाश्च हिताय ये । पुण्यायुर्वृद्धिर्लस्युक्ता नोऽप्याश्रयं भवन्ति ते ॥ ३३ ॥

अथ धनिन्योऽर्थग्रहणं वैद्यानां समुचितमित्याह—

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापुण्यविक्रयम् । ईश्वराणां बलुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३४ ॥

अथ निःशुल्ककारितचिकित्साफलमाह—

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्राणाति दुर्मतिः । स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्विषगश्नुते ॥ ३५ ॥

अथ वैद्यवृत्तिः सर्वत्र सुसिद्धेत्याह—

न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः । ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः ॥ ३६ ॥

अथ चिकित्साया अङ्गान्याह—

रोगी दूतो भिषग् दीर्घमायुर्द्रव्यं सुषेवकः । सदौषधं चिकित्साया इत्यङ्गानि त्रया जनुः ॥ ३७ ॥

तत्र रोगिणो लक्षणमाह—

रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु यादृशः ।

यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निशम्यताम् ॥ ३८ ॥

तत्र चिकित्स्यस्य लक्षणमाह—

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ३९

* सत्त्वं = व्यसनाभ्युदयक्रियाऽऽदिष्वविह्वलताकरं, तेन युक्तः । चक्षुषा = चक्षुरुपलक्षितेन, ततोऽप्येनापीन्द्रियेण । चिकित्स्यः = रोगान्मोचयितव्यः ॥ ३९ ॥

अन्थकच—

आयुष्मान्सत्त्ववान्साध्वो द्रव्यवान्मित्रवानपि । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः

* आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥ ४० ॥

अथाचिकित्स्यस्य लक्षणमाह—

चण्डः साहसिको भोरुः कृतज्ञो व्यग्र एव च । शोकाकुलो सुसूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ॥ ४१ ॥

वरी वैद्यविदग्धश्च अद्धाहीनश्च शङ्कितः । भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥ ४२ ॥

* चण्डोऽत्यन्तक्रोधशीलः । साहसिकः = अविचार्यकारी । भारभयशीलः । कृतज्ञो = वैद्यकृतोपकारलोपकः । व्यग्रः = व्याकुलः । विहीनः करणैश्च यः = नेत्रादीन्द्रियशक्तिरहितः ।

वैरी न चिकित्स्यः = कदाचन्द्रोगोद्रेकेऽपवादभयाद् । वैद्यविद्गधो = वधधूर्तः । शङ्कितो = वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः = वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधाः = वैद्यतुल्याः । एते न उपक्रम्याः = न चिकित्स्याः ।

* तथा च सुश्रुतः—

स न सिद्ध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४१-४२ ॥

अथाचिकित्स्यानां चिकित्सानिवेधमाह—

पतानुपारचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

अथ दूतस्य लक्षणमाह—

यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते । स च यादृक्स्मुचितस्तादृगत्र निगद्यते ॥ ४४ ॥

दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः । सुखिनोऽस्यदृषारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्दुताः ॥ ४५ ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च सज्जीवदिशि सङ्गताः । भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवै ॥ ४६ ॥

* सजातयः = रोगिसमानजातयः ।

यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंज्ञिता ॥ १ ॥ ४६ ॥

अथ दूतयान्त्रायां शकुनविचारमाह—

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते । न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं तु सुखावहम् ॥ ४७ ॥
प्रदाहम् = अग्निः ॥ ४७ ॥

अथ दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येदित्याह । तथा हि—

रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुम् । देवसं देवतां मित्रं फलेन फलमादिशेत् ॥ ४८ ॥

अथ सुवैद्यस्य लक्षणमाह—

चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च यादृक्समाचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते ॥ ४९ ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती । लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥ ५० ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् व्यवसायी प्रियंवदः । सत्यधमेपरो यद्वच वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥ ५१ ॥

* दृष्टकर्मा = दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः । स्वयं कृती = स्वयं चिकित्साकुशलः ।

लघुहस्तः = सिद्धिमद्दस्तः ॥ ४९—५१ ॥

अथ निषिद्धवैद्यस्य लक्षणमाह—

कुचैलःकर्कशःस्तब्धो ग्रामीणःस्वधमागतः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि ॥ ५२ ॥

* कर्कशः = अप्रियवादी । स्तब्धः = साभिमानः । ग्रामीणः = व्यवहाराचतुरः ॥ ५२ ॥

अथ वैद्यस्य कर्माह—

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ५३ ॥

* असुयायमर्थः—व्याधेः सम्यक् परिचयो वेदनायाः शान्तिकरणं च वैद्यस्य कर्म न तु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते—व्याधेस्तत्त्वतः परिचयो वेदनायाः शान्तिकरणं च । एतदेव न वंच्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य आयुषोऽपि प्रभुः, अगन्तु-मृत्युशताहरणात् ।

* तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः—

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्तत्वागन्तवः स्मृताः ॥ ६ ॥

* अयमर्थः—अथर्वाणः=अथर्वतत्त्वज्ञत्वैवाथर्वतुल्याः, मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्षते तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः । कालः=आयुषोऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्त्ता । सर्वेष्वप्यैर्निवारयितु-
मशक्यः स ब्रह्मादीनायुषोऽन्ते संहरति । यत आह-लिङ्गपुराणे कार्तिकेयं प्रतिमहादेवः—

“ममायुर्ग्रसते कालः कुतः पुत्र ! रसायनम् ॥” इति ॥ ७ ॥

* तेन कालेन संयुक्तः संहाराय नियुक्तः सोऽवश्यम्भावी । शेषाःशतमृत्यवः, आगन्तवः=
आगन्तुरूपहेतुजन्मानः कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् ।

* आगन्तवो हेतवो यथा—

विषभक्षणमजीर्णमित्यन्तभोजनं च, दुर्दंशजल्पानं, तथाऽतिबलवैरिव्याघ्रवनमहिषमत्त-
मातङ्गादिभिर्युद्धं, दग्धशूकेन क्रीडनम्, अशुच्यवृक्षाप्रारोहणम्, बाहुभ्यां महारत्नङ्गीतर-
णम्, एकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गं गमनमित्यादि ॥ ६ ॥

* आगन्तुहेतुजा मृत्यवो दुर्निमित्तभाविभावनाबलवत्त्वान्, आयुषि सत्यपि मारय-
न्ति । यथा मल्लिकातैलवर्त्तिवह्निषु विद्यमानेषु वात्या दीपं नाशयति ।

* तथा च—

यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निर्वापयेन्मरुत् । एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसत्यागन्तुमृत्यवः ॥८॥

* किन्तु-आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं च शक्यन्ते ।

* यत आह सुश्रुते धन्वन्तरिः—

दोषागन्तुनिमित्तेभ्यो रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥ ९ ॥

* वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं यत्नाद्रक्षेताम् । कुतः ? दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः । दोषाः =
निषिद्धाहारविहारदूषिता वातपित्तकफा रोगोत्पादकाः, आगन्तवः = निषिद्धा विहारा
अतिबलवैरिविप्रहादयः, ते निमित्तानि येषां, तेभ्यः = शतमृत्युभ्यः । ननु वैद्यपुरोहितौ
कथं शतं मृत्युन् निवारयितुं शक्नौ ? तत्राह—यतस्तौ रसमन्त्रविशारदौ, प्रथमं वैद्यो दिन-
चर्यारात्रिचर्युर्तुचर्योक्ताहारविहाराभ्यां वातपित्तकफघातुमलान्समानेव रक्षति ततो रस-
त्वाद्रसैर्मृत्युञ्जयादिभिर्निषिद्धाहारविहारदूषितदोषजनितान्विकारान्मृत्युहेतून्पहरति । म-
न्त्री च सद्बुद्धिदानेन मृत्युहेतुभ्यो निषिद्धविहारेभ्यो नृपतिं निवारयति । तत आगन्तुमृ-
त्यवो निवारयितुं शक्या न त्ववश्यम्भाविनः ॥ ९३ ॥

अथायुर्विचारमाह—

मिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्यायुः प्रयत्नतः । तत आयुषि विस्तीर्णं चिकित्सा सफला भवेत् ॥९४॥

अथ दीर्घायुषो लक्षणान्याह—

सौम्या दृष्टिर्भवेद्यस्य श्रोत्रं वक्त्रं तथैव च । स्वादुं गन्धं विजानाति स साध्यो नात्र संशयः ९५
पाणिपादौ च यस्योष्णौ दाहः स्वल्पतरो भवेत् । जिह्वा तु कोमला यस्यः स रोगी न विनश्यति ९६
स्वेदहीनो ज्वरो यस्य श्वासो नासिकया चरेत् । कण्ठश्च कफहीनः स्यात्स रोगी जावति ध्रुवम् ९७

यस्य निद्रा सुखेन स्याच्छरीरं द्युतिमद्भवेत् । इन्द्रियाणि प्रसन्नानि स रोगो नैव नश्यति ६८

अथ स्वपायुषो लक्ष्याभ्याम्—

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ ६९ ॥
शृणोति विविधाञ्छब्दान्विपरीताच्छृणोति च । यो न शृणोति चाकस्मात्तं वदन्ति गतायुषम्
यस्त्वंशणमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् । उष्णगात्रोऽस्तिमात्रं यो भृशं शीतेन कम्पते ॥६१॥

* तमपि गतायुषं वदन्तीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

प्रहारं नैव जानाति यो गच्छेदन्यथाऽपि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्थते ॥६२॥
वर्णान्यता वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमाक्षिकाः ॥
विपरीतेन गृह्णाति रसान्यद्वचोपयोजितान् । यो वा रसाज्ज संवेति तं गतासुं प्रचक्षते ॥६४॥
सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धश्च चसुगन्धवत् । गृह्णाति योऽप्यथा गन्धं शान्ते दीपे निरामयः ६५
रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवत्सम् । दिवा ज्योतीषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ६६

* दिवा वा चन्द्रवत्सं सूर्यमित्यन्वयः । ज्योतीषि = नक्षत्राणि ॥ ६६ ॥

विद्युश्चतोऽस्तिताम्बेवान् गगने निर्धने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥६७॥
यश्चानिलं मूर्च्छिमन्तमन्तरिक्षेऽवलोकते । धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ॥ ६८ ॥
प्रदीपमिव यो लोकं यो वा प्लुतमिवान्मभरा । भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यद्वच पश्यति ॥६९॥
यो न पश्यति ऋक्षाणि यश्च देवीमरुन्धतीम् । ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥७०॥
आदर्शेऽम्बुनि वर्मे वा छायां यश्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ७१
श्वकाकङ्कगुध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । आतुरो लभते मृत्युं स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥७२॥
हीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा । अकस्माच्च भजन्ते यं स गतासुरसंशयम् ॥७३॥

* प्रभाऽत्र प्रतिभा ॥ ७३ ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्रश्चोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥७४॥
आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा । खलनप्रतिभा वाऽपितं गतायुषमादिद्येत् ७५
कृष्णा तथाऽनुलिप्ता च जिह्वाशून्या च यस्य वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसूनुं ७६
कुटिलां स्फुटितां वाऽपि शुष्कां वा यस्य नासिका । अवस्फूर्जति भग्ना वा स न जीवति मानवः ७७

* अवस्फूर्जति = आसवेगेनोच्चैः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सङ्घिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे सास्त्रे च लोचने । स्यातां परिश्रुते यस्य स गतायुनरो भुवम् ॥७८॥
केशाः लोमन्तिनो यस्य सङ्घिषे विनते भ्रुवौ । लुठन्ति चाक्षिपद्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ७९

* लुठन्ति = पतन्ति ॥ ७९ ॥

नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मुढात्मा सद्यः प्राणान्विसुञ्चति ॥८०॥
अथाप्यमानो बहुशः संमोहं योऽधिगच्छति । बलवान्दुर्बलो वाऽपि तं पक्वं भिषगादिशेत् ८१
निद्रा नरन्तरं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा । मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥८२॥
उत्तराष्टं च यां लिङ्गादुत्करांश्च करोति यः । प्रेतैर्वा भाषते साथं प्रेतरूपं तमादिद्येत् ॥८३॥

* उत्करान् = हस्तपादादिविकेवान् ॥ ८३ ॥

स्वभ्यश्च रोमहृषेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ; पुष्यस्तथाविषात्सीस्य स सद्यो जीवितं त्यजेत् ॥ ८४ ॥
सन्धक् चिकित्स्यमानस्य विकारो योऽभिवर्धते । प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद् गतायुषः ८५ ॥

अथ गतायुषां पुरुषाणामोषधिप्रदानमकिञ्चित्कारं भवतीत्यत्र हेतुमाह--

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिसुखं जन्तुसुषुप्तस्य च नित्यशः ॥ ८६ ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिवांसया । तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येष गतायुषः ८७ ॥

* नन्दायुषि सति चिकित्सायाः साफल्यमुक्तम्, आयुरस्ति चेत्तदा तदेव जीवनहेतुः,
किं चिकित्साविधानेन ? तन्नोच्यते, आयुषि सति चिकित्सायाः कलं वेदनानिग्रहः ।

* उक्तञ्च--

आयुष्मान्पुरुषो जीवेत्सव्यथो भेषजं विना । भेषजेन पुनर्जीवेत्स एव हि निरामयः ॥ १० ॥

* किञ्च-आयुषि सत्यपि रोगी चिकित्सां विनोत्थातुं न शक्नोति ।

यत आह चरकः--

सति आयुषि नोपायं विनोत्थातुं क्षमो रुजी । दर्शितश्चात्र दृष्टान्तः पङ्कमरुनो यथा गजः ॥ ११ ॥

* किञ्च-चिकित्सां विना आयुष्मानप्यवसीदति ।

यत आह स एव--

सति चायुषि नष्टः स्यादामयैश्चाचिकित्सितः । यथा सत्यपि तैलाद्रौ दीपो निर्वाति वात्यया ॥ १२ ॥

* अत एवोक्तम्--

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्या गच्छन्त्यसाध्यताम् ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥ १३ ॥ इति ॥

* चिकित्सा तु अनिश्रितायुषोऽपि कर्तव्या ।

यत आह--

इत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्रवसिति मानवः । कदाचिद् वैद्ययोगेन दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ १४ ॥

* इति तु यस्यासाध्यत्वं सन्दिग्धं तं प्रत्युक्तं । येषु स्वसाध्यता शास्त्रेणानुभवेन विनि-
श्चिता ते पुनर्न चिकित्स्याः ।

यत उक्तम्--

सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितुम् ॥ १५ ॥ इति ॥ ८६-८७ ॥

अथ द्रव्यावश्यकतामाह--

सर्वं द्रव्यमपेक्षन्ते रोगिप्रभृतयो यतः । विना वित्तं न भेषज्यं चिकित्साऽङ्गं ततो धनम् ॥ ८८ ॥

अथ परिचारकस्य लक्षणमाह--

स्निग्धोऽज्जुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे । वैद्यवाक्यकृद्भ्रान्तो युज्यते परिचारकः ॥ ८९ ॥

* स्निग्धः=प्रीतः, अज्जुगुप्सुः=अनिन्दकः ॥ ८९ ॥

अथ भेषजस्य लक्षणमाह--

वैद्यो ध्याधिं हरेद्येन तद् द्रव्यं प्रोक्षमौषधम् । तद्यादृशमर्धं स्याद्भोग्यं तादृशं भ्रुवे ॥ ९० ॥

अथौषधग्रहणपरिभाषामाह--

प्रशस्तदश सञ्जा प्रशस्तसहनि चोद्भूतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥९१॥
द्वौषधमश्लानिकरमधिकं न विकारि चतः । समीक्ष्य काले इत्तं च भेषजं स्याद्गुणावहम् ॥९२॥
आग्नेया विन्ध्यशीलाद्याःसौम्यो हिमगिरिःस्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरतुरुपाणि हेतुभिः ॥९३॥

* आग्नेयाः = अधिकाग्न्यंशाः, सौम्यः = अधिकसोमंशाः, औषधय एवौषधानि । अत्र
स्वाथ अण् । अनुरूपाणि = सहशानि ॥ ९३ ॥

अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषुपवनेषु च । गृहीयात्तानि सुम्ना' शुचिः प्रातः सुवासरे ॥ ९४ ॥
आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं गृहीयात्सुराश्रितम् ॥९५॥

* साधारणधराद्रव्यं = सर्वभूमिभवं द्रव्यम् । सुराश्रितं = स्वस्मानुत्तरदिग्भवम् ९४-९५॥
वल्मीककृत्सितानुपशमशानोषरमार्गजाः । जन्तुवह्निहिमव्यासाः नौषध्यः कार्यसाधिकाः ॥९६॥
शरच्छखिलकाच्यार्थं प्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनाथं तु वसन्तान्ते समाहरेत् ॥ ९७ ॥

• वसन्तान्ते = वसन्तमध्ये । समाहरेत् = संगृहीयात् ॥ ९७ ॥

अतिस्यूलजटा याः स्युस्तासां प्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् ।

गृहीयात्सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ९८ ॥

अन्यच्च--

महान्ति येषां मूलानि काष्ठगर्भाणि सर्वतः । तेषां तु वलकलं ग्राह्यं हृत्स्वमूलानि सर्वज्ञः ॥९९॥

न्यग्रोधोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्यात् बीजकादितः ।

तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलाऽऽदितः ॥ १०० ॥

कचिन्मूलं कचित्कन्दः कचित्पत्रं कचित्फलम् ।

कचित्पुष्पं कचित्सर्वं कचित्सारः कचित्त्वचः ॥ १०१ ॥

चित्रकं सुरणं निम्बो वासा च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्टकारी च खदिरः क्षारियादपः १०२

कचिन्निम्बस्य गृह्णीयात्पत्राभावे स्वचामपि । वालं फलं तु बिल्वस्य पकमारवधस्य च ॥१०३॥

जङ्गलुके जटा ग्राह्या भोगेऽनुकेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुके मृदःपात्रं कालेऽनुके त्वहर्मुखम् १०४

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मणु । विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुहधान्याज्यसाक्षिकैः १०५

* धान्यमन्मम् ॥ १०६ ॥

पुराणं तु प्रशस्तं स्यात्साम्बूलं काञ्जिकं तथा । शुष्कं नवीनद्रव्यं तु योज्यं सकलकर्मणु ॥१०६॥

आर्द्रं तु द्विगुणं गुञ्जयादेष सर्वत्र निश्चयः । गुह्रवी कुटजो वासा कृष्माण्डश्च ज्ञातावरी ॥१०७॥

अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पां प्रसारिणी । प्रयोक्तव्याः सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् ॥ १०८ ॥

* सहचरः = कुरण्टकः, "कटसरैया" इति लोके ॥ १०८ ॥

अन्यच्च--

वासानिम्बपटोलकेतकबलाकृष्माण्डकेन्दीवरी-

वर्षाभूकृतजाह्व कन्दसहिता सा पूतिगन्धाऽमृता ।

ऐन्द्री नागवला कुरुण्टकपुरच्छत्राऽमृताः सर्वदा

सार्दा एव तु न कचिद् द्विगुणिताः कार्येषु योज्या बुधैः ॥ १०९ ॥

* इन्द्रीवरी=शतावरी । पृतिगन्धा=गन्धप्रसारणी । ऐन्द्री=इन्द्रवास्नी । नागवला = गुलहाकरी । कुरण्टका=पातपुष्पः (कटसरैया) । पुरा = गुरुगुलुः ॥ १०९ ॥
घृतं तैलं च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । पक्त्वा शीतीकृतं चोष्णं तत्सर्वं स्याद्विषोपमम् १३०

अथ द्रव्याणां परीक्षामाह--

सूक्ष्मास्थिमांसला पथ्या सर्वकर्मणि पूजिता । क्षिप्ताऽम्भसि निमज्जेद्या भ्रूतातक्यस्तथोत्तमाः ॥
वराहमूढवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञकः । सौवर्चलं तु काचामं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ॥ ११२ ॥
सुवर्णच्छविकं ज्यैष्वर्णमाक्षिकमुत्तमम् । ओडुपुष्पप्रतीकाशा मनोहा चोत्तमा मता ॥ ११३ ॥
श्रेष्ठं शिलाजतु ज्यैष्वर्णं प्रक्षिप्तं न विधीयते । तीक्ष्णं वांस्यपात्रे प्रदानेन विवर्धते ॥ ११४ ॥
कर्पूरस्तुवरः स्निग्ध प्ला सूक्ष्मफला वरा । इवेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरुपूजितम् ॥ ११५ ॥
रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं प्रवरं मतम् । काकतुण्डनिभः स्निग्धो गुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः ॥ ११६ ॥
सुगन्धि लघु रुक्षं च सुरदाह वरं मतम् । सरलं स्निग्धमत्यथ सुगन्धि च गुणावहम् ॥ ११७ ॥
अतिपीता प्रहास्ता तु ज्येष्ठा दासिनिशा बुधैः । जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् ॥ ११८ ॥
मृद्वीकां सोत्तमाज्येष्ठा या स्याद् गोस्तनसन्निभा । करमर्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता ११९ ॥

*गोस्तनसन्निभा "सुनका" इति लोके । करमर्दफलाकारा "करम्बा" इति लोके ॥ ११९ ॥
खण्डं तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् । गव्याज्यसदृशं रुच्यं गन्धं मधु वरं मतम् ॥ १२० ॥

अथ स्वभावतो हितानि द्रव्याण्याह--

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिकः । शुकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रधरो मतः १२१ ॥
शिम्वीधान्ये वरो सुदृगो मसुरश्चाढकी तथा । रतेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवः ॥ १२२ ॥
दाडिमासकं द्राक्षा खर्जूरं च परूपकम् । राजादनं मातुलुंगं फलवर्गेषु शस्यते ॥ १२३ ॥

*परुषकं "फालसा" इति लोके । राजादनं "खिरणी इति लोके । मातुलुंगं "विजडरा" इति लोके ॥ १२३ ॥

पत्रशाकेषु वास्तुकं जीवन्ती पीतिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सुरणम् ॥ १२४ ॥
पुणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते । पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥ १२५ ॥
हरिणस्ताम्रवर्णाः स्यादणः कृष्णतया मतः । कुरङ्गस्ताम्र उद्दिष्टो हरिणाकृतिको महान् ॥ १२६ ॥
जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तिलजं तैलमैश्वेषु सिता हिता ॥ १२७ ॥

अथ स्वभावादहितानि द्रव्याण्याह--

शिम्वीषु माषान्ग्रीष्मसौ लवणेष्वौषरं त्यजेत् । फलेषु लकुचंशाके सार्धं पं न हितं मतम् ॥ १२८ ॥
गोमांसं ग्राम्यमांसेषु न हितं महिषीवसा । मेषीपयः कुमुम्भस्य तैलं त्याज्यं च फाणितम् ॥ १२९ ॥

*इक्षुरसः परिपको योऽधवनः फाणितम् । तदि "छोयाराव" इति लोके ॥ १२९ ॥

अथ संयोगविरुद्धानि द्रव्याण्याह--

मत्स्यमानूपमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् । कपोतं सर्षपस्नेहमजितं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥

मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् । स्वतून्मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥१३१॥
उष्णैर्नभोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं कृशरान्वितम् । रम्भाफलं त्यजेत् ऋद्धिबिल्वफला न्वितम् ॥१३२॥
दशाहसृषितं सर्पिः कांस्ये मधुवृतं रुमम् । कृतान्तं च कषायं च पुनरहणीकृतं त्यजेत् ॥ १३३ ॥
एकत्र बहुमांसानि विरहयन्तं परस्परम् । मधु सर्पिर्वत्सा तैलं पानीयं वा पयस्तथा ॥ १३४ ॥

अथ मेषजग्रहणसंकेतमाह—

लवणं सन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् । चूर्णलेहासवस्नेहाः साहया धवलचन्दनैः ॥
कषायलेपयोः प्रायो युज्यन्ते रक्तचन्दनम् ॥ १-५ ॥

वन्तःसन्मार्जने ज्ञेया ह्यजसोदा यथानिकाः । बहिःसन्मार्जने सैव विज्ञातव्याऽजसोदिका १३६
पयःसर्पिःप्रयोगेषु गव्यमेव हि गृह्यते ॥ शङ्खद्रवो गोमयाऽम्बु सूत्रं गोमूत्रमुच्यते ॥ १३७ ॥

अथ प्रतिनिधिद्रव्याण्याह—

चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्वयास्तस्य प्रक्षेप्या तु तुरालभा १३८
*शिखरी = अपामार्गः ॥ १३८ ॥

तगरस्याप्यभावे तु कुण्डं दद्याद्दिग्बरवरः । मूर्वाऽभावे त्वचो प्राह्य जिङ्गिनीप्रभावाबुधैः ॥१३९॥
अहिल्याया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः । लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा अती १४०

*नीलकण्ठशिखा = मयूरशिखा ॥ १४० ॥

बकुलाभावतो देयं कङ्कोरोत्पलर्पकजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ॥ १४१ ॥
जातीपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ॥ १४२ ॥
पौष्कराभावतः कुण्डं तथा लाङ्गल्यभावतः । स्यौण्यकस्याभावे तु भिषगिभदीयते गदः १४३
चविकागजपिप्पलयौ पिप्पलीमूलवत्स्मृतौ ॥ १४४ ॥

अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाडकं मतम् । यदि न स्याद्दास्निशा तदा देया निशा बुधैः १४५
*सोमराजी = बाकुची । प्रपुन्नाडफलं = चक्रमर्दफलम् । दास्निशा = दास्निरिद्रो । निशा =
हरिद्रा ॥ १४५ ॥

रसाञ्जनस्याभावे तु दार्वाकाथः प्रयुज्यते । सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः ॥१४६॥

*सौराष्ट्री = "सोरठी माटी" इति लोके । स्फटिका = "फट्किरी" इति लोके ॥ १४६ ॥

तालीसपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते । भाङ्ग्यभावे तु तालीसं कण्टकारीजटाऽथ वा ॥ १४७ ॥
रुचकाभावतो दद्याद्भ्रुवर्णं पांशुपूर्वकम् । अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातर्को च प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥

*रुचकं = "चौहार" इति लोके । पशुलवणं = "खारी" अथवा "रेह" इति लोके ॥ १४८ ॥

भ्रमलवेतसकाभावे लुङ्कं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १४९ ॥
तथोरभावे कुसुमं मधुकस्य मत्तं बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नवस्याभावतः पुनः ॥ १५० ॥

कस्तूर्यभावे कंकोलं क्षेपणीयं विदुर्बुधाः । कङ्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥ १५१ ॥
सुगन्धिमुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपणं विशेषतः ॥ १५२ ॥

कुंकुमाभावतो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम् । श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ॥ १५३ ॥
अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेद्रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः ॥ १५४ ॥

६ भा० मू०

तुस्ता चातिविवाऽभावे शिवाऽभावे शिवा मना । अभावेनागपुष्पमथ पत्रकेशरमिष्यते ॥१५५॥
नेदा मीवककाकोलीश्रद्धिद्वन्द्वेऽपि वाऽनति । वरात्रिद्वार्यन्मगन्धावाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥१५६॥

*शरी = शतावरी ॥ १५६ ॥

वाराह्याश्च तथाऽभावे चर्मकारालुको मतः । शाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गुष्टिसंज्ञकः ॥ १५७ ॥
वाराहीकन्द पृथान्यश्चर्मकारालुको मतः । अनुपचमये द्वेभ्यो वराह ह्य लोमवान् ॥ १५८ ॥
भल्लानकासहस्ये तु रक्तचन्दनमिष्यते । भल्लाताभावतश्चित्रं कलहचक्षोरभावतः ॥ १५९ ॥
सुवर्णभावतः स्वर्णजाक्षिकं रक्षिपद् बुधः । इवेतं तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधे रजनवद्भ्रुवत् ॥ १६० ॥
माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगौरिकम् । सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते ॥ १६१ ॥
तत्र ज्ञानेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः । कान्ताभावे तीक्ष्णलौहं योजयेद्वृक्षमत्तमः ॥ १६२ ॥
अभावे मौक्तिकस्यापि सुक्ताशुक्ति प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः ॥ १६३ ॥
मत्स्यण्ड्यभावतो दद्यभिजयः सितशर्कराम् । असम्भवे स्निग्धायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ॥ १६४ ॥
क्षीराभावे रसो मौद्री मासूरो वा प्रदीयते । अत्र प्रोक्तानि वस्तुनियानि तेषु च तेषु च ॥ १६५ ॥
योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता । रसवीर्यविपकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च ॥ १६६ ॥
युञ्ज्यात्तद्विषमन्यच्च द्रव्यार्णां तु रसादिविच् । योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः ॥ १६७ ॥
यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव गृह्यते । व्याधेरयुक्तं यद् द्रव्यं गणोकमपि तत्त्यजेत् ॥

अनुक्तमपि युक्तं यद्योजयेत्तद्रसादिविच् ॥ १६८ ॥

अथ द्रव्यगतपञ्चपदार्थकर्मणयाह—

द्रव्ये रसो गुणोवीर्यं विपाकःशक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च त्तिष्ठन्ति सर्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च ॥ १६९ ॥

तत्र रसमाह वाग्भटः—

रसाःस्वाह्मल्लवणतिकोषणकषायकाः । षड्द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥ १७० ॥

*ऊषणः = कटुः ॥ १७० ॥

तत्राद्या मारुतैः श्रान्ति त्रयलित्कादयः कफम् । कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ १७१ ॥

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाववशैत्यानि न ते हन्युः समारणम् ॥ १७२ ॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तीक्ष्णोष्णलघुताद्वचैव नैते तत्कर्मकारिणः ॥ १७३ ॥

ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि न ते हन्युः कफतदा ॥ १७४ ॥

अथ मधुररसस्य गुणानाह—

मधुरो हि रसः शीतो धातुस्तन्यबलप्रदः । रक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्थौल्यमलक्रिमिन् ॥ १७५ ॥

विषघ्नः पित्तिलक्ष्णापि स्निग्धः प्रीत्यायुषोर्दहतः । बालवृद्धक्षलक्षीणवर्णकेशोन्निद्रयौजसाम् ॥ १७६ ॥

प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यो गुरुः सन्धानकृन्मतः ॥ १७७ ॥

अथातियुक्तस्य मधुररसस्य गुणानाह—

सोऽतियुक्तो ज्वरचासगलगण्डार्दुदक्रिमिन् । स्थौल्यामिमान्द्यमेहार्श्रकुर्यान्मेदः कफामयान् ॥ १७८ ॥

अथान्तस्य गुणानाह—

रसोऽम्लः पावनो रुच्यः पित्तश्लेष्माक्षयो लघुः । लेखितोष्णो बहिः शीतः क्लेदनः पवनापहः

लिनग्वस्तीक्ष्णः सरः शुक्रविबन्धानाद्दृष्टिहा । हर्षणो रोजदन्तानामक्षिभ्रुविनिकोचनः ॥१८०॥

*लेखितः=लेखनः । बहिःशीतः = स्पर्श शीतः । विनिकोचनः = सङ्कोचनः ॥१७९-१८०॥

अथानियुक्तस्य गुणानाह—

लोऽतियुक्तो भ्रमं कुर्यात्तृद्धाहतिमिरज्वरान् । कण्डूपाण्डुत्ववीर्यपक्षोयविकोऽकुष्ठकृत् ॥१८१॥

अथ लघुस्य गुणानाह—

लघुणः शोथनी रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ।

कुंस्त्रवातहरः कायशैथिल्यमृदुनाकरः शूलघ्न आलस्यजनकः कपोलगलदाहकृत् ॥ १८२ ॥

अथ नियुक्तस्य लघुस्य गुणानाह—

लोऽतियुक्तोऽक्षिणाकालपित्तकोऽक्षनादिकृत् । वकीरालनखाचित्तकुण्डलोऽपमृदुप्रदः ॥ १८३ ॥

*कोटोः = वरीकृतदंशशोधयत् । पालतं = कंकणमुष्णः । खालित्यं = शिरसि कस्यशः ॥१८३

अथ कटुरसस्य गुणानाह—

कटुरस्यश्च तीक्ष्णश्च विशदो वातपित्तकृत् । बन्धमहल्लयुरानेयः कृमिकण्डूविनाशहः ॥ १८४ ॥

शुक्रस्तन्यहरश्चापि मेदोऽलोऽयःपकणः । अश्रुदो नासिकास्याऽक्षिजिह्वाऽमोद्वेलको रतः ॥१८५॥

दीपनः पाचनो रुच्यो शिरसिकाशोषणो भृशम् । क्लेदमेदोवसामज्जशक्नुमृशोपशोथनः ॥१८६॥

शोतःप्रकाशको रूक्षः मेधयो वचीविवन्धकृत् ॥ १८७ ॥

*आग्नेयः = अधिकान्दर्शः । मेधयो=मेधायै हितः । वचीविवन्धकृत्=मलबन्धं करोति ॥

अथानियुक्तस्य कटुरसस्य गुणानाह—

लोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहसुखताल्लोष्ठकोषकृत् । कण्ठादिपीडामूर्च्छाऽन्तदाहदो बलशान्तिहृत् ॥

अथ तिक्तस्य गुणानाह—

तिक्तः शीतस्त्वषामूर्च्छाज्वरपित्तकफाङ्गयेत् । त्रिमिकुष्ठविषोत्कलेददाहरक्तगदापहः ॥१८९॥

रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यविशोधनः । वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रूक्षणो लघुः १९०

*रुच्यः = अन्येषु वस्तुषु रुचिमुत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुः = तथा निम्बः स्वयं न रोचते अन्येषु वस्तुषु रुचिं करोति ॥ १८९-१९० ॥

अथानियुक्तस्य तिक्तस्य गुणानाह—

लोऽतियुक्तः शिरःशूलमन्यान्तन्मभ्रमात्तिकृत् । कम्पमूर्च्छातृपाकारो बलशुक्रक्षयप्रदः ॥१९१॥

अथ कषायस्य गुणानाह—

कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा । लेखनः पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः १९२

कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शोतो लघुर्मनः । ताकप्रसाधन धाम्नेय स्तम्भनो विशदो जतः ।

जिह्वाया जाड्यकृतकण्ठस्नानसां च विशन्धकृत् ॥ १९३ ॥

*रोपणो व्रणस्य । स्तम्भनोः मात्राणां । शोथनो व्रणस्य । लेखनो व्रणादुत्सन्नसंसृत्यः ।

पीडनो हृद्यस्य वातधारित्वान् । सौम्यः = सोमादुत्पन्नः शोपणो व्रणमज्जादीनाम् ॥१९३॥

अथानियुक्तस्य कषायस्य गुणानाह—

लोऽतियुक्तो ग्रहाग्नीनहृत्पाडाशेषणादिकृत् ॥ १९४ ॥

अथ मधुरादीनामपशान् विधेयानाह—

ज्युस् श्लेष्मलं प्रागो जीर्णकालिकवाहते । सुहाद् गोधूमतः कौद्रात्सिताया जाङ्गलाग्निचात् १९९
कमलं पित्तकरं प्रायो विना धान्नीं च दाडिसीम् । लवणं प्रायशो द्वेपि नेत्रयोःश्लेष्मत्वं विना १९९
प्रायः मृदु तथा तिक्तभ्रवृष्यं वासकोपनम् । कुण्डीकुण्ठास्त्रीनामि पयोःलमसृत्वां विना ॥१९७॥

उक्तं च चरकेंऽपि—

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चाश्रुवयमुच्यते । प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं क्षयाचमभ्यां विना ॥ १९८ ॥
सानान्येनांश्च निर्दिष्टा गुणाः बद्धसलम्बवाः । रसानां योगतस्तु स्यादन्य एव गुणोदयः ॥१९९॥
संयोगाद्विषतां याति सममाज्येन माक्षिकम् । भस्मृतत्वं विषं याति सपदष्टस्य वै यथा ॥२००॥

अथाकाशादिसम्बन्धिवद्रव्यगुणानाह—

लघुगुं हस्तथा स्निग्धो रुक्षरुतीक्ष्ण इति क्रमात् । नभोभूवारिजातानां बह्वैरेते गुणाःस्मृताः २०१

अथ लम्बादिगुणवतां द्रव्याणां गुणानाह—

लघु पथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च ॥ २०२ ॥

*लघु = द्रव्यम् । एवं गुर्वादि ॥

तथा चोक्तम्—

गुर्वादयो गुजा द्रव्येष्वाथव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥१६॥इति २०२
गुरुवातहरं पुष्टबलेष्मङ्गुच्छिरपाकि च । स्निग्धं वातहरं श्लेष्मकारि वृष्यं बलावहम् ॥

रुक्षं समीरणकरं परं कफहरं मतम् ॥ २०३ ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफवातहत् । सुश्रुते तु गुणा इते दिवात्सितान्द्रुवे शृणु ॥२०४॥
गुरुलघुः स्निग्धरुक्षौ तीक्ष्णः श्लक्ष्णः स्थिरः सरः । पिच्छिलो विषादःशीत उष्णश्च मृदुकर्कशौ ॥

स्थूलः सूक्ष्मो द्रवः शुष्क आशुर्मन्दः स्मृता गुणाः ॥ २०५ ॥

*तत्र गुरुलघुस्निग्धरुक्षतीक्ष्णा गुणा उक्ता एव ।

अन्येषान्त्वाह—

श्लक्ष्णः स्नेहं विनाऽपि स्यात्कठिनोऽपि हि चिह्नः ॥ २०६ ॥

स्थिरो वातमलस्तम्भो सरस्तेषां प्रवर्तकः । पिच्छिलस्तन्तुलो बलयःसन्धानःश्लेष्मलो गुरुः २०७

* सन्धानो भग्नस्य ॥ २०७ ॥

कलेदच्छेदकरः ल्यातो विषादो व्रणरोपणः । शीतस्तु ह्लादनः स्तम्भो मूर्च्छांतृट् स्वेददाहपुत् ।

उष्णो भवति शीतस्य विपरीतश्च पाचनः ॥ २०८ ॥

*ह्लादनः = सुखजनकः, स्तम्भो = रक्तातिप्रवृत्त्यादीनाम् । उष्णः = शीतस्य विपरीतस्ते-
नाऽसुखजनकः । रक्तातिप्रवृत्त्यादीनामस्तम्भनः । मूर्च्छांतृट्स्वेददाहकृत् । पाचनो व्रणादा-
नाम् ॥ मृदुकर्कशौ प्रसिद्धौ ॥ २०८ ॥

स्थूलः स्थौल्यकरो देहे शीतसामवरोधकृत् ॥ २०९ ॥

देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेषतःसूक्ष्ममुच्यते । द्रवः कलेदकरो व्यापी शुष्कस्तद्विपरीतकः ॥२१०॥

आशुराशुक्रो देहे धावत्यम्मसि तैलवत् । मन्दःसकलकार्येषु बिधिषोऽप्योऽपि कथ्यते ॥२११॥

* अथ गुणामस्तावादीपनादयो गुणाः सलक्षणा उच्यन्ते । तत्रादौ दीपनमाह—

पचेन्नामं वह्निक्वृच्छदीपनं तद्यथा भित्तिः ॥ २१२ ॥

* वह्निक्वृच्छ=वह्निदीप्तिक्वृत् । ननु यद्वह्निं प्रदीपयति तद्वामं कथं न पचेदित्याशङ्क्यायामुच्यते, दीपनद्रव्यं तावन्तं वह्निं प्रदीपयति यद् अन्ते भोक्तुमिच्छामुत्पादयति, न त्वामं पक्तुं क्षमं यथा-सूक्ष्मदीपारिणस्कुञ्चोत् करोति न तु दृष्टत्स्थालीस्थान् तण्डुलानोदनं कर्तुं क्षमः ॥२१२॥

अथ पाचनमाह—

* ननु यद्वह्निं न दीपयति तद्वामं कथं पचतीत्याशङ्क्यायांमाह—

पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्वि पाचनम् । नागकेशरवद्विद्याच्छिन्नो दीपनपाचनः ॥ २१३ ॥

* पाचनं वह्निदीप्तिमकुर्वान्मप्यामं पचति । यथाऽऽन्याधानीस्थोऽङ्गारस्त्रयोऽन्नं पचति । न तु दीपवत्सर्वतः प्रदीपयति ॥ २१३ ॥

अथ शमनमाह—

न शोधयति यद्दोषान्समानोदीरयत्यपि । समीकरोति विषमाञ्जमनं तद्यथाऽसृता ॥२१४॥

* यद् द्रव्यं दोषत्रयं न शोधयति, दोषवीथीनामाभ्यामानयति, समानदोषान् नोदीरयति न वर्धयति च शमनं तत् ॥ २१४ ॥

अथानुलोमनमाह—

कृत्वा पाकं मलानां च भित्त्वा बन्धमधो नयेत् । तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी२१६

* मलानामपक्वानां वातपित्तश्लेष्मणां, बन्धं=वायुबन्धं भित्त्वाऽधो नयेद्=मलानघः पातयति ॥ २१६ ॥

अथ त्तनमाह—

रक्तव्यं यदपक्ववैव श्लेष्मणं कोष्ठे मलादिकम् । नयत्यधः त्र्यसर्नं तद्यथा स्यात्कृतमालकम् २१६

* मलादिकम्=आदिशब्दात् रक्तपित्ते । कृतमालः=धनवहेरा"सोडाशवा"इति लोके २१६

अथ भेदनमाह—

मलादिकमबद्धं यद् बद्धं वा पिण्डितं मलैः । भित्त्वाऽधः पातयति यद् भेदनं कटुकी यथा २१७

* अबद्धं=शिथिलं, बद्धं=गाढं, मलैः=दोषैस्तत्रापि वातैः, बहुत्वमाधिक्यबोध-
नार्थं तैः । पिण्डितं=गुटिकीकृतम् ॥ २१७ ॥

अथ रेचनमाह—

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् । रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥ २१८ ॥

* रेचयत्यपि=अधः पातयति च । त्रिवृता="पतिलः" इति लोके ॥ २१८ ॥

अथ वमनमाह—

अपक्वं पित्तश्लेष्मान्नं बलाद्बुधं नयेत् यत् । वमनं तद्वि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥२१९॥

* ऊर्ध्वं नयेद्=मुखमार्गेण बहिष्कुर्याद् । मदनस्य फलं "मयनफल" इति लोके ॥ २१९ ॥

अथ देहसंशोधनमाह—

सध्यानात् बहिन्येवूषकंमथो वा मलसञ्चयम् । देहसंशोधनं तस्मिन्नाद् देवदालीफलं तथा ॥२२०॥

* देवदाली "लावैशा" इति लोके ॥ २२० ॥

अथ प्रश्याह—

दोषान् परचनं यत्प्रयत्नतुष्णतयाद् द्रवशोषकम् । प्राहि तत्र च यथा शुण्ठा जीरेकं गजापपली ॥२२१॥

अथ स्तम्भनमाह—

रौक्ष्यं चष्टेत्पातकपायत्वाद्युवाकाचव यज्ञवेत् । वातकृत्स्नमभनंतत्सयाद्यथावत्सकटुण्डुको ॥२२२॥

* वातकृत् = प्रतिशोभवातकृत् । स्तम्भनमधोणाग्नि मलादीनाम् । वत्सकः (कुरैअर) टुण्डुकः (लोनावशा) ॥ २२२ ॥

अथ छेदनमाह—

शिलेष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद् बलात् । छेदनं तद्याथाक्षारा मरिचानि शिलाजतु २२३

* क्षाराः = यनक्षारादयः ॥ २२३ ॥

अथ लेखनमाह—

घातुन्मूलान्वा देहस्य विशोष्योत्सखयेच्च यत् । लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरसुष्णं वचा यवाः ॥

* उत्सखयेत् = कृशीकुर्यात् । लेखनं = कृशीकारकम् । क्षौद्रं = मधु । यवाः = हन्द्रयवाः ॥ २२४ ॥

अथ वाजीकरणमाह—

यस्माद्द्रव्याद्भवेत्क्षीषु हर्षो वाजीकरं हि तत् । यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च क्षताबरी ॥२२५॥

* हर्षो = रन्तुं समुत्साहः ॥ २२५ ॥

अथ शुक्लमाह—

यस्माच्छुक्तस्य वृद्धिः स्याच्छुक्लं हि तदुच्यते । यथा नागबलाऽद्याः स्युर्बाजं च कपिकच्छुजम् २२६

* नागबला = "गुलशकरी" इति लोके ॥ २२६ ॥

अथ शुक्तस्य जनकं रेचकमाह—

दुग्धं माषाश्च भ्ल्हातफलमजाऽऽमलानि च । एतानि जनकानि स्यु रेचकानि च रेतसः ॥२२७॥

* जनकानि = प्रभावाच्छीप्रमेव रसादुत्पादनपूर्वकं शुक्रं जनयन्ति । रेचकानि = आधिक्यात्प्रवर्त्तयन्ति च ॥ २२७ ॥

अथ शुक्तस्य प्रवर्त्तकं रेचकं स्तम्भकं त्रयकारकमाह—

प्रवर्त्तिमी स्त्री शुक्तस्य रेचनं बृहतीफलम् । जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिङ्गं क्षयकारि च ॥२२८॥

* स्त्री — स्मरणक्रीर्त्तनदशनसम्भाषणस्पर्श नचुम्बनालिङ्गननिधुवनैः समस्तैर्व्यस्तैश्च शुक्तस्य प्रवर्त्तिनी = प्रवर्त्तिकारिणी । रेचनं बृहतीफलम् — बृहत्कण्टकारीफलमपि शुक्तस्य रेचकं प्रवर्त्तकम् । कालिङ्गं = कालिन्दफलम् ॥ २२८ ॥

अथ रसायनमाह—

रसायनन्तु तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् । यथा हरीतकी घात्री गुग्गुलुश्च शिलाजतु ॥२२९॥

अथ व्यवाय्याह—

पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकञ्च गच्छति । व्यवायि तद् यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम् २३०
*अन्यद् द्रव्यं पक्वं तद्गुणं करोति । व्यवायि तु अपक्वेव स्वगुणैः सकलदारीं व्याप्य
पाकं याति । अहिसमुद्भवं फेनम्=अफीम ॥ २३० ॥

अथ विकाश्याह—

सन्धिवन्धास्तुशियिलाः यत्प्रोति विकाशि तत् । विशोष्योन्नश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्भवौ
*धातुभ्यः=सकलदारीरस्येभ्यो वीर्यभ्यः । ओजः=उपधानुविशेषं विशोष्य । क्रमुकः=
पूगफलम् ॥ २३१ ॥

अथ मदकार्याह—

बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारि तदुच्यते । तमोगुणप्रधानञ्च यथा मद्यं सुराऽऽदिकम् ॥ २३२ ॥
*मदकारि=मादकम् ॥ २३२ ॥

अथ विषमाह—

व्यवायि च विकाशि स्याच्छ्लेष्मच्छेदि मदावहम् । आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम्
*व्यवायि=सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । विकाशि=ओजः शोषणपूर्वक-
सन्धिवन्धशियिलीकरणशीलम् । मदावहं=तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् । आग्नेयम्
=अधिकैरग्निगुणम् । योगवाहि=संसर्गिगुणग्राहकम् । विषं लक्ष्यं, दृष्टान्तो वत्सनाभशक्तु-
कादिभिः ॥ २३३ ॥

अथ प्रमाध्याह—

निजवीर्येण यद् द्रव्यं स्रोतोभ्योदो षसञ्चयम् । निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मारिचं वचा
*दोषाः=वातादयः ॥ २३४ ॥

अथाभिष्यन्ध्याह—

चैच्छस्याद्वाशवाद्द्रव्यं सूक्ष्वा रसवहाः शिराः । अस्ते यद्गौरवं तस्यैवामिष्यन्दि यथा दाध २३५
*गौरवं शरीरे ॥ २३५ ॥

अथ विदाह्याह—

विदाहि द्रव्यसुदारमम्लं कुर्यात्तथा तृषाम् । हृदि दाहं च जनयेत्पाकं गच्छति तच्चिरात् २३६

अथ योगवाह्याह—

गृह्णाति योगवाहि द्रव्यं संसर्गिबस्तुगुणान् । पच्यमानं यथैतन्मधुजलतैलाज्यसूतलोहादिः २३७

अथ वीर्यमाह, तत्रवाग्भटः—

उष्णशीतगुणोत्कर्षाद् बुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम् । यत्सर्वमग्निबोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ॥ २३८ ॥

अथ तद्गुणानाह—

उष्णं वातकफौ हन्यात् पित्तं तु तनुते तराम् । शीतं वातकफातङ्कान्कुरुते पित्तहृत्परम् ॥ २३९ ॥

अन्यच्च—

तत्रोष्णं भ्रमतद्गलानिस्वेददाहानुपाकताम् । शमञ्च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ॥

ह्लादनं जीवनं रुतम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ २४० ॥

अथ विपाकमाह—

जादरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसाद्भ्रतरम् । रसाणां परिणामास्ते स विपाक इति स्मृतः ॥२४१॥

अथ मधुरादिरसयुक्तपदार्थानां विपाकरसानाह—

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात्प्रथमः कटुः ॥२४२॥

* अथ च वारभटः—

त्रिधारसानां पाकः स्यात्स्वादाम्लकटुकात्मकः । प्रायःपदेन ब्रीहिः स्यात्स्वादुरम्लो विपाकतः १७

* शिवा कवाया मधुरा पाके, शुण्ठी कटुका मधुरपाकेत्यादि ॥१७॥ इति ॥ २४२ ॥

अथ विपाकानां गुणानाह—

श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः । अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः ॥२४३॥

कटुः करोति पवनं कर्षं पित्तञ्च नाशयेत् । विशेष एवं रसतो विपाकानां निर्दिशितः ॥ २४४ ॥

अथ प्रभावमाह—

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चिन्नकस्य विरेचनी २४५

मधूकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् । प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः २४६

समाऽपि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ॥ २४७ ॥

कचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात् प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥ २४८ ॥

स्तथा नानौषधियोगेषु फलं प्रति स्वभाव एवाश्रयणीयो न तु तत्र रसादिरूपहेतुविचारः कर्त्तव्यः ।

यत आह सुश्रुतः—

अमीमांसान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः २४९

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषर्थाहेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत् कदाच न ॥ २५० ॥

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जायते । रसं विपाकस्तौ वायं प्रभावस्त्वान् व्यरोहति ॥२५१॥

इति वग्प्रकरणे मिश्रवर्गः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ हरीतक्यादिवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

* रसगुणवीर्यविपाकप्रभावणां स्वरूपाण्यभिधाय कुत्र द्रव्ये के रसगुणवीर्यविपाकप्रभावनाः सन्तीति बोधयितुं द्रव्यगतान् रसगुणवीर्यविपाकप्रभावानाह,

तत्र प्रथमं हरीतक्योत्पत्तिनामलक्षणगुणानाह—

दक्षं प्रजापति वल्थमन्विनौ वाक्यमूचतुः । कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥१॥

रसाः कचि समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः । नामानि कति चोक्तानि कि वा तासां च लक्षणम्

के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते । केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यरोहति ॥३॥

प्रश्नमेतद्यथा पृष्टं भगवन् वक्तुमर्हसि । अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥

पपात बिन्दुर्मैदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्यात्समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥५॥

अथ हरीतकीनामान्याह—

हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हैमवर्यव्यथा चापि चेतकीश्रेयसी शिवा ॥३॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ॥ ७ ॥

अथ हरीतक्याः सप्तभेदानाह—

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया । जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्त जातयः ॥८॥

* अथ सप्तजातिहरीतक्या उत्पत्तिस्थानान्याह—

विन्ध्याद्गौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी निगदिता जाता प्रतिस्थानके ।
चम्पायाममृताऽभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्त प्रभेदा दुर्धेः ॥ १ ॥ ८ ॥

अथ तेषां पृथग्लक्ष्यान्त्याह—

अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता । पूतनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता ॥९॥
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ता स्वर्णवर्णिनी । त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥१०॥

अथ हरीतकीप्रयोगानाह—

विजया सर्वरोगेषु रोहिणी त्रणरोहिणी । प्रलेपे पूतना योज्या शोथनार्थंऽमृता हिता ॥ ११ ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् । चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायुक्तं प्रयोजयेत् ॥१२॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता भवेता कृष्णा च वणेतः । षडङ्गुल्यता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुलाऽमृता ॥१३॥
काचिदावादात्त्रेण काचिद्वन्धेन भेदयेत् । काचित्स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा ॥१४॥
चेतकीपादपच्छायासुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥ १५ ॥
चेतकी तु घृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येत वंगेस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥ १६ ॥
दृषाणां सुकुमारानां कृशानां भेषजद्विषाम् । चेतकी परमा शस्ता हिता सुखत्रिरेवनी ॥ १७ ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता । सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥१८॥

अथ हरीतकीगुणानाह—

हरीतकी पञ्चरसाऽलवणा तुवरा परम् । रुक्षांश्या दीपनी मेघ्या स्वादुपाका रसायनी ॥१९॥
वक्षुष्या लघुरायुष्या हृंहणी चानुलोमिनी । श्वासकासप्रमेहाशःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन् ॥ २० ॥
वैस्वर्यप्रहर्णारोगविवन्धविषमज्वरान् । गुल्माऽमानतृषार्छाद्विहिकाकण्ठहृद्दामयान् ॥ २१ ॥
कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्ज यकृतथा । अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्रावातञ्च नाशयेत् ॥२२॥

अथ हरीतक्या प्रभावनिवन्धनं दोषहन्तृत्वं न तु रत्ननिवन्धनमित्याह—

स्वादुतिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत्तु सा । कटुतिक्तकषायत्वाद्दाम्बलत्वाद्वातहृच्छिवा ॥२३॥

पित्तकृत्कटुकाम्लत्वाद्वातहृत्तु कथं शिवा ॥ २४ ॥

प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत्प्रकाशयते । हेतुभिः शिष्यबोधार्थं नापूर्वं क्रियतेऽधुना ॥ २५ ॥
कामान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः । यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीकुक्कुचयोर्थथा ॥२६॥

अथ हरीतक्यां तद्रमादीनां स्थानान्याह—

पथ्याया मज्जनि स्वानुः सनाथनः सन्तो व्यवस्थिताः । वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्यस्तुवरोरसः

अथोत्तमहरीतक्या लक्षणाभ्याह—

नवा स्तिरधरा घना कृत्वा गुर्वो क्षिप्रा च याऽम्भलि ।

निम्ज्जेतस्या प्रशस्ता च कथिताऽतिगुणप्रदा ॥ २८ ॥

रवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षेणा । हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥ २९ ॥

अथ हरीतक्याः प्रयोगभेदेन फलभेदानाह—

चर्विता बर्ह्यत्यग्निं पेयिता मलतोषिनी । स्वित्ना संप्राहिणा पथ्या मृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ३०

उन्मीलिनी बुद्धिवलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।

विशंसिनी मूत्रशकृन्मलानां हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥ ३१ ॥

अन्नपानकृतान्दोषान्वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता ॥३२॥

कवणेन कर्फं हन्ति पित्तं हन्ति सप्तर्कंश । घृतेन वातजान् रोगान्सर्वरोगान्गुडान्विता ॥३३॥

अथ रसायनगुणाधिनां कृते हरीतकीप्रयोगविधिमाह—

सिन्धुत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ३४ ॥

अथ हरीतकीभक्षणानर्हजनानाह—

अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च रुक्षः कृशो लङ्घनकशितश्च ।

पित्ताधिको गर्भवती च नारी त्रिमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ॥ ३५ ॥

अथ विभीतकस्य नामानि गुणाश्चाह—

बिभीतकस्त्रिलङ्घः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः । कलिट्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥ ३६ ॥

बिभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् । उष्णवीर्यं हिमल्पर्षं भेदनं कासनाशनम् ॥ ३७ ॥

रुक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्त्वयं नाशनम् । बिभीतमज्जातृट्कर्विकफवातहरो लघुः ॥

कषायो मदकृचचाथ धात्रीमज्जाऽपि तद्गुणः ॥ ३८ ॥

अथामलक्या नामानि गुणाश्चाह—

त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलाऽमृता ॥ ३९ ॥

हरीतकीसमं धात्राफलं किन्तु विशेषतः । रक्तपित्तप्रमेहहर्त्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥ ४० ॥

हन्ति वातं तदम्भत्वात्पित्तं माधुर्यंशैत्यतः । कर्फं रुक्षकषायत्वात्फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ४१

यस्य यस्य फरुस्येह वीर्यं भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥४२॥

अथ त्रिफलाया लक्षणनामगुणानाह—

पथ्याबिभीतधात्रीणां फलेः स्यात्त्रिफलासमैः । फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ४३

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा । चक्षुष्या दीपना कृष्या विषमज्जरनाशिनी ॥ ४४ ॥

अथ शुण्ठ्या नामानि गुणाश्चाह—

शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विषभेषजम् । ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥ ४५ ॥

शुण्ठीकष्याऽऽमवातघ्नी पावनी कटुका लघुः । स्त्रिधोष्णा मधुरा पाके कफवातविषम्बनुत् ॥४६॥

वृष्या स्ववर्षां वमिश्वासशूलकासहृदासयान् । हन्ति श्लेपदशोथार्श आनाहोदरमारुतान् ॥ ४७ ॥
 आग्नेयगुणभूयिष्ठान् तोयांशपरिशोषि अत् । संगृह्णाति मूत्रं तच्च माहिशुण्ठया इयो यथा ॥ ४८ ॥
 विबन्धमेदिनी वा तु सा कथं माहिणी भवेत् । शक्तिविबन्धभेदं स्याद्यतो न मलपातने ॥ ४९ ॥
 अथार्द्रकस्य नामानि गुणांश्चाह—

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुमर्दं त्वयाऽऽदिना । आर्द्रिका मेदिनी गुर्वा तीक्ष्णोष्णा दीपनी मता १०
 कटुका मथुरा पाके रुक्षता वातकफाहरा । दे गुणाः कथिताः शुण्ठयास्तेऽपि सन्तथाद्रैकऽखिचराः ११
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणाद्रैकमक्षयम् । अग्निसेवैः परं स्वर्षं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥ १२ ॥
 कुष्ठपाण्ड्वात्म्यं कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे । दाहं निदाघशरदौर्नदं पूजितमाद्रैकम् ॥ १३ ॥

अथ पिप्पल्या नामानि गुणांश्चाह—

पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा । उपकुलधोषणा शौण्डी कोला स्यातीक्ष्णतण्डुला
 पिप्पली दीपनी वृष्या रुवातुपाका रसायनी । अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातदंष्ट्रमहरी लघुः १४
 पिप्पली रेचनी हन्ति श्वानकासोदरज्वरान् । कुष्ठप्रमेहगुलमार्शः प्लीहशूलाम्सासृतान् ॥ १५ ॥
 आदौ कफप्रदा स्निग्धा शीतला मथुरा गुरुः । पित्तप्रसवनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिणी ॥ १६ ॥
 पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी । श्वासकासज्वरहरा वृष्या मेघ्याऽग्निवर्द्धिनी ॥ १७ ॥
 जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पला । कासाजीर्णरुचिश्वातसहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ॥

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद् गुडोऽत्र भिषजां मतः ॥ १९ ॥

अथ मरीचस्य नामानि गुणांश्चाह—

मरीचं वेलेजं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥ ६० ॥

मरीचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् । उष्णं पित्तकरं रुक्षं श्वासशूलकृमीन्हरेत् ॥ ६१ ॥
 तदार्षं मथुरं पाके नात्पुष्णं कटुकं गुरु । किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥ ६२ ॥

अथ त्रिकटुकलक्षणनामगुणांश्चाह—

विश्वोपकुलया मरीचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योष उच्यते ॥ ६३ ॥
 त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुलममेहकफस्थौल्यमेदःश्लेपदपीतसान् ॥ ६४ ॥

अथ पिप्पलीमूलस्य नामानि गुणांश्चाह—

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाकिरः । दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ॥ ६५ ॥
 रुक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् । आनाहृत्प्लीहगुलमघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्लषणस्य लक्षणगुणानाह—

त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुर्लषणम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अविकाशचतुर्लषणे ॥ ६७ ॥

अथ चव्यनामगुणानाह—

भवेच्छब्दं तु अविका काथता सा तथोषणा । कणामूलगुणं चठ्यं विशोषाद् गुदजापहम् ॥ ६८ ॥

अथ गजपिप्पल्या नामानि गुणांश्चाह—

चर्विकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली । कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा ॥ ६९ ॥
 गजकृष्णा कटुवातश्लेष्महृद्भ्रक्षिवर्धिनी । उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयक्रिमोन् ॥ ७० ॥

अथ चित्रकस्य नामानि गुणांश्चाह—

चित्रकोऽनलनाना च पीठो व्यालस्तथोषणः । चित्रकः कटुकः/पाके बहिष्कृतपाचनो लघुः ॥ ७१ ॥
रुक्षोऽग्नौ ग्रहणीकुष्ठयोर्नाःकृमिकासनुत् । वातश्लेष्महरो ग्राही वातघ्नः श्लेष्मपित्तहृत् ॥ ७२ ॥

अथ पञ्चकोलस्य लक्षणगुणानाह—

पिप्पली पिषपलीमूलं चक्यचित्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रं यत्पञ्चकोलं तदुच्यते ॥ ७३ ॥
पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ॥

गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ ७४ ॥

अथ षडूषणस्य लक्षणगुणानाह—

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् । पञ्चकोलगुणं तत्तु रुक्षमुष्णं विषापहम् ॥ ७५ ॥

अथ यवान्या नामानि गुणांश्चाह—

यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाऽजमोदिका ॥ ७६ ॥

सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाह्वया । यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ॥
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला ह्युष्णशूलहृत् । वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् ॥ ७८ ॥

अथाजमोदाया नामानि गुणांश्चाह—

अजमोदा त्वराद्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा । तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥ ७९ ॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् । उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयकृमिच्छदिद्विक्काबस्तिरुजो हरेत् ॥ ८० ॥

अथ पारसीकयवानीगुणानाह—

पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः । विशेषात्पाचनो रुच्या ग्राहणी माद्विनो गुरुः ॥ ८१ ॥

अथ शुक्रजीरककृष्णजीरककालिकानां नामानि गुणांश्चाह—

जीरका जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥ ८२ ॥

कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः । कालाजाजो तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥ ८३ ॥

पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुक्कृष्णोपकुञ्जिका । उपकुञ्जी च कुञ्जा च बृहज्जीरक इत्यपि ॥ ८४ ॥

जीरकत्रितयं रुक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संघादि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥ ८५ ॥

ज्वरघ्नं पावनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाऽमानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥ ८६ ॥

अथ धान्यकस्य नामानि गुणांश्चाह—

धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा । कुनटी धेनुका छत्रा कुस्तुम्बुस् वितुन्नकम् ॥ ८७ ॥

धान्यकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु । तिक्तं कटूष्णवार्धञ्च दीपनं पाचनं स्पृष्टम् ॥ ८८ ॥

ज्वरघ्नं रोचकं घ्रादि स्वादुपाकि त्रिदोषनुत् । तृष्णादाहवमिष्यासकासकाश्च्यक्रिमिप्रणुत् ।

आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात्पित्तनाशनम् ॥ ८९ ॥

अथ शतपुष्पामिश्रेयथोनांमानि गुणांश्चाह—

शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः । अतिलम्बो सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकाऽपिच ९०

छत्रा शालेयशालोनौ मिश्रेया मधुरा मित्रिः । शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥ ९१ ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मन्नशूलाक्षिरोगहृत् । मिश्रेया तद्रगुणा प्रोक्ता विशेषाद्यानशूलनुत् १०
अग्निमान्छहरी हृद्या बद्धविट्कुमिशुक्रहृत् । रुक्षावगा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान् हरेत् ११

अथ मेथीवनमेथीनामगुणानाह—

मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका । बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥१४॥
वल्लरी चक्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी । कुञ्जिका बहुपर्णा च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥१५॥
मेथिका वातशमनीश्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी । ततःस्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पुजिता १६

अथ चन्द्रशूरस्य नामानि गुणांश्चाह—

चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका । नन्दिना कारवी भद्रा वासपुष्पा तुवासरा ॥ १७ ॥
चन्द्रशूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । अस्रवातगदद्वेषि बलपुष्टिविबर्द्धनम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्बीजलक्षणगुणानाह

मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाजाजी यवानिका । पृतक्तुष्टर्थं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
तक्ष्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति पवनामयम् । अजीर्णं शूलमाधमानं पाशवंशूलं कटिव्यथाम् १००

अथ हिङ्गुनामगुणानाह—

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ॥ १०१ ॥

हिङ्गुष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासनुत् । शूलगुल्फनोदरानाहृत्कमिघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥१०२॥

अथ वचाया नामानि गुणांश्चाह

वचोप्रगन्धा षडग्रन्था गोलोमी शतपत्रिका । क्षुद्रपत्री च मङ्गलथा जटिलोग्रा च लोमका १०३
वचोप्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाधमानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥

अपस्मारकफोन्मादभूतजन्तवनिलान् हरेत् ॥ १०४ ॥

अथ पारसीक (खुरासानी) वचाया नामानि गुणांश्चाह—

पारसीकवचा शुक्रा प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्रद्रातं हान्त विशेषतः ॥ १०५ ॥

अथ महाभरीवचा यस्या लोके “कुलिजन” इति नामान्तरं तस्या गुणानाह—

सुगन्धाऽप्युग्रगन्धा च विशेषात्कफकासनुत् । सुस्वरस्वकरी रुच्या, हृत्कण्ठमुखशोधिनी ॥१०६॥

अथ अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिः यस्या लोके महाभरो इति नाम तस्या गुणानाह—

स्थूलग्रन्थिः सुगन्धा स्यात्ततो हीनगुणा स्मृता ॥ १०७ ॥

अथ चोपचीनीति लोके या प्रसिद्धा तस्या नाम गुणांश्चाह—

द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निर्दासिकृत् । विबन्धाधमानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी १०८
वातव्याधीनपल्माश्मुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्कामयनाशिनी ॥ १०९ ॥

अथ इवुषाद्वयम्, तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं विस्रगन्धं द्वितीयमश्वत्थफलासदृशं मत्स्यगन्धम्,
तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

हवुषावपुषा विस्रा पराऽश्वत्थफला मता । मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ११०
हवुषा दीपनी तिक्ता मृदुष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरसमीरार्शोप्रहणीगुल्मशूलहृत् ॥

वराऽप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥ १११ ॥

अथ विद्वक्स्थ नामानि गुणांश्चाह—

तुंति क्लीये विद्वङ्गः स्यात्कृन्निचो जन्तुनाशनः । तपहुलाश्च तथ्येत्तलमयोवा विभ्रतण्डुला ११२
विद्वङ्गं कटु तीक्ष्णाप्यं रुक्षं क्लिक्कं लघु । शूलाभ्यानाद्दशलेण्डकृन्निवातविवन्धुत् ॥ ११३ ॥

अथ तुम्बुरुफलस्य नामानि गुणांश्चाह—

तुम्बुरुः सारभः सौरां वनजः सानुजोऽन्धकः ॥ ११४ ॥

तुम्बुरु प्रथितं निक्तं अदुःशक्रेऽपि तत्कटु । रुक्षोऽप्यं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ॥ ११५ ॥
वातबलेसाक्षिकर्णोर्धशारंगगुस्ताकृमान् । कुष्ठशूलारचिद्वालर्षाहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥ ११६ ॥

अथ वंशलोचनस्य नामानि गुणांश्चाह—

स्याद्वंशराचना वांशी तुगाक्षीरी तुगाशुभा । त्वक्क्षारी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥ ११७ ॥
वंशजा वृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्री च शीतला । तुष्याकासज्वरसासक्षयपित्तालक्षकामलाः ॥

हरेत्कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कपाया वातकृच्छ्रजित् ॥ ११८ ॥

अथ समुद्रफेनस्य नामानि गुणांश्चाह—

समुद्रफेनः फेनश्च डिण्डीरोऽब्धिकफस्तथा ॥ ११९ ॥

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः । कषायो विषपित्तघ्नः कर्णकफहृत्तरः ॥ १२० ॥

अथाष्टवर्गस्य लक्षणगुणानाह—

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिर्वाद्धके । अष्टवर्गोऽष्टभिद्रंघ्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥ १२१ ॥
अष्टवर्गो हिमःस्वादुवृंहणः शुक्लो गुरुः । भद्रसन्धानदृष्टकामबलासबलवर्द्धनः ॥

वातपित्तान्नतृब्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ १२२ ॥

तत्रादी जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिलक्षणनामगुणानाह—

जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ १२३ ॥

जीवकः कृचकाकार ऋषभो वृषभृद्भवत् । जीवको मधुरः शृङ्गो हृत्वाङ्गः कृचनीर्षकः ॥ १२४ ॥

ऋषभो वृषभो धीरो विवाणो द्राक्ष इत्यपि । जीवकर्षभकौ बलयौ शीतौ शुक्लकफप्रदौ ॥ १२५ ॥

मधुरौ पित्तदाहालकार्यंवातक्षयापहौ ॥ १२६ ॥

अथ मेदामहामेदयोरुत्पत्तिलक्षणनामगुणानाह—

महामेदाऽभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते । महामेदा खनीमेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ॥ १२७ ॥

शुक्लाद्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः । महामेदाऽभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥ १२८ ॥

शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोघातुमिव स्रवेत् । यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥ १२९ ॥

शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाऽऽवरा । महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवतामणिः १३०

मेदायुगं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफादहम् । वृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥ १३१ ॥

अथ काकोलीचीरकाकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणानाह—

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ॥ १३२ ॥

यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरीलदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् १३३
स प्रोक्तः क्षीरकाकोली काकोलीलिङ्गमुच्यते । यथा स्यात्क्षारकाकोली काकोलयपि तथा भवेत्
एषा किञ्चिद्भवेत्कृष्णा भेदाऽयमुभयोरपि । काकोली वायसंली च वीरा कायस्यको तथा १३५
ता शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्यक्षीरवलिक्का । कथिता क्षीरिणी भीरा क्षीरशुक्ला पयस्विनी १३६
काकोलीयुगलं शीतं शुक्लं मधुरं गुरु । बृहणं वातदाहास्त्रपित्तशोषज्वरापहम् ॥ १३७ ॥

अथ ऋद्धिवृद्धयो रूपात्तिलक्षणनामगुणानाह—

ऋद्धिवृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोणार्धेऽन्ते । श्वेतकोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः १३८
स एव ऋद्धिवृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्भवेत् । सुखप्रस्थियमना ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा ॥ १३९ ॥
वृद्धिस्तु वक्षिमावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः । ऋद्धिर्शीतं तिलद्विलक्ष्म्यौ बृद्धेरप्याह्वया इमे १४०
ऋद्धिर्वलया त्रिदोषघ्नी शुक्ला मधुरा गुरुः । प्राणेश्वर्यकरी मूच्छारक्तपित्तदिनाग्निनी ॥ १४१ ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृहणी मधुरा स्मृतः । वृष्या पित्तास्रसमनी क्षतकामक्षयापहा ॥ १४२ ॥
राजामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः । तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृहीत्वात्तद्गुणं भिषक् ॥ १४३ ॥

* सुखयसदृशः प्रतिनिधिः ॥ १४३ ॥

अथाष्टवर्गस्य प्रतिनिधिनाह—

मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति । वरीविदार्यक्षगन्धावाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥ १४४ ॥
* मेदामहामेदास्थाने शतवरीमूलम् । जीवकपर्पमकस्थाने विदारीमूलम् । काकोलीक्षीर-
काकोलीस्थाने अक्षगन्धामूलम् । ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं गुणैस्तत्तुल्यं क्षिपेत् ॥ १४४ ॥

अथ यष्टीमधुनामगुणानाह—

यष्टीमधु तथा यष्टीमधुक् क्लीतकं तथा । अन्यत् क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये नधूलिका ॥ १४५ ॥
यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वो चक्षुष्या बलवर्णकृत् । सुस्निग्धा शुक्ला केदया स्वर्षा पित्ताजिनात्तजित् ॥
व्रणशोधविषच्छदितृष्णागलानिक्षयापहा ॥ १४६ ॥

अथ काम्पिलस्य नामगुणानाह—

काम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च । काम्पिलः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान् ॥
हन्ति रेचो कटुष्णश्च मेहानाहविषाहमनुत् ॥ १४७ ॥
अथारग्वधस्य (धनवर्द्धरा, अरुलतास) नामगुणानाह—

आरग्वधो राजवृक्षः रम्ययाकशत्रुशूलः । आरेवतो व्याधिवातः कृतमालः सुवर्णकः ॥ १४८ ॥
कणिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः । आरग्वधो गुरुः स्वादुःशीतलः खंसनोत्तमः ॥ १४९ ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् । तत्फलं खसर्नं रुच्यं शुष्टपित्तकफपहम् ॥ १५० ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम् ॥ १५१ ॥

अथ कटुकाया (कुटकी) नामगुणानाह—

कट्वी तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुभरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ १५२ ॥
मत्स्यपित्ता कण्ठरुहा रोहिणी कटुरोहिणी । कट्वी तु कटुका पाके तित्ता रक्षा हिमालयुः ॥ १५३ ॥
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा । प्रमेहश्वासकासाज्जदाहकुष्ठक्रिमिप्रणव् ॥ १५४ ॥

अथ किरातकस्य (चिरायता) नामगुणानाह—

किरातमित्तः किरातः कटुतिक्तः किरातकः ॥ १५५ ॥

काण्डतित्तोऽन्यर्थतित्तोभूः कटुको रामसेनकः । किरातकोऽन्या नैपालः सोऽर्द्धतित्तोऽवरातकः
किरातः लार्को रुक्मः शीतलस्तिक्तको लघुः । सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहलघुः ।

कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणक्लमिप्रणुत् ॥ १५७ ॥

अथेन्द्रयवस्य नामगुणानाह—

उक्तं कुटजबीजं तु यवमिन्द्रयवं तथा । कालिङ्गं चापि कालिङ्गं तथा मद्रयवा अपि ॥ १६८ ॥
कचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् । फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा मद्रयवा अपि ॥ १६९ ॥

हृद्रयवं त्रिदाषधनं संप्राहि कटु शीतलम् ॥ १६० ॥

ज्वरशीताररक्ताशोषामबीसपकुष्ठनुत् । दिपने गुद्भीलास्रवातास्रद्वेषमशूलजित् ॥ १६१ ॥

अथ मदनस्य (मयनफल) नामगुणानाह—

मदनदण्डवर्धनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा । करहाटो मरुवकः शलयको विषपुष्पकः ॥ १६२ ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः । वान्तिकृद्विद्विहरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ॥

रुक्मः कुष्ठकफानाहशोथगुलमव्रणापहः ॥ १६३ ॥

अथ रास्नाया नामानि गुणांश्चाह—

रास्ना युक्तशसा रस्या सुवहा रसना रसा । पलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥ १६४ ॥

रास्नाऽऽमपाचिनी तित्ता गुरुष्णा कफवातजित् ॥ १६५ ॥

शोयश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा । कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिद्धमहत् ॥ १६६ ॥

अथ (रास्नाभेदः) नाकुली (नाई) नामगुणानाह—

नाकुलो सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी लपाङ्गी विषनाशिनि ॥ १६७ ॥
नाकुली तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिल्तावृश्चिकाखुविषवरक्लमिब्रणान् ॥ १६८ ॥

अथ माचिकाया (पश्चिमदेशे “मोश्या” इति लोके प्रसिद्धो वृजविशेषः) नामगुणानाह—

माचिका प्रस्थिकाऽम्बुष्ठा तथा चाम्बालिकाऽम्बिका । मयूरविदला केशी सहस्रा बालमुलिका ॥ १६९ ॥
माचिकाऽम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः । पक्वातिसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ॥ १७० ॥

अथ तेजोवत्या (तेजवल्कल “तेजवल” इति च लोके) नामानि गुणांश्चाह—

तेजस्विनी तेजवती तेजोहा तेजनी तथा । तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥

पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिर्वाहप्रदीपिनी ॥ १७१ ॥

अथ ज्योतिष्मती (मालकागुनी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

ज्योतिष्मती स्यात् कटुमी ज्योतिष्का कङ्कनीति च ।

पारावतपदी पिण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥ १७२ ॥

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरो कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वक्त्रिबुद्धिसृमृतिप्रदा

अथ कुष्ठम् (कूठ) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ॥ १७४ ॥

कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु । हन्ति वातास्रवोस कासकुष्ठमरुत्कफान् ॥१७५॥

अथ कुष्ठभेदः—पुष्करमूलं, तस्य नामानि गुणौश्चाह—

उक्तं पुष्करमूलस्तु पौषकरं पुष्करञ्च तत् । पद्मपत्रञ्च काशमीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥ १७६ ॥

पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति श्वाशचिश्वासान् विषेवात्पाद्वर्षूलनुत् १७७

अथ कटुपर्णी (चोक्र) तस्या नामगुणानाह—

कटुपर्णी हैमवती हेयक्षारी हिमावती । हेमाह्वार पीतदुग्धा च तश्मूलं चोकमुच्यते ॥ १७८ ॥

हेमाह्वार रेचनी तिक्ता भेदः दस्युक्कण्ठवाकारिणी । कुम्भिकण्ठवावधानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् १७९ ॥

अथ कर्कटशृङ्गा (काँकडाशृङ्गी) तस्या नामानि गुणौश्चाह—

शृङ्गो कर्कटशृङ्गी च स्यात्कुलीरावषाणिका । अजशृङ्गी तु चक्रा च कर्कटाख्या च कीर्षिता १८०

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोऽववाततृट्कासहिकाश्चिर्मोन्हरेत् १८१

अथ कटफलः (कायफल) तस्य नामानि गुणौश्चाह—

कटफलः सोमबलकश्च कैटयः कुम्भिकाऽपि च । श्रीपर्णिका कुसुदिका भद्रा भद्रवतीति च १८२

कटफलस्तुवरसितक्तः कटुवातकफज्वरान् । हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयाश्वीः ॥१८३॥

अथ भार्गी (भारङ्गी) तस्या नामानि गुणौश्चाह—

भार्गी भृगुमवा पद्मा फली ब्राह्मणयष्टिका । ब्राह्मण्यङ्गारवल्ली च खरनाकश्च हजिका ॥१८४॥

भार्गी लक्षा कटुः स्तक्ता रुच्योष्णा पाचनी लघुः ।

दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुन्नाशयेद् भ्रूवम् । श्लोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ॥ १८५ ॥

अथ पाषाणभेदः, तस्य नामानि गुणौश्चाह—

पाषाणभेदकोऽश्मन्तो गिरिमिद्ग्नया जनी । अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो बस्तिबोधनः १८६

भेदना हन्ति दोषाशो गुल्मकृच्छ्राश्मद्भृजः । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च १८७

अथ धातकी (धार्द) तस्या नामानि गुणौश्चाह—

धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा । सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता १८८

धातकी कटुका शोता मृदुकुचुरा लघुः । तृष्णाऽनीसारपित्तास्रविषक्रिमि विसर्पजित् ॥१८९॥

अथ मञ्जिष्ठा (मञ्जीठ) तस्या नामानि गुणौश्चाह—

मञ्जिष्ठा विकला ङ्जङ्गी समङ्गा कालमेधिका ॥ १९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्स्यपि । रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ॥१९१॥

भण्डीतकी च गम्भीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी । मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् १९२

गुरुष्णा विषश्लेष्मश्लोथयोन्यक्षिकणरुक् । रक्तातोसारकुष्ठान्नविसर्पघ्नमेहनुत् ॥ १९३ ॥

अथ कुसुम्भं, तस्य नामानि गुणौश्चाह—

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकमित्याप । कुसुम्भं वातलं कृच्छररक्तपित्तकफापहम् ॥१९४॥

अथ लाक्षा (लाही) तस्या नामानि गुणौश्चाह—

लाक्षा पलङ्कषाऽलको यावो वृक्षामयो जतुः । लाक्षावर्णा हिमावाल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः १९५

अनुष्णा कफपित्तास्रहिकाकासज्वरप्रणुत् । अणारः क्षतवांसपेकृमिकुष्ठगदापहा ॥

अलक्तको गुणैस्तद्रक्तु विशेषाद्गुणानामः ॥ १९३ ॥

अथ हरिद्रा, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

हरिद्रा काष्ठनी पीता निशाख्यावरवर्णिनी । कृमिघ्नी हृलदी वाषित्प्रिया हृष्टविलासिनी ॥ १९४ ॥

हरिद्रा कटुका तिक्ता रक्षापणा कफापित्तनुत् । वण्यो त्वग्दीपमेहास्तशोथपाण्डुव्रणापहा १९८

अथ कर्पूरहरिद्राया नामानि गुणांश्चाह—

दावीभेदाऽऽग्न्यन्धा च सुरभीदारु दाह च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात्सुरीमत् सुरतारका ॥ १९९ ॥

आम्लगन्धिर्हरिद्राया सा शीतावातला मता । पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी २००

अथ वनहरिद्राया नामगुणानाह—

अरण्यहृलदीकन्दः कुष्ठवाताह्वनाशनः ॥ २०१ ॥

अथ दारुहरिद्रा, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

दावी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च । कटुङ्कटेरी पाता च भवेत्सैव पचम्पचा ॥

सैव कालीयकः प्राक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥ २०२ ॥

पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु च पीतकम् । दावी निशागुजा किन्तु नेत्रकर्णोत्थरोगनुत् ॥ २०३ ॥

अथ रसाञ्जनस्य नामानि गुणांश्चाह—

दावीकाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनम् । तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥ २०४ ॥

रसाञ्जनं ताक्ष्यंशैल रसगर्भञ्च ताक्ष्यजम् । रसाञ्जनं कटु श्लेष्माविषनेत्रविकारानुत् ॥ २०५ ॥

उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदापहत् ॥ २०६ ॥

अथ वाकुची तस्या नामानि गुणांश्चाह -

अवलगुजो वाकुचीस्यात्सोमराजो सुपणिकाशशिलेखा कृष्णफला कोम्पा पूक्तिफलीतिच २०७

सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठनी च प्रकीर्त्तिना । वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥ २०८ ॥

विष्टम्भहृदिमा दृष्या सरा श्लेष्माह्वापित्तनुत् । रक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहउत्थरकृमिप्रणुत् २०९

तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु । के श्यं त्वक्त्यं कृमिप्रवासकासशोथामपाण्डुनुत् ॥ २१० ॥

अथ चक्रमर्दः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

चक्रमर्दः प्रपुष्नाटो दद्रुघ्नो मषलोचनः । पद्माटः स्यादेडगजश्रुकी पुष्नाट इत्यपि ॥ २११ ॥

चक्रमर्दो लघुः स्वादु रूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमिनीन् हरेत् २१२

हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् २१३

अथातिविषा (अतीस) तस्या नामगुणानाह—

विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषाऽरुणा । शुक्लकन्दा चोपपिषा भंगुरा शुणवङ्गभार २१४

विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी क्षीपनी हरेत् । कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रिमीन् २१५

अथ लोभ्रः (शावरलोभ्र-पटिआलोभ्र इति लोके) तस्य नामगुणानाह—

लोभ्रस्तिवस्तिरीडश्च शावरो गालवस्तथा ॥ २१६ ॥

द्वितीयः पट्टिकालोभ्रः क्रमुकः स्थूलवल्कलः । जीणपत्रो बृहस्पत्रः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ २१७ ॥

कोभ्रो प्राही लघुः शीतश्चक्षुष्णः कफपित्तनुत् । कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरतीसारशोथहृत् २१८

अथ लशुनः, तस्य नामान्याह—

लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महाबन्धन् । अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥ २१९ ॥

अथ लशुनोत्पत्तिमाह—

यदाऽमृतं बनेतेषो जहार सुसत्तमात् । तदा ततोऽपतद् विन्दुः स रलोवोऽभवद् भुवि ॥ २२० ॥

अथ रसोनशब्दस्य निरुक्तिमाह—

पञ्चमिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन बर्जितः । तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥ २२१ ॥

अथ लशुने रसस्थानान्याह—

कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः । नात्र कषाय उद्दिष्टो जालाग्रे लवणः स्मृतः ॥

बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥ २२२ ॥

अथ लशुनगुणानाह—

रसो नां वृंहणो वृष्यः स्निग्धोऽप्यः पाचनः सरः । रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः २२३

अनरसन्धानकृत्कण्ठयो गुरुः पित्ताक्षवृद्धिदः । बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रयो रसायनः ॥ २२४ ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मार्शुकासशोफान् ॥

दुर्नामकुष्ठानललादजनतुसमीरणश्वासकर्फांश्च हन्ति ॥ २२५ ॥

अथ लशुनसेविनां हितहितपदार्थानाह—

मद्यं मांसं तथाऽम्लञ्च हितं लशुनसेविनान् । व्यायाममातर्षं रोचमतिनीरं पयो गुडम् ॥

रसोनमदनपुरुषस्त्यजेदेतान्निरन्तरम् ॥ २२६ ॥

अथ पलाण्डुः (पियाज) तस्य नामगुणानाह—

पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः । पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥ २२७ ॥

स्वादुः पाके रसेऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः । हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥ २२८ ॥

अथ भल्लातकः (भिलाजा) तन्नाम तत्फलमज्जवृन्तानां तस्य च गुणानाह—

भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निः । तथैवाग्निमुखी भस्मी वीरवृक्षश्च शोफकृत् २२९

भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरयं लघु । कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् ॥ २३० ॥

मेढ्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् । कुष्ठाशौग्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरक्रिमीन् ॥ २३१ ॥

तन्मज्जा मधुरो वृष्यो वृंहणो दातपित्तहा । वृन्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमग्निहृत् २३२

भल्लातकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः । वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठाशौग्रहणीगदान् ॥

हन्ति गुल्मज्वरश्चित्रवह्निमान्द्यह्निव्रणान् ॥ १३३ ॥

अथ भङ्गा (भांग) तस्या नामगुणानाह—

भङ्गा गज्जामानुलानि मादिनी विजया जया ॥ १३४ ॥

भङ्गा कफहरी तिक्ता प्राहिणी पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवाग्बह्निवाद्धनी २३५

अथ खाखसः (पोस्ता) तस्य नामगुणानाह—

तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः । स्यात् खाखसफलोद्भूतं बलकलं शीतलं लघु २३६

प्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत् ॥ २३७ ॥

भास्वरी कौषिकं लक्ष्मी मद्रकृद्वाग्विवर्धनम् । सुहृमौहकरं रुच्यं तेष्वनात्परस्वनाशनम् ॥ २३८ ॥
अथाविक्रमकम् (अफीम) तस्य नामगुणानाह—

वक्तं लज्जकलक्ष्मीशमासूकमहिकेनेकम् । आकृष्टं कौषिकं ग्राहि हरेष्मटनं वातपित्तलम् ॥

तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रार्थ्यास्तथापि ॥ २३९ ॥

अथ खान्वसतिलाः, तेषां नामानि गुणादिचाह—

उच्यन्ते खसवीजानि ते खाखसतिला अपि ॥ २४० ॥

खसवीजानि बलयानि वृष्याणि सुगुरुणि च । जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् २४१

अथ सैन्धवः, तस्य नामगुणानाह—

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थञ्च सिन्धुजम् । सैन्धव लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु ॥

स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥ २४२ ॥

अथ शाकम्भरीयं, तस्य नामगुणानाह—

शाकम्भरीयं काथतं गुडाख्यं रौमकं तथा ॥ २ ३ ॥

गुडाख्यंलघु वातघ्नमत्युष्णं भेदिपित्तलम् । तीक्ष्णोष्णं चापि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकिच २४३

अथ सामुद्रं लवणं (पाक्वा) तस्य नामगुणानाह—

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरञ्च तत् । समुद्रजं सागरजं लवणोदधिसम्भवम् ॥ २४५ ॥

सामुद्रं मधुरं पाके सत्तिकं मधुरं गुरु । नात्युष्णं दीपनं भेद सक्षारमविदाहि च ॥

श्लेष्मलं वातनुत्तीक्ष्णमरुक्षं नातिशीतलम् ॥ २४६ ॥

अथ विडलवणं (विरियासंचर) तस्य नामगुणानाह—

विडं पाकञ्च कृतकं तथा द्राविडमासुरम् । विडं सक्षारमूह्वर्षाःकफवासांशुकोमयम् ॥ २४७ ॥

*ऊर्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयौदत्यर्थः ॥ २४७ ॥

दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रुक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टमहद्रगौरवशूलनुत् ॥ २४८ ॥

अथ सौवर्चलं लवणं, तस्य नामगुणानाह—

सौवर्चलं स्याद् रुचकं मन्थपाकञ्च तन्मतम् । रुचकं रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम् ॥ २४९ ॥

सुस्नेहं वातनुन्नातिपित्तवं विशदं लघु । उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित् ॥ २५० ॥

अथ खानिजं लवणं, तस्य नामगुणानाह—

औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् । क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम् २५१

अथ चयकाम्लकं, तस्य गुणानाह—

चणकाम्लकमत्युष्णं दीपनं दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥ २५२ ॥

अथ यवचारः स्वजिका सुवर्चिका च, तन्नामगुणानाह—

पाक्यं क्षारो यवक्षारो यावशूको यवाभजः । स्वर्जिकाऽपिन्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥ २५३ ॥

कथितः स्वजिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका । यवक्षाशो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मोवह्निदीपनः ॥ २५४ ॥

निहन्ति शूलवातामश्लेष्मदवासागलामयान् । पाण्डुवर्षांपहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान् ॥ २५५ ॥

स्वर्जिकाऽल्पगुणा तस्माद्विज्ञेया गुल्मशूलहृत् । सुवाचकास्वजिकावद्बोद्धव्या गुणतो जनैः २५६

अथ टङ्गुणकारः (तुहागाकार) तस्य नामगुणानाह—

सौभारयं टङ्गुणं क्षारो वातुद्रावकमुच्यते । टङ्गुणं वह्निद्रुक्षं कफहृद्वातपित्तकृत् ॥ २९७ ॥

अथ कारद्वयं कारत्रयं कारार्थकं च, तेषां लक्षणानि गुणाश्चाह—

स्वजिका यावशुकदच क्षारद्वयमुदाहृतम् । टङ्गुणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ॥ २९८ ॥

मिलितं तुक्तगुणकृद्द्विशेषाद् गुल्महृत्परम् । पलाशवज्रिशिखरिचिच्चाकैतिलनालजाः ॥ २९९ ॥

यवजः स्वजिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् । क्षाराः एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहराः ॥ ३०० ॥

अथ तुक्रं (तुक्र) तन्नामगुणानाह—

तुक्रं सहस्रवेधि स्याद्गुल्मानलं शुक्रञ्चमित्यपि । तुक्रमत्तश्चतुष्पणञ्च दीपनं पाचयं परम् ॥ ३०१ ॥

शूलगुल्मविबन्धानवातबलेषमहरं परम् । वमितृष्णऽऽस्यवैरस्यहृत्सीढावह्निमान्द्यहृत् ॥ ३०२ ॥

इति निश्लब्धकनतनयश्रीमिश्रभावाविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे द्वितीये हरीतक्याधिवर्गः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयः कर्पूरादिवर्गः ॥ ३ ॥

अथ कर्पूरं, तस्य नामानि गुणाश्चाह—

पुंसि क्लीये च कर्पूरः सिताश्रो हिमवालुकः । बन्ताराश्चन्द्रसंज्ञो हिमनामाऽपि स स्मृतः ॥ १ ॥

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः । सुरभिर्मथुरास्तिकः कफपित्तविषापहः ॥ २ ॥

दाहतृष्णाऽऽस्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः । कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापकप्रभेदतः ।

पक्वात्कर्पूरतः प्रादुरपक्वं गुणवत्तरम् ॥ ३ ॥

अथ चीनाककर्पूरः (चिनिया) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्करसश्च सः ॥ ४ ॥

अथ कस्तूरी, तस्या नामभेदगुणानाह—

मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रमित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुत्थया च सा स्मृता ॥ १ ॥

कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥ २ ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मधयमा भवेत् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥ ३ ॥

कस्तूरिका कटुस्तिका क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविचर्च्छांशोतदौर्गन्ध्यशोषहृत् ॥ ४ ॥

अथ लताकस्तूरी (मुष्कवीजम्) तस्या नामानि गुणाश्चाह—

लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः ।

चक्षुष्या छेदिनी बलेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगहृत् ॥ १ ॥

अथ गन्धमाजारीवीर्यं (जवादिकस्तूरी) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

गन्धमाजारीवीर्यन्तु वीर्यकृत्कफवातहृत् । कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत् ॥ १० ॥

अथ चन्दनं, तस्य नामान्याह—

श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपणिकः । गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रशुक्तिश्च सः ॥ ११ ॥

अथोत्तमचन्दनस्य लक्षणमाह—

स्वादं तिक्तं कषे शीतं छेदं रक्तं तनौ स्तितम् । पन्थिकोरलेयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १२ ॥

अथ चन्दनस्य गुणानिह—

चन्दनं शीतलं रुक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु । श्वान्नापिषिषलेष्मन्तृष्णापित्ताद्यादाहनुत् ॥ १३ ॥

अथ पीतचन्दनम् (कलम्बक इति लोके) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कालीयकं तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ॥ १४ ॥

हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यकम् । कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्द्वयङ्गनाशनम् ॥ १५ ॥

अथ रक्तचन्दनम्, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥ १६ ॥

रक्तं शीतं गुरु स्वादु च्छदितृष्णास्रपित्तहृत् । तिक्तं नेत्राहतं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥ १७ ॥

अथ पतङ्गम् (बकम्) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पतङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रजनं तथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तरञ्च कुचन्दनम् ॥ १८ ॥

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मन्त्रणाहनुत् । हरिचन्दनवद्वेद्यं विशेषाद्दाहनाशनम् ॥ १९ ॥

अथ सर्वेषां चन्दनानां मध्ये मलयजस्य श्रेष्ठतामाह—

चन्दनानि तु सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वः श्रेष्ठतमो गुणैः ॥ २० ॥

अथागुरु कृष्णागुरु च (अगुर) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा । बंशिकं कृमिजं वाऽपि कृमिजग्बमनार्थकञ्च ॥ २१ ॥

अगुरुष्यं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवायुसकफप्रणुत् ॥ २२ ॥

कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्धारि मज्जति । अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः ॥ २३ ॥

अथ देवदारुः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

देवदारु स्मृतं दारुमद्रं द्वाविन्द्रदारु च । मस्तदारु द्रुकिलिर्मं किलिर्मं सुरभूतदः ॥ २४ ॥

देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च । विबन्धाघ्नमानशोथामतन्द्राद्विककाज्वरास्रजित् ॥

प्रमेहपीनसद्वलेष्मकासकण्डूसमीरनुत् ॥ २५ ॥

अथ सरलः (धूप) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारुकः । सरलो मधुरस्तिक्तो कटुपाकरसो लघुः ॥ २६ ॥

स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरशोहरः स्मृतः । कफानिलस्वेदादाहकासमूर्च्छात्रणापहः ॥ २७ ॥

अथ तगरं पिण्डतगरं च, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

कालानुसार्यं तगरं कुटिलं नहुषं नमम् । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् ॥ २८ ॥

तगरद्वयमुष्णं स्यात्स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ २९ ॥

अथ पद्मकम्, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माह्वयं स्मृतम् । पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥ ३० ॥

वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठद्वलेष्मास्रपित्तनुत् । गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिन्नणवृषाप्रणुत् ॥ ३१ ॥

अथ गुरगुलुः, तस्य नामान्याह—

गुरगुलुदेवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः । कुम्भोल्लखलकं ह्रीये महिषाक्षः पलङ्कषः ॥ ३२ ॥

अथ गुरगुलुमेदानाह—

महिषाक्षा महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि । हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुरगुलोः पञ्च जातयः ॥ ३३ ॥

अथ नैषः लक्षणान् गुणोश्चाह—

भृंगाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥ ३४ ॥

कुमुदः कुमुदाभः स्यात्पद्मो माणिक्यमन्त्रिभः । हिरण्याक्षस्तु हेमानः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥ ३५ ॥

महिषाक्षा महानीलो गजेन्द्राणां हितानुभौ । हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ ॥ ३६ ॥

विशेषणं मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः । कदा चिन्महिषाक्षश्च मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥ ३७ ॥

अथ सामान्यतो गुरगुलुगुणानाह—

गुरगुलुविशदस्तिको दीर्घोष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः पाके कट्ट रक्षो लघुः परः ॥ ३८ ॥

अश्लक्ष्णानकट्टं वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफघ्नस्तन्मणपवीः ॥ ३९ ॥

मेदोमेहादमवातांश्च कल्दकुष्ठाममारुतान् । पिष्टिकाम्रान्थिषोफार्वागण्डमालाकुमीजयेत् ॥ ४० ॥

माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात्कफजित्तेन गुरगुलुः सर्वदोषहा ॥ ४१ ॥

अथ नवीनस्य पाचोनस्य च गुरगुलीकृतं गुणोश्चाह—

स नवो दुहृणो वृष्यः पुराणस्त्वितिलखनः ॥ ४२ ॥

स्निग्धः काञ्चनसङ्घातः पकजम्बूफलोपमः । नूतनो गुरगुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्धस्तु पिच्छिलः ४३

शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवणेकः । पुराणः स तु विज्ञेयो गुरगुलुर्वीथं वजितः ॥ ४४ ॥

अथ गुरगुलुसैविनां त्याज्यान्याह—

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम् । मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग् गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ४५ ॥

अथ सरलानिर्वासगुरगुलुः तस्य नामानि गुणोश्चाह—

श्रीवासः सरलस्त्रावः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः । श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥ ४६ ॥

पत्तलो वातमूर्धाक्षस्वरोगकफापहः । रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययुकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥ ४७ ॥

अथ रालः, तस्य नामानि गुणोश्चाह—

रालस्तु शालानिर्वासस्तथा मर्जरमः स्मृतः । देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ॥ ४८ ॥

रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् । दाषान्नस्वेदबासर्पज्वरमणविपादिकाः ॥

ग्रहभस्मग्निदग्धांश्च शूलातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥

अथ कुन्दुरुः (गंधारोका) [सुगन्धद्रव्यं शलकीनिर्यासः] तस्य नामानि गुणोश्चाह—

कुन्दुरुस्तु सुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि ॥ ५० ॥

कुन्दुरुमधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुहरेत् । ज्वरस्वेदप्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलात् ॥ ५१ ॥

अथ शिलारसः, तस्य नामानि गुणोश्चाह—

सिद्धकस्तु तुक्कः स्याद्यत्तो यवनदेशजः । कपित्थैश्च संख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥ ५२ ॥

सिंहकः कटुकः स्वादुः लिप्तिघोषः शुक्रकान्तिकृत् । वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहप्रहापहा ॥१३॥
अथ जातीफल, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

जातीफलं जालिकाशीं मालतीफलमित्यपि । जातीफलं रसे तिक्तं लाक्षणांशं रोचनं लघु ॥
कटुकं दीपनं प्रादि स्वर्थं हृत्वेष्मानलापहम् ॥ १४ ॥

निहन्ति सुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः ॥ कृमिकासवमिषासशाषपीनसहद्रुजः ॥ १५ ॥
अथ जातीपत्री, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषगवरैः ॥ १६ ॥

जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकालसवमिषासतृष्णाकृमिविषापहा ॥१७॥
अथ लवङ्गं, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रोत्रसूदनकम् । लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं द्विमम् ॥ १८ ॥

दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्त्रनाशकृत् । तृष्णां छर्दिं तथाऽऽष्मानं शूलमाशु विनाशयेत् ॥

कासं षासञ्च हिक्राञ्च क्षयं क्षययति ध्रुवम् ॥ १९ ॥

अथ स्थूलैला (बड़ी इलायची) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

पला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुराऽपि च ॥ ६० ॥

सद्रैला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कृष्टिः । स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकुल्लघुः ॥६१॥

रूक्षोष्णा हृत्वेष्मपित्ताक्षकण्डूषासत्षाऽपहा । हृत्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुवमिकासनुत् ॥६२॥

अथैला (गुजराती इलायची) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्या कोरङ्गा द्राविडी वृष्टिः । पला सूक्ष्मा कफघासकालाशींभूत्रकृच्छ्रहृत् ॥

रसे तु कटुका शाता लघ्वी वातहरी मता ॥ ६३ ॥

अथ त्वक्पत्रम् (तज) तस्य नामानि गुणांश्चाह —

त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद् भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् । त्वचं लघुष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥४॥

पित्तलं कफवातघ्नं कण्ठ्वामारुचिनाशनम् । हृद्वन्तिरोगवाताशःकृमिपानसशुक्रहृत् ॥ ६५ ॥

अथ दारुसिता (दालचीनी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

त्वक्स्वाद्दी तु तनुत्वक्स्यात्तथा दारुसिता मता ॥ ६६ ॥

उक्ता दारुसिता स्वाद्दी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रलावण्यां मुखशोषतृषापहा ॥७॥

अथ पत्रकं, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पत्र तमालपत्रञ्च तथा स्यात्पत्रनामकम् । पत्रकं मधुरं किञ्चित्ताह्णोष्णं पिच्छिलं लघु ॥

निहन्ति कफवाताशींहृत्लासार्वाचपीनसान् ॥ ६८ ॥

अथ नागकेशरः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः । चाम्पेयो नागकिञ्जरकः कथितः काञ्चनाह्वयः ६९

* अयं पुष्पे तु स्त्रीवे ॥ ६९ ॥

नागपुष्पं कषायोष्णं रुक्षं लघ्वामपाचनम् ॥ ७० ॥

ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृत्लासनाशनम् । दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यकफपित्तविषापहम् ॥ ७१ ॥

अथ त्रिजातकं चातुर्जातकं च, तयोर्लक्षणं गुणैश्चाह—

स्वगोलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिजातकम् । त्रिजातकम् । नामकेशरसंपृक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ७२ ॥
तद् द्वयं रोचनं रुक्षं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धहृत् । लघुपित्ताग्निहृद्गर्भं कन्दवानविषापहम् ॥ ७३ ॥

अथ कुङ्कुमम् (केशर) तस्य नामानि सप्तत्रयभेदान् गुणैश्चाह—

कुङ्कुमं घृष्टं रक्तं कार्शनीं पीतकं वरम् । संकोचं पिष्टुनं धीरं बाह्वाकं शोभिताभिश्चम् ॥ ७४ ॥
कार्शनीदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्भि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ ७५ ॥
बाह्वाकदेशसजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं स्मृतम् । केतकोगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ ७६ ॥
कुङ्कुमं पारसीकं तन्मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम् ॥ ७७ ॥
कुङ्कुमं कटुकं लिङ्गं शिरारुद्रगजस्तुजित् । तिक्तं वमिहं वण्यं व्यङ्गदावन्नयापहम् ॥ ७८ ॥

अथ गोरोचना, तस्या नामानि गुणैश्चाह—

गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गोरी च रोचना । गोरोचना हिमा तिका वदया मङ्गलान्तिना ।

विषालक्ष्मीप्रहोन्मादगभंस्त्रावक्षतास्त्रहृत् ॥ ७९ ॥

अथ नखं नखी च (गन्धद्रव्यम्) तयोर्नामानि गुणैश्चाह—

नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ॥ ८० ॥

नखं स्वल्पं नखी प्राक्ता इतुष्टर्षावर्णान्तिना । नखद्रव्यं प्रहृत्केषवावातास्त्रवरकुट्टहृत् ॥ ८१ ॥
लघुष्णं शुक्लं वण्यं स्वादु व्रणविषापहम् । अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोः कटु ॥ ८२ ॥

अथ बालम् (सुगन्धवाला) तस्य नामानि गुणैश्चाह—

बालं द्वीवरबहिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च । बालकं शीतलं रुक्षं लघु दीपनपाचनम् ॥

हृत्तासासुचिबीसर्पहृद्वागामातिसारजित् ॥ ८३ ॥

अथ वीरणम्, तस्य नामानि गुणैश्चाह—

स्याद्वीरणं वीरतरुवीरञ्च बहुमूलकम् । वीरणं पाचनं शीतं वान्तिहृत्क्षु तिक्तकम् ॥ ८४ ॥

स्तम्भनं ज्वरनुद्भ्रान्तिमदज्जकफपित्तहृत् । तृष्णाऽस्रविषवांसर्पदाहकृच्छ्रव्रणाप ८५ ॥

अथोशीरम्, तस्य नामानि गुणैश्चाह—

वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत् । अमृगालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥ ८६ ॥

उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ॥ ८७ ॥

मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् । तृष्णाऽस्रविषवांसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् ॥ ८८ ॥

अथ जटामांसी, तस्या नामानि गुणैश्चाह—

जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी । मांसी तिक्ता कषाया च मेघ्या कान्तिबलप्रदा ॥

स्वाद्धा हिमा त्रिदोषाल्पदाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ ८९ ॥

अथ शंलेयम् (भूरिद्धरीला) तस्य नामानि गुणैश्चाह—

शंलेयस्तु शिलापुष्पं वृद्धं कालनुसार्यकम् ॥ ९० ॥

शंलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठादमरीदाहविषहृद् गुदरक्तहृत् ॥ ९१ ॥

अथ मुस्तकं-नागरमुस्तकञ्च (मोथा-नागरमोथा) तयोर्नामानि गुणांश्चाह-
मुस्तकं न र्द्वयं सुन्दरं त्रिषु वारिदनामकम् । कुशविन्दश्च संख्यातोऽपरः श्लोडकसेहकः ॥१२॥
अत्रमुस्तकञ्च गुग्गुला च तथा नागरमुस्तकः । सुस्तं कटुहिमं श्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥१३॥
कषायं कफपित्तास्रतृद्वज्वराहोषेजन्तुहृत् । अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत्प्रशस्यते ॥

तत्रापि मुनिभिः प्राक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥ १४ ॥

अथ कर्चूरः, तस्य नामानि गुणांश्चाह-

कर्चूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कषपकः शटी । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च ॥ १५ ॥
सुगन्धिः कटुपाकः स्यात्कुष्ठार्शोन्नकासनुत् । उष्णो लघुर्हरेच्छ्वासं गुल्मवातकफकिमीन् १६

अथ सुरा (सुरहरी, एकाङ्गी) तस्या नामानि गुणांश्चाह-

सुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभिः शालपर्णिका ॥ १७ ॥

सुरा तक्ता हिमा स्वाद्वा लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासुरभूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी १८

अथ गन्धपलाशी (कपूरकचरी) सुगन्धिद्रव्यं काश्मीरे प्रासिद्धम्, तस्या नामानि गुणांश्चाह-
शोषी पलाशी षड्ग्रन्था सुमता गन्धमूर्लका । गान्धारिका गन्धवधूर्ध्वः पृथुपलाशिका ॥१९॥
भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया प्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णाऽऽस्यमलनाशिनी ॥

शोथकासन्नशासमूलसिधिमग्रहापहा ॥ १०० ॥

अथ प्रियङ्गुर्गन्धप्रियङ्गुर-च, तयोर्नामानि गुणांश्चाह-

प्रियङ्गुः फलिनो कान्ता लता च महिलाऽऽह्वया ॥ १०१ ॥

गुग्गुला गन्धफला इयामा । वष्वकसेनाङ्गवाप्रिया । प्रियङ्गुः शीतलो तिक्ता तुबराऽनिलपित्तहृत् ॥
रक्तान्तियोगदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृद्विषमोहघ्नी तद्द्रव्यं गन्धप्रियङ्गुका ॥१०३॥

अथ तत्फलगुणान्प्याह-

तत्फलं मधुरं रुक्षं कषायं शीतलं गुरु । विबन्धाधमानबलकृत्संप्राहि कफपित्तजित् ॥ १०४ ॥

अथ रेणुका-मरिचसदृशी (सन्हालू) तस्या नामानि गुणांश्चाह-

रेणुका राजपुत्री च नान्दनी कपिला द्विजा । भस्मगन्धापाण्डुपुत्रीऽस्मृता कौन्तीहरेणुका १०५ ॥
रेणुका कटुका पाके तिक्ताऽनुष्णा कटुलेधुः । पित्तला दीपनी मेघ्या पाचिनी गर्भपातिनी ॥

बलासवातकृच्चैव तृट्कण्डूविषदाहनुत् ॥ १०६ ॥

अथ ग्रन्थिपर्णम् (गठिवन) तस्य नामानि गुणांश्चाह-

ग्रन्थिपर्णं ग्रन्थिकञ्च काकपुच्छञ्च गुच्छकम् । नीलपुष्पं सुगन्धञ्च कथितं तैलपर्णकम् ॥१०७॥

ग्रन्थिपर्णं तिक्ततीक्ष्णं कटुष्णं दीपनं लघु । कफवातविषसाक्षकण्डूदौर्गन्धनाशनम् ॥ १०८ ॥

अथ स्थौण्यकम् (ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः, ईषत्सुगन्धं "थुनेर" इति लोके) तस्य नामानि गुणांश्चाह-

स्थौण्यकं बहिर्बहं शुक्रवहञ्च कुक्कुडरम् । शीणरोमशुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् ॥ १०९ ॥

स्थौण्यकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् ॥ ११० ॥

मेघाशुककरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठान्तृदाहदौर्गन्धतिलकालकान् ॥१११॥

अथ ग्रन्थिपाण्यस्यैव भेदः “भटेवर” इति नैपालदेशे भवति, तस्य नामानि गुणांश्चाह—
निशाचरो धनहरः कितवो गणहासः । चोरकः शङ्कितश्चण्डो दुष्पत्रः क्षेमको रिपुः ॥

रोचको मधुरस्तिकः कटुः पाके कटुलघुः ॥ ११२ ॥

तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिहान् । रक्षाऽश्रीस्वेदमेदोऽलज्वरगन्धविषव्रणान् ११३

अथ तालीपत्रम्, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

तालीसमुक्तं प १८० धात्रीपत्रञ्च तत्स्मृतम् । तालीसं लघु तीक्ष्णोष्णं श्वासकासकफानिहान् ॥

निहन्त्यरुचिगुलनामवह्निमान्धक्षयामयान् ॥ ११४ ॥

अथ कङ्कोलं सुगन्धिद्रव्यम् (“सीतलचीनी” इति लोके) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कङ्कोलं कोलकं प्रोक्तं ताथ कोषफलं स्मृतम् ॥ ११५ ॥

कङ्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम् । आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्घ्नहृत् ११६

अथ गन्धकोकिला गन्धमालती च, तयोर्गुणानाह—

स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला । गन्धकोकिलया तुलया विज्ञेया गन्धमालती ॥

अथ लामञ्जकम् (उशीरवत् पीतच्छवित्पुष्पविशेषः) तस्य नामगुणानाह—

लामञ्जकं सुनालं स्यादमृणालं लवं लघु । इष्टकापथकं सेव्यं नलदञ्जावदातकम् ॥ ११८ ॥

लामञ्जकं हिमं तिक्तं लघु दोषप्रयाजजित् । त्वगामयस्वेदकृच्छ्रदाहपित्ताक्षरोगनुत् ॥ ११९ ॥

अथैलवालुकम् (कङ्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

प्लवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् । ऐलवालुकमेलालु कपित्थं पत्रमीरतम् ॥ १२० ॥

एलालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु । हन्ति कण्डूव्रणच्छदित्कालासार्चिहृद्भुजः ॥

बलासविषपित्ताखकुष्ठमूत्रगदक्रिमीन् ॥ १२१ ॥

अथ कैवतीमुस्तकम् (केवटी मोथा) तस्य नामलक्षणगुणानाह—

कुटव्रतं दासपुरं बालेयं परिप्लवम् । प्लवगोपुरगोनर्दकैवतीमुस्तकानि च ॥ १२२ ॥

मुस्तावत्प्लवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम् ॥ १२३ ॥

वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिप्रदम् । कर्पापत्ताञ्जवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्रणुत् ॥ १२४ ॥

* “केवटीमोथा”—“गुडतजो” इति च लोके, इदं तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वग्-मुस्ता-
ऽऽकृत्तिः ॥ १२२-१२४ ॥

अथ स्पृक्का (असुरवर्ग, शाकविशेषः “लङ्कोरकपुरी” तिलोके च) तस्या नामगुणानाह—

स्पृक्काऽसृग् ब्राह्मणा देवा मरुन्माला लता लघुः।समुद्रान्ता वधुः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि १२५

स्पृक्का स्वाह्वी हिमा वृष्या तिक्ता निखिलदोषनुत्।कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्राज्वररक्तहृत् १२६

अथ पपंटी (पनडी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

पपंटी रक्षना कृष्णा जतुका जननी जनी । जतुकृष्णाऽग्निर्हंसपक्षा जतुकृच्छक्रवर्तिनी ॥ १२७ ॥

पपंटी सुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः । विषव्रणहरा फण्डूकपित्ताखकुष्ठनुत् ॥ १२८ ॥

* “पपंटी” इति प्रसिद्धं “पद्मावती” इति चात्तरदेशे, सुगन्धि द्रव्यम् ॥ १२७-१२८ ॥

अथ नलिका, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

नलिका विद्रुमलतां कपोतचरणा नदी । धमन्यङ्गनकेशा च निर्मेयया सुषिरा नली ॥ १२१ ॥
नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राहमघाततृष्णाऽस्रकुष्ठकण्डुज्वरापहा १३०

*उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृतिः “यवारी” इति च क्वचित्प्रसिद्धा ॥ १२१-१३० ॥

अथ प्रपौण्डरीकम्, (“पुण्डरी” इति लोके) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम् । पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्रलं हिमम् ॥

चक्षुष्यं मधुरं पाके वण्यं पित्तकफप्रणुत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावाविरचिते भावप्रकाशे वर्णप्रकरणे तृतीयः कर्पूरादिवर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ गुडूच्यादिवर्गः चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ गुडूची, तस्या उत्पत्ति नामानि गुणांश्चाह—

अथ लंकेसरो मानी रावणो राक्षसाधिपः । रामपत्नीं बलाहसीतां जहार मदनातुरः ॥ १ ॥

ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायाऽपहारिणम् । हतो वानरसेन्येन जवान रणमूर्धनि ॥ २ ॥

हते तस्मिन्सुरारातौ रावणो बलमविते । देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टश्च राघवे ॥ ३ ॥

तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्विहता रणे । तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः ॥ ४ ॥

ततो येषु प्रदेशेषु कपिगान्त्रपरिच्युताः । पीयूषविन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥ ५ ॥

गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतचल्ली । छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वस्त्रादकीर्ति च ॥ ६ ॥

जीवन्ती तन्त्रिका सोमासोमवल्ली च कुण्डली । चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥ ७ ॥

चन्द्रहासा वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता । गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी ॥ ८ ॥

संग्राहिणी कषायोष्णा लक्ष्मीवल्याऽग्निदीपिनी । दोषत्रयामनुद्वाहमहकासांश्च पाण्डुताम् ॥ ९ ॥

कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन्हरेत् । प्रमेहस्त्रासकासाशः कृच्छ्रहृद्दोगवातनुत् ॥ १० ॥

अथ नागवल्ली (पान) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्ली । ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥ ११ ॥

वड्यं तिक्तं कटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु । बल्यं इलष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥ १२ ॥

अथ विल्वः (बेल) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

विल्वः शाण्डिलयशौल्यौ भालूरश्रीफलावपि । श्रीफलस्तुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत् ।

वातइलेष्महरो वल्यो लघुहृष्णश्च पाचनः ॥ १३ ॥

अथ गान्भारी (खम्भारी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

गान्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका । काश्मीरी काश्मीरी होरा काश्मर्यः पोतरौहिणी १४

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च । काश्मीरी तुवरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ॥ १५ ॥

दीपनो पाचनी मेघ्या भेदिनी अमशोषजित् । दोषतृष्णाऽऽमश्लार्शोऽविषदाहज्वरापहा ॥ १६ ॥

अथ गान्धारीफलगुणानाह—

तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् । वातपित्तृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ॥ १७ ॥

स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराभलं विशुद्धिकृत् । हन्याद्वाहत्वावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ १८ ॥

अथ पाटला (पाटल) षण्टापटलिश्च (षण्टापटल) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

पाटलिः पाटलाऽनोवा मधुदूती फलेकहा । कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्यालयलिबलमा ॥ १९ ॥

तारुपुष्पी च कथिताऽपरा स्यात्पाटला सिता । मुष्कको मोक्षको षण्टापटलिः काष्ठपाटला २०

* कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ॥ १९-२० ॥

पाटला तुवरा तिक्ताऽनुष्णा दोषत्रयापहा । अरुचिश्चासक्तोथाक्तच्छदिहिकालुपाहरी ॥ २१ ॥

अथ तत्पुष्पफलयोगुणानाह—

पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफान्ननुत् । पित्तातिसारहृत्कण्ठ्यं फलं हिक्ताऽस्यपित्तहृत् ॥ २२ ॥

अथाग्निमन्थः (अग्नेय, अरनी इति च लोके) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

अग्निमन्थो जयः सस्याच्छीपर्णी गार्गकारिका । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिकारः ३

अग्निमन्थः इवयधुनुद्वीर्योष्णः कफवातहृत् । पाण्डुनुत्कटुकस्तिकस्तुवरो मधुरोऽग्निदः ॥ २४ ॥

अथ श्योनाकः (सोनापाठा-अरलू) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गदुण्डुकाः । सण्डुकपर्णपत्रोष्णुक्तनासकुटञ्जटीः ॥ २५ ॥

दीर्घवृन्तोऽरलूक्षापि पृथुस्निग्धः कटम्भरः । श्योनाको दीपलः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥

प्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ॥ २६ ॥

अथ श्योनाकस्य बालपौढफलयोगुणानाह—

दुण्डुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥ २७ ॥

हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुलमाद्यैःकृमिहृत् पौढं गुरु वातप्रकोपणम् ॥ २८ ॥

अथ बृहत्पञ्चमूलम्, तस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलं महन्मतम् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलं महत्तिलं कषायं कफवातनुत् । मधुरं स्वासकासप्रमुष्णं कृष्णग्निदीपनम् ॥ ३० ॥

अथ शालिपर्णी (सरिवन) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा । विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांश्शुभ्रमत्यपि ३

शालिपर्णी गुरुहृदिज्वरश्यान्वातिसारजिद ॥ ३२ ॥

शोषदोषत्रपहरी बृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासक्रिमिप्रणुत् ॥ ३३ ॥

अथ पृथिनपर्णी (पिठवन) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

पृथिनपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यंहिपर्ण्यपि । क्रोष्टुर्विज्जा सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥ ३४ ॥

पृथिनपर्णी त्रिदोषघ्नी वृष्योष्णा मधुरा सरा । हन्ति दाहज्वरश्यासरकतीसारतुड्वन्मीः ॥ ३५ ॥

अथ वार्त्ताकी (बड़ी कटेरी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

वार्त्ताका क्षुद्रभण्टाका महती बृहती कुला । हिङ्गुली राट्टिका सह्यी महोष्ठी दुष्प्रघषिणी ॥ ३६ ॥

वृद्धतो ग्राहिणी हृद्या पाचनी कण्वातकृत् ॥ ३६ ॥

कटु तिक्तारस्यैरथ्यस्यकाराचकनाकिनि । उष्णा कुष्ठज्वरश्वासगूलकासाग्निमान्द्यजित् ॥ ३७ ॥

अथ कण्टकारी ; अटकटैया, जटेरी) तस्या नामान्याह—

कण्टकारी तु वृक्षपर्णा क्षुद्रा व्याघ्री निद्रिगिष्का । कण्टारिका कण्टकिनी धावनी वृद्धी तथा ३८

* उभे च वृहत्स्यौ । यत आह सुश्रुतः—

क्षुद्रा या क्षुद्रभण्टाकी वृहतीति निगद्यते ॥ ३८ ॥

अथ इवेतपुष्पायाः कण्टकार्या नामान्याह—

इवेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रवृत्तिका । गर्भंदा चन्द्रमा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी ॥ ३९ ॥

अथ कण्टकारीगुणानाह—

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ॥ ४० ॥

रक्षोष्णा पाचनी कामश्वासज्वरकफानिलान् । निहन्ति पीनसं पारवर्षपीडा र्ज्ज्मिहदामयान् ४१

अथ कण्टकारीदयफलगुणानाह—

तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निहृत्क्षु ॥

हन्यात्कफमरुत्कण्डूकासमेदः किमिज्वरान् ॥ ४२ ॥

अथ इवेतपुष्पकण्टकार्या गुणानाह—

तद्वत्प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी ॥ ४३ ॥

अथ गोक्षुरः, तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात्त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः । गोक्षुरको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥ ४४ ॥

पलंकषा रवदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका । गोक्षुरः शोतलः स्वादुर्वल्लक्ष्णित्ति कोश्लनः ॥ ४५ ॥

मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः । प्रमेहश्वासकासाशः कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥ ४६ ॥

अथ लघुपञ्चमूलम्, तस्य लक्षणं गुण्यांश्चाह—

शालिपर्णी पृथिनपर्णी वात्सर्का कण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ ४७ ॥

पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं वृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासान्मरीप्रणुत् ४८

अथ दशमूलम्, तस्य लक्षणं गुण्यांश्चाह—

उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् । दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः ॥

तन्द्राशोथज्वरानाहपारवर्षपीडाऽप्यर्हरेत् ॥ ४९ ॥

अथ जीवन्ती (शा + विशेषः शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिर्भवति) तस्या नामानि गुण्यांश्चाह—

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा । मङ्गलयनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥ ५० ॥

जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दीपत्रयापहा । रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ५१

अथ सुद्वपर्णी, तस्या नामानि गुण्यांश्चाह—

सुद्वपर्णी काकपर्णी मूर्धपण्यल्पिका सहा ॥ ५२ ॥

काकसुद्रा च सा प्रोक्ता तथा माज्जगन्धिका । सुद्वपर्णी हिमार्कशा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ५३

चक्षुष्या क्षतकोषघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥ ५४ ॥

अथ माषपर्णी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका । पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासह्या । ५५ ॥
माषपर्णी हिमा तिका रूक्षा शुक्रबलासकृत् । मधुरा ग्राहिणी कोथवातपित्तज्वरालजित् ॥ ५६ ॥

अथ जीवनीयगणः, तस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती सुद्वपणिका । माषपर्णीगणोऽयं तु जीवनीय इति स्मृतः ॥ ५७ ॥

जीवनी मधुरश्चापि नाम्ना स परिकीर्तितः । जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद्बृंहणा हिमः ॥ ५८ ॥

गुरुर्गन्धप्रदः स्तन्यकफकृत्पित्तश्लेहहृत् । तृणगी कोप ज्वरं दाहं रक्तापत्तं व्यपोहति ॥ ५९ ॥

अथ सुहृत्कैरण्डी, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

शुक्र प्रण्ड जाम्बण्डिश्री गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुली वर्द्धमानो दीर्घेण्डो व्यडम्बकः ॥ ६० ॥

वातारिस्तन्मन्त्रापि सूकश्च निगद्यते । रक्तोऽपरो सूकः स्यादसूकः क्वुस्तथा ॥ ६१ ॥

व्याघ्रपुच्छश्च वातारिशुक्चुरुत्तानपत्रकः । प्रण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ॥ ६२ ॥

गुल्मशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् । ब्रधनश्वासकफानाहकासकुष्ठानभास्तात् ॥ ६३ ॥

अथैरण्डपत्रापत्रफलमञ्जगुणानाह—

प्रण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् । सूत्रकृच्छहरं चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥

वातार्थप्रदलं गुल्मं वस्तिशूलहरं परम् ॥ ६४ ॥

कठवातक्रिमिन्हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि । प्रण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ॥ ६५ ॥

यकृत्प्लीहोदराशोघ्नं कटुकं दीपनं परम् । तद्वन्मज्जा च विडम्बेदी वातश्लेष्मोदरापहः ॥ ६६ ॥

अथ शुक्लरक्तार्कौ (सफेद आक-लाल आक) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

श्वेतार्को गणरूपः स्वान्मन्दारो वसुकोऽपि च । श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स चालर्कः प्रतापसः ६७

रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णी विकीर्णः । रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथाऽऽस्फोटः प्रकीर्तितः ॥ ६८ ॥

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषघ्नान् । निहन्ति प्लीहगुल्मशोःश्लेष्मोदरशकृत्कुमान् ॥ ६९ ॥

अथ शुक्लरक्तार्कयोः पृष्णगुणानाह—

अलर्ककुसुमं वृष्यं लघु दोषनपाचनम् । अरोचकप्रसेकार्शः कासश्वासनिवारणम् ॥ ७० ॥

रक्ताकंपुष्पं मधुरं सनिकं कुष्ठक्रिमिघ्नं कफनाशनञ्च ।

अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं संपाहि गुल्मे द्रवयथौ हितं तत् ॥ ७१ ॥

अथार्कदुग्धगुणानाह—

क्षीरमर्कस्य तिकोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु । कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ ७२ ॥

अथ सेट्टण्डः (सेट्टण्ड, थूडर) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सेट्टण्डःसिहतुण्डःस्याद्ब्रूणी वज्रद्रुमोऽपि च । सुधा समन्तदुग्धा च स्तुक् स्त्रियां स्यात्स्तुहीगुडाश्च

सेट्टण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः । शूलामाष्टी लिकाऽऽस्मानकफगुल्मोदरानिलान् ॥ ७४ ॥

उन्मादमोहकुष्ठार्शोःशोथमेदोऽदमपाण्डुताः । धनशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥ ७५ ॥

अथ स्तुहीदुग्धगुणानाह—

उष्णवीर्यं स्तुहीक्षीरं स्निग्धञ्च कटुकं लघु । गुल्मिनां कुष्ठिनाञ्चापि तथैवोदरोगिणाम् ॥ ७६ ॥

द्विसप्तद्विरेकार्यं ये चान्ये दीर्घैरोगणः ॥ ७७ ॥

अथ सेहुण्डभेदः शानला ("शानला" अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा) तस्या नामानि गुणांश्चाह—
शानला ससला सारा विमला विदुली च सा । तथा विगदिता भूरिपेना चमकयेत्यपि ॥५८॥
शानला कटुका पाके वातला शीतला लघुः । तिक्ता शोथकफानाहृषितोदावर्त्तरक्षजिव् ॥५९॥
अथ कलिहारी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

कलिहारी तु हलिनी लांगला शक्रपुष्पाप । विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् ॥

कालहारी सारा कुष्ठशोफार्शोत्रणशूलाजिव् ॥ ६० ॥

सक्षारा श्लेष्मजित्त्वा कटुका तुवराऽपि च । तीक्ष्णोष्णा कुमिहलघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ६१
अथ श्वेतरक्तकरवीर, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लघुऽस्तथा ॥ ६२ ॥

करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् । ब्रणलाववहृन्नेत्रकापकुष्ठद्रणापहम् ॥ ६३ ॥

वीर्योष्णं क्लामकण्डूहन् भक्षितं विषवन्मत्सु ॥ ६४ ॥

अथ धत्तूरः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

धत्तूरधूर्त्तधुस्तूरा उल्मस्तः कनकाह्वयः । देवता कितवस्तूरी महामोही शिवप्रियः ॥ ६५ ॥

मातुलो मदनश्रीस्य फले मातुलपुत्रकः । धत्तूरो मदवर्णाश्रिवातकृञ्जवरकुष्ठनुत् ॥ ६६ ॥

कषायो मधुरस्तिको यूकांलक्ष्याविनाशकः । उष्णो गुरुर्नश्लेष्मकण्डूकृमिषिषापहः ॥ ६७ ॥

अथोटरूषः (अट्टा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

वासको वासिका वासा भिषङ्माता च तिहिका । लिङ्गालयो वाजिदन्ता स्यादाटलोटरूषकः ६८

भाटरूपो वृषस्तान्नः सिंहपणेश स स्मृतः । वासको वातहृत्सर्वथः कफश्लेष्माज्ज्वरघ्नः ॥ ६९ ॥

तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुशीतस्तुडतिहृत् । स्वासकासज्वरच्छदिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥ ९० ॥

अथ पर्पटः (पित्तपापवा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पर्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः । कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥ ९१ ॥

पर्पटो हन्ति पित्तान्नमृत्णाकफज्वरान् । संग्राहो शीतलस्तिको दाहस्तुद्रावलो लघुः ॥ ९२ ॥

अथ निम्बः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

निम्बः स्यात्पिचुमर्दश्च पिचुमन्दश्च तिक्तकः । अरिष्टः पारिभद्रश्च हिगुनियोल इत्यपि ॥ ९३ ॥

निम्बः शीतो लघुग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत् । अह्वयः श्रमतुट्कासज्वराक्विकृमिप्रणुत् ॥

ब्रणपित्तकफच्छदिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ॥ ९४ ॥

अथ निम्बस्य पत्रफलयोर्गुणानाह—

निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं क्लामपिक् विप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्वांरोचकुष्ठनुत् ॥ ९५ ॥

निम्बफलं रसे तिक्तं पाके तु कटुभेदनम् । स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठहन् गुल्मार्शःकृमिमेहनुत् ॥९६॥

अथ महानिम्बः (वकायन) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

महानिम्बः स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिकः । केशमुष्टिनिम्बकश्च कार्मुको जीव इत्यपि ९७

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिको ग्राही कषायकः ॥ ९८ ॥

कफपित्तभ्रमच्छदिकुष्ठह्लासरक्तजित् । प्रमेहव्यासगुल्मशौमूषिकविषनाशनः ॥ १९ ॥

अथ पारिभद्रः (फरिद्व) तस्य नामानि तद्वत्तस्य च गुणैश्चाह—

पारिभद्रो निम्बतर्कमन्दारः पारिजातकः । पारिभद्रोऽनिलबलेष्मशोधमेद्ः कृमिप्रणुत् ॥

तत्पत्रं पित्तरोगघ्नं कण्ठव्याधिविनाशनम् ॥ १०० ॥

अथ काञ्चनारः काञ्चनारक्त (कचनार) तयोर्नामानि तदुप्यस्य च गुणैश्चाह—

काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥ १०१ ॥

कोविदारश्च मरिक्कः कुहालो युगपत्रकः । कुण्डली सान्नगुणश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥१०२॥

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः बलेष्मपित्तनुत् । कृमिकुष्ठगुदुर्भ्रमगण्डमालान्नगापहः ॥१०३॥

कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् । रुक्षं संग्राहि पित्तास्त्रप्रदरक्षयकासनुत् ॥१०४॥

अथ शोभाञ्जनः (सहिजना) (श्यामः श्वेतो रक्तश्च) तन्नामानि तदगुणैश्चाह—

शोभाञ्जनः शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः । तद्वीजं श्वेतमरिचं मधुनिष्टुः स लोहितः ॥

शिशुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ॥ १०५ ॥

दीपनो रोचनो रुक्षः क्षारमित्तको विद्राहकृत् । संग्राही शुक्लो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः ॥१०६॥

चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिष्यथुक्लिमीन् । मेदोऽपचीविषलीहगुल्मगण्डव्रणान्दरेत् ॥१०७॥

श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्वाहकृत् । प्लीहानं विद्रधि हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् ॥

मधुशिशुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ॥ १०८ ॥

अथ शिशुवत्कलपत्रस्वरसगुणानाह—

शिशुवत्कलपत्राणां स्वरसः परमात्तिहत ॥ १०९ ॥

अथ शिशुबीजगुणानाह—

चक्षुष्यं शिशुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अदृष्यं कफवातघ्नं तन्मस्येन शिरोऽत्तिनुत् ११०

अथ श्वेतपुष्पा नीलपुष्पा चापराजिता (कोयल) तयोर्नामानि गुणैश्चाह—

आस्फोता गिरिकर्णौ स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता । अपराजिते कटू मध्ये शीते कण्ठ्ये सुहृदिदे १११

कुण्डमूत्रनिद्रोषामशोधनगविषापहे । कषाये कटुके पात्रे तिक्ते च स्मृतिबुद्धिदे ११२ ॥

अथ सिन्दुवारः मेउडी-सेन्दुवार इति च (सम्हालू-नीलसम्हालू) तयोर्नामानि गुणैश्चाह—

सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पो तु मिर्गुण्डो क्षेफाली सुवहा च सा ११३

सिन्दुकः स्मृतिदस्तित्तः कषायः कटुको लघुः । केरयो नेत्रहिता हन्ति शूलशोधाममाहृतान् ॥

कृमिकृष्टारचिकलेष्मज्वरान्नालाऽपितद्विधा ॥ ११४ ॥

अथ सिन्दुवारपत्रगुणानाह—

सिन्दुवारदलं जन्तुवातबलेष्महरं लघु ॥ ११५ ॥

अथ कुटजः (कुडा-कोरैया) तस्य नामगुणानाह—

कुटजः कृटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ११६ ॥

कालिङ्गः शक्रशाखी च मालेककापुष्प इत्यपि । इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरङ्गुमः ११७

कुटजः कटुको रुक्षा दीपनस्तुवरो हिमः । अर्शोऽतिसारपित्तास्त्रकफतृष्णाऽऽमकुष्ठनुत् ॥११८ ॥

अथ कण्टकरजवृनकरजी (करज-करजभेद) तयोर्नामानि गुणौश्चाह—

करजो वृक्तमालश्च करजश्चिचरविलसकः । घृतपूर्णकरजोऽन्यः प्रकीर्णः पूतिकोऽपि च ॥ ११९ ॥
स बीरः पूतिकरजः सोमदलकश्च स स्मृतः । करजः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो यो निक्षेपहृत् ॥
कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोऽग्रगण्डिकापहः ॥ १२० ॥

अथ करजान्नफलगुणानाह—

तत्पत्रं कफवातार्शोऽग्निशोधहरं परम् । भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ॥ १२१ ॥
तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शः क्षमिकुष्ठजित् । घृतपूर्णकरजोऽपि करजसदृशो गुणैः ॥ १२२ ॥

अथ करजी (अरारी) तस्या नामगुणानाह—

उद्वकीर्यस्त्वृथोऽन्यः बद्ध्यन्या हस्तिवाक्यो । मर्कटी वायवी चापि करजी करभक्षिका ॥ १२३ ॥
करजी स्तम्भनी तिष्ठा तुवरा कटुपाविनी । वीर्योष्णा वमिपित्ताहः क्षमिकुष्ठप्रमेहजित् ॥ १२४ ॥

अथ गुजा श्वेता रक्ता च तयोर्नामगुणानाह—

श्वेता गुजोचटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता । रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात्काकणन्ती च रक्तिका
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकबल्ली । गुजाद्वयस्तु केचयं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् १२६
मुलशोषश्रमशवासतृष्णासद्विनाशनम् । नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूं व्रणं हरेत् ॥ १२७ ॥
क्षुमीन्द्रलुसकुष्ठानि रक्ता च धवलाऽपि च ॥ १२८ ॥

अथ कपिकच्छूः (कौं) तस्या नामगुणानाह—

कापकच्छूरात्मगुसा वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी । जजडा कण्डूरा वृष्या तुःस्वर्शा प्रावृषायणी १२९
लाङ्गली मूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः । कपिकच्छूर्भर्गो वृष्या सधुरा हृदयो गुदः ॥
तिक्ता वातहरो बलया कफपित्ताग्नाशिनी ॥ १३० ॥

अथ तद्वीजगुणानाह—

सद्वीजं वातघ्नघ्नं स्मृतं वाजीकरं परम् ॥ १३१ ॥

अथ मांसरोहिणी, तस्या नामगुणानाह—

मांसरोहिण्यातरुहा वृत्ता चर्मकरी वशा । प्रहारबलकी विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
स्थान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥ १३२ ॥

अथ चिह्नकः “चिरह” इति लोके, तस्य नामगुणानाह—

चिह्नको वातनिर्हारः श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिहृत् । आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मस्यनिसूदनम् ॥ १३३ ॥

अथ टङ्करी, तस्या गुणानाह—

टङ्करी वापजित्तिका श्वेत्भग्नी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाहन्त्रीहिता पीठविसर्पिणाम् ॥ १३४ ॥

अथ वेतसः (वेत) तस्य नामगुणानाह—

वेतसो नरकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा । अश्रुष्यश्चावदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥ १३५ ॥
वेतसः शीतलो दाहशोथार्शोयोनिरुक्प्रणुत् । हन्ति वीसर्पकृच्छ्राक्षपित्ताग्निमरिकाफानिलात् १३६

अथ जलवेतसः, तस्य नामगुणानाह—

निकुञ्जकः परिध्याधो नादेधो जलवेतसः । जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृत्वातकोपनः ॥ १३७ ॥

अथेजलः (समुद्रफल शोष इति लोके) तस्य नामगुणानाह—

इजजलो हिजजलश्चापि निजुलश्चाम्बुजस्तथा । जलवेत्तसवद्वेधो हिजजलोऽर्थं विषापहः ॥ १३८ ॥

अथाङ्कोटः (अंकोल-देरा) तस्य नामगुणानाह—

अङ्कोटो दीर्घकीलः स्यादङ्कोलश्च निकोचकः । अङ्कोटकः कटुस्तीक्ष्णः स्निग्धोऽप्यनुवरो लघुः ॥ १३९ ॥
रेचनः कृमिशूलामशोकप्रहविषापहः । विसर्पकफवित्तान्मूषकाहिविषापहः ॥ १४० ॥

अथाङ्कोटकफलस्य गुणानाह—

तत्फलं शीतलं स्वादु हलेष्मघ्नं बर्धनं गुरु । बल्यं विरेचनं वातपित्तदाहक्षयास्त्रजित् ॥ १४१ ॥

अथ बालचतुष्टयम् (खिरैटी), तस्य नामगुणानाह—

बलावाक्यालिका वाक्या सैव वाक्यालकाऽपि च । महाबला पीतगुष्पा सहदेवी च सा स्मृता १४२
ततोऽन्याऽतिबला अरुच्यप्रोक्ता कङ्कतिका च सा । गांगेरुकी नागबला ऋषा ह्रस्वगवेषुका १४३
बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृतम् । स्निग्धं प्राह्वितमीरास्त्रपित्तान्मूषकाहनाशनम् ॥ १४४ ॥

* बरियारा, सहदेवी, ककहिया, गुलशकरी, इति बलाचतुष्टयम् ॥ १४४ ॥

बलामूलत्वचद्वचूर्णं पीतं लक्ष्मीरक्षकंम् । मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः ॥ १४५ ॥

हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमिनी । हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् ॥ १४६ ॥

अथ लक्ष्मणा, तस्या लक्ष्मणगुणानाह—

पुत्रकाकाररक्तासपविन्दुमिलीम्बितच्छदा ॥ १४७ ॥

लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत् । कथिता पुत्रदाऽन्यथं लक्ष्मणा मुनिपुङ्गवैः ॥ १४८ ॥

अथ स्वर्णवल्ली (सोनवेल), तस्या नामगुणानाह—

स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुःकाकवल्ली । स्वर्णवल्ली शिरःपीडां त्रिदोषान्हन्ति दुरधदा ॥ १४९ ॥

अथ कार्पासी (कपास) तस्या नामगुणानाह—

कार्पासी तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते । कार्पासकी लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी १५०

अथ तरुपत्रकीजयोर्गुणानाह—

तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकुन्मूत्रवर्द्धनम् । तत्कर्णपिडकानादप्यान्नाविनाशनम् ॥ १५१ ॥

तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ॥ १५२ ॥

अथ वंशः (वांस) तस्य नामगुणानाह—

वंशस्त्वक्सारकर्मास्त्वचिसारतृणध्वजाः । शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १५३ ॥

वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठान्नघ्नशोथजित् १५३

अथ वंशस्य करीरयवयोर्गुणानाह—

तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत्स्वादुर्विदाही वातपित्तलः ॥ १५५ ॥

तद्यवोस्तु सरा रूक्षाः कषायाः । कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः ॥ १५६ ॥

अथ नलाः (नरसल) तस्य नामगुणानाह—

नलः पोटगलः शूयमध्यश्च धमनस्तथा । नलस्तु मथुरस्तित्तः कषायः कफरक्तजित् ॥

उष्णो हृद्गस्तियोन्यत्तिदाहपित्तपिसर्पहृत् ॥ १५७ ॥

अथ भद्रमुञ्जः (रामशर—सरपत इति वा) मुञ्जश्च (नृञ्ज) तयोर्नामगुणानाह—

भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनद्वेषेक्षुषेष्टनः ॥ १९८ ॥

मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः । मुञ्जद्वयस्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥ १९९ ॥
दाहवृष्णा विसर्पाममूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् । दाषन्नयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥ १६० ॥

अथ काशः तस्य नामगुणानाह—

काशः काशेक्षुर्दृष्टिः स स्यादिक्षुरसस्तथा । इक्ष्वाकिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः १६१
काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः । मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहाक्षयपित्तजरो गजित् १६२

अथ गुन्द्रः (पटेर—गोदपटेर इति च) तस्य नामगुणानाह—

गुन्द्रः पटेरको रच्छः शृङ्गवेराभमूलकः । गुन्द्रः काषाया मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् ॥

स्तन्यशुक्ररजोमूत्रसोधनो मूत्रकृच्छ्रहृत् ॥ १६३ ॥

अथैरका (मोथी तृणविशेषः) तस्या नामगुणानाह—

परका गुन्द्रमूला च शिविर्गुन्द्रा शरीरति च । परका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी ॥

मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनो ॥ १६४ ॥

अथ कुशा (कुशा) लुरपत्रश्च (डाभ), तयोर्नामानि गुणाश्चाह—

कुशो दर्भस्तथा बहिः सूच्यमो यज्ञधूषणः । ततोऽप्यो दीघपत्रः स्यात्क्षुरपत्रस्तथैव च ॥ १६५ ॥
दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीवृष्णावस्तिरक्तप्रद्रास्रजित् ॥ १६६ ॥

अथ कत्तणम् (रोहित, सोधिआ इति च) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

कत्तणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा । भूतिकं ध्यामपौरञ्ज श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥ १६७ ॥
रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति । हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रगूलकासकफज्वरान् ॥ १६८ ॥

अथ भूतृणम् (शरबाण), तस्य नामगुणानाह—

गुणबीजं तु भूतिकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् । भूतृणं तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥ १६९ ॥
भूतृणं कटकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं सुखसोधनम् ॥ १७० ॥

अवृष्यं बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥ १७१ ॥

अथ नीलदूर्वा (हरी दूर्व) तस्या नामानि गुणाश्चाह—

नीलदूर्वा रुद्राऽनन्ता भार्गवीशतपर्विका । शष्पं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता ॥ १७२ ॥
नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत् । कफपित्तास्रवासर्पवृष्णादाहत्वगामयान् ॥ १७३ ॥

अथ श्वेतदूर्वा, तस्या नामानि गुणाश्चाह—

दूर्वा शुक्ला तु गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते । श्वेता दूर्वा कषाया स्यात्स्वाद्दी व्रण्या च जीवनीः ॥
तिक्ता हिमा पिसर्पास्रतृपित्तकफदाहहृत् ॥ १७४ ॥

अथ गण्डदूर्वा (गांढरदूर्व) तस्या नामगुणानाह—

गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः । गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः १७५
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनि । दाहवृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥ १७६ ॥

अथ वाराहीकन्दः (जीरविदारो-गेठी इति लोके) तस्य लक्षणानामगुणानाह—

वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिम गृष्टिसंज्ञकः ॥ १२७ ॥

वाराहीकन्द एवाच्यैश्चर्मकारालुको मतः । अनूपसन्भवे देशे वराह इव लोमवान् ॥ १२८ ॥
विदारो स्वातुकन्दा च सातुकाही सिता स्मृता । इक्षुमन्धाक्षीरवल्ली क्षीरशुद्धा पयस्विनी १२९
वाराहवदना गृष्टिवरेत्यपि कथ्यते । विदारो मधुरा स्निग्धा वृंहणी स्तन्यशुद्धा ॥ १३० ॥
शीता स्वर्वा मूत्रला च जीवनी दालवर्जदा । गुरुः पित्ताक्षपवनदाहान्हन्ति रसायनी ॥ १३१ ॥

अथ सुशोकीकन्दः तस्य लक्षणगुणानाह—

तालमूली तु विद्वद्भिर्मुशली परिक्वत्तिता । सुशोकी मधुरा वृष्यदा दीर्घोष्णा वृंहणी गुरुः ॥
तिका रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ १३२ ॥

अथ शतावरी महाशतावरी च, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

शतावरी बहुसुता भीरुनिन्दावरी वरी । नारायणी शतपदी शतवीर्या च दीवरी ॥ १३३ ॥
महाशतावरी चान्या शतमूलयूष्वर्कण्टिका । सहस्रवीर्या हेतुश्च रूपप्रोक्ता महोदरी ॥ १३४ ॥
शतावरी गुरुः शोता तिका स्वाद्वी रसायनी ।

मेधाऽग्निगुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मात्तिसारजित् ॥ १३५ ॥

शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्ताक्षशोथजिता महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी ॥ १३६ ॥
शीतवीर्या निहन्त्यशोमहणीनयनामयान् । तदङ्कुरच्छिदोषयो लघुरक्षःक्षयापहा ॥ १३७ ॥

अथाहवगन्धा तस्या नामगुणानाह—

गन्धान्ता वाजिनामादिरश्मगन्धा हयाह्वया । वराहकर्णी वरदा बल्दा कुष्ठगन्धिनी ॥ १३८ ॥
अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मशिवप्रशोयक्षयापहा । बल्या रसायनी तिका कषायोष्णाऽतिशुक्ला १३९
अथ पाठा (पाठ) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

याठाऽम्बहाऽम्बहृकी च प्राचीना पापचेलिका । एकाष्टीलारसा प्रोक्ता पाठिका वरतिकिका ॥ १४० ॥
याठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः । हन्ति शूलज्वरच्छर्दिक्फातीसारहृद्भ्रजः ॥
दाहकण्डूविषक्वासकृमिगुलमगरवगान् ॥ १४१ ॥

अथ श्वेता त्रिवृत् (निसोत- श्वेतपनिरर) तस्या नामगुणानाह—

श्वेता त्रिवृत्त्रिभण्डीस्यात् त्रिवृता त्रिगुटाऽपि च । सर्वाभ्रभूतिः सरला निकोत्रा रेषनीतिच १४२
श्वेता त्रिवृत्त्रेचनी स्यात्स्वादुगुणा समीरहत् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ १४३ ॥

अथ श्यामा त्रिवृत् (काली निशोत), तस्या नामानि गुणांश्चाह—

त्रिवृच्छ्यामाऽर्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका । मसूरविदला कली कैषिका काल्मेषिका १४४
श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणातीव विरेचनी । मूच्छादाहमदत्रान्तिक्फणोत्कर्षणकारिणी ॥ १४५ ॥

अथ लघुदन्ती वृहदन्ती च (परण्डवत्पत्रविटपा), तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

लघुदन्ती विशाल्या च स्यादुदुम्बरपण्यपि । तथैरण्डफला क्षौद्रा इयेनवण्टा शुणप्रिया ॥ १४६ ॥
वारहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः । द्रवन्ती सम्बरी चित्रा प्रत्यक्पण्यस्तुपथैपि १४७
उपचित्रा श्रुतश्रोणी न्यमोधी च तथा वृषा । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ॥ १४८ ॥

गुदाङ्कुरावजगुकाशैः कण्डूकुष्ठविदाहजुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् ॥२१९॥
अथ लघुदन्तीफलम् , तस्य गुणानाह—

कुष्ठदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः । शीतलं स्रष्टविण्मूत्रं गरशोथकफापहम् ॥ २०० ॥

अथ जयपालः (जमालगोटा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

जयपालो दन्तिबीजं विख्यातं तन्तिडीफलम् । जयपालो गुहः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः २०१

अथेन्द्रवारणी महेंद्रवारणी च (इन्द्रायण-बड़ी इन्द्रायण) तयोर्नामगुणानाह—

एन्द्रीन्द्रवारणी चित्रा गवाक्षी च गवादिनी । वारणी च पाराऽप्युक्ता सा विशाला महाफला ॥२०२॥

श्वेतपुष्पा मृदाक्षी च मृगैर्वाहर्षुगादनी । गवादिनीद्वयं तिक्तं पाके कटु सरं लघु ॥ २०३ ॥

वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ॥ २०४ ॥

घासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिभ्रणप्रणुत् । प्रमेहमूत्रगर्भाभगण्डोमयविषापहम् ॥ २०५ ॥

अथ नीली (लील) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

नीलो तु नीलिनी त्नी कालादोला च नीलिका । रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका

क्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च ला स्मृतः । नीलिनी रेचनी तिक्ता केवया मोहभ्रमापहा ॥

उष्णा हस्त्युदरहृद्वातरकफकानिलात् । आमवातमुदावर्त्तं मर्दं च विषमुद्धतम् ॥ २०६ ॥

अथ शरपुङ्खः (सरफोका) तस्य नामलक्षणगुणानाह—

शरपुङ्खः लीहशत्रुर्नीलीवृक्षाकृतश्च सः । शरपुङ्खो यकृतप्लीहगुल्ममगविषापहः ॥

तिक्तः कषायः कासास्रघासज्वरहरो लघुः ॥ २०९ ॥

अथ यवासो दुरालभा च (जवासा-धमासा) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभा दुरालम्बा लघुद्रान्ता च रोदिनी २१०

गान्धारी कच्छुराऽनरता कषया हरिविग्रहा । यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवहः शीतलो लघुः ॥

कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तास्रककुष्ठकालजित् । तुष्णाजिसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः ॥२११॥

यवासस्य गुणैस्तुत्था बुधैरुक्ता दुरालभा ॥ २१३ ॥

अथ मुण्डी महामुण्डी च तयोर्नामगुणानाह—

मुण्डी भिक्षरपि प्रोक्ता श्रावणी च तर्पाधना । श्रवणाद्वा मुण्डतिका तथा श्रवणशीर्षका २१४

महाश्रावणिकाऽन्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका । कदम्बपुष्पिका च स्याद्व्यथाऽतितपस्विनी ॥

मुण्डतिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः । मेघ्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यात्तंपाण्डुत् २१६

श्लेपदाक्षयपस्मारप्लीहमेदोगुदातिह्वत् । महामुण्डी च तक्षुत्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥२१७॥

अथापामार्गः (चिरचिदा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

अपामार्गस्तु शिखरी झषःश्लयो मयूरकः । मर्कटी दुर्गहा चापि किण्वी खरमञ्जरी ॥२१८॥

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनस्तिककः कटुः । पाचनो रोचनचूर्द्धिकफमेदोऽनिलापहः ॥

विहन्ति हृद्रजाध्मार्काः कण्डूशूलोदरापचीः ॥ २१९ ॥

अथ रक्तापामार्गः (लाल आंगा) तस्य नामगुणानाह—

रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्षपर्णो केशपर्णो कथिता कापविष्यली २२०

कषामागाऽरणो वातविष्टभी कफकुट्टिमः । रुक्षः पू' गुणैर्भूतः कथितो गुणवेदिभिः ॥२२१॥

अथामार्गफलगुणानाह—

अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च तुजैरम् । विष्टम्भि वातलं रुक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥२२२॥

अथ कोकिलाक्षः (तालमखाना) तस्य नामानि गुणैश्चाह—

कोकिलाक्षस्तु कोकेशुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । सिद्धु काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेषुबालिका ॥२२३॥

क्षुरकः शीतलो दृष्यः स्वादुरसः निचञ्चलस्तथा । तिक्तो वातामशोथाकमत्पणादृष्टयनिलाज्जित् ॥

अथस्थितंहारः (हडसंहारी) तस्य नामानि गुणैश्चाह—

ग्रन्थिमानस्थितंहारी वज्राक्षी वाऽस्थिशृङ्खला । अस्थिहंहरकः प्राक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक्ते

वटपणः सरः कृमिघ्नश्चतुर्नामत्रोऽक्षिरोगजित् । रुक्षः स्वादुर्लघुर्बुध्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः २२४

अथ तद्वटिकाया निर्माणविधिं गुणं चाह—

काण्डं त्वरिवरहितमस्थिशृङ्खलाया-माषाद्रिद्विद्वलमफण्युक्तं तद्वर्द्धम् ।

सम्पिष्टं सुतनु तनस्तिलस्य रौले-संपर्कं वटकमतीव वातहारि ॥ २२७ ॥

अथ कुमारी (धीकुमार) तस्या नामगुणानाह—

कुमारी गृहकन्या च कन्या वृत्तकुमारिका । कुमारी भेदिना शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी २२८

मधुरा हृदणी वलया कृष्णा वातविषप्रणुत् । गुल्मस्त्रीहृष्यहृष्टिकफज्वरहरो हरेत् ॥

ग्रन्थयद्भिद्रुधविसर्कोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥ २२९ ॥

अथ श्वेतपुनर्नवा, तस्या नामानि गुणैश्चाह—

पुनर्नवाश्वेतमूलाशोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायानुरसो पाण्डुघ्नीदीपनी परः ॥

शोफानिलगरश्लेष्महरी प्रघ्नोदरप्रणुत् ॥ २३० ॥

अथ रक्तपुष्पा पुनर्नवा, तस्या नामगुणानाह—

पुनर्नवाऽपरा रक्ता रक्तपुष्पा तिलाटिका । शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कठिलकः ॥२३१॥

पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुयाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मापत्ररक्तविनाशिनी ॥२३२॥

अथ गन्धप्रसारणी (पसरन) तस्या नामानि गुणैश्चाह—

प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी । सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटुम्भरा ॥ २३३ ॥

प्रसारणी गुरुर्बुध्याऽबलसन्धानकृत्सरा । वीथीष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥ २३४ ॥

अथ कृष्णशारिवा (करिआवात्ता) तस्या नामान्याह—

कृष्णा तु शारिवा इयामा गोपी गोपवधृश्च सा ॥ २३५ ॥

* इयं जम्बूवत्पत्रा लुगन्धा 'कलघटिका' ति प्रसिद्धा । गोपी-गोपस्य स्त्री पुंयोगानुकीप् २३५

अथ श्वेतशारिवा, तस्या नामान्याह—

धवलाशारिवा गोप गोपकन्या कृ. क्रोदरी।रफोता इयामा गोपवल्ली लताऽरफोता च चन्दना ॥

* इयमपि जम्बूवत् पत्रा दुग्धगर्भा जततिर्भवति । गोपा=गां पातीति गोपा, गोपकन्या । इयामापदेन कृष्णा श्वेताऽपि शारिवा कथ्यते, नाश्चतेन शारिवामात्रे शारिवापदस्य

प्रयुक्त्वात् । तद्यथा—

“सारिवायां निशि श्यामाश्यामौ च हरितासितौ” इति ॥ २३६ ॥

अथ सारिवाद्वयस्य गुणानाह—

सारिवा युगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुह्य । अग्निमान्द्यारविश्यासकासामविषनीशनम् ॥

दीपत्रयास्त्रप्रदरज्वरशीसारनाशनम् ॥ २३७ ॥

अथ शृङ्गारः (भौंगरा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

शृङ्गराजो शृङ्गरजो माकेवा शृङ्ग एव च । अङ्गारकः केशराजो शृङ्गारः केशरञ्जनः ॥ २३८ ॥

शृङ्गारः कटुकस्तीक्ष्णो रूक्षाणः कफवातनुत् ॥ २३९ ॥

केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् । दन्त्यां रसायनो घल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्तिनुत् २३०

अथ शणपुष्पी (पटसन) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शणपुष्पी स्मृता घण्टा शणपुष्पसमाकृतिः । शणपुष्पा वटुस्तित्का वामिनी कफपित्तजित् २४१

अथ त्रायमाया, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

बलभद्रा त्रायमाणा त्राधन्ती गिरिजाऽनुजा । त्रायन्ती तुवरा तित्का सरा पित्तकफापहा ।

ज्वरहृद्दोग्गुलमाशोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥ २४२ ॥

अथ मूर्वा (चुरनदार) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी कुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ॥ २४३ ॥

मूर्वा सरा गुह्यः स्वादुस्तित्का पित्तास्त्रमेहनुत् । त्रिदोषतृष्णाहृद्दोग्गुलकुष्ठज्वरपहा ॥ २४४ ॥

अथ काकमाची (मकोय) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

काकमाची ध्वांक्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा २४५

तित्का रसायनी शोथकुष्ठशीज्वरमेहजित् । कटुनेत्रहित्रा हिक्काच्छर्दिहृद्दोग्गनागिनी ॥ २४६ ॥

अथ काकनासा (कौआठोडी) तस्या नामगुणानाह—

काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ॥ २४७ ॥

काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी वामनी तित्का शोधाशोः क्षिप्रकुष्ठहृत् २४८

अथ काकजङ्घा “मसी”ति लोके, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

काकजङ्घा नदीकान्ता काकतित्का सुलोमशा । पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता २४९

काकजङ्घा हिमा तित्का कषायाकफपित्तजित् । निहन्ति ज्वरपित्तास्त्रज्वरकण्डूविषकिमीन् २५०

अथ नागपुष्पी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका । नागिनी रोचनीतित्का तोक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत् ॥

विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिकिमीन् ॥ २५१ ॥

अथ मेषशृङ्गी (मेढासिङ्गी), तस्या नामानि तत्फलस्य च गुणांश्चाह—

मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्क्यजशृङ्गिका । मेषशृङ्गी रसे तित्का वातला श्वासकासहृत् २५२

रूक्षा पाके कटुः पित्तत्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥ २५३ ॥

मेषशृङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् । दीपनं स्रंसनं कासकृमिन्नणविषापहम् ॥ २५४ ॥

अथ हंसपद्मी (हंसराज) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

हंसपद्मी हंसपद्मी कीटमता त्रिपादिका । हंसपद्मी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषत्रणान् ॥

विसर्पदाहार्तासारलूताभूना'ग्ररोहिणीः ॥ २५५ ॥

अथ सोमलता, तस्या नामगुणानाह—

सोमवल्ली सोमलता सोमक्षारी द्विजप्रिया । सोमवल्ली त्रिविधघनी कटुस्तिक्ता रसायनी २५६

अथाकाशवल्ली (अमरवेल) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

आकाशवल्ली तु बुधैः कथिताऽमरवल्लरी ॥ २५७ ॥

त्रवल्ली प्राहिणी तित्कापिच्छलाऽक्षयमयापहा । तुवराऽऽनकी हृद्या पित्तद्वेषमा मनाशिनो ॥

अथ पातालगर्हटी, तस्या नामगुणानाह—

छिल्लिहृण्टो महामूलः पातालगर्हडाह्वयः । छिल्लिहृण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनारहः ॥ २५९ ॥

अथ वन्दा, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

वन्दा वृक्षादनी वृक्षभक्षया वृक्षरहाऽपि च । वन्दाकः स्याद्विमस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे ॥

मङ्गलयः कफवातास्त्रभ्रोग्रणविषापहः ॥ २६० ॥

अथ वटपत्री, तस्या नामगुणानाह—

वटपत्री तु कथिता मोहिन्त्यैरावतीशुधैः । वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा ॥ २६१ ॥

अथ हङ्गुपत्री, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

हङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ॥ २६२ ॥

हङ्गुपत्री भवेद्बुध्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः । हृद्गतस्त्रिविधव्याध्याःक्षेपगुल्मनिहा २६३

अथ वंशपत्री, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा द्विङ्गुशिवाटिका । द्विङ्गुपत्रीगुगा विज्ञेयशपत्री च कीर्त्तिता ॥ २६४ ॥

अथ मत्स्याक्षी 'मछेली' इति लोके, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

मत्स्याक्षी बाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।

मत्स्याक्षी प्राहिणीशीता कुष्ठपित्तकफाक्षजिव् । लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाह्नौकटुविपाकिनी २६५

अथ सर्पाक्षी "सरहटी-गण्डनी" इति च, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

सर्पाक्षी स्यात्तु गण्डाली तथा नाडीकपालकः । ॥ २६६ ॥

सर्पाक्षी कटुका तित्का सोष्णा कृमिनिहन्तनी । वृश्चिकान्दुरसर्पाणां विषघ्नी ब्रशरोपिगी २६७

अथ शङ्खपुष्पी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शङ्खपुष्पी तु शङ्खाहा मङ्गलयकृमुमाऽपि च । शङ्खपुष्पी सरा मेघ्या वृष्या मानसरोगहृत् २६८

रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा । दोषापहमारभूताश्राकुष्ठक्रिमिविषप्रगुत् ॥ २६९ ॥

अथ अर्कपुष्पी, तस्या नामगुणानाह—

अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका । अर्कपुष्पी कृकिद्वेषममेहपित्तविकारजिव् ॥ २७० ॥

अथ लज्जालुः, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

लज्जालुः स्याच्छमीपत्रा समङ्गा जलकारिका । रक्तपादो नमस हारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥ २७१ ॥

लज्जालुः शीतला तित्ता कषाया कफपित्तजित् । रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् २७०

अथालम्बुवा (लज्जालुभेदः), तस्या नामगुणानाह—

अलम्बुवा खरत्वक् च तथा मेदोगला स्मृत्या । अलम्बुवा लघुःस्वाद्युःकृमिपित्तकफापहा ॥२७३॥

अथ दुषिका (दुद्धी), तस्या नामानि गुणांश्चाह—

दुषिका स्वादुपर्णी स्वातक्षीरा विशीरिणी तथा । दुषिकोष्णागुरु रक्षा वातलो गर्भकारिणी
स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टसृत्रमस्त्रापहा । स्वदुषिष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥२७५॥

अथ भूम्यामलकी (सुँहनामला) तस्या नामगुणानाह—

भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च । बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्या जटासपि च ॥ २७६ ॥
भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मथुरा हिमा । पिपासाकासपित्तास्त्रकफकण्डूक्षतापहा ॥ २७७ ॥

अथ ब्राह्मी ब्रह्ममाण्डूकी च, (वरन्मी-मण्डूकपर्णिनी च), तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

ब्राह्मी कपोतबद्धा च सोमवल्ली सरस्वती । मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी २७८
ब्राह्मी हिमा सरा तित्ता लघुमेध्या च शीलला । कषाया मथुरा स्वादुपाकाऽऽयुष्या रसायनी
स्वर्वा स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहाऽऽकासजित् । विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥ २८० ॥

अथ द्रोणा (गुमा) तस्या नामगुणानाह—

द्रोणा च द्रोणपुष्पी च फलेषुष्या च कीत्तिता । द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रक्षोष्णा वातपित्तकृत्
सतीक्ष्णलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी । कफामकामलाशोथस्तकषासजन्तुजित् ॥२८२॥

अथ सुवर्चला दुरदुर-द्वितीय दुरदुर तयोर्नामगुणानाह—

सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा बदरासपि च । सूर्यावर्त्ता रविप्रीताऽधरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥ २८३ ॥
सुवर्चला हिमा रक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः । अर्पितला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवातजित् ॥२८४॥
अन्यातिक्ता कषायोष्णा सरा रक्षा लघुः कटुः । निहन्ति कफपित्तास्त्रधासकासाश्चिज्वरान् ।

विरुफोटकुष्ठमेहास्त्रयोनिस्त्रकृमिपाण्डुताः ॥ २८५ ॥

अथ वन्ध्याककौटकी (वनककोडा) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

वन्ध्याककौटकी देवी कन्धा योगीश्वरीति च । नाशारिन्क्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥२८६॥
वन्ध्याककौटकी लघ्वी कफसुदु ब्रणशोधिनी । सर्पदंष्ट्रहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥२८७॥

अथ मार्कण्डिका (भूईखलसा), वरली भूमिप्रसरणशीला, तस्या नामगुणानाह—

मार्कण्डिका भूमिवल्ली मार्कण्डी मृदुरेचनी ॥ २८८ ॥

मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वधाधःकायशोधिनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी ॥२८९॥

अथ देवदाली पीतदेवदाली च (घघरबेल-सोनैआ) लखसावत्फलव्रततिः, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

देवदाली तु वेणी स्यात्कर्कटी च गरागरी । देवताडो वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥२९०॥

पीता परा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी । देवदाली रसे तित्ता कफार्शः शोफपाण्डुताः ।

नाशयेद्दामनी तीक्ष्णा क्षयहिकाकृमिज्वरान् ॥ २९१ ॥

अथ तरफलगुणानाह—

देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्म विनाशनम् । स्वसनं गुलमशुलघ्नमशोष्णं वातजित्परम् ॥२९२॥

अथ जलपिप्पली (पनिसगा) इति लोके, तस्या नामानि गुणाश्चाह—

जलपिप्पलयभिहिताशारदी शकुलादनी । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलात्यपिकीर्त्तिता २९३
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुभ्रला लघुः ॥ २९४ ॥

संग्राहिणी हिमा रक्षा रक्तदाहमृगापहा । कटुवाकरसा रुच्या कपाया बह्विबद्धिनी ॥ २९५ ॥

अथ गोजिह्वा (गोभी), तस्या नामानि गुणाश्चाह

गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्बिका खरपणिनी । गोजिह्वा चातला शीता ग्राहिणी कफपित्तघ्नत् २९६
हृद्या प्रमेहकालास्रमृगज्वरहरी लघुः । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकरसा रुच्यता ॥ २९७ ॥

अथ नागदमनी (नागदोन) तस्या नामगुणानाह—

विज्ञेया नागदमनी बलाभोदा विषापहा । नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेद्वहरीति च ॥ २९८ ॥

बलाभोदा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा मूत्रकृच्छ्रमृगान् रक्षो नाशयेत्काल्पदंभम् ॥२९९॥

सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी । जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥ ३०० ॥

अथ वीरतरुः (वरवेल) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

वेलन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः इदं तारुलिकाश्याविको द्वितनीलपुष्पः ।

स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमित्सूक्ष्मपत्रः स्यात्कण्टकी किञ्चलद्वेषात् एव वृक्षः ॥ ३०१ ॥

वेलन्तरो रसे पाके तिक्तस्तृष्णाकफापहः । मूत्राघाताश्मजिद् ग्रही योनिमूत्रानिलासिजिच्च ३०२

अथ छिकनी (नकछिकनी) तस्या नामगुणानाह—

छिकनी क्षवकृत्तीक्ष्णा छिकिका प्राणदुःखदा । छिकनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा बह्विपित्तकृत् ।

वातरक्तहरी कुष्ठक्रिमिवातकफापहा ॥ ३०३ ॥

अथ कुकुन्दरः (कुकुरवैदा) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

कुकुन्दरस्ताम्रचूडः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ॥ ३०४ ॥

कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः । तन्मूलमाद्रं निक्षिप्तं वदने सुखशोषहृत् ॥ ३०५ ॥

अथ सुदर्शना, तस्या नामगुणानाह—

सुदर्शनासोमबलवी चक्राह्वा मधुपर्णिका । सुदर्शना स्वादुहृष्णा कफशोफास्रवातजित् ॥३०६॥

अथालुकर्णी (मूसाकर्णी) तस्या नामानि गुणाश्चाह—

आखुकर्णी रवाखुपर्णी पर्णिका भृशरीभवा । आखुकर्णी वटुस्तिक्ता कपाया शीतला लघुः ।

विपाके कटुका मूत्रकफामघकृमिप्रणुत् ॥ ३०७ ॥

अथ मयूरशिखा (मोरशिखा) तस्या नामगुणानाह—

मयूराह्न शिखा प्रोक्ता सहस्रादिर्मधुच्छदा । नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मा तिसारजित् ३०८

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्री मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे पूर्वखण्डे वर्गप्रकरणे चतुर्थो

गुह्यच्योदिवर्गः समाप्तः ॥ ४ ॥



अथ पुष्पवर्गः पञ्चमः ॥ ५ ॥

तत्रादौ कमलम्, तस्य नामानि गुणैश्चाह—

वा पुंसि पद्मं नलिनमरद्भिन्दं महोत्पलम् । सहस्रत्रं कमलं शतपत्रं कुशोद्ययम् ॥ १ ॥
पङ्केहर्षं तामरसं सारलं सरसीरहम् । विसप्रसूनराजोवपुकराम्भारुहाणि च ॥ २ ॥
कमलं शीतलं वष्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णादाहास्रावस्फोटविषघ्नीसर्पनरशनम् ॥ ३ ॥

अथ नामोत्पत्त्यर्थं कमलभेदास्तद् गुणैश्चाह—

विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्यैषं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥ ४ ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्माद्द्वल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥ ५ ॥

अथ पद्मिनी, तस्या लक्षणनामगुणानाह—

मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्धादि च सास्मृता ॥ ६ ॥

*भादिशब्दाद्भलिनी कमलिनात्वादि ॥ ६ ॥

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा । पित्तासृक्कफनुद्रक्षा वातविष्टम्भकारिणी ॥ ७ ॥

अथ नवपत्रादि तस्य नामानि गुणैश्चाह—

संवर्तिका नवदलं बीजकोशस्तु कर्णिका । किञ्जलकः केशरः प्रोक्तो मकरन्दो रसः स्मृतः ॥ ८ ॥
पद्मनालं मृणालं स्यात्तथा विसमिति स्मृतम् ॥ ८ ॥

अथ संवर्तिका (नये पत्ते) तस्या गुणानाह—

संवर्तिका हिमा तित्ता कषाया दाहनुद्रप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुद्व्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ॥ ९ ॥

अथ कर्णिका, तस्या गुणानाह—

पद्मस्य कर्णिका तित्ता कषाया मधुरा हिमा । मुलवैशद्यकुल्लघ्वी तृष्णाऽन्नरुफपित्तनुत् ॥ १० ॥

अथ किञ्जलक (केशर), तस्य गुणानाह—

किञ्जलकः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः । कफपित्ततृषादाहरकाशोविषशोथजित् ॥ ११ ॥

अथ मृणालं शालूकञ्च, तयोर्गुणानाह—

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद् गुरु ॥ १२ ॥

दुर्जरं स्वादु पाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रुक्षं शालूकमपि तद्गुगम् ॥ १३ ॥

अथ स्थलकमलम्, तस्य नामगुणानाह—

पद्मचारिण्यतिचराऽन्यथा पद्मा च शारदा । प्रज्ञाऽनुष्णा कटुद्विचका कषाया कफवातजित् ॥

मूत्रकृच्छ्रादमशूलघ्नी द्वासकासविषापहा ॥ १४ ॥

अथ कुमुदम् “कमोदनी” इति लोके, तस्य नामानि गुणैश्चाह—

इवेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा । कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम् ॥ १५ ॥

अथ कुमुदिनी, तस्या नामगुणानाह—

कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च ॥ १६ ॥

तु मूलादिसर्वाङ्गरुक्ता समुदिता बुधैः । पद्मिन्या ये गुणाः प्रोक्ता कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः १७

अथ कलहारम्, तन्नामगुणानाह—

सौगन्धिकं तु कलहारं हृत्कलरकसन्ध्यकम् । कलहारं शीतलं प्राहिविष्टम्भि गुह रुक्षगम् ॥१८॥

अथ वारिपणीं शैवालञ्च (जलकुम्भी-सिवार) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

वारिपणीं कुम्भिका स्याद्धारिमूली खमूलिका । शैवालं जलनीली स्याच्छैवलं जलजञ्जतम् ॥१९॥

वारिपणीं हिमा तिका लडवी स्वाद्वीसराकटुः । दोषत्रयहरी रुक्षा भोगितज्वरशोषकृत् ॥

शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु । दिनार्धं दाहतृषापित्तरक्तज्वरहरं परम् ॥ २० ॥

अथ शतपत्री (सेवती गुलाब) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शतपत्री तद्व्युक्ता कणिका चारुकेशरा । महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पाऽतिमञ्जुला ॥२१॥

शतपत्री हिमा हृद्या प्राहिणो शुक्रला लघुः । दोषत्रयाञ्जिद्रुण्यं कट्वी तिका च पाचनी ॥२२॥

अथ वासन्ती (नेवारी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

नेपाली कथिता तज्जैः तसला नवमालिका । वासन्ती शीतला लडवी तिका दोषत्रयाञ्जित् २३

अथ वार्षिकी (बेला) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

श्रीपद्मी षट्पदानन्दा वार्षिकी मुक्तबन्धना ॥ २४ ॥

वार्षिकी शीतला लडवी तिका दोषत्रयापहा । कर्णाक्षिमुखरोगघ्नोत्तलं तद्गुणं स्मृतम् ॥२५॥

अथ मालती स्वर्णजाती च (जाई-पीलीजाई) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

जातीजाती च सुमना मालती राजपुत्रिका । चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका २६

जाजीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोऽक्षिमुखदन्तात्तिविषकुष्ठानिलाञ्जित् ॥२७॥

अथ यूथिका पीतयूथिका च (जूही-सुवर्ण जूही), तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

यूथिका गणिकाऽम्बुहा सा पीता हेमपुष्पिका । यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटु पाकरसं लघु ॥२८॥

मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । मृणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥ २९ ॥

अथ चम्पकः (चम्पा) तस्य नामगुणानाह—

चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः । एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥३०॥

चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः । विषांक्रमिहरः कृच्छ्रकफवाताक्षपित्तजित् ॥३१॥

अथ बकुलः 'मौलसिरी' इति लोके, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

बकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकन्तथा । बकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुपाकरसो गुहः ॥

कफापत्तविषश्चित्रकृमिदन्तगदापहः ॥ ३२ ॥

अथ बृहद्रकुलः (बड़ी मौलसिरी) तस्य नामगुणानाह—

शिवमल्ला पाशुपत एकाष्टीलो वको बसुः ॥ ३३ ॥

वकोऽनुष्णः कटुस्तिक्तः कफापत्तावषापहः । यानिशूलृषादाहकुष्ठशोथान्ननाशनः ॥ ३४ ॥

अथ कदम्बः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पा हर्लाप्रयः । कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुहः ॥

सरो विष्टम्भकृद्रक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः ॥ ३५ ॥

जथ कुञ्जकः (कृष्णः), तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कुञ्जको मद्भ्रतस्यो वृक्षगुणोऽतिकेशरः । महासह्यो कण्टकादयो नीलाऽलिकुलसंकुला ॥ ३६ ॥
कुञ्जकः सुवभिः स्वादुः कषयाचुरसः सरः । त्रिदोषघ्नस्तनो वृष्यः शीतहृत्ता च स स्मृतः ॥ ३७ ॥

अथ मल्लिका, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

मल्लिका मद्यन्ती च शीतभीरक्ष भूपदी ॥ ३८ ॥

मल्लिकोष्णालघुर्दुःखातिक्ता च कटुकाहरेत् । वातपित्तास्यदृग्ब्याधिकुष्ठासृचिविषत्रणान् ॥ ३९ ॥

अथ माधवी (वासन्ती) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च । अतिसुक्तो विमुक्तश्चाकामुको भ्रमरोत्सवः ॥

माधवी मथुरा शीता लघ्वी दोषत्रयारहा ॥ ४० ॥

अथ केतकः सुवर्णकेतकी च (केवडा पीला केवडा) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः । सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥ ४१ ॥

केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः । उष्णा तिक्रसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥ ४२ ॥

अथ किङ्किरानः (गौडादौ प्रसिद्धः) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतमद्भकः ॥ ४३ ॥

किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ । कफपित्तपिपासाऽस्तदाहशोषमिक्रिमीन् ॥ ४४ ॥

अथ कर्णिकारः 'पांगरा' इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कर्णिकारः परिष्वाधः पादपोत्पल इत्यपि । कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुहरः कोषणी लघुः ।

रञ्जनः सुखदः शोथदः षण्मालप्रगकुष्ठजित् ॥ ४५ ॥

अथाशोकः (ऋसोनि) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलहताम्रपल्लवः । कङ्कोलिः पिण्डपुत्रश्च मन्धपुष्पो नटस्तथा ॥ ४६ ॥

अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः । दोषापचीवृषादाहकुमिशोषविषान्नजित् ॥ ४७ ॥

अथान्लाटनः 'वाणपुष्प' इति गौडादौ प्रसिद्धः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

अम्लातोऽम्लाटनः प्रोक्तस्तथाऽम्लातक इत्यपि ॥ ४८ ॥

कुरण्टको वर्णपुष्पः स पृथोक्तो महासहः । अम्लाटनः कषायोष्णः स्निग्धः स्वादुश्च तिक्तकः ॥ ४९ ॥

अथ सैरेयकः (कटसैरैया) तस्य नामानि भेदान् गुणांश्चाह—

सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरैयः कटसारिका । सहाचः सहचरः स च भिन्नपिपिकथ्यते ॥ ५० ॥

कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्भक्ते कुरवकः स्मृतः । नीले बाणा द्वयोर्हृत्को दासी आर्त्तगलश्च सः ॥ ५१ ॥

सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिकोष्णो मथुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥ ५२ ॥

अथ कुन्दम्, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कुन्दं तु कथितं माधवं सदापुष्पञ्च तत्स्मृतम् । कुन्दं शीतं लघु बलेष्माशरोरुगिवषवित्तहत् ॥ ५३ ॥

अथ सुसुकुन्दः (नाम्नेव प्रसिद्धः) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सुसुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः । सुसुकुन्दः शिरः पीडापित्तान्नविषनाशनः ॥ ५४ ॥

अथ तिलकः (तिलाभपुष्पतिलकनाम्नैव प्रसिद्धः) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्पुष्पविद्युत्तपुष्पकः । तिलकः कटुकः पाके रसे चोष्णो रसायनः ॥

कफकुष्ठकिमीन्वस्त्विमुखदन्तगदान्दरेत् ॥ ६१ ॥

अथ बन्धुजीवः (गोजुनिया) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो मध्याह्निकोऽपि च । बन्धूकः कफकुष्ठप्राही वातरित्तहरो लघुः ॥ ६२ ॥

अथ जपापुष्पम् (गुडहर, अढौक) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

ओडूपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्यासास्त्रगतिता । जपालंप्राहिणी केदथा त्रिसन्ध्या कफवाताजत् ॥ ६३ ॥

अथ सिन्दूरी (सिन्दुरिया) तस्या नामानि गुण्यांश्चाह—

सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला । सिन्दूरी विपपित्तालक्षणावाग्निहरी हिमा ॥ ६४ ॥

अथ मुनिवृक्षः (अगस्तिया) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

अथागस्त्यो बङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ॥ ६५ ॥

अगस्तितः पित्तकफत्रिचातुधिकहरो हिमः । रूक्षो वातकरस्तित्तः प्रतिशयापनिवारणः ॥ ६६ ॥

अथ तुलसी शुक्ला कृष्णा च तयोर्नामगुणानाह—

तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवतुङ्गुभिः ॥ ६७ ॥

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तहृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्राक्षवार रक्तफवातजित् ।

शुद्धा कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ॥ ६८ ॥

अथ मरुबकः (मरुवा) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

मारुतोऽसौ मरुबको मरुमहरापि स्मृतः । फणी फणिजकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥ ६९ ॥

मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः ॥ ६४ ॥

वृश्चिकादिविषरत्नेन वातकुष्ठक्रिमिप्रणत । कटुपाकसो रूचप्रसिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥ ७० ॥

अथ दमनकः (दवना) तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः । गन्धोत्कटो ब्रह्मत्रयो विनीतः कल्पप्रकः ॥ ६६ ॥

दमनस्तुवरस्तित्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणाद् विषकुष्ठालक्षकण्डूत्रिदोषजित् ॥ ६७ ॥

अथ बर्बरी (बनतुलसी) तस्या भेदसिद्धिर्नामानि गुण्यांश्चाह—

बर्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका । पर्णाशस्तत्र हृषणे तु कटिलककुठेरकौ ॥ ६८ ॥

तत्र शुक्लेऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः । बर्बरीप्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च ॥ ६९ ॥

तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातालक्षकण्डूक्रिमिदिषापहम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे पञ्चमः

पुष्पादिवर्गः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ वटादिवर्गः षष्ठः ६ ।

त्रादावो वटः, तस्य नामानि गुण्यांश्चाह—

वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः रक्तन्धजो ध्रुवः । क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥ १ ॥

वटः शीतो गुरुग्रीही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहृदनः कषायो योनिदोषहृत् ॥ २ ॥

अथ पिप्पलः (पीपल) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

बोधिदुः पिप्पलोऽस्यस्थश्चलपत्रो गजाशनः । पिप्पलोदुर्जरः शीतः पित्तहलेष्मव्रणाक्षजित् ।
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः ॥ ३ ॥

अथ पिप्पलभेदः 'गजदण्डसहोरा' इति लोके, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पारीषोऽन्यः पलाशश्च कपित्तः कमण्डलुः । गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनसुपाश्वकौ ॥ ४ ॥
पारीषो दुर्जरः स्निग्धः कृमिशुक्रकफप्रदः । फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायस्वादुमज्जकः ॥ ५ ॥

अथ नन्दीवृक्षः (वैलिया पीपरा) तस्य नामगुणानाह—

नन्दीवृक्षोऽस्यस्थभेदः प्ररोही गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतसः क्षीरो च स्याद् वनस्पतिः ॥ ६ ॥
नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः । कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफाक्षजित् ॥ ७ ॥

अथोदुम्बरः (गुलर) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥ ८ ॥

उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफाक्षजित् । मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥ ९ ॥

अथ काकोदुम्बरीका (कटूमर) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

काकोदुम्बरिका फलगुर्मलयूजघनेफला । मलयूः स्तम्भकृत्तिका शीतला तुवरा जयेत् ॥

कफपित्तव्रणस्त्रिकुष्ठपाण्डुवर्षाकामलाः ॥ १० ॥

अथ प्लक्षः (पाखर) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

प्लक्षो जटी पर्करी च पकंटी च स्त्रियामर्ष ॥ ११ ॥

प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रणयोनिगदापहः । दाहपित्तकफाहृदनः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥ १२ ॥

अथ शिरीषः (सिरस) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

शिरीषो भण्डिलो भण्डो भण्डीरश्च कपीतनः । शुक्रपुष्पः शुक्रतरुमृदुपुष्पः शुक्रप्रियः ॥ १३ ॥

शिरीषो मधुरोऽनुष्णोऽस्तकश्च तुवरो लघुः । दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः ॥ १४ ॥

अथ नीरिवृक्षपञ्चकं त्वक्पञ्चकश्च, तयोर्लेक्षणं तत्पत्रस्य च गुणांश्चाह—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादापाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चकम्लम् ॥ १५ ॥

* केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं, वेतसं परेसं परे वा वदन्तीति विशेषः ॥ १६ ॥

क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्यो योर्वरो गजपापहाः । रूक्षाः कषाया मेदाघ्ना विसर्पामयनाशनाः ॥ १६ ॥

शोथपित्तकफाहृन्नाः स्तन्या भग्नास्थिभोजकाः । त्वक्पञ्चकं हिंसं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ १७ ॥

तेषां पत्रं हिंसं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु । विष्टम्भाध्मानजित्त्तः कषायं लघु लेखनम् ॥ १८ ॥

अथ शालः (साखू) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

शालस्तु सर्जकाश्वाश्वकर्णकाः शस्यशम्बरः । अश्वकर्णः कषायः स्याद् व्रणस्वदकफक्रिमीन् ।

घ्नानावद्रधिबाधियेयोनिकर्णगदान् हरेत् ॥ १९ ॥

अथ शालभेदः (सर्जकः) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सर्जकोऽन्योऽजकणः स्याच्छालो मरिचपत्रकः ॥ २० ॥

अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायाष्णो व्यपोहति । कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान् ॥२१॥

अथ शल्लकी (शलई) तस्या नामानि गुण्यांश्वाह—

शल्लकी गजभक्ष्या च सुबद्धा सुरभी रसा । महेक्षणा कुन्दुस्की वल्लकी च बहुस्रवा ॥ २२ ॥

शल्लको तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिहृत्सुदीरिता ॥ २३ ॥

अथ शिशपा (शीस्म) तस्या नामानि गुण्यांश्वाह—

शिशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारः च सा गुरुः । कपिला सैव मुनिभिर्मल्लगर्भेति कीर्तिता २४

शिशपा कटुका तिक्ता कषाया शोषहारिणी । उष्णवीर्या हरेन्मेदःकुष्ठशिवत्रयमिक्मिन् ।

वस्तिद्वयगदाहाह्वलासान् गर्भपातिनी ॥ २५ ॥

अथ ककुभः (कोह) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

ककुभोऽर्जुननामालयो नदीसर्जश्चकीर्तितः । इन्द्रवृर्वारवृक्षश्च वीरश्च धवळः स्मृतः ॥ २६ ॥

ककुभः शीतलो हृद्यः क्षतक्षयविषाजित् । मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत् ॥ २७ ॥

अथालनः (विजयसार) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

धीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि । बन्धुकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥ २८ ॥

धीजकः कुष्ठवीसर्पश्चिन्नमेहगुदकिर्मीन् । हन्ति श्लेष्माज्वरपित्तञ्च त्वच्यः केरयो रसायनः ॥ २९ ॥

अथ खदिरः, तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । शण्टकी बालपत्रश्च बहुशाल्यश्च यक्षिण्यः ॥ ३० ॥

खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ॥ ३१ ॥

तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहक्षरव्रणान् । श्वित्रगोथामपित्ताक्षपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥ ३२ ॥

अथ इवेतखदिरः (पपरिया कथा) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

खदिरः इवेतसारोऽन्यः कदरः सोमवलकलः । कदरो विगदो वण्यो मुखरोगकफाजित् ॥ ३३ ॥

अथेरिमेदः (दुर्गन्ध खैर) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

हरिमेदो विखदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः । हरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाजित् ॥

हन्ति कण्डूविषरलेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान् ॥ ३४ ॥

अथरोहितकः (रोहेडा) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः । रोहितकः ग्लोहवाती हृद्यो रक्तप्रसादनः ॥ ३५ ॥

अथ बम्बूलः (बबूर) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

बम्बूलः किङ्किरातः स्यात्किङ्किरातः सपीतकः ॥ ३६ ॥

स एव कथितस्तज्जैरामाष्टपदमोदिनी । बम्बूलः कफजुद् प्राही कुष्ठक्रिमिविषापहः ॥ ३७ ॥

अथारिष्टकः (रीठा) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

अरिष्टकस्तु मङ्गलयः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः । रक्तबीजः पीतकेनः केमिलो गर्भपातनः ॥

अरिष्टकश्चिदोषघ्नो ग्रहजिद् गर्भपातनः ॥ ३८ ॥

अथ पुत्रजीवः (पितौजिया) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

पुत्रजीवो गर्भकरो यष्टीपुष्पोऽर्थसाधकः ॥ ३९ ॥

पुत्रजीवो गुहर्षणो गर्भदः बलेष्मवातहृत् । खट्वम्रमलो रक्षो हिमः स्वार्दुः पटुः कटुः ॥४०॥

अथ भृजुदः (विज्ञोद) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

हृजुदोऽङ्गारवृक्षश्च रित्तकस्तपसद्रुमः । हृजुदः कुष्ठभूतादिप्रहलणनिचक्रिमीन् ॥

हस्त्युष्णः चित्रशूलमनस्तिक्तकः कटुपाकवान् ॥ ४१ ॥

अथ जिङ्गिनी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

जिङ्गिनी जिङ्गिनी जिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी ॥ ४२ ॥

जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कषाया यानिशोधिनी । कटुका ढ्रणहद्रोगवातातीसारहृत् पटुः ॥४३॥

अथ तमालः, तस्य गुणानाह—

तमालः शालवद्द्रव्यो दाहद्विस्फोटहृत् पुनः ॥ ४४ ॥

अथ तूषी, तस्य नामगुणानाह—

तूषी तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुटेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥ ४५ ॥

तूषी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमा वृष्या ऋणकुष्ठान्निपत्तजिव् ॥४६॥

अथ भूर्जपत्रः (भोजपत्र) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

भूर्जपत्रः स्मृतौ भूर्जश्चर्मो बहलवल्कलः । भूर्जा भूतप्रहश्लेष्मकर्णरुक्पित्तरक्तजिव् ॥

कषायो राक्षसदनश्च मेदोविषहरः परः ॥ ४७ ॥

अथ पलाशः (ढाक) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पलाशः किशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः । क्षारश्रेष्ठो वातरोषो ब्रह्मवृक्षः लम्बिहरः ॥ ४८ ॥

पलाशो दांपनी वृष्यः सरोष्णो ढ्रणगुल्मजिव् । भद्रसन्धानकटुर्दाकप्रहृण्यर्शः श्चिमीन् हरेत् ॥४९॥

कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजिव् ॥

अथ तरुष्पफलयोगुणानाह—

तरुष्पं स्वार्दु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥ ५० ॥

वातलं कफपित्तान्नाहृच्छजिद्व ग्राहि वातलम् । तद्दाहशमकं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥ ५१ ॥

फलं लघूष्णं मेहाशोः कृमिवातकफापहम् । विपाके कटुकं रक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥ ५२ ॥

अथ शालमलिः (सेमर) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

शालमलिस्तु भवेन्मोचापिच्छिला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाख्या चतूलनी ॥५३॥

शालमलीशीतलास्वाद्नी रसे पाके रसायनी । श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणीरक्तपित्तजिव् ॥५४॥

अथ मोचरसः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

निर्यासः शालमलेः पिच्छा शालमलोवैष्टकोऽपि च । मोचान्नावो मोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि ५५

मोचान्नावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः । प्रवाहिकाऽतिसाराशमकफपित्तान्नादाहलुत् ॥५६॥

अथ कूटशालमलिः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

कूटशालमलिः प्रोक्तो रोचनः कूटशालमलिः । कूटशालमलिकस्तिक्तः कटुकः कफनातनुत् ५७

मेथुष्णः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः । भूतानाहविवन्धाम्नेदःशूलकफापहः ॥ ५८ ॥

अथ धनुः (धी) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

धवो धवो नान्दुत्तः स्थिरो गौरी धुरन्धरः । धवः शानः प्रमेहार्थः पाण्डुरित्तकपाहः ।
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक ॥ १९ ॥

अथ धन्वङ्गः (धामिन) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

धन्वङ्गस्तु धनुर्वक्षो गोत्रवृक्षः मृतेजनः ॥ २० ॥

अथ वरुणः कफपित्तान्न-कालहृत्तुवरो लघुः । हृद्गो बलकृद्वृक्षः सन्धिकृद् वगरोपणः ॥ २१ ॥

अथ करीरः, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

करीरः क्रकरीपत्रो ग्रन्थलो मरुभूरुहः । करीरः कटुकस्मितकः स्पष्टुपगोभेदुतः स्मृतः ।
दुर्गन्धकफवातोमगरशोथवणप्रणुत् ॥ २२ ॥

अथ शाखोटः (सहारा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः । शाखोटो रक्तपित्तादौवातश्लेष्मादिसारजित् ॥ २३ ॥

अथ वदन्ती (वरना) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

वदन्ती वदन्ती खेटुस्मितकशाकः कुमारकः । वरुणः पित्तलो भेदी बह्वेष्मकृच्छ्राबलमारुतान् ॥ २४ ॥

सिद्धमित्त गुल्मवातालक्ष्मीश्लेष्मोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्मितकः कटुको रुक्षको लघुः ॥ २५ ॥

अथ कटुमी, तस्या नामानि गुणांश्चाह—

कटुमी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटुभरः । कटुमी तु प्रमेहार्थोनाडोमगविपक्विलीन् ॥ २६ ॥

हृत्पुष्पा कफकुष्ठश्री कटु रुक्षा च कीर्तितः । तत्फलं तुवरं हेयं विद्येयात्कफशुक्रशुत् ॥ २७ ॥

अथ मोक्ष (मोक्षावृत्त) पलाशवत्पर्वतवृक्षः तस्य नामानि गुणांश्चाह—

माक्षस्तु मोक्षकोऽपि स्याद् गोलाढो गोलिहस्तथा । क्षारश्लेष्मः क्षारवृक्षो द्विविधः बह्वेष्मवृष्णकः ॥

मोक्षकः कटुकस्मितको ग्राह्युष्णः कफवातहृत् । विपमेदो गुल्मकण्ड्वस्तिदककुमिशुकनुत् ॥ २८ ॥

अथ जलशिरीषिका (जलसिरिम्—टिटिन-ढाढोन इति च) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शिरीषिका टिण्टिनिका दुर्वेलाऽम्बुशिरीषिका । त्रिदोषविपक्वुष्टार्णहरी वारिशरीषिका ॥ २९ ॥

अथ शमी (छोरकरा) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

शमी शकनुफला कुङ्गा केशहन्त्रा शिवाफला । मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः तस्यारः साऽल्पिका स्मृता ॥

शमो तिका कटुः शोधाकषया रेचनी लघुः । कफकाशमभ्रमश्यासकुष्ठार्शः कुमिजित्स्मृता ॥ ३० ॥

अथ सप्तपर्णः (छतिवन-सर्वाणा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सप्तपर्णी विशालवृक् शारदो विषमच्छदः ॥ ३१ ॥

सप्तपर्णी व्रणश्लेष्मवातकुष्ठालजन्तुजित् । दीपकः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥ ३२ ॥

अथ त्रिनिशः (तिरिच्छ) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

त्रिनिशः स्वन्दनो नेमी रथद्रवञ्जुलस्तथा । त्रिनिशः श्लेष्मपित्ताश्लमेदः कुष्ठप्रमेहजित् ॥

तुवरः क्षिप्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकुमिप्रणुत् ॥ ३३ ॥

अथ भूमिसहः (सागोन) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

भूमिसहो द्वारदाखर्वंदाह खरच्छदः । भूमिसहस्तु शिबिरो रक्तपित्तप्रसादनः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमिश्रलटकतनयश्रीपिश्रभाबविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे षष्ठो वटादिवर्गः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं आज्ञादिफलवर्गः ७ ।

तत्रादावाग्निः (आम्र) तस्य नामगानाह—

आम्रकृत्तो रसात्तश्च सहकारोऽस्ति सौरभः । कामाङ्गो मधुवृत्तश्च आम्रकम्पुः पिकवल्बुनः ॥ १ ॥
अथाम्रपुष्पगुणानाह—

आम्रपुष्पमतीक्षारककपित्तप्रनेहहृत् । अम्लगुणद्विहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि कालकम् ॥ २ ॥

अथाम्रात्रफलम् (अम्रिया) तस्य गुणानाह—

आमं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् । तरुणं तु तदस्यम्लं रुक्षं दोषत्रयात्कृत् ॥ ३ ॥

अथ शुक्राम्रात्रफलम् (अम्रचूर) तस्य लक्षणगुणानाह—

आम्रमालं त्वच्चाहीनमातपेऽस्ति विक्षोषितम् । अम्लं स्वातु कषायं कथाद्भेदुर्लं कफघातजित् ॥ ४ ॥

अथ पक्वात्रफलम् (पका आम्र) तस्य गुणानाह—

पक्वं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् । गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥

कषायालुर्लं वह्निद्वंषमनुकृतिवर्द्धनम् ॥ ५ ॥

अथ वृक्षपक्वात्रफलगुणानाह—

तदेष वृक्षसम्पक्वं गुरु वातहरं परम् । मधुराम्लरसं किञ्चिद्भवेत्पित्तप्रकोपणम् ॥ ६ ॥

अथ कुत्रिमपक्वात्रफलगुणानाह—

आम्रं कुत्रिमपक्वञ्च तद्भवेत्पित्तनाशनम् । रसकषायान्मलस्य हीनकृत् साधुशक्तं विशेषतः ॥ ७ ॥
उषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु । शीतलं शीघ्रपाकि स्नाह्वात्पित्तहरं खण्डम् ॥ ८ ॥

अथ गालिताम्रसगुणानाह—

तद्रसो गालितो बलयो गुरुवातहरः सरः । अदृष्यस्तर्पणोऽतीव हृंहणः कफवर्द्धनः ॥ ९ ॥

अथाम्रखण्डगुणानाह—

तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च । मधुरं हृंहणं बलयं शीतलं वातनाशनम् ॥ १० ॥

अथ दुग्धयुक्ताम्रगुणानाह—

वातपित्तहरं रुच्यं हृंहणं बलवर्द्धनम् । वृष्यं वर्णकरं स्वातु दुग्धाच्चं गुरु शीतलम् ॥ ११ ॥

अथात्रातियोगः (आम्र बहुत खाना) तस्य दोषानाह—

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।

आम्राति योगो नयनामयं वा करोति तस्मादति तानि नोद्यात् ॥ १२ ॥

एतदम्लान्नविषयं मधुराम्लपरं न तु । मधुरस्य परं नेत्रहितं त्वाद्या गुणा यतः ॥ १३ ॥

अथात्रातियोगजदोषनिवृत्त्युपायमाह—

शुण्डम्भसोऽनुपानं स्नादाक्राणामतिभक्षणे । जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह लौबकलेन च ॥ १४ ॥

अथात्रावर्तः (अमावट) तस्य लक्षणं गुणाश्चाह—

पक्षस्य सहकारस्य पटे विस्तारतो रसः । धर्मशुष्को मुहुर्वत्त आम्रावर्त इति स्मृतः ॥ १५ ॥

आम्रावर्तस्तुषाकडिदावातपित्तहरः सरः । रुच्यः सूर्योश्चभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥ १६ ॥

अथात्रबीजम् (कोशलीया) तस्य गुणानाह —

आत्रबीजे कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम् । ईषदम्लञ्च मधुरं तथा छदयदाहनुत् ॥ १७ ॥

अथात्रनवपल्लवः, तस्य गुणानाह—

आत्रस्य पल्लवो रुच्यः कफपित्तविनाशनः ॥ १८ ॥

अथात्रातकः (अन्वाडा) तन्नामानि तत्प्रकाशकफलगुणांश्चाह—

सात्रातकः पीतनश्च मर्कटात्रः करीतनः । आत्रातमम्लं वातघ्नं गुरुष्णं रुचिकृतसरम् ॥ १९ ॥

पक्कन्तु तुवरं स्वादु रसे पाके हिमं लघुतम् । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विट्त्रिमं वृंहणम् ॥

गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयाह्नित् ॥ २० ॥

अथ राजात्रः (कलमी आम) तन्नामानि तत्प्रकृतस्य गुणांश्चाह—

राजात्रघ्नं क आत्रातः कामाह्नो राजपुत्रकः ॥ २१ ॥

राजात्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु । प्राहि रुक्षं त्रिबन्धाघ्नमवातकृत्कफवित्तनुत् ॥ २२ ॥

अथ कोशात्रः (कोशम्भ आम) तस्य नामानि तत्प्रकृतस्य च गुणांश्चाह—

कोशात्र उक्तः क्षुद्रात्रः कृमिवृक्षः सुकोशकः । कोशात्रः कुष्ठशोथाल्पित्तव्रगकफपहः ॥ २३ ॥

तत्फलं प्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तघ्नम् । पक्कन्तु दीपनं रुच्यं लघुष्णं कफवातनुत् ॥ २४ ॥

अथ पनसः (कटहर) तन्नामानि तत्प्रकाशकफलगुणांश्चाह—

पनसः कण्टकिकफलः पल्लोऽतिवृहत्फलः । पनसं शीतलं पकं स्निग्धं पित्तानि कापहम् ॥ २५ ॥

तर्पणं वृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् । बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतव्रगान् ॥ २६ ॥

आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु । दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविषह्ननम् ॥ २७ ॥

अथ पनसबीजगुणाह—

पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च । गुरुणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥ २८ ॥

अथ पनसमलजगुणानाह—

मज्जा पनसो वृष्यो वातवित्तकफापहः । विशेषात्पनसो बर्ज्या गुलिमभिर्मन्दबद्धिभिः ॥ २९ ॥

अथ लकुचः (बड़हर) तन्नामानि तत्प्रकाशकफलगुणांश्चाह—

लकुचः क्षुद्रपनसो लिङ्गुवो डाहुरित्यपि । आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्या ॥ ३० ॥

मधुरञ्च तथाऽम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत् । शुक्राग्निनाशनं वाऽपि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥ ३१ ॥

सुपकं तच्च मधुरमम्लं चानिलवित्तहत् । कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥ ३२ ॥

अथ कदली (केला) तन्नामानि तत्प्रकाशकफलगुणांश्चाह—

कदली वारणा मोचाऽम्बुसारांऽशुमती फला । मोचा फलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफकृद् गुरु ३३

स्निग्धं पित्तालनृदाहक्षतक्षय समीरजित् । पकं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च बृंहणम् ॥

क्षुत्पुष्णानेत्रगदहन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् ॥ ३४ ॥

अथ कदलीभेदान् गुणनिर्देशपूर्वकमाह—

माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।

उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम् ॥ ३५ ॥

अथ विमिष्टम् (कचरिया, फूट) तन्नामानि पक्वापक्वतत्फलगुणांश्चाह—

विमिष्टं धेनुदुग्धं च तथा गोरक्षककडी ॥ ३६ ॥

विमिष्टं तदुग्धं लक्ष्मं गुरु पित्तकफापहम् । असुष्णं प्राहि विष्टस्मिन् पृथक् त्वणल पित्तलम् ॥३७॥

अथ नारिकेलः (नारियल) तन्नामानि तत्फलनामधारणगुणांश्चाह—

नारिकेलो दृढफलो लाङ्गलो हृत्सर्वापकः । तुङ्गः सक्नमफलश्चैव तृणराजः सदाफलः ॥ ३८ ॥

नारिकेलफलं शीतं तुजूरं वस्तिमोथनम् । विष्टस्मिन् वृंहणं बल्यं वातपित्तासदाहनुत् ॥३९॥

अथ कोमलजीर्णतत्फलयोगुणानाह—

विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।

तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टस्मिन् मृतं भिषग्विभः ॥ ४० ॥

अथ नारिकेलजलगुणानाह—

तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुद्धलं लघु । पिपासापित्तज्वरनाहु वस्तिशुद्धिकरं परम् ॥४१॥

अथ नारिकेलादीनां शिरोगुणानाह—

नारिकेलस्य तालस्य खजूरस्य शिरालि तु । कषायस्निग्धमधुशुब्रंहणानि गुणानि च ॥ ४२ ॥

अथ कालिन्धम् (तरबूज) तन्नामानि पक्वापक्वतत्फलगुणांश्चाह—

कालिन्धं दृग्गदीर्जं कषायस्कालिङ्गश्च सुवर्चुलम् । कालिन्दं प्राहि दृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ।

पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ ४३ ॥

अथ खर्वजम् (खर्वजा) तन्नामानि तत्फलगुणांश्चाह—

दशांगुलं तु खर्वजं कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥ ४४ ॥

खर्वजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिवरं गुरु । दिनग्धं स्वादुत्तरं शीतं वृष्यं पित्ताजिलापहम् ॥४५॥

तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाजयत् । रक्तपित्तकरं तप्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥ ४६ ॥

अथ त्रपुसम् (खीरा, बालमखीरा) तस्य नामानि पक्वापक्वतत्फलनामधारणगुणांश्चाह—

त्रपुसं कण्टकिकलं सुधावासः सुशीतलम् । त्रपुसं लघु नीलञ्च नवं तृट्कमदाहजित् ॥ ४७ ॥

स्वादु रिचतापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात्पित्तलं कफवातनुत् ॥

तद्वीजं मूत्रलं शीतं रुक्षं पित्तासृक्कृच्छ्रजित् ॥ ४८ ॥

अथ गुवाकः (छोटी सुपारो) तन्नामानि तत्फलनामधारणगुणांश्चाह—

घोरष्टः पूगी पूगश्च गुवाकः क्रमुहोऽस्य तु । फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्गेण च तदीरितम् ॥ ४९ ॥

पूगं गुरुहिमं रुक्षं कषायं कफपित्तजित् । मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्य नाशनम् ॥ ५० ॥

अथार्द्रस्विन्नं तत्फलगुणानाह—

आर्द्रं तद् गुर्वभिष्यन्दि बहिष्टष्टिहरं स्मृतम् । स्विन्नं दावन्नयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥५१॥

अथ तालः (ताड) तन्नामानि तत् पक्वफलमज्जगुणांश्चाह—

तालस्तु लेख्यपत्रः स्यात्तृणराजो महोन्नतः ॥ ५२ ॥

पक्वं ताडफलं पित्तरक्तश्लेष्मविबर्द्धनम् । तुजूरं बहुमूत्रञ्च तन्दाऽभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ ५३ ॥

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चमदकरो लघुः । श्लेष्मला वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः ॥५४॥

अथ तालरसः (ताडी) नवीनस्य प्राचीनस्य च तस्य नामानि गुणाश्चाह—

तालजं तक्षणं तोयमतीव मदङ्गमसम् । अमलीभूतं तथा तु स्यात्पित्तद्रावणोद्धृत् ॥ १९ ॥

अथ विलवः (वेल) तन्नामानि तद्वालकलनामगुणाश्चाह—

विलवः शाण्डिल्यशैल्यो मातृश्रीफलावपि । बालं विलवफलं विलवकर्कशे विलववेनिका ॥

प्राहिणी कफनातामगूलक्ष्मी विलवपेपिका ॥ २३ ॥

अथ पक्वम्—

बालं विलवफलं प्राहि दीपनं पाचनं कटु । कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहृत् ॥ १७ ॥

अथ पक्वमन्तगुणानाह—

पक्वं गुरु त्रिदोषं स्याद् दुर्जरं पूतिमारुतम् । विहाहि विष्टम्भकरं मधुरं बहिमान्यकृत् ॥ २८ ॥

अथ पक्वपेक्षया बालस्य विलवफलस्य गुणाधिक्यमाह—

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ॥ २९ ॥

विलवाद्व्यञ्ज त्वेवमाम्ब तद्धि गुणाधिकम् । प्राक्षाण्डवशिवाऽऽदीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥

अथ अपिस्थः (कैथ) तन्नामानि तत्पक्वापकफलगुणाश्चाह—

कपित्थस्तु द्विस्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः । कर्पाप्रयो द्विधकलस्तथा दन्तशोऽपि च ११

कपिस्थमानं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् । पक्वं गुरु त्वाहिककाशमनं वातपित्तजित् ॥

स्यादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं प्राहि तुर्जरम् ॥ ३० ॥

अथ नाङ्गः (नारङ्गो) तन्नामानि मधुरान्ननारङ्गयोर्गुणाश्चाह—

नारङ्गो नागारङ्गः स्यात्त्वक्कुसुमन्धो सुहृप्रियः ॥ ३३ ॥

नारङ्गो मधुरान्नः स्याद्रोचनो वातनाशनः । अपरं त्वम्लमत्युष्णं तुर्जरं वातहृत् क्षरम् ॥ ३४ ॥

अथ तिन्दुकः (तैदू) तन्नामानि पक्वापकफलगुणाश्चाह—

तिन्दुकः स्फुजकः कालकन्धश्चासतकारकः । स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु ॥

पक्वं पित्तप्रमहास्रवलेष्मटनं मधुरं गुरु ॥ ३९ ॥

अथ कुपीलुः, यस्य फलं (कुचिला) इति लोके “मधुरतैदुआ” इति च, तन्नामानि तत्फलगुणाश्चाह—

तिन्दुका यस्तु कथितो जलदो दीवंपत्रकः ॥ ३६ ॥

कुपीलुः कुलकः कार्कातन्दुकः काकपीलुकः । काकेन्दुविषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः ॥ ३७ ॥

कुपालु शीतलं तिक्तं वातलं मदङ्गलघु । परं व्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम् ॥ ३८ ॥

अथ राजजम्बूः (बडी जामून) तन्नामानि तरफलगुणाश्चाह—

फलेन्द्रा कथिता नन्दो राजजम्बूमहाफला । तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥

राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥ ३९ ॥

अथ जलजम्बुका (छोटी जामुन, नदी जामुन) तस्या नामानि गुणाश्चाह—

झुङ्जम्बूः सुक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका । जम्बू संग्राहिणा रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित् ॥ ७० ॥

अथ बदरी (वैर) तस्या नामान्याह—

पुंसि स्त्रियाञ्च ककन्धूवदरी कोलात्म्यपि ॥ ७१ ॥

केनिलं कुन्तलं शोण्टा क्षौवीरं वदं महत् । अजप्रियाः कृहा कोली विवमोभयकण्टका ॥७२॥

तत्र वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणांश्चाह—

पञ्चमलां तुमहुरं क्षौवीरं वदं महत् । क्षौवीरं बलवं शीतं भेदनं गुरु झुकलम् ॥ ७३ ॥

बृंहणं पित्तदाहात्क्षयशुष्कानिवारणम् । क्षौवीरं लघु सन्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥ ७४ ॥

कोलस्तु वदरं प्राहि रुच्यसुष्णञ्च वातहृत् । कफपित्तकरं चापि गुरु खारकमोरितम् ॥ ७५ ॥

कर्दमधूः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरिभिः । अमलं स्यात्क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥ ७६ ॥

स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु तुष्णाकृमाञ्जित् ७७

अथ प्राचीनामलकम् (पानी आंवला) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

प्राचीनामलकं लोके पानीयामलकं स्मृतम् । प्राचीनामलकं दोषश्रयजिज्ज्वरवाति च ॥७८॥

अथ लवली (हरफारेवडी) तस्या नामानि तत्फलगुणांश्चाह—

सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कामलवलकला ॥ ७९ ॥

लवलीफलमशारीःकफपित्तहरं गुरु । विनादं रोचनं रुक्षं स्वादुम्लं तुवरं रसे ॥ ८० ॥

अथ करमर्दः—करमर्दिका च (करौदा—करौदी) तयोर्नामानि पकापकतत्फलगुणांश्चाह—

करमर्दः सुषेणः स्यादङ्गुष्णरसकलसत्था । तस्माल्लघुफला या तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥८१॥

करमर्दद्वयं त्वाममलकं गुरु तुषाहरम् । उष्णं रुचिकरं प्राक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥

तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ॥ ८२ ॥

अथ प्रियालः (चिरौजी) तस्य नामानि तत्फलस्य च गुणांश्चाह—

प्रियालस्तु खरस्कन्धशारो बहुलदलकलः । राजादनस्तापसेष्टः सल्लङ्घुर्धनुसुष्टः ॥ ८३ ॥

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं महत्पित्तदाहज्वरतृषाऽपहम् ॥ ८४ ॥

अथ तन्मञ्जगुणानाह—

प्रियालमञ्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामबर्द्धनः ८५

अथ राजादनः (खिरनी) तस्य नामानि तत्फलगुणांश्चाह—

राजादनः फलाध्यक्षो राजन्या क्षीरिकाऽपि च ॥ ८६ ॥

क्षीरकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूच्छाम्भ्रान्तिक्षयदोषत्रयाञ्जित् ॥८७

अथ विकङ्कतः (कण्टाई) तस्य नामानि तत्पक्वफलगुणांश्चाह—

विकङ्कतः सुवावृक्षो यन्थिलः स्वादुकण्टकः । स प्व यज्ञवृक्षश्च कण्टको व्याघ्रपादपि ॥

विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥ ८८ ॥

अथ पद्माक्षम् (कमलगट्टा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

पद्मबीजं तु पद्माक्षं गोलोढ्यं पद्मककटी । पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ॥ ८९ ॥

विष्टम्भि वृष्यं रुक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफवातकरं बल्यं प्राहि पित्तास्रदाहनुत् ॥९०॥

अथ मखानम् (मखाना) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

मखानं पद्मबीजाभं पानीयफल्मितपयि । मखानं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥९१॥

अथ शृङ्गाटकम् (सिवाडा) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि ॥ ९२ ॥

शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । प्राद्विशुक्कानिच्छरुपेणमयं पितामहाहनुत् ॥९३॥

अथ कैरविणीफलम् (भेंट) तस्य नामानि गुण्यांश्वाह—

डकं कुमुदबीजन्तु बुधैः कैरविणीफलम् । भवेत्कुमुदबीजं स्वादु इक्षं हिमं गुरु ॥ ९४ ॥

अथ मधुकः (महुआ, वनमहुआ) तस्य नामानि तत्पुष्पफलगुण्यांश्वाह—

मधुको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुज्वरः । बान्धप्रस्थो मधुष्टो लो जलजेऽत्र मधुलकः ॥ ९५ ॥

मधुपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् । बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ ९६ ॥

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति तृणसञ्जराहृद्यसञ्जरायाम् ॥९७॥

अथ परुषकम् (फालता) तस्य नामानि तत्पत्रापकत्रगुण्यांश्वाह—

परुषकं तु परुषमल्पासियं च परापरम् । परुषकं कषायाम्लमार्मं पित्तकरं लघु ॥ ९८ ॥

तत्फलं मधुरं पाकं शीतं विष्टम्भि बृंहणम् । हृद्यन्तु पित्तदाहाजन्त्रक्षयसमीरहृत् ॥ ९९ ॥

अथ तूनः (तहदून) तस्य नामानि तत्पत्रापकत्रगुण्यांश्वाह—

तूनस्तूलश्च पुगश्च क्रमुको ब्रह्मदारु च । तूनं पकं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिच्छापहम् ॥

तदेवामं गुरु सरमम्लोष्णं रक्तपित्तकुह् ॥ १०० ॥

अथ दाडिमः (चनार) तस्य नामानि तत्फलभेदांश्वाह—

दाडिमः करको दन्तबीजो लाहिनपुष्पकः । तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वादुम्लं कषयाम्लकम् १०१

अथ तत्फलभेदानां गुणानाह—

उत्तु स्वादु त्रिशोषणं तुड्दाहज्वरनाशनम् । हृत्कण्ठमु वगन्धवनं तर्पणं शुक्लं लघु ॥१०२॥

कषायानुरसं प्राडि स्निग्धं मेधावलावहम् ॥ १०३ ॥

स्वादुम्लं शीपनं रक्ष्यं किञ्चित्पित्तकरं लघु । अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥१०४॥

अथ बहुवारः (सिमोवा) तस्य नामानि तत्पत्रापकत्रस्य च गुण्यांश्वाह—

बहुवारस्तु शीतः स्यत्सुहालो बहुवारकः । शूलः श्वेत्समातकश्चापि त्रिचिह्नो भूयवृक्षकः १०५

बहुवारो विपललोद्वगवीर्यकुट्टयुत् । मधुरस्तु वरचितकः केश्यश्च कफपित्तहृत् ॥ १०६ ॥

करुमामन्तु विष्टम्भि लक्षं पित्तकफाक्रजित् । तत्पकं मधुरं जिग्धं श्वेत्समलं शीतलं गुरु १०७

अथ कतकाः (निर्मला) तस्य नामानि तत्फलगुण्यांश्वाह—

पयःप्रसादी कतकः कतकं तत्फलं च तत् । कतकस्य फले लघुं जलनिर्मला करम् ॥

वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥ १०८ ॥

अथ द्राक्षा (दाक्ष) तस्या नामानि तत्पत्रापकत्रस्य तद्भेदानां च गुण्यांश्वाह—

द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरलाऽपि च । मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥

द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । स्वादुपाकरसा स्वर्वातुवराऽष्टमूत्रविट् ॥११०॥

कोष्ठामरुतकुद् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा ॥ १११ ॥

हन्ति तृणाज्वरसाऽवातवाताजकामलाः । कृच्छ्राजपित्तसंमोहदाहशोषमदात्पयान् ॥११२॥

आमाः सत्वगुणागुणैश्चैव लक्षणं पित्तकृतम् । वृष्यास्याद्गोस्तनी द्राक्षागुणी च कफपित्तकृतम्
* गोस्तनी 'सुन्द्या' इति लोके ॥ ११३ ॥

अर्बीजाः स्यात्स्वतपरागोस्तनी सहस्रागुणैः । द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साऽऽला इत्येवमाह पित्तकृतम्

द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशा कर्मदिका ॥ ११४ ॥

* अर्बीजा = ईषद्वीजा 'किसीमस', इति लोके । पर्वतजा 'पहाडी' इति लोके । कर्म-
दिका 'करोदी' इति लोके ॥ ११ ॥

अथ सुद्रखजूरी-पिण्डखजूरी-छोहारा च, तासां नामानि गुणांश्चाह-

सूमिखजूरीका स्वाद्वं दुरागोहा मृत्च्छदा । तथा स्कन्धफला काकककंठी स्वादुमस्तका ११५
पिण्डखजूरीका त्वन्या सा देशे पाश्चिमे भवेत् । खजूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादाहागता ॥ ११६ ॥
जायते पाश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते : खजूरीत्रितय क्षीतं मधुरं रसपाकयाः ॥ ११७ ॥
स्निग्धं हार्दिकं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्मुक्कदम् ॥ ११८ ॥
कोष्ठमास्तहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिलारक्षुत्तृणा कासहवास निवारकम् ॥ ११९ ॥
मदमूर्च्छामरुतिपित्तमद्योद्भूतगदान्तहृद्यम् । अहतीभ्यां गुणैरक्षपा स्वल्पखजूरीका स्मृता ॥ १२० ॥

अथ खजूरीतरुतोगुणानाह-

खजूरीतरुतोयं तु मर्दापत्तकं भवेत् । वातश्लेष्महं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ १२१ ॥

अथ पिण्डखजूरीभेदः (सुलेमानी खजूर) तस्य नामगुणानाह-

सुलेमानी तु मृदुला दलहीनफला च सा । सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदा हृमूर्च्छांऽल्पपित्तहृत् ॥ १२२ ॥

अथ वातादः (वादाम) तस्य नामानि सन्मज्जश्च गुणांश्चाह-

वातादा वातद्वैरीस्यान्नेत्रोपफलस्तथा । वातादउष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद् गुरु ॥ १२३ ॥

वातादरुजा मधुरो वृष्यः पित्ता नलाऽहृत् । स्निग्धोष्णः कफकृन्नेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥ १२४ ॥

अथ सेवम्, तस्य नामगुणानाह-

मुष्टिप्रमाणं बदरं सेवं सिवित्तिकाफलम् ॥ १२५ ॥

सेवं समीरितघ्नं वृष्यं कफहृद् गुरु । रसे पाके च मधुरं शिशिर् च्विचुक्रकृत् ॥ १२६ ॥

अथामृतफलम् (यद् बदरसान-काविल प्रभृतिषु दैर्घ्ये "नाशपाती" ति नाम्ना प्रसिद्धम्)

तस्य गुणानाह-

अमृतफलं लघु वृष्यं-सुस्वाद् अग्निहरेहोषान् । देशेषु सुद्रवानी-बहुलं तल्लभ्यते लोकैः ॥ १२७ ॥

अथ पीलुः । तस्य नामानि तत्फलगुणांश्चाह-

पीलुगुण्डफलः हंसी तथा शीतफलोऽपि च । पीलुबलेऽसमीरघ्नं पित्तघ्नं भेदि गुल्मजुत् ।

स्वादु तिक्तञ्च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषहृत् ॥ १२८ ॥

अथाकोटः (अखरोट) तस्य नामगुणानाह-

पीलुः क्षौद्रभवोऽक्षोटः कर्पराक्षश्च कीर्तितः । अक्षो-कोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् ॥ १२९ ॥

अथ बीजपूरः (बीजोरा) तस्य नामानि तत्फलगुणांश्चाह-

बीजपूरो मातुलह्वो रुचकः फलपूरकः । बीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु ॥ १३० ॥

रक्तपित्तहरं कण्ठाजिह्वाहृद्यहोथनम् । खालकालाहृदिवं हृद्यं तुष्णाहरं स्मृतम् ॥ १३१ ॥

अथ मधुककी (बोजीरामेद, चकोतर) तस्या नामगुणानाह—

बीजपुराऽपरः प्राक्तो मधुरो मधुर्कटी ॥ १३२ ॥

मधुककैटिका स्वाद्वी राचना शीतला गुरुः । रक्तपित्तक्षयदासकालान्दिकान्जनापहा ॥ १३३ ॥

अथ जम्बीरहृद्यम्, तस्य नामानि तरफलगुणांश्चाह—

स्याजम्बीरोदन्तशठो जम्भजम्बीरजम्भलाः । जम्बीरमुष्णगुर्वमलं वातघ्नेष्वमविषमधुत् ॥ १३४ ॥

गूलकासकफोत्फेदकण्ठविमृषणाऽऽमनोर्षजतः । आरुच्यैश्चस्महृत्पीडावक्षिमास्थकिमीनहरत् ॥

स्वल्पजम्बीरिका तद्वन्तुष्णाच्छाश्चिन्तांशुः ॥ १३५ ॥

अथ निम्बुकम् (कामजी नींबू) तस्य नामगुणानाह—

निम्बूः स्त्री निम्बुकण्ठीवे निम्बुकमपि स्त्रीवितम् । निम्बुकममलं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु ॥ १३६ ॥

कर्मरञ्ज—

निम्बुक कृमिलनुहनाशन-तीक्ष्णममलमुदग्रहापहृत् ।

वातापतकफगूलने हितं-कण्ठनष्टरुचिरोचनं परम् ॥ १३७ ॥

श्रीदोषवह्निक्षयवातरोग-निपीडितानां विषविह्वलानाम् ।

मन्दागले बह्वगुहं प्रदं-विदूषिकायां सुतयो वदन्ति ॥ १३८ ॥

अथ मिष्टानिम्बूफलम् (मोठा नींबू) तस्य गुणानाह—

मिष्टानिम्बूफलं स्वादु गुरु मास्त्रपित्तमुत् ॥ १३९ ॥

शररोगविषध्वंसि कफोत्फेदशि च रक्तहृत् । शोषारुचित्प्राच्छाद्द्वरं बलघ्नञ्च बह्वणम् ॥ १४० ॥

अथ कर्मरञ्जम् (कर्मरञ्ज) तस्य नामगुणानाह—

कर्मरङ्गं क्षिरालं च बृहदमलं रजाशरम् । कर्मरङ्गं हिमं प्राह स्वोदमलं कफवातहृत् ॥ १४१ ॥

अथ अम्लिका (इमली) तस्या नामानि तरफापकफलगुणांश्चाह—

अम्लिका तुम्बिकाऽऽम्ली च तुम्बिका दन्तशठाऽपि च ।

स्रक्ला च चञ्चिका चिलवा तित्तित्ठीका च तित्तिडी ॥ १४२ ॥

अम्लिकाऽऽम्ली गुरुवातहरापित्तकफानहृत् । पक्वा तु दीपनी रक्षा सरोष्णा कफवातमुत् ॥ १४३ ॥

अथान्तवेतसः (अन्तवेत) तस्य नामानि तरफलगुणांश्चाह—

स्यादम्लवेतसश्चुर्कं शतवेधि सहस्रमुत् । अम्लवेतसमम्लमलं मेदुर्नलघु दीपनम् ॥ १४४ ॥

हृद्दोगशूलगुलमघ्नं पित्तलं लोमहर्षणम् । रुक्षं विष्णुशुद्धापघ्नं प्लीहोदावक्षनाशनम् ॥ १४५ ॥

हिक्काऽऽनाहारुचिश्वासकालाजीर्णविमिप्रमुत् । कफवातामयध्वंसि च्छागमांसद्रवत्वहृत् । च

चणकाम्लगुणं ज्ञेयं लोहसूचीद्रवत्वहृत् ॥ १४६ ॥

अथ वृक्षाम्लकम् (विशाम्बल, कोकम) तस्य नामानि तरफवापक्वफलगुणांश्चाह—

वृक्षाम्लं तित्तिडीकञ्च चुर्कस्यादम्लवृक्षकम् । वृक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् १४७

पक्वन्तु गुरु संप्राह कटुकं तुवरं लघु ॥ १४८ ॥

अम्बोपगो रोचर्नं क्लृप्तं दीपनं कफघातकृत् । तृष्णाऽर्शाग्रहणीगुल्मगुल्महृद्गोमज्जन्तुजित् ॥१४९॥

अथ चतुरमूलं पञ्चामूलं च तयोर्लक्षणमाह—

अम्बुमेतस्यदृष्ट्यामूलद्वयजतबीरनिम्बुकौः । चतुरमूलं हि पञ्चामूलं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥ १५० ॥

अथ परिभाषामाह—

फलं परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् । बिलवादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्वि गुणाधिकम् ॥

फलं तु सरलं यस्तथाद् गुणवत्तदुदाहृतम् ॥ १५१ ॥

माक्षाबिल्वक्रिवाऽऽदीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निदिशेत् १५२

फलं हिमाग्निदुवातभ्यालक्रीटादिद्विषितम् । अकालजं क्लृप्तमीजं पाकातीतं न भक्षयेत् ॥१५३॥

* पाकातीतं = पाकमतिक्रम्य स्थितम् ॥ १५३ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे सप्तमं आञ्जादिफलवर्गःसमाप्तः ॥७॥

अथाष्टमो धात्यादिबर्णापरनामको धातूपधातुरसो-

परस्परलोपरलविषोपविषवर्गः ॥ ८ ॥

तत्र धातूनां लक्षणानि गुणोश्चाह । तत्रादौ धातुसंख्यामाह—

स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यसदमेव च । सीसं लौहञ्च ससैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥ १ ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह—

वलीपलितखालित्यकादयोऽवलयजराभयान् । निवार्यं देहं दधति वृणं सद्भातवो भवतः ॥ २ ॥

तत्रादौ सुवर्णस्योत्पत्तिं नामान्याह—

पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणांजितात्मनाम् । पत्नीबिलोक्य लावण्यलक्ष्मीःसम्पन्नयौवनाः ॥३॥

* मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः । वसिष्ठरचेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः ॥३॥

कन्दर्पदर्वविश्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्भ्रातृपुष्टे रेतस्तच्छ्रेयसाभगात् ॥ ४ ॥

कृत्रिमञ्चापि भवति तद्व्रसेन्द्रस्य वेधतः । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥ ५ ॥

तपनीयं च गाङ्गं कलयौतं च काञ्चनम् । चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्पासवरं च तत् ॥६॥

जाम्बूनर्दं जातरूपं महारजतमित्यपि ॥ ७ ॥

अथोत्तमसुवर्णलक्षणमाह—

दाहे रक्तं सितं छेदे निषेके कुङ्कुमप्रभम् । तारं शुलबोज्जितं जिग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥८॥

* सद्=उत्तमम् ॥ ८ ॥

अथ निकृष्टसुवर्णलक्षणमाह—

तच्छवेतं कटिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम् ॥९॥

* दलं = "जोश" इति लोके । स्फुटं = यद्दनाहृतं स्फुटति ॥ ९ ॥

अथ सम्यङ्मारितसुवर्णगुणानाह—

सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादुऽपच्छिलम् १०

पवित्रं कृहणं नेत्र्यं मेधात्मृतिभतिप्रदम् । हृद्यनालुकरं कान्तिवारिविशुद्धिस्थिरत्वकृत् ॥
त्रिषट्शयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥ ११ ॥

अथात्म्यङ् मारितसुवर्णदोषानाह—

बलं सर्वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान् पोषयतीह काये ।
असौख्यकृत्वापि सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्ज कुर्वीत् ॥ १२ ॥

असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युं च तद्धन्याद्यत्तत्ततः १३

अथ रूप्यम् , तस्योत्पत्तिमाह—

त्रिपुरस्य वधार्थाय निनिमेषैर्विलोचनैः । निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥ १४ ॥
अग्निस्तत्कालमपत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् । ततो रुद्रः समभवद् वैश्वानरहृत् ज्वलन् ॥ १५ ॥
द्वितीयादपत्तन्नादश्रुविन्दुस्तु वामकात् । तस्माद्जतसुत्पन्नसुकर्मसु बोजयेत् ॥ १६ ॥

अथ कृत्रिमरूप्योत्पत्तिमाह—

कृत्रिमं च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः ॥ १७ ॥

अथ रूप्यनामान्याह—

रूप्यं तु रजसं तारं चन्द्रकान्ति सितप्रभम् ॥ १८ ॥

अथोक्तमाथमथोक्तयोर्लक्षणान्याह—

गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे लेदं वनक्षनम् । वर्णीर्यं वन्द्यवस्त्रदण्डं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
कठिनं कृत्रिमं रुक्षं रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नैष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ १९ ॥

अथ सम्यङ् मारितरूप्यगुणानाह—

रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वासवितजित् ।
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ॥ २० ॥

अथात्म्यङ्मारितरूप्यदोषानाह—

तारं शरीरस्थ करोति तापं विष्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।

वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च शुष्नि महागदोपोषयति ह्यशुद्धम् ॥ २१ ॥

अथ ताम्रम् , तस्योत्पत्तिमाह—

शुक्रं यत्कान्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात्तार्त्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविद्मः ॥ २२ ॥

अथ ताम्रनामान्याह—

ताम्रमौदुम्बरं शुल्बसुदुम्बरमपि समृत्तम् । रविप्रियं स्लेच्छसुखं सूर्यप्रायनामकम् ॥ २३ ॥

अथोक्तमताम्रलक्षणान्याह—

जपाङ्गुलुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु वनक्षनम् । लौहनागयुतज्वलेत् ताम्रं नारण्यं प्रकास्यते ॥ २४ ॥

अथावमताम्रलक्षणान्याह—

कुष्णं रुक्षमतिस्त्वण्यं श्वेतञ्चापि घनासहम् । लौहनागयुतज्वलेत् शुल्बं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥

अथ सम्यङ् मारितताम्रगुणानाह—

ताम्रं प्रषायं मधुरं च तित्कमम्लं च पाके कटु सारकं च ।

पित्तापहं श्लेष्महर्त्रं च शीतं तद्रोपणं स्याद्द्वयु लेखनञ्च ॥ २६ ॥

पाण्डुरशार्ङ्गवरकुङ्कुमाशसालक्षयान् पीनमममलपित्तम् ।

शोथं कृमि ग्लान्मपाकरोति प्राहुः परे बृहण्यसल्पमेतम् ॥ २७ ॥

अथासम्बद्धं मारिततात्रस्य दोषाटकमाह—

एको दोषो विषे तात्रो त्वसम्बद्धमारितेऽष्टते । दाहः स्वदोऽस्त्विसूच्यो क्लेदो रेको वमिश्रंमः
* रेकः = विरेकः ॥ २८ ॥

अथ रङ्गम् (रांगा) तस्य नामानि भेदांश्चाह—

रङ्गं वज्रं अपु प्रोक्तं तथा पिक्वशमित्यपि । क्षुरकं मिश्रकं चापि द्विपिधं वज्रमुच्यते ॥ २९ ॥

उत्तमं क्षुरकं तन्न मिश्रकं त्ववरं मतम् ॥ ३० ॥

अथ सम्बद्धं मारितरङ्गगुणानाह—

रङ्गं लघु सरं रक्षुत्पुर्णं मेहकफक्रिमोन् । निहन्ति पाण्डुं सखावं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ॥ ३१ ॥

सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वज्रोऽलिलमेहवगम् ।

देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥ ३२ ॥

अथ वज्रदम् (जस्ता) तस्य नामगुणानाह—

यसदं वज्रददकं रीतिदितुश्च लम्बतम् । यसदं तुवरं तिक्तं शीतलं फफपित्तहृत् ॥

चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं क्वाचं च नाशयेत् ॥ ३३ ॥

अथ सीसम् , तस्योत्पत्ति नामानि चाह—

दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकित्तु शुभोच यत् ॥ ३४ ॥

वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वशोभापहा नृगाम् । सीसं व्रतनं च दर्पं च योगेष्टं नागनामकम् ३५

* नागनामकम् = नागोभुजङ्ग इत्यादि ॥ ३५ ॥

अथ सीसस्य गुणानाह—

सीसं वज्रगुणं ज्ञेयं विषोपान्मेहनाशनम् ॥ ३६ ॥

नागस्तु बाणशततुल्यबलं ददाति, व्याधिं विनाशयति जीवतसातनोति ।

वर्हि प्रदीपयति कामबलं कशति, सृष्ट्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥ ३७ ॥

अथाशुद्धवज्रनागयोदोषानाह—

पाकेन हीनौ किल वज्रनागौ कृष्टानि गुल्मश्रं तथाऽतिकष्टान् ।

कण्डूं प्रमेहानिलसादशोधभगन्दरादोन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥ ३८ ॥

अथ लोहम् तस्योत्पत्ति नामानि चाह—

पुरा लोमिनदेत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शारेभ्या लोहानि विविधानि च ॥

लोहोऽस्त्री शलकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसो ॥ ३९ ॥

अथ लोहस्य सप्तदोषानाह—

गुरुता दहतोत्क्लेदः जम्मलं दाहकारिता । अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः ससायसस्य तु ॥ ४० ॥

अथ लोहगुणानाह—

लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुणं । रक्षे वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातल जयेत् ॥ ४१ ॥

कर्म पित्तं गरं शूलं शोथार्शोऽप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकिमीन् कुण्ठं तत्किष्टं तद्वदेव हि ॥४२॥

अथामुद्धलोदवेषानाह—

षण्डत्वकुष्ठामयसृत्पुटं भवेद्दृष्टदागमूलौ कुन्तेऽश्मरीञ्च ।
नालाहजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हल्लासमशुद्धलोहम् ॥ ४३ ॥
जावहारि मद्कारि चायनं चेदशुद्धिमरससङ्गतं ध्रुवम् ।
पाटवं न तनुते शरीरके इ तर्गा ह्रादं हजाञ्च वच्छति ॥ ४४ ॥

अथ लोहसेविनां त्वाव्ययवर्णानाह—

श्रुमाण्डं तिलतैलञ्च मापात्रं राजिकां तथा । मद्यन्मन्त्रं वापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥४५॥

अथ सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्चाह—

क्षमाशुचिज्वराकाराण्यद्वात्यन्त्रेन लेपिते । लोहस्युपेन्द्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥

लोहं सारद्वयं हन्याद् ग्रहणीमांसमारकम् ॥ ४६ ॥

अर्कं लबाङ्गुलं शतं शूलं च परिणामजम् । छदि च पीनसं पिनां स्वरासं शालं वरयोदति ॥४७॥

अथ कात्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्चाह—

यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतपेन हिङ्गुगन्धं त्यजति च निजं तिक्रतां निम्बवल्कः ।
तपेनं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति शूलि कुष्माण्डः सदात् सज्जलचमकः कान्तलोहं तदुक्तम् ४८
तुलसीदशार्शःशुलांममानशार्तं मग्नद्वारम् । कासलाशोथकुष्ठानि क्षयं सारकमयो हरेत् ॥४९॥

प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृत्वापि शिरोरुजम् ॥ ५० ॥

सर्वां रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः । बलं धीर्यं वपुः पुष्टिं कुन्तेऽपि विबलंयेत् ॥५१॥

अथ किष्टी, तस्या नामगुणानाह—

व्मायनानस्य लोहस्य सर्लं मण्डूरमुच्यते । लोहमिहानिका किष्टी सिंहानञ्च निगद्यते ।

योऽलोहं बहूगुणं प्राञ्चं तत्किष्टमपि तद्गुणम् ॥ ५२ ॥

अथोपधातवः, तेषां सूत्रमाह—

सद्योपधातवः स्वर्णमाक्षिकं सारमाक्षिकं । तुष्यं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजम् ॥५३॥

* उपधातवः = गौणा धातवः ॥ ५४ ॥

अथोपधातुवपि नक्तप्रधानधातुगुणाः स्वल्पमात्रया सन्तीत्याह—

उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा मयि । सन्ति किन्त्वेषु ते गौणान्तत्तद्शाल्पभावतः ॥ ५४ ॥

तत्र सुवर्णमाक्षिकम् (सोनामाक्षी) तस्य नामानं गुणाश्चाह—

स्वर्णमाक्षिकमाख्यार्तं तापीर्जं सनुमाक्षिकम् ॥ ५५ ॥

ताप्यं माक्षिकधातुश्च सधुधातुश्च स स्मृतः । किञ्चित्स्वर्णसाहित्यात्स्वर्णमाक्षिकमारितम् ५६
उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणांश्चतस्रः । तथा च काञ्चनभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ५७
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात्किञ्चिद्वनगुणास्ततः । न केवलं स्वर्णगुणा वृत्तन्ते स्वर्णमाक्षिके ॥५८॥
इव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्ययोऽपि गुणा यतः । सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिष्ठं वृष्यं रसायनम् ५९

चक्षुष्यं वस्त्रिख्यकुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् । अर्शाः शोथं त्रिषं कण्डूत्रिदोषमपि नाशयेत् ॥६०॥

अथाशुद्धतारमाक्षिकदोषानाह—

मन्दानलत्वं बलहानिमुष्णं विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ।

तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोति तापीजमिदञ्च तद्वत् ॥ ६१ ॥

अथ तारमाक्षिकम् (रूपाभादी) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

तारमाक्षिकलम्बश्च तु तद्ववेद् रजतोषमम् । किञ्चिद्भ्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितञ्च ॥६२॥

अनुकल्पतया तस्य ततो ह्यानगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणा यतः स्यात्तारमाक्षिकम् ॥६३॥

स्वाहु पाके रसे किञ्चित्किञ्चिद्वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्त्रिख्यकुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् ।

अर्शाः शोथं क्षयङ्गण्डून् त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥ ६४ ॥

अथाशुद्धतारमाक्षिकदोषानाह—

मन्दानलत्वं बलहानिमुष्णं विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ।

तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोति तापीजमिदञ्च तद्वत् ॥ ६५ ॥

अथ तुष्यम् (तूतिया) खर्परश्च (खपरिया) तुष्यनामगुणान् खर्परगुणांश्चाह—

तुष्यं वितुन्नकं चापि शिखिधीवं मयूरकम् । तुष्यं ताम्रोपधातुहि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् ॥६६॥

किञ्चित्ताम्रेण तस्माद्दुष्यमाणगुणे च तत् । तुष्यकं कटुकं क्षारं कसायं वामकं लघु ॥६७॥

लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषादमकुष्ठकण्डूधनं खर्परं चापि तद्गुणम् ॥ ६८ ॥

अथ कांस्यम् (कांसा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

ताम्रत्रुजमाख्यातं कांस्यं घोषं च कंसकम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं द्वयोस्तरगिरङ्गयोः ॥ ६९ ॥

कांस्यस्यतुगुणाज्ञेयाः स्वथोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥७०॥

कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रुक्षं कफपित्तहरं परम् ॥ ७१ ॥

अथारकूटम् (पीतल—कूट्वा पीतल) तथोनामगुणानाह—

पीतलं त्वारकूटं स्यादाशौ रीतिश्च कथ्यते । राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलाऽपि च ॥७२॥

रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यसदस्य च । पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वथोनिसदृशा जनैः ॥७३॥

संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

रीतिक्रायुगलं रुक्षं तिक्तश्च लवणं रसे । शोथनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥ ७५ ॥

अथ सिन्दूरम्, तस्य नामगुणानाह—

सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम् । सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्सीसवन्मतम् ॥७६॥

संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकृष्टकण्डूविषापहम् ।

भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोषणम् ॥ ७७ ॥

अथ शिलाजतु (शीलाजीत) तस्योत्पत्तिं भेदान् नामानि गुणांश्चाह—

मिदाधे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः । निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतुकीर्तितम् ॥७८॥

सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम् । शिलाजत्वद्विजतु च शैलनिर्यास इत्यपि ॥ ७९ ॥

गैरेयमङ्गमं चापि गिरिजं बौलधातुन्म् । शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥ ८० ॥
छेदि योगवहं हन्ति कफमेहादमकारैः । सूत्रकृच्छ्रं क्षयं क्षान्तं वातारौलि च पाण्डुताम् ॥ ८१ ॥
अपरुमारं तथोन्वाहं शायकुष्ठोदारकिमाह ॥ ८० ॥

अथ सुश्रुतकल्पसहितानामेदानाह—

सौवर्णं तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्वन्वाह । मधुरं कटु तिक्तं च नीतिलं कटुपाकि च ॥ ८३ ॥
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं कवाकुपाकि च । माकं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णं च जायते ॥ ८४ ॥
लोहं जलापुष्पाभं लतिकं लक्ष्मी भवेत् । शिवाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ ८५ ॥

अथ रसः, तत्र रसशब्दस्य निरुक्तिमाह—

रसायनाग्निमलाकैः पारदो रस्यते यतः । ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुपि स्पृष्टः ॥ ८६ ॥

अथ पारदः, तस्योत्पत्ति भेदानाह—

शिवाङ्गारप्रच्युतं रेणुः पतितं धरणीतले । तद्देहनागजानत्वाच्छुद्धमच्छमभूत् तत् ॥ ८७ ॥
केन्द्रमेतल्ल किलेशं शिवशोभं चतुर्विधम् । इवेतं रक्तं तथा पीतं कुष्णं तप्तु भवेत्कृत्वात् ॥ ८८ ॥

अथ पारदस्य जातिभेदेन कर्मभेदमाह—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः । इवेतं शस्तं रुजानाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत्पीतं त्रै शक्तौ कुष्णमेव च ॥ ८९ ॥

अथ पारदस्य नामगुणानाह—

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ॥ ९० ॥

षपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः । पारदः षड्रसः स्निग्धस्निदोषघ्नो रसायनः ॥ ९१ ॥
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिवलप्रदः । सर्वाभयहरः प्रोक्तो विशेषात्सर्वकुष्ठतुत् ॥ ९२ ॥

अथ पारदस्यावस्थाभेदेन नानानि सर्वश्रेष्ठानां चाह—

स्वस्थो रसो भवेद् ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनादेनः । रञ्जितः कामितश्चापि साक्षाद्देवो मधेहरः ॥ ९३ ॥

मूर्च्छितो हरति रुजं बन्धनमनुभूय स्वे गतिं कुरुते ।

अजरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः कर्त्तुमाऽऽकरः सूतात् ॥ ९४ ॥

असाध्यो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति विकित्सितम् । रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ९५ ॥

अथ कल्पनिर्देशपूर्वकं पारदस्थितदोषानाह—

मलं विषं वह्निगिरित्वत्वापलं नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।

उपाधिजौ द्वौ त्रुणनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्र कथितौ सुनीधरैः ॥ ९६ ॥

मलेन मूर्च्छां मरणं विषेण दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।

देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्यात्काञ्चलयतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम् ॥

वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन पण्डो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥ ९७ ॥

वह्निविषं मलं चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे । एते कुर्वन्ति सन्तापं मृति मूर्च्छां वृणां क्रमात् ९८

अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि । तथाऽप्येते त्रयो दोषा ह्यणीया विशेषतः ९९

अथासंस्कृतपारदसेवननिषेधाह—

संस्कारद्वीपं खलु सूतराजं यः सेवते तस्य करोति बाधाञ्च ।

देहस्य नाशं विदधाति सूतं कष्टांश्च रोगाञ्जनयेकराणाम् ॥ १०० ॥

अथोपरसाः, तेषां संख्यामाह—

गन्धो हिगुलमभ्रतालकशिलाःश्रोतोऽञ्जनंशङ्खणं, राजावर्तकचुम्बकौ लकटिकयाशङ्कःखटीगैरिकम्
कालीसर्वसर्ककपर्दलिकताबोलाश्च ककुष्ठकं, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाःसूतस्यकिञ्चिद्गुणैः॥

अथ हिगुलः तस्य नामानि सलक्षणभेदान् गुणांश्चाह—

हिङ्गुलं दरदं मलेरुछं हिङ्गुलिश्चूर्णपारदम् । दरदलिचिषः श्रोतद्वचर्मारः शुक्रतुण्डकः ॥ १०२ ॥

हंसर्पाद्सन्ततीयः स्याद् गुणवानुत्तरीकरम् ॥ १०३ ॥

चर्मारः शुक्रवर्णः स्यात्स पातः शुक्रतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्घातो हंसलादो महोत्तमः ॥ १०४ ॥

तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।

हृत्प्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लाहासवातो च गरं निहन्ति ॥ १०५ ॥

अथ हिङ्गुलोत्थं पारदं शुद्धमित्याह—

उर्ध्वपातनशुबत्या तु ढमस्यन्त्रपारचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न बोधयेत् ॥ १०६ ॥

अथ गन्धकः, तस्योत्पत्ति नामानि भेदांश्चाह—

वपेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसाऽऽप्लुतम् । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ १०७

प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समभूत्ततः । गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ॥ १०८ ॥

सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसाऽपि च । चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः खितोऽनितः १०९

अथ गन्धकभेदानामुपयोगविषयानाह—

रक्तो हेमत्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने । प्रगादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ ११० ॥

*श्रेष्ठः=हेमक्रियाऽऽदिषु सर्वत्र प्रदास्ततरः ॥ ११० ॥

अथ गन्धकगुणानाह—

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके जन्तुकण्डूविसर्पजित् ।

हन्ति कुष्ठक्षयप्लोहकफवाताञ्च रसायनः ॥ १११ ॥

अथाशुद्धगन्धकदोषानाह—

अशोषितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे ।

सौख्यं च रूपं च बलं तथैजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्त्रम् ॥ ११२ ॥

अथाभ्रकम्, तस्योत्पत्तिमाह—

पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुदधृतम् । विस्फुलङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसपिताः॥११३॥

ते निपेतुर्धनध्वानाच्छिखरेषु महामृताम् । तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥११४॥

तद्वज्रं वज्रजातत्वाद्भ्रमभ्ररोद्धवात् । गगनात्स्खलितं यन्माद्गगनं च ततो मतम् ॥११५॥

अथाभ्रकभेदास्तेषामुपयोगविषयानाह—

विप्रक्षत्त्रियविद्शुद्धभेदात्तस्योच्चतुविधम् । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥११६॥

प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तच्च रसायने । पीतं हेमनि कृष्णं तु गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ ११५ ॥

अथात्रकस्यान्यानि भेदान् लक्षणगुणनिर्देशपूर्वकमाह—

पित्तकं ददुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् । सुख्यत्यभौ विनिक्रितं पित्तकं दलसख्यम् ॥११६॥

अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् । ददुरं त्वग्निनिक्रितं कुरुते ददुरंभवतिम् ॥ ११६ ॥

गोलकान्बहुशः कृत्वा स म्यान्मृत्युप्रदायकः । नागं तु नागवद्वहौ कृत्कारं परिसुख्यति ॥११७॥

तत्रक्षितमवश्यं तु विदधानि भगवद्वरम् । वज्रं तु वज्रवत्पिष्टेत्तनाभौ विकृतिं वनेत् ॥११८॥

वज्रं श्रेणु वं वज्रं व्याधिवाहकंमृत्युहृत् ॥ ११८ ॥

अथोत्पत्तिस्थानभेदान्प्रकृत्यं गुणभेदान्माह—

अभ्रमुत्तरक्षौलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् । दक्षिणादिभवं स्वल्पमत्तदप्रकृत्युमप्रदम् ॥ ११९ ॥

अथ मृताश्रकगुणानाम्—

अश्रं कर्पाणे मधुरं मृशोत्तमायुष्करं धातुविद्वर्त्तं च ।

कृत्वात्पिष्टोपं व्रणमेदकुष्ठघ्नीहोदरग्रन्थिविषकिर्त्तौश्च ॥ १२० ॥

तेगान्दन्ति द्रवयति वपुर्वीधंष्टृक्ष विधत्ते ताम्बुधाढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।

श्रीवर्षुष्काङ्गनयति सुतान्द्विहस्तेः सिंहलकषात्कृत्योपीतिहरति सततं सेव्यमानं मृताश्रम् ॥१२१॥

अथाशुद्धाश्रकरोषानाम्—

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुण्ठं क्षयं पाण्डुगदं च बोधयन् ।

हृत्पाइवपीडां च करोत्यशुद्धमश्रं त्वशुद्धं गुरु तापदं स्यात् ॥ १२६ ॥

अथ हरितालम् , तस्य गुणलक्षणसहितान् भेदान् गुणोश्चाह—

हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् १२७

तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वणवर्णं सपत्रं चाश्रपत्रवत् ॥ १२८ ॥

पत्राख्यं तालकं विधाद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु १२९

श्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।

कण्डुकुष्टास्परोगास्रकफपित्तकचमणान् ॥ १३० ॥

अथाशुद्धस्यासम्बद्धमारितस्य च हरितालस्य दोषानाम्—

हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापञ्चाङ्गसङ्घोषपीडाम् ।

वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमक्षितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्बन्धम् ॥१३१॥

अथ मनःशिला (मैनसिल) तस्या नामानि गुणोश्चाह—

मनःशिला मनोगुसा मनीह्वानागजिह्विका । नैपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधिः स्मृता १३२

मनःशिलागुहर्वण्या सरोष्णा लेखनी कटुः । तिक्ता क्षिप्रधा विषथासकासभूतकफाक्षतुत् ॥१३३॥

अथाशुद्धायास्तस्या दोषानाम्—

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोषनमन्तरेण ।

मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥ १३४ ॥

अथ कोतोऽङ्गत्वं सौवीरं च (काला, सफेद सुरमा) तथोनामनक्षत्रगुणानाह—
 लङ्गलं बालुं चापि कोतोऽङ्गनमित्यपि । सत्कोतोऽङ्गनकृष्णं सौवीरं श्वेतसौविकम् ॥१३६॥
 बलप्रीतिशिवामाभारं भित्तमङ्गनमङ्गिभम् । वृष्टं तु पौरिकाकारमेतत्कोतोऽङ्गत्वं सप्ततम् ॥१३७॥
 कोतोऽङ्गनसमं क्षेत्रं सौवीरं सत्तु पाण्डुरम् । कोतोऽङ्गत्वं तद्वर्णं क्वाहुः कक्षपित्तम् ॥१३८॥
 कृपायं देवर्षेणं विप्रार्थं ग्राहि चतुर्विधापहम् । सिधमक्षयास्वहृच्छीतं सौवनीतं तदावुधैः ॥१३९॥
 कोतोऽङ्गनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि अत्रावुधैः । किन्तु द्वयोरङ्गनयोः श्रेष्ठं कोतोऽङ्गनं सप्ततम् ॥१४०॥

अथ दङ्कयः (सोहागा) तस्य गुणानाह—

दङ्कणोऽग्निकरो रक्षः कफघ्नो वातपित्तहृत् ॥ १४० ॥

अथ सुपरसत्वीत् पुनरक्षः ॥ १४० ॥

अथ स्फटिका (फिटकिरी) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता भवेता शुभ्रा च रङ्गदा । हठरङ्गा रङ्गहटा रङ्गाङ्गाऽपि च कथ्यते ॥१४१॥

स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफघ्नान् । निहन्ति चित्रवांसपांन् यानिसङ्कोचकारिणी १४२

अथ राजावर्तः (रेवटी) तस्य नाम गुणानाह—

राजावर्तो वृषालर्षो राजन्मार्त्तवर्त्तसस्यथा । आवर्त्तमार्गसंज्ञश्च ह्यावर्त्तोऽपि तथैव च ॥

राजावर्त्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः । राजावर्त्तः प्रमेहघ्नश्चर्दिहिकानिवारणः ॥१४३॥

अथ चुम्बकः, तस्य नामगुणानाह—

चुम्बकः कान्तपाषाणोऽथस्कान्तो लोहकर्षकः । चुम्बको लेखनः शीतो मेढोविषगरापहः ॥१४४॥

अथ गैरिकं सुवर्णगैरिकं च (गेरू-सोनागेरू) तथोनामगुणानाह—

गैरिकं रक्तघातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा । सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्तो रक्ततरं हि तत् ॥ १४५ ॥

गैरिकद्वितयं स्रग्धं मधुरं तुवरं हिमम् । चक्षुष्यं दाहापत्तास्त्ररुफहिकविषापहम् ॥१४६॥

अथ खडिका गौरखटिका च (खडिका, गौरखरिया) तथोनामगुणानाह—

खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते । खटी दाहास्तजिच्छीता मधुरा विषकाथजित् ॥१४७॥

लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च गुणस्तुत्ये प्रकीर्त्तिते ॥१४८॥

अथ बालुका (बालु) तस्या नामगुणानाह—

बालुका सिकता प्रोक्ता शर्करा रेतजाऽपि च । बालुका लेखनी शांता व्रणोरक्षतनाशिनी १४९

अथ तुष्यभेदः खर्परी (खपरिया) तस्या नाम गुणानाह—

खर्परी तुत्थकं तुत्थादन्यत्तद्रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥१५०॥

अथ काशीशम् (कसीस) तस्य नामानि भेदान् गुणांश्चाह—

काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चिर्पातं तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥१५१॥

काशीशमम्लमुष्णं च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केरवं नेत्रद्रण्डुविषप्रणुत् ॥

मूत्रकुच्छ्राश्रमराधिप्रनाशनं परिकीर्त्तितम् ॥ १५२ ॥

अथ सौराष्ट्री मृत्तिका (सोरटी माटी) तस्या नामगुणानाह—

सौराष्ट्रीतुवरी काळी मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥ १५३ ॥

आढकी चापिसाकदाता मृत्सनाच सुरमृत्तिका । स्फटिकाया गुणाः सर्वे सौराष्ट्रा अपिक्रीत्तिताः ॥

अथ दृष्यमृत्तिका (काली मट्टी) तस्या नामगुणानाह—

मृत्सदा मृत्तिका मृत्सना श्रेणजा कृष्णमृत्तिका । कृष्णमृत् क्षतदाहाक्षप्रदश्लेष्मपित्तसुत् १५५

अथ कर्दमः (कोचक) तस्य गुणानाह—

पङ्कस्तु जलकलकश्च सुलुङ्कः कर्दमो मलः । चिकिलः पलितो द्रावः पललश्च निषट्टरः ॥

कर्दमो दाहपित्ताक्षगोधनः क्षीतलः स्वरः ॥ १५६ ॥

अथ कपर्दकम् (कौडी) तस्य नामगुणानाह—

कपर्दको ब्रशटश्च कपर्दी च ब्रशटिका । कपर्दिका हिमा नेत्रहिता लकोदक्षयापहा ॥

कर्णत्वाग्निमान्द्यवनी पित्तालकफवाशिनी ॥ १५७ ॥

अथ शङ्खः, तस्य नामगुणानाह—

शङ्खः लघुदृजः कन्दुः सुजादः पाचनध्वनिः । शङ्खो नेत्रयो हिमा शीतो लघुः पित्तकफालजित् ॥

अथ बोलम्, तस्य नामानि गुणांश्चाह—

बोलगन्धरुलप्राणपिण्डगोपरताः समाः । बोलं रक्तहूरं क्षीतं मेधयं दीपनपाचनम् ॥

सधुरं कटु तिक्तञ्च दाहस्वेदत्रिदोषजित् । उदरापस्मारकृष्णं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥ १५९ ॥

अथ कङ्कुष्ठः (सुरदासंग), तस्योपपत्ति भेदोश्चाह—

हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं रक्तकालं तथात्तदन्धदण्डकं लघुतम् ॥ १६० ॥

* हिमवत् पादशिखरे = हिमवतः प्रत्यन्तपर्वतानां शिखरे ॥ १६० ॥

अथोत्तमाधमकङ्कुष्ठयोर्लक्षणमाह—

पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् । इयामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं तथाऽण्डकम् १६१

अथ कङ्कुष्ठनामगुणानाह—

कङ्कुष्ठं काककुष्ठं च विरङ्गं कोलकाकुलम् ॥ १६२ ॥

कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् । कृमिनाथोदराधमानगुलमानाहकफापहम् ॥ १६३ ॥

अथ रतनम्, तस्य निरुक्तिमाह—

धनार्थिनो जनाः सर्वे रतन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥ १६४ ॥

अथ रतनानामन्याह—

रतनं क्लीबे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते । तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति सुक्ताऽऽदि च तदुच्यते १६५

* तथा चामरसिंहः—

रतनं मणिर्द्वयो रत्नजातौ सुक्ताऽऽदिकेऽपि च ॥ १६५ ॥

अथ रत्नानां संख्यामाह—

रतनं गार्हत्मतं पुष्परामो मागिष्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

सौक्तिकं चिद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥ १६६ ॥

अथ विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरतननिरूपणमाह—

सुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पञ्चरागकम् ॥ १६७ ॥

पुष्परामे क गोमेदे नीले गारुत्मते तथा । प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नमः ॥ १६८ ॥

तत्र हीरकः, तस्य नामानि लक्षणांश्च भेदानाह—

हीरकः सुसिद्धोऽस्त्री चन्द्रो मणिश्च सः । स ह इवेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः ।

पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णीत्मकश्च सः ॥ १६९ ॥

अथ तदभेदानां गुणानाह—

रत्नाग्ने मतो विप्रः लवसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः ॥ १७० ॥
वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दार्ढ्यकृत् । शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयःस्तम्भं करोति च ॥

अथ पुंल्लीनपुंसकभेदात् त्रिविधस्य तस्य लक्षणानि गुणानुपयोगविषयांश्चाह—

पुंल्लीनपुंसकानीह लक्षणयानि लक्षणैः । सुवृत्ताः फलसम्पूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः ॥ १७२ ॥

पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवजिताः । रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडङ्गास्ते स्त्रियः स्मृताः ॥ १७३ ॥

* षडङ्गाः—षट्कोणाः ६७३ ॥

त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः । तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः ॥ १७४ ॥

स्त्रियः कुर्वन्ति कार्यस्य कारिणः स्त्रीणां सुखप्रदाः । नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववजिताः ।

स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः स्त्रीर्षं स्त्रीवै प्रयोजयेत् । सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यबंधनाः ॥ १७५ ॥

अथाशुद्धहीरकदोषानाह—

अशुद्धं कुरुते बज्रं कुण्डं पाशर्वत्यथां तथा । पाण्डुतां पङ्कलत्वं च तस्मात्संशोभ्य मारयेत् ॥ १७६ ॥

अथ मारितस्य बज्रस्य गुणानाह—

आयुः पुष्टि बलं वीर्यं वर्णं सौखं करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं बज्रं कलहाद्यः ॥ १७७ ॥

अथ गारुत्मते 'पत्रा' इति लोके, तस्या नामान्याह—

गारुत्मते मरकतमङ्गमर्भो हारिश्मणिः ॥ १७९ ॥

अथ माणिक्यम् (चुन्नी) तस्य नामान्याह—

माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छाण्डकश्च लोहितम् ॥ १८० ॥

अथ पुष्परागः (पुखराज) तस्य नामान्याह—

पुष्परागो मञ्जुमणिः स्याद्वाचस्पतिबल्लभः ॥ १८१ ॥

अथेन्द्रनीलं गोमेदश्च (नीलम और गोमेदमणि) तयोर्नामगुणानाह—

नीलं तथेन्द्रनीलञ्च गोमेदः पीतरत्नकम् ॥ १८२ ॥

अथ वैदूर्यम् (लहसुनिया) तस्य नामान्याह—

वैदूर्यं दूरजं रत्नं स्यात्केतुग्रहबल्लभम् ॥ १८३ ॥

अथ मौक्तिकम्, तस्य नामान्गुद्भवस्थानानि गुणैश्चाह—

मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् । शुक्तिः बाहुो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दूर्धुरः ॥

वेणुरेते समाख्यातास्तज्जैमौक्तिकयोर्नयः । मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिदम् ॥ १८४ ॥

अथ प्रवालः (मूंगा) तस्य नामान्याह—

पुंसि स्त्रीवै प्रवालः स्यात्पुमानेव तु विद्रुमः ॥ १८५ ॥

अथ रत्नानां गुणानाह—

रत्नानि भक्षितानि स्युर्मधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विपद्धानि धृतानि च ।

मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ॥ १८६ ॥

किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्नोऽतनुत्तरमाह, रत्नमालायाम्—
मागिकयं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगो-

माह्वस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गावत्तमम् ।

देवेश्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यकप्र बज्रं शाने-

नीलां निर्मलमन्ययोनिगदिते गोमेदवैवूर्ध्वके ॥ १८७ ॥

अथोपरत्नानि, तेषां निरूपणमाह—

उपरत्नानि काचश्च कर्पूरादमा तथैव च । मुक्ताशुक्तितथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्वपि ॥१८८॥

* उपरत्नानि—गौणरत्नानि । कर्पूरादमा=कर्पूरा, कर्पूरसिया । मुक्ताशुक्तिः=‘सोप’ इति लोके प्रसिद्धा ॥ १८८ ॥

अथ तेषां गुणानाह—

गुणा यथैव रत्नानामुपरलेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ १८९ ॥

अथ विषन्, तस्य नामभेदानाह—

विषं तु गरलः क्ष्वेदस्तस्य भेदानुदाहरे । वरसनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अभी नव ॥ १९० ॥

तत्र वत्सनाभम्, तस्य स्वरूपनिरूपणमाह—

सिन्दुवारसहकपत्रो वत्सनाभ्याकृतस्तथा । यत्पादर्वं न तरोर्ध्वद्विर्वत्सनाभः स भाषितः १९१

अथ हारिद्रः, तस्य स्वरूपनिरूपणमाह—

हरिद्रानुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥ १९२ ॥

अथ सक्तुकः, तस्य स्वरूपमाह—

यद्रूपान्धः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥ १९३ ॥

अथ प्रदीपनः, तस्य स्वरूपमाह—

वर्गतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकः पूर्वः कथितः स प्रदीपनः ॥१९४॥

अथ सौराष्ट्रिकः, तस्य स्वरूपमाह—

सुराष्ट्रविषये यः स्यात्स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥ १९५ ॥

अथ शृङ्गिकः, तस्य स्वरूपमाह—

यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुर्धं भवति लोहितम् । स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वावधारदैः १९६

अथ कालकूटः, तस्योत्पत्तिं स्वरूपमाह—

देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराजातस्तकरुद्रवत्थसन्निभः ॥

निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः । सोऽहिभेत्रे शृङ्गवरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥१९७॥

अथ हासाहलः, तस्य स्वरूपमुत्पत्तिं चाह—

गोस्तनाभकलो गुच्छत्तात्पर्यच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥
असौ हासाहलो ज्ञेयः किष्किन्धारायां हिमालये । दक्षिणादिधतदेशे कोङ्कोरेऽपि च जायते १२८
अथ ब्रह्मपुत्रः, तस्य स्वरूपमाह—

वर्णतः कपिलो यः लयात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते जलयाचले ॥१२९॥

अथ विषस्य लक्षणोपयोगसहितान् भेदानाह—

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतोऽस्तिः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः २००
रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये । वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्दधाय हि ॥ २०१ ॥

अथ विषस्य दुग्ण्यानाह—

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवयि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफद्वयोर्गवाहि मदावहम् ॥२०२॥

* व्यवयि = सकलकायगुणव्यापनपूर्वकं पाकमनशीलम् । विकाशि=ओजःशोषणपूर्वकं
सन्धिवन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् = अधिकान्ग्यंशम् । संयोगवाहि = सङ्गुण-
ग्राहकम् । मदावहं = तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ॥ २०२ ॥

अथ शोषितविषस्य गुण्यानाह—

तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि त्रिदोषघ्नं वृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥ २०३ ॥

अथ विषशोधनस्यावश्यकतामाह—

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥२०४॥

अथोपविषाः, तेषां निरूपणमाह—

अर्कक्षीरं क्षुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाऽहिफेनो धत्तूरः सस्योपविषजस्यः ॥ २०५ ॥

* उपविषाः = गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ॥ २०५ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभाक्विरचिते भाष्यप्रकाशे वर्गप्रकरणेऽष्टमोधाखादिवर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ धान्यवर्गो नवमः ॥ ९ ॥

तत्र धान्यानां भेदाः, तानाह—

शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शुकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् १

अथ शाल्यादीनां भेदानाह—

शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शुकधान्यं सुद्वार्धं शिम्बिधान्यकम् ॥

कद्दुर्वादिकं क्षुद्रधान्यं तुणधान्यञ्च तस्मत्तत् ॥ २ ॥

अथ शालिधान्यम्, तस्य लक्षणमाह—

कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः ॥ ३ ॥

अथ शालयः (चावल) तेषां जातिभेदेन नामान्याह—

रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः । सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥ ४ ॥

पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः । दीर्घशुकः काञ्चनको हायनो लोभ्रपुष्पकः ॥ ५ ॥

इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः । ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते समस्तानाम् भाषिताः ॥६॥

अथ शालीनां गुणानाह—

शालयो मथुराः क्षिप्रो बलया बद्धालपवर्चसः । कषाया लघवो रुच्याः स्वर्षा वृष्याश्च ब्रह्मणः
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।

शालयो दग्धसृजाताः कषाया लघुपाकिनः । लघुमूत्रगुरीवाश्च रुक्षाः वृष्येणामर्षणाः ॥८॥

अथ कैदाराश्चालिगुणानाह—

कैदारा वातपित्तघ्नाः गुरवः कफघ्नकलाः । कषायाश्चालपवर्चसका मेघ्याश्चैव बलावदाः ॥ ९ ॥

* कैदाराः = कृष्टक्षेत्रजा उताः ॥ ९ ॥

अथ स्थलजशालिगुणानाह—

स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातबहिदाः । किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि १०

स्थलजाः = अकृष्टभूमिजाताः स्वर्षं जाताः ॥ १० ॥

अथ वापितशालिगुणानाह—

वापिता मथुरा वृष्या बलयाः पित्तप्रणाशनाः । बलेष्मलाश्चालपवर्चसकाः कषाया गुरवो हिमाः ॥

*वापिताःकृष्टक्षेत्रेऽकृष्टक्षेत्रे च ॥ ११ ॥

अथावापितशालिगुणानाह—

वापितेभ्यो गुणैः किञ्चिद्भेदाः प्राक्ता अवापिताः ॥ १२ ॥

*कृष्टक्षेत्रेऽकृष्टक्षेत्रे वा ॥ १२ ॥

अथ नव-पुराण-रोपित-शालिगुणानाह—

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्मृताः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः ३३

अथ छिन्नरूढशालिगुणानाह—

छिन्नरूढा हिमा रुक्षा बलयाः पित्तकफापहाः । बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चालपित्तकाः १४

अथ रक्तशालिः, तस्य गुणानाह—

रक्तशालिर्वैरस्तेषु बलयो वर्ष्मक्षिदोपजित् । चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्षः शुक्रलस्त्वृज्वरापहः ॥१५॥

विषव्रणवासकालदाहलुक् बहिपुष्टिदः । तस्मादक्षयान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥ १६ ॥

*रक्तशालिः 'दाउदखानी' इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ॥ १५-१६ ॥

अथ ब्रीहिषान्यम्, तस्य लक्षणसहितान् भेदान् गुणानाह—

वार्षिकाः कण्ठताः शुक्ला ब्रीहयश्चिरपाकिनः । कृष्णब्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि ॥१७॥

शालामुखो जतुमुख इत्याद्या ब्रीहयः स्मृताः । कृष्णब्रीहिः स विज्ञेयो वत्कृष्णतुषपण्डुलः ॥१८॥

पाटलः पाटलापुष्पवर्णको ब्रीहिरुच्यते । कुक्कुटाण्डाकृतिर्ब्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते ॥१९॥

शालामुखः कृष्णशुकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य तेषो जतुमुखस्तु सः ॥२०॥

ब्रीहयः कथिताः पाके मथुरा वार्यता हिमाः । अल्पामिष्यन्दिनो बद्धवर्चसकाः पष्टिकैः समाः ॥

कृष्णब्रीहिवैरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥ २१ ॥

अथ षष्टिकाः (लाठी चावल) तेषां लक्षणमाह—
गर्भस्थाय एव ये षष्टिकं वाञ्छन्ति ते षष्टिका मत्सराः ॥ २२ ॥

अथ तेषां नामान्याह—

षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥
पुतेऽपि ब्रीहयः प्रोक्ता ब्रीहिलक्षणदर्शनात् ॥ २३ ॥

अथ तेषां गुणानाह—

षष्टिका मधुराः शीता लघ्वो बद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशमनाः क्षालिभिः सहर्षां गुणैः ॥ २४ ॥
तत्र षष्टिकाया गुणानाह—

षष्टिका प्रवरा तेषां लक्ष्मी किरिधा भ्रिदोषजित् ॥ २५ ॥

स्वाद्भी मृद्भी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणी । रक्तक्षालिगुणैस्तुलया तंतः स्वल्पगुणाः परे ॥ २६ ॥

अथ शूकधान्यानि, तत्र यवभेदानाह—

यवस्तु सितशूकः स्यान्निःशूकोऽतियवः स्मृतः । तोक्यस्तद्वत्स हरितस्ततः सपल्पश्च कीर्तितः ॥ २७ ॥

* शूकधान्यानि तेषु यवः प्रसिद्धः, अतियवो निःशूकः, कृष्णाङ्गवणा यवः । तोक्यो हरितो निःशूकः स्वल्प यवः “जई” इति प्रसिद्धः ॥ २७ ॥

अथ तेषां गुणानाह—

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । ऋणेषु तिलवत्पथ्यो रक्षो मेघाऽग्निवर्धनः ॥ २८ ॥
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्यो बलकरो गुरुः । बहुवातमलो वर्णस्थैर्यकारी च पिच्छिलः ॥ २९ ॥
कण्टत्वगामयन्नलेष्मपित्तमेदः प्रणाशनः । पीनसन्धासकाशोऽस्तन्मलोहितस्तृप्रणुय ॥

अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः ॥ ३० ॥

अथ गोधूमः (गेहूँ) तस्य नामानि लक्षणभेदानाह—

गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ३१

* महागोधूमः — “बड़ा गेहूँ” इति लोके ॥ ६१ ॥

मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः क चिन्नन्दीमुखाभिधः ॥ ३२ ॥

अथ गोधूमगुणानाह—

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बलयः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥ ३३ ॥

जीवनो बृंहणो वण्यो ऋण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ॥ ३४ ॥

* कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः । “पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूलभुग् ॥

इति चाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् ॥ ३३-३४ ॥

अथ मधूलीनन्दीमुखयोर्गुणानाह—

मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्ला बृंहणी पथ्या तद्वृद्धन्दीमुखः स्मृतः ३५

अथ शिम्बीधान्यम् । तत्रादौ तस्य नामान्याह—

शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सुप्याश्च वैदलाः ॥ ३६ ॥

अथ शिम्बीधान्यस्य गुणानाह—

वैदला मधुरा रूक्षाः कषायः कटुपाकिनः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमः ॥

कृते सुदृगमसूराभ्यामन्ये त्वाधमानकारिणः ॥ ३७ ॥

* सुदृगमसूरयोराधमानकारिस्त्वमन्यवैदलापेक्षया, न तु सर्वथा, पतयोरपि किञ्चिदाध्मा-
नकारिस्त्वदर्शनात् ॥ ३७ ॥

अथ सुदृगः (मूग) तस्य समेदस्य गुणानाह—

सुद्वो रूक्षो लघुपांही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरक्षपानिलो नेत्रयो ज्वरदो वनजस्तथा ॥३८॥
सुद्वो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वं पूर्वा लघुः स्मृतः ॥३९॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणधिकः ॥ ४० ॥

अथ माषः (उरद) तस्य गुणानाह—

माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । क्षंसनस्तर्पणो बल्यः शुक्रलो वृंहणः परः४१॥
भिन्नमूत्रमलः स्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः । गुदकीलादितस्वासपक्तिगूलानि नाशयेत् ॥ ४२ ॥
कफपित्तकरा माषाः कफपित्तकरं दधि । कफपित्तकरा मत्स्या वृन्ताकं कफपित्तहृत् ॥ ४३ ॥

अथ राजमाषः (बोड़ा) [यस्य च 'वेरातरा=लोविया' इत्यादयो भेदाः] तस्य नामानि तद्भेदगुणांश्चाह—
राजमाषो महामाषपक्षपलश्च बलः स्मृतः । राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणः सरः ॥ ४४ ॥
रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिबलप्रदः । श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥ ४५ ॥

अथ निष्पावः, स तु राजशिम्बीबीजं 'भटवासु' इति लोके, तस्य नामानि गुणांश्चाह—
निष्पावो राजशिम्बिः स्याद्बलकः श्वेतशिम्बिकः । निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ४६॥
कषायः स्तन्यपित्ताक्षमूत्रवातविबन्धकृत् । विदाह्युष्णो विषबलमशोथहृच्छुक्रनाशनः ॥४७॥

अथ वनसुद्वः (मोठ) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

मकुष्ठो वनसुद्वः स्यान्मकुष्ठकमुकुष्ठकौ ॥ ४८ ॥

मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । बह्निजिन्मधुरः पाके कुमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ ४९ ॥

अथ मसूरः (मसुरी) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

मद्बल्यको मसूरः स्यान्मद्बल्यश्च मसूरिका । मसूरो मधुरः पाके संप्राही शीतलो लघुः ॥

कफपित्ताक्षजिद्रूक्षो वातलो ज्वरनाशनः ॥ ५० ॥

अथाढको (अरहर) तस्या नामगुणानाह—

आढको तुवरी चाप सा प्रोक्ता शणपुष्पिका ॥ ५१ ॥

आढको तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः । ग्राहिणी वातजननी वण्यां पित्तकफाक्षजिद् ॥५२॥

अथ चणकः (चना) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

चणको हरिमन्थः स्यात्सकलप्रिय हृत्यपि । चणकः शीतलो रूक्षः पित्तकफपापहः ।

लघुः कषायो विष्टम्भो वातलो ज्वरनाशनः ॥ ५३ ॥

अथ भर्जनादिभेदेन तस्य गुणभेदानाह—

ल वाङ्मारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आद्वैभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥ ५४ ॥
 कुण्डलभृष्टोऽतिलकश्च वातकुष्ठप्रकीर्णः । खिन्नः पित्तकर्षं हृन्पित्तं सुषः क्षोभकरो बलः ॥ ५५ ॥
 आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तकुष्ठहरो हिलः । कषायो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुमा ॥ ५६ ॥
 अथ कषायः (सर) तस्य नामगुणानाह—
 कषायो कर्तुलः प्रोक्तः लसीनश्च हरेणुकः । कषायो मधुरः स्वादुः पाके रुक्षश्च शीतलः ॥ ५७ ॥

अथ त्रिपुटः (खेसारी) तस्य नामगुणानाह—

त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्थात्कथयन्ते तद्गुणा अथ । त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रुक्षणो भृन्नस् ॥ ५८ ॥
 कफपित्तहरो हृच्यो ग्राहकः शीतलरुतथा । किन्तु खञ्जत्त्वपङ्कस्वकारी वातातिकोपनः ॥ ५९ ॥

अथ कुलत्थः (कुलथी) तस्य नामानि गुणश्चाह—

कुलत्थिका कुलत्थश्च कथयन्ते तद्गुणा अथ ॥ ६० ॥
 कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् । लघुविदाही नीर्योष्णः श्वासासकफानिलान् ॥ ६१ ॥
 हन्ति हिक्काऽश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः सरः ॥ ६२ ॥

अथ तिलः तस्य तद्भेदानां च गुणानाह—

तिलः कृष्णः सितो रक्तः स बन्धोऽल्पपित्तकः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः ॥ ६३ ॥
 विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । वलयः केशयो हिमस्पृशस्त्वच्यः स्तन्योन्नणेहितः ।
 दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्रलो मध्यमः सितः ॥

अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्ताद्यस्तिलाः ॥ ६५ ॥

अथातसी (तीसी) तस्या नामगुणानाह—

अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुभा क्षुमा ॥ ६६ ॥

अतसी मधुरास्तिक्तास्निग्धापाके कटुगुहः । उष्णा हृक्कुक्वातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥ ६७ ॥

अथ तुवरी 'तोरी-तोडिस' इति लोके' तस्या गुणानाह—

तुवरी ग्राहिणी प्रोक्ता लघ्वी कफविषालजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ६८

अथ सर्षपो रक्तः-पीतश्च (लाल सरसो और पीली सरसो) तयोर्नामगुणानाह—

सर्षपः कटुकः स्नेहस्तुन्तुमश्च कदम्बकः । गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथयते ॥ ६९ ॥
 सर्षपस्तु रसे पाके कटुः क्षिग्धः सत्तिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ॥ ७० ॥
 रक्षोहरो जयेत्कण्डू कुष्ठकोष्ठक्रिमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥ ७१ ॥

अथ राजिका कृष्णराजिका च (राई, कृष्ण राई) तयोर्नामानि गुणश्चाह—

राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्निकाऽऽसुरी । क्षवः क्षुताभिजनकः क्रिमिकृत् कृष्णसर्षपः ७२
 राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत् । किञ्चिद् रुक्षाऽग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिन्दहेत् ॥

अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णाऽपि राजिका ॥ ७३ ॥

अथ क्षुद्रधान्यम्, तस्य नामगुणानाह—

क्षुद्रधान्यं कुधान्यं चतुर्णधान्यमिति स्मृतम् । क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात्कषायं लघु लेखनम् ॥ ७४ ॥

मधुरं कटुकं पाके रुक्षं च क्लेदशोषकम् । वातकृद् बलविरुधं च पित्तकफपापहम् ॥ ७६ ॥

अथ कडुः (कडुनी) तस्य नामगुणानाह—

स्त्रियां कडुप्रियङ्गूश्चे कृष्णा रक्ता लिला तथा पीता चतुर्विधा कडुकृताश्चा पीता वारास्मृता ७६
कडुस्तु भद्रतन्धानवातकृद् दृहणीगुरुः । रुक्षा इलेष्महराऽतीव वाजिनी गुणकृद् भृशम् ॥ ७७ ॥

अथ चीनाकः (चीना) तस्य नामगुणानाह—

चीनाकः काककडुश्चमुहलक्षणः क्लृप्तकः स्मृतः

चीनाकः कडुमेदोऽतित्त स श्लेपः कडुवद् गुणैः ॥ ७८ ॥

अथ श्यामाकः (श्याम) तस्य गुणानाह—

श्यामाकः श्यामकः श्यामस्त्रिवीजः स्याद्विप्रियः । कुसुमसरो राजधान्यं गुणबीजोत्तमश्च सः ॥

श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः कफपित्तहृत् ॥ ७९ ॥

अथ कोद्रवः वनकोद्रवश्च (कोदो-वनकोदो) तयोर्नामानि गुणान्वाह—

कोद्रवः कोद्रवः स्यादुद्दाला वनकोद्रवः । कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः ॥

उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम् ॥ ८० ॥

अथ चारुकः (सरबीजः) तस्य नामगुणानाह—

चारुकः सरबीजः स्यात्कथयन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रुक्षो रक्तपित्तकफापहः ॥

शीतलो लघुवृष्यश्च कषायो वातकोपनः ॥ ८१ ॥

अथ वंशयवाः (वांस के बीज) तेषां गुणानाह—

यवा वंशभवा रुक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । बलमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः ॥ ८२ ॥

अथ कुसुम्भबीजम् (कटुम के बीज) तस्य नामगुणानाह—

कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका ॥ ८३ ॥

वरटा मधुरास्निग्धा रक्तपित्तकफापहा । कषाया शीतला गुर्वी स्याद्वृष्याऽनिलापहा ॥ ८४ ॥

अथ गवेषुका (गरहेडुआ) तस्या नामगुणानाह—

गवेषुका तु विद्वद्भिर्गवेषुः कथितास्त्रियाम् । गवेषुः कटुका स्वाद्वी काश्चैकृत्कफनाशिनी ॥ ८५ ॥

अथ नीवारः (तीनी) तस्य नामगुणानाह—

प्रसाविका तु नीवारस्त्वृणान्तमिति च स्मृतम् । नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ८६

अथ यावनालः (पनेरा, जुआर) तस्य गुणानाह—

यावनालो हिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्मपित्तजित् । अवृष्यस्तुवरो रुक्षः क्लेदकृत्कथितो लघुः ८७

अथ परिभाषामाह—

धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम् । तसु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हि तत् ॥ ८८ ॥

वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न तु त्यजति वीर्यं हवं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ ८९ ॥

एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः । पुराणा विरसा रुक्षा न तथा गुणकारिणः ॥ ९० ॥

* पुराणा वर्षद्वयादुपरि स्थिताः । यवादयो नवाः स्वस्थान् प्रतिहिताः । पथ्याशिनां तु पुराणा हिताः ॥

“पुराणयवनोधूमक्षौद्रजाङ्गलमुख्यभुग् ।”

इति इत्यन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ १० ॥

एते श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्णप्रकरणे तन्मते धान्यवर्गः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ शाकवर्गः दशमः ॥ १० ॥

तत्र शाकनिरूपणमाह—

पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संश्लेषजं तथा । शाकं पङ्क्तिमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ शाकानां गुणानाह—

प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च । रुक्षाणि बहुवर्चसि सृष्टविण्माहतानि च ॥ २ ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं, वर्णं विनाशयति रक्तप्रथापि शुक्रम् ।

प्रशाक्ष्यं च कुर्वते पलितं च नूनं, हन्ति स्मृतां गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥

शाकेषु सर्वेषु बलन्ति रोगःस्ते द्वैतवो देहविनाशनाथ ।

तस्माद् शुक्रः शाकविबर्जनं तु कुर्व्यात्तथाऽश्लेषु स एव दोषः ॥ ४ ॥

* एतानि शाकनिन्दकानि वचनानि सामान्यानि ॥ २-४ ॥

अथ शाकेषु विशिष्टानि । तत्र पत्रशाकानि । तत्रापि वास्तूकद्रव्यम् (दोनो बयुआ) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

वास्तूकं वास्तुकं च स्यात्क्ष्वापत्रं च शाकारात् । तदेव तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौडवास्तुकम् ॥ १ ॥

प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् । वास्तूकद्रित्यं त्वाहुः क्षारं पाके कद्रुदितम् ॥ २ ॥

दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् । सर्पं प्लीहास्त्रपित्तार्शः कृमिदोषप्रयापहञ्ज ॥ ३ ॥

अथ पोतकी (पोई) तस्या नामगुणानाह—

पोतक्युपोदिका सा तु मालवाऽमृतबह्वरी । पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मलावातपित्तनुत् ८

अकण्ठया पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित् । बलदा रुचिकृत्पथ्या बंहणी तृप्तिकारिणी ॥ १ ॥

अथ श्वेतरक्तमारिषौ (सफेद व लाल मरसा) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः । मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरुः १०

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद् विषनाग्निजित् । रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुरः सरः ॥

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥ ११ ॥

अथ तण्डुलीयः (चौलाई) तस्य नामगुणानाह—

तण्डुलीयो मेघनादः काण्ठेरस्तण्डुलेरकः । भाण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चालपमारिषः ॥ १२ ॥

तण्डुलीयो लघुः शीतो रुक्षः पित्तकफान्नजित् । सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥ १३ ॥

अथ पानीयतण्डुलीयम् (जलचौलाई), [चौलाईभेदो जलतण्डुलीयं श्वास्ते कञ्चटमिति प्रतिदम्]

तस्य नामगुणानाह—

पानीयतण्डुलीयं तु कञ्चटं समुदाहृतम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहं लघु ॥ १४ ॥

अथ पलक्या (पालक) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

पलक्या वास्तुकाकारा लुक्त्रिका चीरितकञ्चदा ॥ १५ ॥

पलक्या वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः । विष्टम्भिनी मध्यासपित्तकफपहा ॥१६॥

अथ कालशाकम् (नाडीका शाक) तस्य नामगुणानाह—

नाडिकं कालशाकं च श्राद्धशाकं च कालकम् । कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोधकम् ॥

वलयं रुचिकरं मेढ्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ १७ ॥

अथ पट्टशाकः (पट्टशा शाक) तस्य नामानि गुणैश्चाह—

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः नाडीको रक्तापित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥१८॥

अथ कलन्वी (कलमी शाक) तस्या नामगुणानाह—

कलम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलम्बी रक्तव्याघ्र प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥१९॥

अथ लोखी वृहलोखी च (नोनिया, वड़ा नोनिया, कुलफा,) तयोर्नामगुणानाह—

लोणा लोणी च कथिता वृहलोणी तु बोदिका । लोणी रुक्षा स्मृता गुर्वी वातश्लेष्महरी पट्टः२०
अश्लीनी दीपनी चाण्डला जम्बूजाम्बिपनाशिनी । बोदिकाऽम्बलासरा चाण्डा वातकृत्कर्तापित्तहृत् २१
वात्दापन्नगुलकघ्नो श्वालकालप्रमेहनुत् । शोथे लोचनरोगे च हिला सज्जैवदाहता ॥ २२ ॥

अथ चाङ्गेरी (अन्त्रिलोना) तस्या नामानि गुणैश्चाह—

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशराऽम्बहाऽम्बल्लोणिका । अश्लन्तकस्तु शारफा कुशली चाम्लपत्रकः २३
चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लक्ष्मीणा कफघातनुत् । पित्तलाऽम्बला ग्रहण्यर्शाःकुष्ठातीसारनाशिनी २४

अथ चुक्रिका (चूक) तस्या नामगुणानाह—

चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्बला रौचनी शतवेधिनी ॥ २५ ॥

चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वो वामशा कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताकेनातिरौचनी ॥२६॥

अथ चक्रुकी (चेडुना) तस्या नामगुणानाह—

चिञ्जा चक्रुश्चक्रुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका । चक्रुः शीता सरा रुच्या स्याद्द्वी दोषत्रयापहा ॥

धातुपुष्टिकरी बलया मेढ्या पिच्छिलका स्मृता ॥ २७ ॥

अथ हिलमोचिका (वामनहाटी-डुरडुर) तस्या नामगुणानाह—

ग्राही शङ्खधराऽऽचारी मत्स्याक्षी हिलमोचिका । शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते हिलमोचिका २८

अथ शितिवारः (शिरिवारी, चौपती) तस्य नामलक्षणगुणानाह—

शितिवारः शितिवारः स्वहितकः सुनिषण्णकः । श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी २९

चाङ्गेरीसदृशः पत्रंशुसुर्दल इतीरितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥ ३० ॥

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मेदोदोषत्रयापहः ॥ ३१ ॥

अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रुक्षदीपनः । वृष्यो रुच्यो ज्वरघासमेहकुष्ठभ्रमप्रशुत् ॥३२॥

अथ मूलकपत्रम् (सुरई का पत्ता) तस्य गुणानाह—

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् । स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥ ३३ ॥

अथ द्रोणपुष्पी (गुमा) तस्या गुणानाह—

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रुक्षं गुरु च पित्तकृत् । भेदनं कामलाशयमेहज्वरहरं कटु ॥ ३४ ॥

अथ यवानीशाकम् (अजवाइन का शाक) तस्य गुणानाह—

यवानीशाकमग्नौ रूच्यं वातकफप्रणुत् । उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु गूलहृत् ॥३२॥

अथ दद्रुमपत्रम् (पमार चक्रवर्त शाक) तस्य गुणानाह—

दद्रुमपत्रं दीपकममलं वातकफापहम् । कण्ठकासक्रिमिहवाजदद्रुकुष्ठप्रणुत्तु ॥ ३३ ॥

अथ सेहुण्डः (धूर) तत्पत्रस्य गुणानाह—

सेहुण्डस्य दलं लीक्षणं दीपनं रचनं हरेत् । ओष्ठमानाष्ट्रीलिकागुलमगूलकौथोदराणि च ॥३४॥

अथ पर्यटः (पित्तपापड़ा) तस्य गुणानाह—

पर्यटो हन्ति पित्तास्त्रज्वरवृष्णाकफभ्रमान् । संग्राही शीतलस्तिको दाहनुद्वातलो लघुः ॥३५॥

अथ गोजिह्वा (गोभी के पत्ते) तस्या गुणानाह—

गोजिह्वा कुष्ठमेहाजकृच्छ्रज्वरहरी लघुः ॥ ३६ ॥

अथ पटोलपत्रम् (पटोलपात्र) तस्य गुणानाह—

पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पावनं लघु । स्निग्धं वृष्यं तथोष्णं च ज्वरकासक्रिमिप्रणुत् ॥३७॥

अथ गुडूचीपत्रम् (गिलोयशाक) तस्य गुणानाह—

गुडूचीपत्रमग्नेयं सर्वलक्षहरं लघु । कषायं कटुस्तिकं च स्वादुपाकं रसायनम् ॥ ३८ ॥

बल्यसुष्णं च संग्राही हन्याद्दोषत्रयं तृषाम् । दाहप्रमेहवातासृक्षामलाकुष्ठपाण्डुताः ॥ ३९ ॥

अथ कासमर्दः (कसौंदी शाक) तस्य नामानि तत्पत्रस्य गुणांश्चाह—

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा । कासमर्ददलं रूच्यं वृष्यं कासनिवाकनुत् ॥ ४० ॥

मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम् । विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं प्राहकं लघु ॥ ४१ ॥

अथ चणकशाकम् (चनेका शाक) तस्य गुणानाह—

रूच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् । अमलं विष्टम्भजनकं पित्तनुहन्तशोथहृत् ॥४२॥

अथ कलायशाकम् (मटर का शाक) तस्य गुणानाह—

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ॥ ४३ ॥

अथ सार्षपं शाकम् (सरसों का शाक) तस्य गुणानाह—

कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रुक्षं त्रिदोषकृत् ॥

सक्षारलवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् ॥ ४४ ॥

अथ पुष्पशाकानि, तत्रागस्तपुष्पस्य गुणानाह—

अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्यिकनिवारणम् । नक्तान्धयनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ॥

पोनसदलेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ॥ ४५ ॥

अथ कदलीपुष्पम् (केले का फूल) तस्य गुणानाह—

कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ॥ ४६ ॥

अथ शोभाजनस्य पुष्पं मधु च (सहंजना का फूल और शहद) तयोर्गुणानाह—

शिमोः पुष्पं तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत् । कृमिहृत्कफवातघ्नं विद्वधिष्लीहगुलमजित् ॥

मधु शिमोस्त्वक्षिहितं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५० ॥

अथ शालमलीपुष्पम् (सेमल के फूल) तस्य गुणानाह—

शालमलीपुष्पकार्कं तु घृतसैन्धवसाथितम् । प्रहरं नाशयत्येव दुःसाध्यं च न लेहयः ॥२१॥
 हृत् पाके च मधुर् कपायं बीतलं गुरु । कफपित्तास्रजिदुः प्राहिवातलं च प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥
 अथ करशाकानि । तत्र कृष्णाण्डं (पेठा) तस्य नामानि तडाल-मध्यम-वृद्धफलानां च गुणानाह—

कृष्णाण्डं स्यात्पुष्पफलं पीतपुष्पं वृद्धफलम् ॥ २३ ॥

कृष्णाण्डं हृहर्गं वृष्यं गुरु पित्तास्रघ्नोऽनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ॥२४॥
 वृद्धं नातिहिंसं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु । दलितगुच्छिकरं चेतोरोगहृत्सर्वदोषजिदुः ॥ २५ ॥

अथ कृष्णाण्डो (कुन्हेडो) तस्या नामगुणानाह—

कृष्णाण्डो तु भृशं लघ्वो कर्कोहरपि कीर्तितो । कर्कोहराहिणो शीतो रक्तपित्तहरा गुरुः ।
 पक्वा तित्काऽभिजननी सक्षारा कफवातनुत् ॥ २६ ॥

अथा जलावृद्धीर्वा-वर्तुला च (लवलीआ) तस्या नामानि भेदास्तत्फलगुणांश्चाह—

जलावृः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्वा च वर्तुला ॥ २७ ॥

मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मणापहं गुरु । वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविबर्धकम् ॥ २८ ॥

अथ कटुतुम्बी (कडवी लौकी) तस्या नामगुणानाह—

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तला तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बीहिमा हृद्या पित्तकासविषापहा ॥

तिक्ता कटुर्बिषाके च बालपित्तज्वरान्तकृत् ॥ २९ ॥

अथ कर्कटी (ककडी) तस्या नामानि तत्पकापकफलगुणांश्चाह—

पूर्वाहः कर्कटी प्रोक्ताकथयन्ते तद्गुणा अथ ॥ ३० ॥

कर्कटी शीतला रूक्षा प्राहिणी मथुरा गुरुः । रक्त्या पित्तहरा सामापक्वा तुष्णाऽसिपित्तकृत् ॥३१॥

अथ चिचिण्डः (चिचिण्डा) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

चिचिण्डः श्वेतराजिः स्यात्पुद्वावो गृहकृलकः । चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बलयः पथ्यो रुचिप्रदः ॥

शोषणोऽतिहितः किञ्चद्गुणंन्यूनः पटोलतः ॥ ३२ ॥

अथ कारवेळं कारवेळी च (करेला, करेली) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

कारवेळं कटिलं स्यात्कारवेळो ततो लघुः । कारवेळं हिंसं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ३३

ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहङ्गमीनु हरेत् । तद्गुणा कारवेळी स्याद्विशेषादीपनी लघुः ॥३४॥

अथ महाकोशातकी (नेतुआ) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ॥ ३६ ॥

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः । महाकोशातकी स्निग्ध रक्तपित्तानिलापहा ॥३६॥

अथ राजकोशातकी (तोरई) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेचना । राजकोशातकीचेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥३७॥

राजकोशातकी शीता मथुरा कफवातकृत् । पित्तघ्नी दीपनी स्वासज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥३८॥

अथ पटोलः (परवल) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः । राजाफलः पाण्डुफलो राजेयश्चास्मृताफलः ॥३९॥

बीजगर्भः प्रलीकश्च कुट्टवा कासमञ्जसः । पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥

स्निग्धोष्णं हन्ति कालाकाञ्चरदोषत्रयस्त्रिमीन् ॥ ७० ॥

अथ पटोलस्य मूलनालपत्रफलानां गुणानाह—

पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ॥ ७१ ॥

नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः । दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वृत्तिका पटोलिका ॥ ७२ ॥

अथ विम्बी (कुंडूरो, कन्दूरी) तस्या नामानि तत्फलगुणांश्चाह—

विम्बा रक्तफला तुण्डी तुण्डीकेरी च विम्बिका । ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलूपर्णी च कथ्यते ७३
विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं हृद्यं विबन्धाध्मानकारकम् ७४

अथ शिबिः—पुस्तशिम्बी च (सेम—सेमभेद) तयोर्नामानि गुणांश्चाह—

शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी तथा पुस्तकशिम्बिका । शिम्बीद्वयं च सधुरं रसे पाके हिमं गुरु ॥

बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥ ७५ ॥

अथ कोलशिम्बिः (सुभ्रा सेम) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपटिका ॥ ७६ ॥

कोलशिम्बिः समीरघ्नी गुठ्युष्णा कफपित्तकृत् । शुक्रामिषाद्वृद्धवृष्या रुचिकृद्बद्धदिहगुरुः ७७

अथ शोभाजनफलम् (सहजनेकी फली) तस्य गुणानाह—

शोभाजनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् । शूलकुष्ठक्षयस्यासगुल्महृद् दीपनं वारम् ॥ ७८ ॥

अथ वृन्ताकम् (बैंगन, भण्टा) तस्य नामानि भेदात् गुणांश्चाह—

वृन्ताकं स्त्री तु वार्ताकुर्मण्टाकी भाण्टिकाऽपि च । वृन्ताकं स्वादु लीक्षणोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ७९

अथ तद्नालवृद्धफलयोगुणानाह—

ज्वरवातबलासठनं दीपनं शुक्रलं लघु । तद् बालं कफपित्तघ्नं बृहत् पित्तकरं गुरु ॥ ८० ॥

अथाङ्गारपरिपाचितवृन्ताकफलगुणानाह—

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिद्ङ्गारपरिपाचितम् । कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ॥ ८१ ॥

अथ तैलवयान्वितवृन्ताकफलस्य श्वेतवृन्ताकस्य च गुणानाह—

तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् । अपरं बभ्रुवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।

तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥ ८२ ॥

अथ डिण्डिशः (टेढस) तस्य नाम गुणानाह—

डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ॥ ८३ ॥

डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः । सुशीतो वातलो रूक्षो मूलरक्षारमरीहरः ८४

अथ पिण्डारम् (पिण्डालु) तस्य गुणानाह—

पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् । पाके लघु विशेषेण विषभाण्टिकरं स्मृतम् ॥ ८५ ॥

अथ कर्कोटी (ककोडा, खेखसा) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

कर्कोटी पीतपुष्पा महाजालीति चोच्यते । कर्कोटी मलहृत्कुष्ठहृत्सासारचिनाशिनी ॥

सासकासज्वरान्हन्ति कटुपाका च दीपनी ॥ ८६ ॥

अथ डोटिका (करेखा) तस्या नामानि गुणांश्चाह—

डोटिका विषमुष्टिश्च डोटोत्थपि सुपुष्टिका ॥ ८७ ॥

डोटिका पुष्टिदाहृष्या रक्ष्या बद्धिप्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफांशंसि कुमिगुल्मविषामयान् ॥ ८८

अथ कण्टकारीफलम् (कटेरी का फल) तस्य गुणानाह—

कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुक्षोष्णं खासकात्मनं ज्वरानिलकफापहम् ॥ ८९ ॥

अथ सालदाकानि, तत्र सार्यपनासुगुणानाह—

तीक्ष्णोष्णं सार्यं नालं वातहलेष्मप्रणापहम् । कण्डूकुमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥ ९० ॥

अथ कन्दशाकानि, तत्र सूर्यम् (जिमीकन्द) तस्य नामानि गुणांश्चाह—

सूर्यः कृश्व ओलश्च कन्दलोऽश्वाश्च इत्यपि । सूर्यो दीपनो रुक्षः कषायः कण्डूहृद् कटुः ॥ ९१ ॥

विष्टम्भी विषदो रक्ष्यः कफार्शः कुन्तनो लघुः । विशेषादर्शते पथ्यः स्त्रीहृगुल्मविनाशनः ॥ ९२ ॥

सर्वेषां कन्दशाकानां सूर्यः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां कुष्ठिनां रक्तपित्तानां च हितो हि सः ।

सन्धानयोगेन सप्तप्रातः सूर्यो गुणवत्तरः ॥ ९३ ॥

अथालुकम् (आलू) तस्य नामानि भेदांश्चाह—

आलुकं वीरसेनञ्च वीरं वीरोदकं तथा । आलुकमप्यालुकं लक्ष्मिथितं वीरसेनकम् ॥ ९४ ॥

काण्डालुककण्डालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते । पिण्डालुकमध्वालुकरकालुकानि चोक्तानि ॥ ९५ ॥

*काण्डालुकं = काठिन्ययुक्तम् (कण्डालू) । कण्डालुकं = श्वेततायुक्तम् (कण्डालू) ।

हस्त्यालुकं = दीर्घतायुक्तं महाशरीरम् । पिण्डालुकं = बसुलम् (सुयनी, पिण्डालू) । अध्वा-

लुकं = मधुरतायुक्तं-रोमान्वितम् (दीवसुयनी) । रकालुकम् = ("रकालू, रकालू, रत-

ण्डा" इति च) ९४-९६ ॥

अथालुकनात्रगुणानाह—

आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ॥ ९६ ॥ -

सृष्टमूत्रमलं रुक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् । कफानिलकरं घल्यं वृष्यं स्वस्मभविषर्जनम् ॥ ९७ ॥

अथालुकी रकालुभेदः (अरुई) तस्या लक्षणं गुणांश्चाह—

रकालुभेदो या दीर्घात्स्वी च प्रथिताऽऽलुकी । आलुकी बलङ्करिखग्वा गुर्वी हृत्कफनाशिनी ॥

विष्टम्भकारिणी तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा ॥ ९८ ॥

अथ मूलकद्वयम् (मूली, बडी मूली) तस्य नामानि भेदान् गुणांश्चाह—

मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् । शाकामर्कटकं विन्नं शालेयं मरुत्सम्भवम् ॥ ९९ ॥

चागव्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका । नेपालमूलकं चान्यत्तद्भेदजदन्तवत् ॥ १०० ॥

लघुमूलं कटुष्णं स्थाण्डुर्च्यं लघु च पाचनम् । दोषत्रयहरं स्वयं ज्वरघ्नासविनाशनम् ॥ १०१ ॥

मासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ॥ १०२ ॥

महतदेव रुक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् । स्नेहसिद्धं तदेव स्यादोषत्रयविनाशनम् ॥ १०३ ॥

अथ गृज्जनम् (गाजर) तस्य नामगुणानाह—

गृज्जनं गाजरं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् । गाजरंमधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ॥

संघ्राहि रक्तपित्ताग्नौग्रहणीकफवालाग्निम् ॥ १०४ ॥

अथ कदलीकन्दः (केराकन्द) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

शीतलः कदलीकन्दो बलव्यः केवयोऽम्लकपित्तानिम् । बह्विद्रवाहृहारी च मधुरो विचिकारकः ॥१०५॥

अथ मानकन्दः तस्य नामगुणानि—

मानकः लघुः स्रग्भ्रमः कष्यन्ते तद्गुणः अथ । मानकः शोधहृच्छीतो रक्तपित्तहरो लघुः १:२

अथ वाराहीकन्दः (गेठी) तस्य गुणानाह—

वाराही पित्तला बलव्या कटवी तिक्ता रसशयनी । आयुः शुक्राग्निद्रुन्मेहकफकुष्ठानिलापहा १०७

अथ हस्तिकर्णा तस्यास्तकन्दस्य च गुणानाह—

गजकणी तु त्रिकोष्णा तथा वातकफाजयेत् । शीतज्वरहरीस्त्रादुःपाके तस्यास्तु कन्दकः १०८

पाण्डुगोधकृमिशीहगुल्मानाहोदरापहः । ग्रहण्यशीविकारहो वनसृग्णकन्दवत् ॥ १०९ ॥

अथ केसुकम् (वेमुर्जा) तस्य गुणानाह—

केसुकं कटुकं परके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु ॥ ११० ॥

दीपनं पाचनं हृषं कफपित्तज्वरापहम् । कुष्ठकासप्रमेहास्त्रनाशनं वातलं कटु ॥ १११ ॥

अथ कसेर, निचोर्ड च तयोर्गुणानाह—

कसेर द्विविधं तत्तु महद्गाजकसेरकम् । मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोर्डमिति स्मृतम् ॥११२॥

कसेरकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितहाहृषनं जयनामथकाशनम् ॥

ग्राहि शुक्रानिलहृत्प्रेम्णास्वित्तन्धकरं स्मृतम् ॥ ११३ ॥

अथ शालूकम् (भसीडा) तस्य नामानि गुणाश्चाह—

पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथयते ॥ ११४ ॥

मृगालमूलं भिस्लागडं जलाल्लःश्च कथयते । शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रनुद् गुरु ॥११५॥

तुर्जरं त्वाद्युयाकञ्च स्तन्यानिरुक्कप्रदम् । संघ्राहि मधुरं रुक्षं भिस्लागडमपि तद्गुणम् ॥११६॥

अथ निषदशाकान्याह—

बालं श्वानार्त्तवं जीर्णं वयाधितं कृमिभक्षितम् । कन्दं विवर्जयेत्सर्वं यद्वाऽन्यादिविदूषितम् ॥

अतिजीर्णमकालोत्थं रुक्षसिद्धमदेशजम् ॥ ११७ ॥

कर्कशं कोमलं चातिशीतन्यालादिदूषितम् । संशुष्कं सकलं शाकं नाक्षीयान्मूलकं विना ११८

*रुक्षसिद्धम् = अतैलादिसिद्धम् । अदेशजम् = मशुभस्थानजम् ॥ ११७-११८ ॥

अथ संस्वेदजशाकानि (पसीनासे उत्पन्नशाक) तेषां नामानि गुणानाह—

उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलीन्ध्रकम् । क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत् ॥११९॥

सर्वं संस्वेदजाः शीता दोषलाः पिच्छिलाश्च ते । गुरवदृष्ट्यंतीसारज्वरश्चेष्मामयप्रदाः ॥१२०॥

श्वेतोऽशुचिस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवाः । नातिं दोषकरस्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः १२१

इति श्रीमिश्रलकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे दशमः शाकवर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशो मांसवर्गः ॥ ११ ॥

अथ मांसम्, तस्य नामानि गुणाश्चाह—

मांसं तु विशितं क्रव्यमासिषं पलकं पलम् । मांसं वातहरं सव बृंहणं बलपुष्टिकम् ॥

प्रीणनं गुह हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥ १ ॥

अथ मांसभेदानाह—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलात्पूर्वमेततः ॥ २ ॥

तत्र जाङ्गलमांसस्य भेदान् गुणाश्चाह—

मांसवर्गोऽत्र जाङ्गला विलस्थाश्च गुहाशयाः । तथा पर्णमृगा ज्ञेया विकिराः प्रतुदास्तथा ॥३॥

प्रसृहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः । जाङ्गला नधुरा रुक्षास्तुवरा लववस्तथा ॥ ४ ॥

बलयास्ते बृंहणा वृष्या वीषना दापहारिणः । मूकतां निम्निमवर्त्वं च गद्गदत्वादितं तथा ॥५॥

वाधिवर्षमर्त्विच्छादिप्रमेहमुक्ताजान् गदान् । श्लोपदं गलगुञ्जं नाशयत्यनिलासयान् ॥ ६ ॥

अथानूपमांसस्य भेदान् गुणाश्चाह—

कृलेचरःप्लवाश्चापिकोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या एते समाख्याताःपञ्चधाऽऽनूपजातयः ॥७॥

जान्पा मधुराःस्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः । श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाऽनिष्यन्दिनस्ते हि प्रायः पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

अथ जाङ्गलाः, तत्र जङ्गलानां गणनां लक्ष्यानि विशिष्टगुणाश्चाह—

हरिणैकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः ॥ ९ ॥

राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जङ्गलसंज्ञकाः । हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्तितः १०

कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्तादेणतुल्याकृतिर्महान् । ऋष्यो नीलाङ्गको लोके स रोज इति कीर्तितः ॥११॥

पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्हरिणात्किञ्चिदल्पकः । न्यङ्कुर्द्धुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ॥१२॥

राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिःपरितो वृतः । यो मृगःशृङ्गहीनःस्यात्समुण्डीतिनिगद्यते ॥१३॥

जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि लववो बलवर्द्धनाः ॥१४॥

अथ विलेपादाः (विलनिवासी प्राणी) तेषां गणनां गुणाश्चाह—

गोधाशशभुर्जगाम्बुसल्लक्याद्या विलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ॥

बृंहणा बद्धविष्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥

अथ गुहाशयाः (गुफानिवासी प्राणी) तेषां गणनां गुणाश्चाह—

सिंहक्याप्रवृका क्रक्षतरङ्गीदीपिनस्तथा । वभ्रजम्बूकमाजारी इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥१६॥

* तरङ्गः — “तेतुआवाव” इति लोके । “द्वीपो = विप्रव्याघ्र” इति लोके । स्युर्गुहाशयो रक्तनेत्रो वभ्रुर्भेदः स नाकुलः ॥ १६ ॥

गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्चते । स्निग्धा बलया हिता नित्यनेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥१७॥

अथ पर्णमृगाः (वृको पर चढनेवाले प्राणी) तेषां गणनां गुणाश्चाह—

वनौका वृक्षमाजारी वृक्षमर्कटिकाऽऽद्यः । एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥ १८ ॥

*वनौका=वावरः । वृक्षनाजीरो=वृक्षविडालः । वृक्षनर्कटिका=“रुबीवावा” इति लोके ॥ १८ ॥
स्मृताः वर्णकृया वृष्याहवक्षुष्याः कौषिणे हिताः । कदासार्वाःकालकामवाः सुष्टम्बपुरीषकाः ॥ १९ ॥

अथ विकिराः (विकिरपत्नी) तेषां गणनां गुणांश्चाह—

वर्तदा पादकलौरेकपिञ्जलकसित्तिराः । कुलिङ्गकुम्भुटायाश्च विकिराः समुदाहृताः ॥ २० ॥
विकीर्ये भक्षयन्त्येते बसमासलमाह्नि विकिराः । कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतिसित्तिः ॥ २१ ॥
विकिरा मधुराः शीताः कषायाः कटुषाकिनः । बल्या वृष्याह्विदोवज्रा पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥ २२ ॥

अथ प्रतुदाः (चोच से खानेवाले पत्नी) तेषां गणनां गुणांश्चाह—

कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः । पारावतः लज्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥

प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २३ ॥

*हारीतः=“हरियल” इति लोके । कपोतो धवलः पाण्डुः । शतपत्रो वृहच्छुक्रः
“दावाघाटः” इत्यमरः । “कठफोरा” इति लोके ॥ २३ ॥

प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः । लघवो ध्रुववर्षत्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥ २४ ॥

अथ प्रसदाः (दूसरे से ज्विनकर खानेवाले पत्नी) तेषां गणनां गुणांश्चाह—

काको गृध्र उत्कृश्च विल्लश्च शशावातकः । चाषो भासश्च कुररइत्याद्याः प्रसदाः स्मृताः ॥ २५ ॥

*शशावातकः=“वाज” इति लोके । चाषः=“नीलकण्ठ” इति लोके । भासः=गृध्र-
विशेषः स्यात् । कुररः=“कुराङ्कुर” इति लोके ॥ २५ ॥

प्रसदाः क्रीत्तता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ॥ २६ ॥

प्रसदाः खलु वीथाष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ते । ते शोषभलनकोन्मादशुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥ २७ ॥

अथ ग्राम्याः (ग्राम्यपशु) तेषां गणनां गुणांश्चाह—

छागमेघवृषाश्चाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः । ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ॥

मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्द्धनाः ॥ २८ ॥

अथाऽनूपाः, तत्र कूलेचराणां गणनां गुणांश्चाह—

लुलायगण्डवाराहचमरीवाराणादयः । एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्येषाम् ॥ २९ ॥

*लुलायो = महिषः । गण्डः = खड्गः । चमरी = चमरपुच्छी गौः ॥ २९ ॥

कूलेचरा महत्पित्ता वृष्या बलावहाः । मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ३० ॥

अथ पुवाः (पंक्तियों से आकास में उड़ने वाले पत्नी) तेषां गणनां गुणांश्चाह—

हंससारसकारण्डवकक्रौञ्चशारारिकाः ॥ ३१ ॥

नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः पुवाः स्मृताः ।

प्लवन्ति सलिले यस्मादिते तस्मात्पुवाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

*कारण्डः = कपटिकाख्यो बृहद्धसभेदः । क्रौञ्चः = शरद्विहङ्गः स्यात्-“टैक” इति लोके ।
शारारिका = “सिन्धू” इति लोके ॥

स्थूला कठोरा वृचा च यस्याश्च परि स्थिता । गुटिका जम्बुसदृशी प्रोक्ता नन्दीमुखीति सा ॥ ३३ ॥

प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वानश्लेष्मन्त्राश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥३३॥

अथ कोशस्थाः (दकनेके मध्वने रहनेवाले प्राणी) तेषां गुणानि गुणांश्चाह—

बाहुः बाहुनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्मदाः । जीवा एवं विशाखान्ये कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥३४॥

* बाहुमत्स्यः = सुदृशङ्कुः ॥ ३५ ॥

कोशस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमाः । बृंहणा बहुवर्षत्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥३५॥

अथ पादिनः (नांवांके प्राणी) तेषां गुणानि गुणांश्चाह—

कुम्भीरुर्मनकाश्च गोधाजकराङ्गुवः । वण्डिकः तिसुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥ ३६ ॥

* कुम्भीरो = मारको जलजन्तुः । 'कुम्भः = कच उपः । मरुः = 'नाक' इति लोके (सर-
व्यादिनदीषु बहुलः) गोधा = 'गोहि' जलजन्तुः । मकरः = 'मगर' इति लोके । बाहुः =

'बाकुचा' इति लोके । वण्डिकः = 'वण्डियाल' इति लोके । तिसुमारः = 'सुप्त' इति लोके ॥

पादिनोऽपि च ये ते तु कोशस्थानां गुणैः समाः ॥ ३७ ॥

अथ मत्स्याः (मङ्गला) तेषां नामानि गुणांश्चाह—

मत्स्यो मीनो विकारश्च क्षयो वेसारिणोऽण्डजः । शकुली पृथुरोमा च ल सुदर्शन इत्यपि ॥३८॥

रोहिताद्याल्लु धे जीवाः स्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः । मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः

वातघ्ना बृंहणा वृष्या रोचका बलवर्द्धनाः । मद्यव्यवायसक्तानां दीप्तानीनाञ्च पूजिताः ॥ ४० ॥

अथ जह्वालाः (नांवांके प्राणी) तत्र हरित्त्य मांसगुणानाह—

हरिणः शीतलो बद्धविष्णुत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥४१॥

अथैयहरिणः (काला हरिण) तस्य मांसगुणानाह—

एणः कषायो मधुरः पित्ताच्छुक्रवातहृत् । संघ्राही रोचनो बल्यो ज्वरप्रशमनः स्मृतः ॥४२॥

अथ कुरङ्गः, तस्य मांसगुणानाह—

कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृत् गुरुः । मधुरो वातहृत् ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः ॥४३॥

अथ ऋष्यः (रोम्) तस्य नामानि मांसगुणांश्चाह—

ऋष्यो नीलाण्डकश्चापि गवयो रोह इत्यपि । गवयो मधुरो बल्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ४४

अथ पृषतः (चित्तालवृग) तस्य मांसगुणानाह—

पृषतस्तु भवेत्स्वादुर्ग्राहकः शीतलो लघुः । दीपनो रोचनः श्वासज्वरदोषत्रयाच्छजित् ॥ ४५ ॥

अथ न्यङ्कुः (बारहसिंग) तस्य मांसगुणानाह—

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥ ४६ ॥

अथ सावरम्, तस्य मांसगुणानाह—

सावरं पल्लं स्निग्धं शीतलं गुरु च स्मृतम् । रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥ ४७ ॥

अथ राजीवः, तस्य मांसगुणानाह—

राजीवस्तु गुणैर्ज्ञेयः पृषतेन समो जनैः ॥ ४८ ॥

अथ मुण्डी, तस्य गुणानाह—

मुण्डी तु ज्वरकासाक्षयश्वासापहो हिमः ॥ ४९ ॥

अथ विलेशयाः, तत्र शशः (खरगोश) तस्य नामानि मांसगुणांश्चाह—

लम्बकणः शशः शूली लोमकणो विलेशयः । शशः शीतो लघुर्ग्राही रुक्षः स्वादुः सदा हितः
वह्निकृत्कफपित्तघ्नो वातसाधारणैः स्मृतः । ज्वरातीसारशोषाल्मसात्मयहरश्च सः ॥ ९० ॥

अथ सेधा (सेह, साही) तस्या नामानि मांसगुणांश्चाह—

सेधा तु शल्यकः श्वावित्कथयन्ते तद्गुणा अथ । शल्यकः श्वासकासास्त्रगोषदोषत्रयापहः ॥ ९१ ॥

अथ पक्षियः (पक्षियां) तेषां नामानि मांसगुणांश्चाह—

पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः । शकुनिर्विः पतन्नी च विष्करो विक्रोऽण्डजः ॥

धान्याङ्गुरचरा येऽत्र तेषां मांसं लघूत्तमम् । आनूपं बलकृन्मांसं स्निग्धं गुरुतरं स्मृतम् ॥ ९२ ॥

अथ तेषु विष्किरेषु वर्तकः (बटेर) तस्य नामानि मांसगुणांश्चाह—

वर्तको वर्त्तकश्चिरस्ततोऽन्या वर्त्तका स्मृता । वर्त्तकोऽग्निरुरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ॥

सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्त्तकाऽल्पगुणा ततः ॥ ९३ ॥

अथ लावः (लावा) तस्य मांसगुणसहितान् भेदान् मांसगुणांश्चाह—

लावा विष्किरदग्ेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ॥ ९४ ॥

पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्डको दर्भरस्तथा । लावा वह्निकराः स्निग्धा गरभना ग्राहका हिताः ९५

पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु दीर्योऽणोऽनिलनाशनः । गौरो लघुतरो रुक्षो वह्निकारो त्रिदोषजित् ९६

पौण्डकः पित्तकृत्कञ्जिल्लघुवैतकफापहः । दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥ ९७ ॥

अथ वार्त्तीकः (वगेरा, बटेरा) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

वर्त्तीको वर्त्तचटको वार्त्तीकश्चैव स स्मृतः । वर्त्तीको मधुरः शीतो रुक्षश्च कफपित्तनुत् ॥ ९८ ॥

अथ कृष्णतित्तिरिगौरितित्तिरिश्च (तीतर) तयोर्नामानि मांसगुणानाह—

तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरैः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ॥

श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥ ९९ ॥

अथ चटकः (गवरैया, चिडा) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

चटकः कलविडुः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्ठकः ॥ ६० ॥

कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः । सन्निपातहरो वेरमचटकश्चातिशुक्रलः ॥ ६१ ॥

अथ कुक्कुटो वनकुक्कुटश्च (सुरगा-वनसुरगा) तयोर्नामानि मांसगुणांश्चाह—

कुक्कुटः वृकवाङ्गुः स्यात्कालञ्जश्चरणायुधः । ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादो शिखाण्डकः ॥ ६२ ॥

कुक्कुटो बंहणः स्निग्धो दीर्योऽणोऽनिलहृद्गुरुः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृद् बल्यो वृष्यः कषायकः ६३

आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बंहणः बलेष्मलो गुरुः । वातपित्तक्षयवमित्रिषमज्वरनाशनः ॥ ६४ ॥

अथ प्रतुदाः तत्र हारीतः, (हरिथल) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

हारीतो रक्तपीतः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते । हारीतो रुक्ष उषगश्च रक्तपित्तकफापहः ।

स्वेदस्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः ॥ ६५ ॥

अथ पाण्डुर्धवलपाण्डुश्च (पण्डाक्ता) तयोर्नामानि मांसगुणानाह—

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयश्चिन्नपक्षः कलध्वनिः ॥ ६६ ॥

द्वितीयो धवलः प्रोक्तः स कपोतः स्रुतः पत्रिः । चित्ररश्मः कफद्रो वातजो घृणीप्रयुज् ॥१५॥
धवलः पाण्डुरद्विष्टो रक्तपित्तहरो हिमः । रसे पाके च मधुरः संप्राही वातशान्तिहृत् ॥ १६ ॥

अथ मयूरः (नीर) तस्य नामानि मांसगुणैश्चाह—

मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गमुक् । शिखी शिखावलो बर्ही शिल्पण्डी नीलकण्ठकः ॥१९॥
शुक्लापाङ्गः कलापी च मेघनादानुलास्यपि । रसे पाके च मधुरः संप्राही वातशान्तिहृत् ॥२०॥

अथ पारावतः (कवृत्तर, परेवा) तस्य नामानि मांसगुणैश्चाह—

पारावातः कलवरः कपोतो रक्तलोचनः । पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः ॥

संप्राही क्षीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्यवर्द्धनः ॥ ११ ॥

अथ पद्मपण्डानि (पक्षिभेदे अण्डे) तेषां गुणानाह—

नातिस्निग्धानिः ब्रुष्याणि स्वादुपाकरसानि च । वाग्भ्रान्यतिशुक्राणि गुरुपण्डानि पक्षिणाम्

अथ चान्द्र्याः, तत्रचन्द्रागः (चकरा) तस्य नामानि मांसगुणैश्चाह—

छागलो बवंरश्छागो बलतोऽजश्छेलकः स्तुभः ॥ ३३ ॥

अजा छागी स्तुभा चापि छेलिका च गलस्तनी । छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुद
नातिशीतमदाहि स्यात्स्वादु पीनसलानशनम् । परं बलकरं रुच्यं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥ ३५ ॥

अथाप्रमृताजाया बालकाजास्तुभस्य च मांसगुणानाह—

अजायास्त्वप्रसूताया मांसं पीनसलानशनम् । शुष्कहासेऽहचौ शोषे हितमग्नेश्च दीरनम् ॥ ३६ ॥

अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं ऊरहरं श्रेष्ठं सुखरं बलरं शृगम् ॥ ३७ ॥

अथ निष्कासिताण्ड-वृद्ध-व्याधिमृत्तानां छागानां मांसस्य छागगुण्डस्य च गुणानाह—

मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफहृद्गुरु । स्रोताशुद्धिकरं बन्धं मांसदं वातपित्तनुत् ॥ ३८ ॥

वृद्धस्य वातलं रुक्षं तथा व्याधिमृत्तस्य च । ऊर्ध्वजम्बुविकारघ्नं छागगुण्डं रुचिप्रदम् ॥ ३९ ॥

अथ मेषः (मेढा) तस्य नामान्यण्डविहीनस्य तस्य मांसगुणैश्चाह—

मेढो मेढो हुडो मेष उरणोऽप्येडकोऽपि च । अग्निद्वेष्णिस्तथोग्र्यायुः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ८०

मेषस्य मांसं पुष्टौ स्यात्पित्तश्लेष्मकरं गुरु । तस्यैवाण्डविहीनस्य मांसं किञ्चिन्न्यु स्मृतम् ८१

अथैडकः (दुम्बा, मेढा) तस्य नामानि तदभेदस्य च मांसगुणैश्चाह—

पृडकः पृथुशृङ्गः स्यान्मेदःपुच्छस्तु दुम्बकः । पृडकस्य पलं ज्ञेयं मेषामिषसमं गुणैः ॥ ८२ ॥

मेदःपुच्छोज्ञेयं मांसं हृद्यं वृष्यं श्रमापहम् । पित्तश्लेष्महरं किञ्चिद्वाग्वाधिविनाशनम् ॥ ८३ ॥

अथ वृषभः (वैत) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

बलीवर्त्स्तु वृषभ ऋषभश्च तथा वृषः । अतुङ्गानसौरभेयोऽपि गौदक्षा मद्र इत्यपि ॥ ८४ ॥

तुरभिः लौरभेदी च साहिधी गौहृदाहता । गोमांसं सुगुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मविबर्द्धनम् ॥

बृंहणं वातहृद् बल्यमपथ्यं पीनसप्रयुत् ॥ ८५ ॥

अथाश्वः (घोडा) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

घोटकेऽप्यश्वरगास्तुरङ्गाश्च तुरङ्गमाः । वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्यवसयः ॥ ८६ ॥

अश्वमांसन्तु तुवरं वहिक्कृत्कफपित्तकम् । वातहृद् बृंहणं बल्यं चक्षुषं मधुरं लघु ॥ ८७ ॥

अथ कृत्वेचराः, तत्र महिषम् (भैसा) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

महिषो घोटकारिः स्यात्कालरश्च रजस्वलः ॥ ८८ ॥

पीतलकम्बुः कृष्णकायां ललाषो यमवाहनः । महिषस्यामि स्त्वाद्दुस्त्रिगधोष्णं वातनाशनम् ८९
निद्राशुभ्रप्रदं बल्यं तनुदाढ्यंकरं गुरु । वृष्यञ्च सुष्टुविण्मू वातपित्तास्त्रनाशनम् ॥ ९० ॥

अथ मण्डूकः (मेंढक, मेधा) तस्य नामानि मांसगुणांश्चाह—

मण्डूकः प्लवङ्गो भैक्रो वर्षाभूद्दुरो हरिः । मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥ ९१ ॥

अथ पादिनः ।

तत्र कच्छपः (कछुआ) तस्य नामानि मांसगुणानाह—

कच्छपो गूढपात्कूर्मः कमठो द्रवष्टकः । कच्छपो बलदो वातपित्तनुत्तुस्त्वकारकः ॥ ९२ ॥

अथ विशेषाः, तत्र सद्योहतस्य मांसगुणानाह—

सद्योहरस्य मांसं स्याद्द्वयाधिवाति यथाऽमृतम् । वयस्यं बंहणं सारम्यमन्यथा तद् विवर्जयेत् ॥

अथ स्वयं मृतस्य मांसगुणानाह—

स्वयं मृतस्य चाबल्यमसीसारकरं गुरु ॥ ९४ ॥

अथ बृद्धवालयोर्मांसगुणानाह—

बृद्धानां दोषलं मांसं बालानां बलदं लघु ॥ ९५ ॥

अथ सर्पव्यालदृष्टयोर्मांसयोः शुष्कमांसस्य च गुणानाह—

सर्पदृष्टस्य मांसञ्च शुष्कमांसं त्रिदोषकृत् । त्रिदोषकृद् व्यालदृष्टं शुष्कं शूलकरं परम् ॥ ९६ ॥

अथ विषादिमृतस्य मांसगुणानाह—

विषाः बुख्मृतस्यैतन्मृत्युदोषरुजाकरम् । क्लिन्नमुत्कलेज्ञजनकं कृशं वातप्रकोपणम् ॥

तोयपूर्णं शिराजालं मृतमण्डु त्रिदोषकृत् ॥ ९७ ॥

अथ जात्यादिपरत्वेन मांसस्य गुणानाह—

विहङ्गेषु पुमाञ्छ्रेष्ठः स्त्री चतुष्पदजातिषु । परार्द्धं लघु पुंसं स्यात्स्त्रीणां पूर्वाद्धंमादिशेत् ॥

देहमध्यं गुरुप्रायं सर्वेषां प्राणिनां मृतम् ॥ ९८ ॥

पक्षक्षेपाद्बिहङ्गानां तदेव लघु कथ्यते । गुरुण्यण्डानि सर्वेषां गुर्वो ग्रीवा च पक्षिणाम् ॥ ९९ ॥

शरःस्कन्धोदरं कुक्षी पादौ पाणो कटी तथा । पृष्ठत्वयस्कृदन्त्राणि गुरुणीह यथोत्तरम् ॥ १०० ॥

लघु वातकरं मांसं खगानां धान्यचारिणाम् । मत्स्याग्निनां पित्तकरं वातघ्नं गुरु कीर्त्तितम् १०१

पलाशिनां श्लेष्मकरं लघुरुक्षमुदारितम् । बंहणं गुरु वातघ्नं तेषामेव पलाशिनाम् ॥ १०२ ॥

तुल्यजातिष्वलपदेहा महादेहेषु पूजिताः । अरुपदेदेषु शस्यन्ते तथैव स्थूलदेहिनः ॥ १०३ ॥

अथ मत्स्याः ।

तत्र रोहितः (रोहू) तस्य लक्षणं मांसमुण्डयोर्गुणांश्चाह—

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्तक्षो रक्तपक्षतिः । कृष्णपुच्छो श्लषः श्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥ १०४ ॥

रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्णोऽर्दितान्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥

ऊर्ध्वजन्नगतान् रोगान् हन्थाद्रोहितमुण्डकम् ॥ १०५ ॥

अथ शिलाश्रिः (सिलश्रि) तस्य मांसगुणानाह—

शिलाश्रिः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥१०६॥

अथ भक्षुरः (भक्षुर) तस्य मांसगुणानाह—

भक्षुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मनकरो गुरुः । विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ॥ १०७ ॥

अथ मोचिका (मोई) तस्य मांसगुणानाह—

मोचिका वातहृद् बलया हृंहणो मधुरा गुरुः । पित्तहृत्कफकुञ्चया वृष्या शीतप्रये हिता १०८

अथ पाठीनः (टुमारी, बोयल) तस्य मांसगुणानाह—

पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशितानाम् । हृष्येद्विरं पित्तं कुष्ठरोमं करोति च ॥१०९

अथ शृङ्गी (सींगी) तस्या मांसगुणानाह—

शृङ्गी तु वातशमनी क्षिग्धा श्लेष्मप्रकोपणी । रसे तिक्ता कषया च लघ्नी रुच्या स्मृता बुधैः ११०

अथेल्लीसः (इल्सा) तस्य मांसगुणानाह—

इल्लीसो मधुरः सिसग्धो रोचनो वह्निवर्धनः । पित्ताहृत्कफकृत्किञ्चिच्छुर्ध्वयोऽनिलरपहः १११

अथ शङ्कुली (सीरी) तस्या मांसगुणानाह—

शङ्कुली प्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ११२ ॥

अथ गर्गरः (गर्गी) तस्य मांसगुणानाह—

गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित्कफोपनः ॥ ११३ ॥

अथ कविका (कवई) तस्या मांसगुणानाह—

कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी । किञ्चित्पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी ११४

अथ वमिमत्स्यः (वमी) तस्य मांसगुणानाह—

वमिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥ ११५ ॥

अथ दण्डमत्स्यः (दण्डारी) तस्य मांसगुणानाह—

दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्लो बलवर्द्धनः ॥११६॥

अथैरङ्गः (अरंगी) तस्य मांसगुणानाह—

एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः ॥ ११७ ॥

अथ महाशफरः (पपता) तस्य मांसगुणानाह—

महाशफरसंश्लु तिक्तः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥११८॥

अथ गरघनी (गरई) तस्या मांसगुणानाह—

गरघनी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिच्छुष्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ॥ ११९ ॥

अथ मद्गुरः (मँगुरी) तस्य मांसगुणानाह—

मद्गुरो वातहृद् बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥ १२० ॥

अथ सपादमत्स्यः (टेंगरा) तस्य मांसगुणानाह—

सपादमत्स्यो मेधाङ्गमेदः क्षयकरश्च सः । वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥ १२१ ॥

अथ प्रोष्ठी ("शफरी, पुंठी" इति च) तस्या मांसगुणानाह —

प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रदा कफवर्तजिह्व ।

स्निग्धाऽऽस्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः समृता ॥ १२२ ॥

अथ क्षुद्रमत्स्याः तेषां मांसगुणानाह—

क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयाविनाशनाः । लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः ॥१२३॥

अथानिक्षुद्रमत्स्याः तेषां मांसगुणानाह—

अतिसूक्ष्माः पुंस्तवहरा रुच्याः कासानिलापहाः ॥ १२४ ॥

अथ मत्स्यगर्भः (मत्स्याण्डः) तस्य गुणानाह—

मत्स्यगर्भो भृशो वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो लघुः ॥ कफमेदः प्रदो बलयो बलानिष्कृन्मेहनाशनाः १२५

अथ शुष्कमत्स्याः (सूखी मछली) तेषां मांसगुणानाह—

शुष्कमत्स्या नवा बलया दुर्जरा विद्विषन्धिनः ॥ १२६ ॥

अथ दग्ममत्स्यः (भूजी मछली) तस्य मांसगुणानाह—

दग्ममत्स्यो गुणैः पुष्टिकृद् बलवर्द्धनः ॥ १२७ ॥

अथ कूपजादिमत्स्याः तेषां मांसगुणानाह—

कौपमत्स्याः शुक्रमूत्रकुष्ठश्लेष्मविबर्द्धनाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बलया वातविनाशनाः ॥

नादेया वृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः । रक्तपित्तकरावृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥

चौञ्ज्याः पित्तकराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः । ताडाना गुरवो वृष्याः शीतला मलमूत्रहाः ॥

ताडामवन्निर्रजा बलायुर्मतिहकराः ॥ १२८ ॥

अथर्तुविशेषे मत्स्यविशेषाणां मांसगुणानाह—

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारला हिताः । बसन्ते ते तु नादेया प्रोष्णे चौञ्जयसमुद्भवाः ॥

तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीसवाः । नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥१२९॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभाद्रविरचिते भावप्रकाशे वर्गकरण प्रकादशो मांसवर्गः समाप्तः ॥ १२ ॥

अथ द्वादशः कृत्वावर्गः ॥ १२ ॥

तत्रात्रनां साधनप्रकारान् सिद्धानां गुणाश्चाह । तत्र परिभाषामाह—

समवायिनि हेतौ ये मुनिभिर्गणिता गुणाः । कार्थ्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिताः १

क्व चित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः । भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिठो गुरुः ॥ ३ ॥

क्व चिद्योगप्रभाषेण गुणान्तरमपेक्षते । कर्त्तुं गुरु सर्विश्च तद्गुणं सुपचं भवैव ॥ ३ ॥

अथ भक्तम् (भात) तस्य नामानि साधनं गुणाश्चाह—

भक्तमन्नं तथाऽन्धश्च क्व चित्कूरं च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्ता दीदिविः पुंसि भाषितः ॥ ४ ॥

सुषौतास्तण्डुलान् रफीतास्ताये पञ्चगुणे पचेत् । तदुक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥५॥

भक्तं विह्विकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु । अधोलम्बितं शीतं गुर्वस्यैव कतप्रदम् ॥ ३ ॥

अथ वाली (वाल) तस्या नामानि साधनं गुणाश्चाह—

इलितस्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियास्तुमे । वाली तु सलिले सिद्धौ लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ॥ ५ ॥
संयुक्ता सूषणाग्नी स्यात्कथञ्चान्ते तद्वगुणा अथ । सुषो विष्टम्भको रक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।

निस्तुषो भृष्टसंसिद्धौ लाववं पुतरां भजेत् ॥ ८ ॥

अथ कृशरा (क्विरी) तस्याः साधनं गुणाश्चाह—

तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः ॥ १० ॥
कृशरां शुक्रला बलया गुरुः पित्तकफप्रदा । तुजैरा बुद्धिर्विष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥ १० ॥

अथ तापहरी (ताताहरी) तस्याः साधनं गुणाश्चाह—

घृतं हरिद्रासंयुक्तं माषजां भर्जयेद्दहीम् ॥ ११ ॥

तण्डुलाश्चापि निर्धौतान्सहैव परिभर्जयेत् । सिद्धयोरर्थं जलं तत्र प्रक्षिप्य कृशालः पचेत् ॥ १२ ॥
लवणार्द्रकहिङ्गुनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ।

एषा सिद्धिः समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥ १३ ॥

भवेत्तापहरी बलया दृष्या बह्वेभ्योऽप्यचरेत् । बृंहणी तर्पणी हृद्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ॥ १४ ॥

अथ वीरिका (खीर) तस्या नामानि साधनं गुणाश्चाह—

पायसं परमार्द्रं स्यात्क्षीरिकाऽपि तदुच्यते । कुड्मेऽङ्गपक्वं दुरधेनुघृताकांस्ततःसुखाच्ययेत् ॥ १५ ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताऽऽज्ययुतोत्तमा । क्षीरिका तुजैराप्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी ॥

विष्टम्भनी हरेत् पित्तंरक्तपित्तान्मिमाहवान् ॥ १६ ॥

अथ नारिकेली (नारियलको खीर) तस्याः साधनं गुणाश्चाह—

नारिकेलं तद्वृक्षस्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सितागन्ध्राज्यसंयुक्ततपचेन्मृदुनाऽग्निना ॥ १७ ॥
नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्त्रिया शीताऽतिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरावृष्यारक्तपित्तानिलापहा ॥ १८ ॥

अथ सेविका (सैदा) तस्याः साधनं गुणाश्चाह—

समिता वत्सिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः । शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसिताऽन्विताः
सेविका तर्पणी बलया गुर्वी पित्तानिलापहा । प्राहिणी सन्धिद्रुकृच्छा तां खादेन्नानिमात्रया ॥ २० ॥

अथ समिता (मैदा) तस्याः साधनमाह—

गोधूमा धवलाधौताः कुड्दिताऽन्नापितास्ततः । प्रोक्षिता दन्त्रनिषिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः
अथ मण्डकः (मण्डा) तस्य साधनमाह—

वारिणा क्रोमलां कृत्वा समितां साधु भर्जयेत् । हस्तवालयवातस्या लोम्नीं सन्धकप्रसारयेत् ॥ २१ ॥
अधोमुखवटस्यैतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद् बहिः । मृदुना वह्निना साध्या सिद्धो मण्डक उच्यते ॥ २३ ॥

#लोम्नी 'लोई' इति लोके ॥ २२-२३ ॥

अथ सानुपानं मण्डकगुणानाह—

दुग्धेन सान्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवर्कन वा ॥ २४ ॥

मण्डको बह्वणो वृष्यो बलयो र्विकरो भृशम् । पाकेऽपि मधुरो प्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥ २५ ॥

अथ पोलिका (पूरी) (कुत्रापि "दूनोरी" इति च) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

कुर्यात्समितयाऽतीव तन्वी पर्पटिका ततः ॥ २६ ॥

स्वेदयेत्सके तां तु पोलिकां जगदुर्ध्वधा ॥ सांखादेल्पिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ॥ २७ ॥

अथ लम्बिका (लप्सी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

लम्बितां सर्पिषा भृष्टां शार्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन्वनीकृते न्यस्येल्लवंगं मरिचादिकम् ॥

सिद्धेषा लम्बिका रुचाता गुणानस्या वदाम्यहम् ॥ २८ ॥

लम्बिका वृंहणी वृष्या बलया पित्तानिलापहा । लिग्गधा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्

अथ रोटिका (रोटी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिकाम् ॥ ३० ॥

तस्ये स्वेदयेत्कृत्वा भूर्ध्वङ्गरेऽपि तां पचेत् । सिद्धेषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रथममे ॥ ३१ ॥

राटिका बलकृद्गुचया बंहणी धातुबर्द्धनी । वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥ ३२ ॥

*तसकं= "तावा" इति लोके ॥ ३८-३२ ॥

अथाङ्गारकर्मटी (वाटी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

शुष्कगोधूमचूर्णेन तु सान्धु गाढं विमर्दयेत् । विधाय वटकारं निर्धूमैर्धौ ज्ञानैः पचेत् ॥ ३३ ॥

अङ्गारकर्मटी खोषा वृंहणी शुक्ला लघुः । दीपनी कफकृद्व्यापनसघासकासजिव् ॥ ३४ ॥

अथ यवरोटिका, तस्या गुणानाह—

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः । मलशुक्रानिलकरी बलया हृत्ति कफासयान् ॥ ३५ ॥

अथ बलभद्रिका (चमसीरोटिका) (लिल्केदार उडद की रोटी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते । चमसीरचिता रोटी कथयते बलभद्रिका ॥

रुक्षोष्णा वातला बलया दीप्ताग्नीनां सूपूजिता ॥ ३६ ॥

अथ धूमसी (धुआंस) तस्याः साधनविधिमाह—

माषाणां दालयस्तोयेस्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिता यन्त्रेपिष्टास्ता धूमसी स्मृता

अथ झर्झरी, तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

धूमसीरचिता चैव प्रोक्ता झर्झरीका बुधैः । झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥ ३८ ॥

अथ चणकरोटिका (चनेकी रोटी) तस्या गुणानाह—

चणकया रोटिका रुक्षा श्लेष्मपित्तान्ननुद् गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा चापि शङ्कुली

अथ पिष्टिका (पीठी) तस्या निर्माणप्रकारमाह—

दालि संस्थापिता तोये ततोऽपहतकञ्चुका । शिलाया साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ।

अथ वेदमिका (वेदई) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

माषपिष्टिकया पूर्णगर्भां गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेदमिका बुधैः ॥ ४१ ॥

भवेद्देहमिका बलया वृष्या रुच्याऽनिलापहा । उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी वृंहणी शुक्ला परम् ॥ ४२ ॥

भिन्नसूत्रमला इतन्यमेदः पित्तकफप्रदा । गुदकीलादितस्वासपत्किशूलानि नाशयेत् ॥ ४३ ॥

अथ पर्वटः (पापड) तत्र भावोद्भवस्य तस्य साधनं गुणांश्चाह--

धूमसौरचिता द्विदुहरिद्रालवणैर्युताः । जीरकस्वजिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेष्टिताः ॥ ४४ ॥
वर्षटास्ते सदाऽङ्गारभृष्टाः परन्तरोचकाः । दीपना पाचना रक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥ ४२ ॥

अथ मुद्ग-चणकोद्भव-स्नेहभृष्टानां पर्वटानां गुणानाह--

मौद्गशाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लवणो हिताः ॥ ४६ ॥

चणकस्य गुणैर्युक्तपर्वटाश्चणकोद्भवाः । स्नेहभृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमागुणैः ॥ ४७ ॥

अथ पूरिका वृत्तकाः तैलवका च (वी व तैल में पकोहुइ कवोडो) तयोः साधनं गुणांश्चाह--

नाषाणां पिष्टिकां पूयाल्लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तथा पिष्टिकया पूयां समिता कृतयोः ॥ ४८ ॥
ततस्नेलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः । रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बलया पिताम्बुदूषिका
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वाऽपि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥ ५० ॥

अथ वटकाः सुक्तः सरसश्च च (सुखा व रसादार वडा) तयोः साधनं गुणांश्चाह--

नाषाणां रिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विद्वष्याद्दटकांस्तारितैलेषु पक्वकडलैः ॥ ५१ ॥
विशुष्पका वटका बलया बृंहणा वीर्यवर्द्धनाः । वातामयहरा रुच्या विशेषाद्विंशतिपहाः ॥ ५२ ॥
विवन्धनेदिनः श्लेष्मकारिणोऽन्धनिन्दूजिताः । संचूप्यं निक्षिपेत्क्रे भृष्टं जीरकहिङ्गु च ॥ ५३ ॥
लवणं तत्र वटकासकलानपि मज्जयेत् । सुकलस्तत्र वटको बलकृद्वाचनो गुरुः ॥ ५४ ॥
विबन्धहृद्दिवाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्तयाऽतिरोचन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥ ५६ ॥

* राज्यक्ता 'राहता' इति लोके ॥ ५६ ॥

अथ काञ्जिकवटकः (काञ्जीवरा) तस्य साधनं गुणांश्चाह--

मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता । निमलेनाम्बुनाऽऽपुर्वं तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुष्ठीमशाकृतम् ॥ ५६ ॥

निक्षिपेद्दटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततो दिनत्रयाद्भ्रुवममलाः स्युर्वटका ध्रुवम् ॥ ५७ ॥
काञ्जिकवटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः । शूलघ्नोऽजार्णदाहलुद् नेत्ररोगे तु नो हितः ॥ ५८ ॥

अथाम्लिकावटकाः (ह्मलीके वडे) तेषां साधनं गुणांश्चाह--

अम्लिकां श्वेद्यित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् । तन्नारे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः ॥ ५९ ॥

अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या बहिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ ६० ॥

अथ मुद्गवटकाः (मूंगके वडे) तत्रमञ्जितानां तेषां गुणानाह--

मुद्गानां वटकास्तक्रे मञ्जिता लवणो हिमाः । संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥ ६१ ॥

अथ माषवटिकाः (उड़दकी वड़ी) तेषां साधनं गुणांश्चाह--

नाषाणां पिष्टिकां द्विगुलवणार्द्रकसंस्कृता । तथा विरचिता बलत्रे वटिकाः साधु शोषिताः ॥ ६२ ॥

भजितास्ततैलेस्ता अथवाऽम्बुप्रयोगतः । वटकस्य गणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥ ६३ ॥

अथ कृष्णाण्डकवटी (पेटेको वड़ी) तस्या गुणानाह--

कृष्णाण्डकवटी श्रेया पूर्वाक्तवटिकागुणा । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥ ६४ ॥

अथ मुद्गवटी (मृगकी बडी) तस्या गुणानाह—

सुदृगानी वटिका तद्द्वचित्ता साधित्वा तथा । पथ्या रुच्या तथा लव्णी मुद्गसूपगुणास्मृतत् ६९
अथालीकमत्स्यः, तस्य साधनप्रकारमाह—

सापिपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ॥ ६६ ॥

तत्तु संस्वेदयेद्युञ्जत्या स्थाल्यामास्तारकोपरि । ततो निष्कास्य तं खण्डयं ततस्तत्तेलेन भर्जयेत् ७०

* खण्डयं = खण्डेन योग्यमिति यावत् ॥ ६७ ॥

अलीकमत्स्य उक्तोऽर्थ प्रकारः पारुपण्डितैः । तं वृग्ताकभट्टिनेण वास्तुकेन च भक्षयेत् ॥ ६८ ॥

अथ कथिता (कडी) तस्याः साधनं गुणान्माह—

स्थासयां घृते वा तेले वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । अवलेहनसंयुक्तं तर्कं तत्रैव निक्षिपेत् ॥

एषा सिद्धा समरिचा कथिता कथिता बुधैः ॥ ६९ ॥

* अवलेहनम् “अरिहन” इति लोके ॥ ६९ ॥

कथिता पाचनी रुच्या लव्णी वह्निप्रदीपिनी । कफानिलविवन्धन्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी ॥ ७० ॥

अथालीकमत्स्यस्य गुणानाह—

अलीकमत्स्याः शुष्का वा किंवा कथितया पुनः । बंहणा रोचनावृष्या बलया वातगदापहाः ७१

कोष्ठशुद्धिकरः शुष्काः किञ्चित्पित्तप्रकोपणाः । अदिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः समृताः ७२

अथ मुद्गाद्रकवटकाः (अदरकवडा) तेषां साधनं गुणान्माह—

मुद्गापिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् । हस्तैर्न चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिन्चूर्णे विनिक्षिपेत् ७३

भृष्टं हिग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानी च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥ ७४ ॥

मुद्गापिष्टि पचेत्सम्यक् स्थासयामास्तारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुशान्तेभ्ये पूर्णं क्षिपेत् ७५

तेले तान्गोलकान्पक्त्वा कथितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि

मुद्गाद्रकवटा रुच्या लव्णी बलकारकाः । दीपनास्त्वर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥ ७७ ॥

अथ वेसनम् (वेसन) तस्य साधनमाह—

दाल्यश्रणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः । तच्चूर्णं वेसने प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥ ७८ ॥

अथ वेसनवटिका (फुलौरी) तस्याः साधनं गुणान्माह—

वटिका वेसनस्यापि कथितायां निमज्जिता । रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ७९

* एवमन्येऽपि वेसनभवाः प्रकाराः खण्डनखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ॥ ७९ ॥

अथ मांसस्य प्रकाराः ।

तत्र शुद्धमांसम्, तस्य प्रकारमाह—

पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलञ्च तद्भावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥ ८० ॥

छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम् । भौतं निर्गालितं तस्मिन्घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥ ८१ ॥

सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्पिप्य वेसवारं परिक्षिपेत् ॥ ८२ ॥

अथ वेसवारः (पीसा हुआ मसाला) तद्दृग्वाण्याह—

इध्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ॥ ८३ ॥

* वेदावारः "वेगर्" इति लोके ॥ ८३ ॥

अथ शुद्धमांसस्य गुणानाह—

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥ ८४ ॥

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बंहनम् । त्रिदोषशमकं श्रेष्ठं द्रोपनं धातुवर्द्धनम् ॥ ८५ ॥

अथ सहद्रकम् "सिडण्डकं, सहवृद्धि" इति लोके तस्य साधनं गुणांश्चाह—

छागादेर्मांसमूवादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहद्रकम् ॥

सहद्रकं गुणैर्ग्रन्थे शुद्धनांसगुणं स्मृतम् ॥ ८६ ॥

अथ तक्रमांसम् (अखनी) यस्य साधनं गुणांश्चाह—

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भज्जेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भजेयेत् ॥ ८७ ॥

सिद्धयोरथं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं तथा । जीरकादियुते तत्रैव मांसखण्डानि भावयेत् ॥ ८८ ॥

तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥ ८९ ॥

अथ हरीसा (आस) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

पाकपात्रे तु वृहति मांसखण्डानि निक्षिपेत् । पानीयं प्रसूरं सपिः प्रभूतं हिणु जीरकम् ॥ ९० ॥

हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमाञ्जम्बीराणां रसान् बहून् ॥ ९१ ॥

यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपकानि भवन्ति हि । तथा पचेत्तु निगुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥ ९२ ॥

एषा हरीसा बलकुट्टातपित्तापहा गुणः । शीतोष्णा कुक्रुदा सिन्धवा सर सन्धानकारिणी ॥ ९३ ॥

अथ तलितमांसम् (तला दुआ मांस) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥ ९४ ॥

तलितं बलमेधाऽग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं हृदयाकरम् ॥ ९५ ॥

अथ चाल्यपलम् (कवाव) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

कालखण्डादिमांसानि प्रथितानि शलाकया । घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे वहने पचेत् ॥ ९६ ॥

तच्च शुल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः ॥ ९७ ॥

शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बस्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् ॥ ९८ ॥

अथ मांसशृङ्गाटकम् (मांस का सिंगाडा) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचाद्रैकसंयुतम् ॥ ९९ ॥

पुलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥ १०० ॥

शृङ्गाटकं समित्तया कृतं पूरणं पूरितम् । पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥ १०१ ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बंहनं बलकृद्गुह । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥ १०२ ॥

अथ सिद्धमांसरसः (सुरवा) तस्य गुणानाह—

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वातक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् ॥

विश्लिष्टभरनसन्धीनां शुद्धानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् ॥ १०३ ॥

स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां हृष्टयायुःश्रवणार्थिनाम् १०४

प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्त्तिताः १०५

अथ शाकपाकविधिः, तमाह—

हिङ्गुजारयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् ॥ १०३ ॥

लवणं चात्र शूणांदि सिद्धे हिङ्गुदकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ॥१०३॥

अथ पच्यन्साधनविधिमाह, तत्र मण्डकः “मठरी, माड” इति च लोके तस्य साधनविधिमाह—
समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सपिषि नीरसम् ॥

पुलातलवङ्गकपूरपरिचायैरलङ्कृते ॥ १०८ ॥

मञ्जयित्वा सितापाके ततश्च ससुद्धरेत् । अयं प्रकारः संसिद्धौ मण्ड हृत्यभिधीयते ॥१०९॥

*सन्नयेद् = मर्दयेत् ॥ १०८-१०९ ॥

अथ मण्डस्य गुणानाह—

मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुहः।पित्तानिलहरो हृद्यो दीक्षाघ्नीनां सुपूजितः ॥११०॥

समिताशकैरासपिनिर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चेतद्गुणाः स्मृताः १११

अथ सम्पावः (गुञ्जिया) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

पर्पट्यः साज्यसामितानिर्मिता घृतभर्जिताः। कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्दिताः ॥११२॥

तत्र चूर्णं क्षिपेदेलाहवङ्गमरिचानि च । नारिकेरं सकपूरं चारबीजान्यनेकधा ॥ ११३ ॥

घृताक्तलमिता पुट्टरोटिका रचिता ततः । तस्यान्तःपूरणं तस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥११४॥

सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्नपुणो जनः । प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं सम्पाव इति कौत्सितः ॥११५॥

मण्डकेन समा ज्ञेयः सम्पावोऽपि गुणैर्जनैः ॥ ११६ ॥

अथ कपूरनालिका, तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

घृताढ्याया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोषणकपूरयुतया सितव्याऽन्वितम् ॥११७॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कपूरनालिका । सम्पावसाहशा ज्ञेया गुणैः कपूरनालिका ॥११८॥

अथ फेनिका (फेनी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

समितया घृताढ्याया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचारेत् । तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ११९

वेल्लयेद्वेल्लनेनेता यथैका पर्पटी भवेत् । ततश्छुरिकया तान्तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥ १२० ॥

ततस्तु वेल्लयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् । शार्ङ्गचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं वदेत् ॥ १२१ ॥

ततः संवृत्य तल्लोष्णीं विदधीत पृथक्पृथक् । पुनस्तां वल्लयेत्लोष्णीं यथा स्थान्मण्डलाकृतिः ॥

ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेद्युश्च लफुटाः लफुटाः । सुगन्धया शर्करया तदुद्दलनमाचरेत् ॥ १२३ ॥

सिद्धैषा फेनिकानां मण्डकेन समा गुणैः । ततः किञ्चिदुद्युरयं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥१२४॥

*वेल्लयेत् = प्रसारयेत् । वेल्लनः = 'वेलन' इति लोके । पर्पटी = रोटी । लोष्णी 'लोई' इति लोके ॥ ११९—१२४ ॥

अथ शङ्कुली (खस्तापूड़ी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

समितया घृताक्तया लोष्णीं कृत्वा च वेल्लयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धा शङ्कुली फेनिकागुणां

अथ सेविकानोदकाः (सेव के लड्डू) तेषां साधनं गुणांश्चाह—

घृताढ्यया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु । निपुणा भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ॥

पुक्तेन मोदकानुकुप्यते गुणैर्लण्डका यथा ॥ १२३ ॥

अथ सुतानोदका सुदामोदका वा । दूरी के लड्डू) तेषां साधनं गुणांश्चाह—

सुदुगानां धूम्रानां सन्धशोकर्येक्षिमत्याऽन्वुता ॥ १२७ ॥

कटाहस्य घृतस्योर्ध्वं झञ्झरं स्थापयेत्ततः । धूम्रसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झञ्झरोपरि ॥ १२८ ॥

*‘झञ्झरं झञ्झरा’ वेत्त लोके ॥ १२७-१२८ ॥

उतन्ति विन्दवस्तस्मात्तानमुपकान्तसुदरेत् । सिनावाकेन संयोज्य कुर्याद्वरतेन मोदकान् ॥

लघुग्राह्ये त्रिदोषहः स्वार्द्रुः शीतो लघुप्रदः । चक्षुष्यो ज्वरहृद्वल्यस्त्वर्षणो सुदुगमोदकः ॥

अथ वेसन्मोदकाः (मोतीचूर के लड्डू) तेषां साधनं गुणांश्चाह—

पद्ममेव प्रकारेण काश्यां वेसन्मोदकाः ॥ १३१ ॥

ते बलया लवणः शीताः किञ्चिद्वातकरास्तथा । विष्टमिना ज्वरभ्राञ्च पित्तरक्तकारहाः १३२

अथ दुग्धकृदिका तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

तण्डुलसूर्णविमिश्रितनटकीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकृपिकां विदध्यात्ताह पञ्चैतरेषां सम्यक् ॥

अथ तां कोरितमध्यां वनरजसा पूर्णगभाञ्च । सद्भक्तमुद्रितवदनां तस्युत्ते सुप्रकवदयाह ॥ १३५ ॥

अथ पाण्डुखण्डपाकेत्सपयेत्कर्पूरवासितं कुञ्जकः । अथ दुग्धकृपिका सा बलया पित्तामिलापहा चैव

वृष्या शीता गुर्वी शुक्रकरी च तर्पणी रुच्यर । विदधाति कायपुष्टिं इष्टि दूरप्रसारिणीं सुचिरम्

अथ कुण्डलिनी “जलेवा” इति लोके तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

नूतनं वटमानीय तस्यान्तः कुञ्जालो जनः । प्रस्थाद्धपरिमाणेन दृष्ट्वाऽन्वयेन प्रलेपयेत् ॥ १३७ ॥

द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मिसम् । घृतमर्द्धशरावञ्च धोलयित्वा वटे क्षिपेत् १३८

आतपे स्थापयेत्तावद् थावधाति तदम्लताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे लक्षिञ्जे भोजने तु तद् ॥

परिभ्राम्य परिभ्राम्य सुसन्तसे घृते क्षिपेत् । पुनःपुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाहृतिम् ॥

तां सुपर्कां घृताग्नीत्वा सितापाके तनुद्वये । कर्पूरादिसुगन्धश्च स्नापयित्वाद्दरेत्ततः ॥ १४१ ॥

एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा । धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी १४२

अथ पञ्चात् परिवेष्याणि ।

तत्र रसाला (सिखनरन) तस्याः साधनं सेवनाईजनान् गुणांश्चाह—

आदौ माहिपमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां-

शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित्क्षिपेत् ।

दुरधेनाद्धवटेन मृगमयनवस्थालयां दहं स्नावये-

देल्लावांजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्यौर्यैश्च तद्योजयेत् ॥ १४३ ॥

मीमेन प्रियभोजनेन राधता नाम्ना रसाला स्वयं-

श्रीहृषणेन पुरा पुनः पुनरिधं प्रीत्या समास्वादिता ।

एषा येन वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यश-

स्तस्य स्यादतिवीर्य्यवृद्धिरानिर्वां सवन्द्रियाणां बलम् ॥ १४४ ॥

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा, ये च प्रमत्तवनितासुरतातिभिन्नाः ।

ये चापि आर्यैरिसर्वगोर्णगात्रास्ते-षामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्व्यात् ॥ १४६ ॥
 रसाला शुक्रला बलया रोचनी वातपित्तजित् ॥ १४६ ॥
 दीपनी बृंहणी जिग्घा मथुरा शिशिरा सरा । रक्तपित्तं तृषां दाहं प्रतिदबाधं विनाशयेत् ॥

अथ शर्करोदकम् (सरबत) तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 जलेन शीतलेनेन बोलिता शुक्रशर्करा । पलाशवल्गुकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥ १४८ ॥
 शर्करोदकमाज्ञा तत्प्रसिद्धं विदुषां मुखैः । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ॥ १४९ ॥
 बल्यं रुच्यं लघु रुवाद् वातपित्तप्रणाशनम् । मूच्छांछदितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ॥ १५० ॥

अथ प्रपाणकानि (सरबत) तत्रात्रफलप्रपाणकम्, तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 आन्नमांसं जले स्विन्नं मर्दितं दृढपाणिना । सिताशीतामृच्छयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥ १५१ ॥
 प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् । सद्यो रुचिकरं बल्यं ब्रीह्यमिन्द्रियतर्पणम् ॥ १५२ ॥
 अथाम्लिकाफलपानकम्, तस्य साधनं गुणांश्चाह—

अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥ १५३ ॥
 अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तद्वलेष्मकरं किञ्चित्तु रुच्यं बद्धिधाधनम् ॥ १५४ ॥

अथ निम्बुकफलपानकम्, तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकमुत्तमम् ॥ १५५ ॥
 निम्बुकफलभवं पानमत्यमलं वातनाशनम् । बद्धिदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ १५६ ॥

अथ धान्याकपानकम्, तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 धान्यायां साधु सम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरैर्हिमुसंस्कृतम् ॥
 नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥ १५७ ॥

अथ काजी तस्या गुणांश्चाह—
 काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं बद्धिदीपनम् ॥ १५८ ॥
 शुलाजाणं विबन्धनं कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत्काञ्जिकं यत्र तत्र जालिः प्रदीयते ॥ १५९ ॥

*काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः ॥ १५८-१५९ ॥
 अथ जालिः, तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 आममाञ्जफलं पिष्टं राजिकालवगान्विताम् । शृष्टहिगुयुतं पूतं बोलितं जालिरुचयते ॥ १६० ॥
 जालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दन्तु पीता सा रोचनी बद्धिबोधिनी ॥

अथ तक्रम् (ब्राह्म) तस्य साधनं गुणांश्चाह—
 तृषांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदमलं दधि । प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने मालयेत् ।
 शृष्टं हिगु च जीरकञ्च लवणं राजोञ्च किञ्चिन्मितां—

पिष्टां तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् ॥ १६२ ॥
 तक्रं रुचिकरं बद्धिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ १६३ ॥
 अथ दुग्धम् (दूध) तस्य भोजनान्ते पानगुणान्नाह—
 विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् १६४

*दुरधस्यापरे गुणा युक्ता एव दुर्धनवर्गे ॥ १३४ ॥

अथ सक्तवः (सत्) तस्य साधनविधिमाह—

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ॥ १३५ ॥

तत्र यवसक्तवः, तेषां गुणानाह—

यवजाः सक्तवः शीता दीपना लववः सराः । कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥ १३६ ॥

ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा । तर्पणा मधुरा हृष्याः परिणामे बलावहाः ॥ १३७ ॥

कफपित्तश्रमक्षुत्तद्भ्रमनेत्रामयान्हाः । प्रदोषता वर्मेदाहाध्वन्यायामार्त्तशरीरिणाञ्च ॥ १३८ ॥

अथ त्र्यम्बकसक्तवः, तेषां साधन गुणांश्चाह—

निस्तुषैश्चगकैर्भृष्टैस्तुर्योशैश्च यवैः कृताः । सक्तवः शर्करासर्वियुक्ता प्रीत्येऽतिपूजिताः ॥ १३९ ॥

अथ शालिसक्तवः, तेषां गुणानाह—

सक्तवः शालिसम्भृता वह्निदा लववो हिमाः । मधुराग्राहिणो हृष्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥ १४० ॥

अथ सक्तुविषये सामान्यपरिभाषामाह—

न सुकृताश्च तद्बद्धीत्वान निश्चायां नवाबहून् । न जलान्तरितो नङ्गिः सक्तुमद्याञ्च केचलान् ॥ १४१ ॥

द्वयक्यापं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु बर्जयेत् ॥ १४२ ॥

अथ धानः (बहुरी) तासां साधनं गुणांश्चाह—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धोना इति स्त्रियाञ्च । धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तुद्रदा गुरवश्च तपः ॥

तथा मेहकफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥ १४३ ॥

अथ लाजाः (खील) तेषां साधनं गुणांश्चाह—

वेषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च । भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥

लाजाः स्युर्मधुराः शीता लववो दीपनाश्च ते । स्वल्पमृद्भनञ्च रूक्षा बलयाः पित्तकफच्छिदः ॥

छर्द्यतीसारदाहात्ममेहमेदस्तुषाऽपहाः ॥ १४४ ॥

अथ चिपिटाः (चिडडा) तेषां साधनं नामानि गुणांश्चाह—

शाल्यः सतुषा मीर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः । कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥ १४५ ॥

पृथुका गुरवो वातनाशनः बलेष्मला अपि । सक्षीरा वृंहणा वृष्या बलया भिन्नमलाश्च ते ॥ १४६ ॥

अथ होलकः (होरहा) तस्य साधनं गुणांश्चाह—

अर्द्धपत्रैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः होलकोऽल्पानिलो मेदः कफदोषत्रयापहः ॥

अथो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥ १४७ ॥

अथ ऊची (ऊन्वी) तस्याः साधनं गुणांश्चाह—

मञ्जरी स्वर्द्धपका या यवमोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुचीति सा स्मृता ॥

ऊची कफप्रदा बलया लव्वी पित्तानिलापहा ॥ १४९ ॥

*ऊची = उम्बी, “उमिया” इति लोके ॥ १५१ ॥

अथ कुल्माषाः (धुबुरी) तेषां साधनं गुणांश्चाह—

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ॥ १५० ॥

सारकारणं तु मधुरं दीपकं वीतलं लघु । तर्पणं रोचनं तुष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥ ३१ ॥

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च ।

तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ॥ ३२ ॥

नादेयमुदकं रुक्षं वातलं लघु दीपनम् । अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ ३३ ॥

अथ शीघ्रवहत्वादिभेदेन देशभेदेन च नादेयजलानां गुणभेदानाह—

नद्यः शीघ्रवहा लघ्वयः सर्वा याश्चामलोदकाः । गुर्व्यः शैवलसंछन्ना मन्दगाः क्लृषाश्च याः ॥ ३४ ॥

हिसवत्प्रभवाः पथ्या नद्योऽश्माहतपाथसः । गङ्गाघातद्गुरस्ययमुनाऽऽद्या गुणोत्तमाः ॥ ३५ ॥

सह्यशैलभवा नद्यो वेणागोदावरीमुखाः । कुर्वन्ति प्रायशः कुष्ठमोषद्घातकफावहाः ॥ ३६ ॥

नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे । उदके देशभेदेन गुणान्दोषांश्च लक्षयेत् ॥ ३७ ॥

अथोद्भिदजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

विदार्य भूमिनिष्ठां यन्महत्या धारया स्रवेत् । तत्तोयमोद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥ ३८ ॥

मौद्भिदं वारि पित्तल्लमविदाहृत्तिलीतलम् । प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्घातकरं लघु ॥ ३९ ॥

अथ नैर्ऋतजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो हरः । स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रयं नैर्ऋतं जलम् ॥ ४० ॥

नैर्ऋतं रविकृन्नोरं कफघ्नं दीपनं लघु । मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥ ४१ ॥

अथ सारसजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

नद्याः शैलादिकृदाया यच्च संप्रियं तिष्ठति । तत्सरो जलजञ्जन्नं तद्गमः सारसं स्मृतम् ॥ ४२ ॥

सारसं सलिलं वलयं तुष्णाघ्नं मधुरं लघु । रोचनं तुवरं रुक्षं बद्धमूत्रफलं स्मृतम् ॥ ४३ ॥

अथ ताडागजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जज्ञाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च । वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥ ४५ ॥

अथ वाप्यजलस्य लक्षणं चारमिष्टयोस्तयोर्गुणांश्चाह—

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धः कूपो बृहत्ताः । ससोपानो भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥ ४६ ॥

वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत्कफवातहृत् । तदेव मिष्टं कफकृद्घातपित्तहरं भवेत् ॥ ४७ ॥

अथ कौपजलस्य लक्षणं स्वादुक्षारयोस्तयोर्गुणांश्चाह—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः । बद्धोऽबद्धः सकूपः स्यात्तद्गमः कौपमुच्यते
कौपं पयो यादु स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु । तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥ ४९ ॥

अथ चौञ्ज्यजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

शिलाकीर्णं स्वर्धं स्रग्धं नीलाङ्गनसमोदकम् । लतावितानसंछन्नं चौञ्ज्यमित्यभिधीयते ॥ ५० ॥

अश्मादिभिरबद्धं यत्तचौञ्ज्यमिति वा परे । तत्रत्यमुदकं चौञ्ज्यं मुनिभिसत्तुदाहृतम् ॥ ५१ ॥

चौञ्ज्यं बह्निकरं नीरं रुक्षं कफहरं लघु । मधुरं पित्तनुद्गुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

अथ पालवलजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

अल्पं सरः पालवलं स्याद्यत्र चन्द्रक्षेगे रवौ ॥ ५३ ॥

* रवौ = सूर्ये, चन्द्रक्षेगे = कर्कटराशित्ये, श्रावणे मासीति यावत् । अत्र चन्द्रक्षेः सृगः शिरस्तग्रह इति सुख्यार्थः ॥ ५३ ॥

न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वारि पालवलम् । पालवलं वार्यमिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृतम् ॥

अथ विकिरजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी । उद्भास्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥ ५५ ॥

विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् । तुवरं स्वादु रिक्तमं क्षारं तस्मिन्मनाक्षम् ॥

अथ कैदारजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

कैदारः क्षेत्रसुद्विष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् । कैदारं वार्यमिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृतम् ॥ ५७ ॥

अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

वारिं लघुहृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् । विरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नमन्तरोरसम् ॥ ५८ ॥

अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितं जलविशेषमाह—

हेमन्ते सारसं तोयं ताड्यागं वाहितं स्मृतम् । हेमन्ते विहितं तार्यं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥ ५९ ॥

वसन्तप्रोष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् । नर्झरं वारि वादेयं वसन्तप्रोष्मयोर्दुष्धैः ॥ ६० ॥

विषवद्ग्नवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः । औद्भिर्दं वाऽऽन्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥

शस्तं शरदि नादेयं नीरमंगूदकं परम् ॥ ६१ ॥

अथांगूदकजलस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंगूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ६२ ॥

* रविकरैर्जुष्टमित्युक्तं दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं, शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्तेनि शी-
तिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् ॥ ६२ ॥

अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् । वष्यं रसायनं मेघ्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ ६३ ॥

अथञ्च—

शरदि स्वच्छसुदद्यादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥ ६४ ॥

वृद्धसुश्रुतस्तु—

यौषे वारि सरोजातं माघे तज्जु लडागजम् । फालगुने कृपसमभूतं चैत्रे चौञ्ज्यं हितं मतम् ॥ ६५ ॥

वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् । आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ ६६ ॥

भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौञ्ज्यमेव च । कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ ६७ ॥

अथ जलग्रहणस्य समयमाह—

औमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते । शीतत्वं निर्मलत्वञ्च यतस्तेषां सतो गुणः ॥ ६८ ॥

अथ जलस्य पानविधिमाह—

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मान्नरो वह्निविबर्द्धनाय सुदुसुंहुवारि पिबेदभूरि ॥ ६९ ॥

अथ शीतलजलपानस्य विषयानाह—

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये । अमे अमे विदग्धेषु तस्यके वमथौ तथा ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रज्ञह्यते ॥ ७० ॥

अथ शीतलजलपानस्य निषेधविषयानाह—

शङ्खशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आधमाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥७१॥

अर्वाचग्रहणागुलमन्थासकासेषु विद्रव्यौ । हिककायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥७२॥

अथारूपजलपानस्य विषयानाह—

अरोचके प्रतिश्याये मन्देश्चौ स्यथौ श्वये । सुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥

ब्रणे च मधुमेहे च पित्तेपानीयमल्पकम् ॥ ७३ ॥

अथ जलपानस्यावश्यकतामाह—

जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् । नातोऽस्थन्तनिषेधेन कदा चिद्धारि वाच्यते ७४

हारीतश्च—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्माद् देयं तृषाऽऽर्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ७५

तृषितो मोहनायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्व विद्धारि वारयेत् ७६

अथ गुणवतस्तोयस्य लक्ष्यान्नाह—

अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् । स्वच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवतुच्यते ॥ ७७ ॥

अथावगुणकारिजलस्य लक्ष्यानि दुर्गुण्यांश्चाह—

पिच्छिलं कृमिलं किलन्नं पणशैवालकर्मैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥७८॥

कल्पं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः । दुःस्पर्शनमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमरीचिभिः ॥ ७९ ॥

अनासत्त्वं वार्षिकं तु प्रथमं तच्च भूमिगम् । व्यापन्नं परिहृत्स्वयं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ ८० ॥

तत् कुट्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाऽऽधमानचिरज्वरान् ।

कासाग्निमान्धाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकं तथा ॥ ८१ ॥

अथ दूषितजलस्य निर्दोषीकरयोपायमाह—

निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् । सुवर्णं रजतं लौहं पाषाणं सिकतामपि ॥८२॥

भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥८३॥

शुचिसान्द्रपटस्तावि भ्रुद्रजन्तुविवर्जितम् । स्वच्छं कनकमुक्ताऽऽद्यैः शुद्धं द्याहाषवर्जितम् ॥८४॥

पर्णमूलविषप्रन्थिमुक्ताकनकशैबलेः । गोमेदेन च वस्त्रेण कुट्याद्भुवुप्रसादनम् ॥ ८५ ॥

अथ पीतजलस्य परिपाककालानाह—

पीतं जलं जीर्ण्यति यामयुग्माद्यामैकमात्राच्छतशीतलञ्च ।

तदर्धमात्रेण श्यतं कटुष्णं पयःप्रपाके त्रय एव कालाः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमिश्रलटकन्तनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वगप्रकरणे त्रयोदशो वारिवर्गः समाप्तः ॥१३॥

अथ शीतलजलपानस्य विषयानाह—

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये । अमे अमे विदग्धेषु तस्यके वमथौ तथा ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रज्ञह्यते ॥ ७० ॥

अथ शीतलजलपानस्य निषेधविषयानाह—

शङ्खशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आधमाने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥७१॥

अर्वाचग्रहणागुलमन्धासकासेषु विद्रव्यौ । हिककायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥७२॥

अथारूपजलपानस्य विषयानाह—

अरोचके प्रतिश्याये मन्देश्चौ स्यथौ श्वये । सुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥

ब्रणे च मधुमेहे च पिवेत्पानीयमल्पकम् ॥ ७३ ॥

अथ जलपानस्यावश्यकतामाह—

जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् । नातोऽस्थन्तनिषेधेन कदा चिद्धारि वाच्यते ७४

हारीतश्च—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्माद् देयं तृषाऽऽर्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ७५

तृषितो मोहनायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्व विद्धारि वारयेत् ७६

अथ गुणवतस्तोयस्य लक्षणानाह—

अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् । स्वच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवतुच्यते ॥ ७७ ॥

अथावगुणकारिजलस्य लक्षणानि दुर्गुण्यांश्चाह—

पिच्छिलं कृमिलं किलन्नं पणशैवालकर्मैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥७८॥

कल्पं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः । दुःस्पर्शनमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमरीचिभिः ॥ ७९ ॥

अनासत्त्वं वार्षिकं तु प्रथमं तच्च भूमिगम् । व्यापन्नं परिहृत्स्व्यं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ ८० ॥

तत् कुट्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाऽऽधमानचिरज्वरान् ।

कासाग्निमान्धाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकं तथा ॥ ८१ ॥

अथ दूषितजलस्य निर्दोषीकरयोपायमाह—

निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् । सुवर्णं रजतं लौहं पाषाणं सिकतामपि ॥८२॥

भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥८३॥

शुचिसान्द्रपटस्तावि भ्रुद्रजन्तुविवर्जितम् । स्वच्छं कनकमुक्ताऽऽद्यैः शुद्धं द्याहाषवर्जितम् ॥८४॥

पर्णमूलविषप्रन्थिमुक्ताकनकशैबलेः । गोमेदेन च वस्त्रेण कुट्याद्भुवुप्रसादनम् ॥ ८५ ॥

अथ पीतजलस्य परिपाककालानाह—

पीतं जलं जीर्ण्यति यामयुग्माद्यामैकमात्राच्छतशीतलञ्च ।

तदर्धमात्रेण श्यतं कटुष्णं पयःप्रपाके त्रय एव कालाः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमिश्रलटकन्तनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वगप्रकरणे त्रयोदशो वारिवर्गः समाप्तः ॥१३॥

अथ मृग्यादिदुग्धस्य गुणानाह—

नृगीर्णां जाङ्गलात्थानामजाक्षीरगुणं पयः ॥ १८ ॥

तत्राविकदुग्धस्य गुणानाह—

आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाद्भ्रमरीप्रणुत् । अहृद्यं तर्पणं कैश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरु कासानिलोद्भूते केबले चानिले वरम् ॥ १९ ॥

अथ घोटकीदुग्धस्य गुणानाह—

रुक्षोष्णं बडवाक्षीरं बल्यं शोषानिलापहम् । अम्लं पटु लघु स्वादु सर्वमैकशर्कं तथा ॥ २० ॥

अथौध्रदुग्धस्य गुणानाह—

औध्रदुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा । कृमिकुष्ठकफानाहशोधोदरहरं सरम् ॥ २१ ॥

अथ हस्तिनीदुग्धस्य गुणानाह—

बृंहणं हस्तिनीदुग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वृष्यं बल्यं हिमं स्निग्धं चक्षुष्यं स्थिरताकरम् ॥ २२ ॥

अथ नारीदुग्धस्य गुणानाह—

नार्यां लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् । चक्षुःशूलाभिवातघ्नं नस्नाश्च्योतनयोर्धरम् ॥ २३ ॥

अथ धारोष्णादिदुग्धस्य गुणानाह—

धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् । दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ॥ २४ ॥

धारोष्णं क्षस्यते गव्यं धाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ २५ ॥

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्धनम् । ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तु गव्यमाहिषबजितम् ॥ २६ ॥

नारीक्षीरं त्वाममेव हितं न तु शृतं हितम् । शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतन्तु पिण्डजुत् ॥ २७ ॥

अर्द्धोदकं क्षीरशिष्टमामाञ्ज्युतरं पयः । जलेन रहितं दुग्धमतिपक्वं यथा यथा ॥

तथा तथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविबर्द्धनम् ॥ २८ ॥

अथ पीयूष-किलाट-क्षीरशाक-तक्रपिण्ड-मोरटानां-लक्षणाणि गुणांश्चाह—

क्षीरं तत्कालसूताया घनं पीयूषमुच्यते । नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ॥ २९ ॥

*पीयूषं "पेवस" इति लोके । किलाटकः "खरेटा", "गिजिरी" वा इति लोके ॥ २९ ॥

अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ॥ ३० ॥

*क्षीरशाकं 'तुषिभरा' वा "खिरिसा" इति लोके ॥ ३० ॥

दृष्ट्वा तत्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥ ३१ ॥

नष्टदुग्धं भवेन्नरीं मोरटं जेज्जटोऽब्रवीत् । पीयूषञ्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ॥ ३२ ॥

तक्रपिण्ड इमे ब्रूया बृंहणा बलवर्द्धनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥ ३३ ॥

दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विद्रधौ चाभिपूजिताः । मुखशोषनृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

लघुर्बलकरो रुच्यो मोरटाः स्यात्सितायुतः ॥ ३४ ॥

अथ सन्तानिका (मलाई) तस्या गुणानाह—

सन्तानिका गुरुः शीता ब्रूया पित्तास्रवातनुत् । तर्पणी बृंहणी स्निग्धा बलासबलशुक्रला ३५

अथ खण्डादियुक्तस्य दुग्धस्य गुणानाह—

खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत्पवनापहम् । सितसितोपलायुक्तं शुक्लं त्रिभलापहम् ॥

सगुहं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तहृत्प्लेग्नकरं परम् ॥ ३६ ॥

अथ प्रभातादिभवस्य दुग्धस्य गुणानाह—

रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्द्वयायामाकरणात्तथा । प्राभातिकं पयः प्रायः प्रादोषाद् गुरु क्षीतलम् ३७
दिवाकरकराघाताद्द्रव्यायामानलसेवनात् । प्राभातिकात्तु प्रादोषं लघु वातकफापहम् ॥ ३८ ॥

अथ दुग्धतेजनस्य समयविशेषेण गुणविशेषानाह—

वृष्यं बह्वणमग्निदीपनकरं पूर्वाह्नकाले पयो । मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीपनम् ॥
बाले वृद्धिकरं क्षयेऽक्षयकरं वृद्धेषु रेतोवहं । रात्रौ पथ्यमनेकदोषघ्नमनं चक्षुहितं संस्मृतम् ॥ ३९ ॥

वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयो भोज्यं न तेनेह सहोदनादिकम् ।

भवस्यजीर्णं न शयीत शर्वरौ क्षीरस्य पीतस्य न शेषमुत्सृजेत् ॥ ४० ॥

विदाहीन्यन्नपानानि दिवा भुङ्क्ते हि यन्नरः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पिबेत् ॥ ४१ ॥
दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे पयःप्रिये । मत्तं हिततमं दुग्धं सद्यः शुक्लकरं यतः ॥ ४२ ॥

अथ मथितदुग्धस्य गुणानाह—

क्षीरं गन्धमयाजं वा कोष्णं दण्डाहृतं पिबेत् । लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥ ४३ ॥

अथ दुग्धफेनम् (माग) तस्य गुणानाह—

गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् । भवेत् फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥
बलिवृद्धिकरं वृष्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु । अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णं प्रशस्यते ॥ ४५ ॥

अथ निन्दितदुग्धस्य लक्षणमाह—

विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं प्रथितं पयः । वर्जयेद्मललक्षणयुक्तं कुष्ठादिकृद् यतः ॥ ४६ ॥
इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे चतुर्दशोदुग्धवर्गः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशो दधिवर्गः ॥ १५ ॥

तत्र दध्नो गुणानाह—

दधयुष्णं दीपनं स्तिरग्धं कषायानुरसं गुरु । पाकेऽम्लं ग्राहिपित्ताक्षयोभेदःकफप्रदम् ॥ १ ॥
मूत्रकृच्छ्रे प्रतिव्याये क्षीतगे विवमज्वरे । अतीसारेऽवचौ काश्यं शस्यते बलशुक्लकृत् ॥ २ ॥

अथ दधिभेदानाह—

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम् । अम्लं चतुर्थमस्यम्लं पक्वं दधि पक्वञ्च ॥ ३ ॥

अथ मन्दादिदध्नो लक्षणं गुणांश्चाह—

मन्दं दुग्धप्रदग्धकरसं किञ्चिद्धनं भवेत् । मन्दं स्यात्सृष्टविणमूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥ ४ ॥
यत्सम्यग्बनतां शान्तं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् । अव्यक्तान्दरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरदाह्वयम् ॥ ५ ॥
स्वादु स्वादस्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम् । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ६ ॥

स्वाह्मलं जाल्मजधुरं कवाथाजुरलं भवेत् । स्वाह्मलस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिद्वजनैः ॥०॥
 यात्तरोहितमायुष्यं व्यक्तान्मलत्वं तदम्लकम् । अमलं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविबर्द्धनम् ॥८॥
 तदत्यमलं दन्तरोजहर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यमलं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥ ९ ॥

अथ गोदधिगुणानाह—

गठ्यं दधि विशेषेण स्वाह्मलं च रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत्पचनापहम् ॥
 उक्तं दठनामशेषाणां मध्ये गठ्यं गुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ माहिषदधिगुणानाह—

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिप्यन्दि वृष्यं गुर्वसदूषकम् ११
 अथाजदधिगुणानाह—

आजं दधुत्तमं प्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वालकासारोःक्षयकार्येषु दीपनम् ॥ १२ ॥
 अथ पकदुग्धजातस्य दध्नो गुणानाह—

पकदुग्धमव रूच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम् । पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ १३ ॥
 अथ निसारदुग्धजनितदध्नो गुणानाह—

असारं दधि सङ्प्राहि क्षीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १४ ॥
 अथ गालितदध्नो गुणानाह—

गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद् गुरु । बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ १५ ॥
 अथ शर्कराऽऽसिंहितस्य दध्नो गुणानाह—

सशर्करं दधि श्लेष्मं तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुड वातकुट्टं दृष्यं हृहणं लघ्वणं गुरु ॥ १६ ॥
 अथ रात्रौ दधिभक्षणस्य निषेधमाह—

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नासुद्रसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ १७ ॥
 *अथमर्थः—

रात्रौ दधि न भुञ्जीत, भुञ्जीत चेत्तदा—अमृतशर्करमसुद्रसूपमक्षौद्रसुष्णं विनाऽऽमलकैश्च
 दधि न भुञ्जीत । तेन घृतशर्कराऽऽदियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः ।

*तथा च—

शस्यते दाध नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् । रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत् ॥१॥
 *तद् = अम्बुघृतान्वितमपि ॥ १-१७ ॥

अथ ऋतुविशेषेषु दध्नो विधिविधेयावाह—

हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते । शरद्वृष्टीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगहितम् ॥१८॥
 अथ विधिमन्तरा दधिसेवने दुर्गुणानाह—

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुवामयभ्रमान् । प्राप्नुयात्कामलो चोप्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः १९
 अथ दध्नः सरमस्तुनोर्लक्षं गुणांश्चाह—

दध्नस्तूपरिथो भागो घनःस्नेहसमन्वितः । स लोके सर इत्युक्तो दध्नो मण्डस्तु मस्तिवति ॥२०॥
 सरः स्वादुर्गुरुर्बुध्यो वातवह्निप्रणशनः । साम्लो वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविबर्द्धनः ॥२१॥

मस्तु कुमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ॥ २२ ॥

ज्योतोविशोधनं ह्लादि कफनुष्णाऽनिलापहम् । अट्टवर्षं प्रीणनं शीघ्रं भित्तस्ति मलसञ्चयम् ॥२३॥
इति श्रीमिश्रस्यकनकनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे पञ्चदशो दशिवर्गः समाप्तः ॥२५॥

अथ षोडशसन्क्रवर्गः ॥ १६ ॥

तत्र नक्रस्य पृथक्पृथक् नामानि लक्षणं गुणानिश्चाह—

बोले तु मथितं तक्रमुदञ्चिच्छिच्छिकाऽपि च । तत्रैरं निर्जलं बोलं मथितं त्वसशादकम् ॥२॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदञ्चित्वर्द्धवारिकम् । छिच्छिका सारहीता स्यात्स्वच्छा प्रसुरवारिका ॥
बोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्द्वयं रसालवत् ॥ ३ ॥

*मथितम् = "महुभा", "मथुभा" वा इति लोके । छिच्छिका = "छालः" इति लोके १-२
वातापत्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् ॥ ३ ॥

तक्रं ग्राहि कषायाम्ल स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशकम् ॥४॥
प्रहृष्यादिमतां पथ्यं भवेत्संग्राहि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोरणम् ॥५॥
अम्लोष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविकागिश्वाद्रौदयाच्चापि कफापहम् ॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रश्चाः प्रभवन्ति रोगाः ।

यथा सुराणाममूर्तं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ ७ ॥

उदञ्चित् कफकृद् बल्यमामवनं परमं मतम् । छिच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमनुवाहरी ।
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लघ्वणान्विता ॥ ८ ॥

अथोदधृतस्तोकोदधृतातुदधृतधृतानां तक्राणां गुणानाह—

समुदधृतधृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ॥ ९ ॥

स्तोकोदधृतधृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहम् । अनुदधृतधृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥१०॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषानाह—

वातेऽम्लं शल्यते तक्रं शुण्ठासैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादु सितायुक्तं व्योषक्षारयुतं कफे ॥११॥
हिगुजीरयुतं बोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्काऽतीसारहृत्परम् ॥ १२ ॥
रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुहं पाण्डुरागे सञ्चिकम् ॥१३॥

अथ पकापकतक्रयोरुणानाह—

तक्रनासं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसन्धासकासादौ पक्रमेव प्रयुज्यते ॥ १४ ॥
अथ तक्रसेवनविषयानाह—

क्षीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ ज्योतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् १५
तत्तु हन्ति गरच्छर्दिप्रतेकावेषमज्वरान् । पाण्डुमेदोऽग्रहृष्यर्कामूत्रप्रहभगन्दरान् ॥ १६ ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलह्रीदोदाराहृचिः । शिन्नकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथनुवाकृमीन् ॥ १७ ॥

अथ तक्रस्य निषेधविषयानाह—

नैव तक्रं क्षये दद्यान्नोष्णकाले न तुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥ १८ ॥

अथ गव्यादीनां विशिष्टतक्राणां गुणानाह—

यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिषेत् ॥ १९ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे षोडशस्तक्रवर्गः समाप्तः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशो नवनीतवर्गः ॥ १७ ॥

अत्र नवनीतस्य नामगुणानाह—

अक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् । नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाम्बित् ॥ १ ॥

संघाहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत् । तद्धितं बालके बृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥ २ ॥

अथ माहिषनवनीतस्य गुणानाह—

नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविबर्द्धनम् ॥ ३ ॥

अथ दुग्धोत्थनवनीतस्य गुणानाह—

दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् । वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं घ्राहि शीतलम् ॥ ४ ॥

अथ सद्योनिःसारितनवनीतस्य गुणानाह—

नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु घ्राहि हिमं लघु । मेध्यं किञ्चित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसृक्क्षमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरन्तननवनीतस्य गुणानाह—

सक्षारकटुलाम्लत्वाच्छर्शः कुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे सप्तदशो नवनीतवर्गः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशो घृतवर्गः ॥ १८ ॥

तत्र घृतस्य नामगुणानाह—

घृतमाज्यं हविः सर्पिः कथयन्ते तद्गुणा अथ । घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनम् ॥ १ ॥

शीतवीर्यं विषालक्ष्मीपापपित्तानिलापहम् । अल्पाभिष्यन्दिक्तान्त्योजतेजोलावण्यवृद्धिकृत् ॥ २ ॥

स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद् गुरु । उदावर्त्तज्वरोन्मादशूलानाहत्रस्थान् हरेत् ॥ ३ ॥

स्निग्धं कफकरं रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत् ॥ ३ ॥

अथ गव्यघृतस्य गुणानाह—

गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निहृत् । स्वादुपाककरं शीतं वातपित्तकफापहम् ॥ ४ ॥

मेघालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम् । अलक्ष्मीपापरक्षोष्णं वयसः स्थापकं गुरु ॥ ५ ॥

बर्धयं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् । सुगन्धं रोचनं चारु सर्वाज्येषु गुणाधिकम् ॥ ६ ॥

अथ माहिषघृतस्य गुणानाह—

माहिषं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् । शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरुस्वादु विपच्यते ॥ ७ ॥

अथाजघृतस्य गुणानाह—

आजमाज्यं करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलबर्द्धनम् । कासे ऋवासे क्षये वापि हितं पाके भवेत् कटु ॥ ८ ॥

अथौष्टधृतस्य गुणानाह—

औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविपापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ ९ ॥

अथाविकधृतस्य गुणानाह—

पाके लब्धाविकं सर्पिः सर्वरोगघिनाशनम् ॥ १० ॥

वृद्धिं करोति चास्थनां वै वासनवमरीशकं राऽपहम् । चक्षुष्यमग्निसंयुक्तं वातदोषनिवारणम् ११

अथ नारीधृतस्य गुणानाह—

कफेऽनिले योनिदोषे पित्ते रक्ते च तद्धितम् । चक्षुष्यमाप्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतोपमम् १२

अथ बडवाघृतस्य गुणानाह—

वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विपापहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद् बडवाघृतम् ॥ १३ ॥

अथ दुग्धनिःसृतघृतस्य गुणानाह—

घृतं दुग्धभवं प्राह्वी शीतलं नेत्ररोगहृत् । मिहन्ति पित्तदाहास्त्रमदमूर्च्छां क्रमानिलान् ॥ १४ ॥

अथ हास्तनदुग्धोत्पद्युतस्य गुणानाह—

हविर्हास्तनदुग्धोत्पद्यं तत्स्यादुष्पैयङ्गुलानकम् । हैयङ्गुलीर्न चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ।

बलङ्गुद् वृंहणं वृष्यं विगेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १५ ॥

अथ पुराणघृतस्य गुणानाह—

वर्षादूर्ध्वं भवेद्वाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषमुत् । सूक्ष्माकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिनिरापहम् ॥ १६ ॥

यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम् ॥ १७ ॥

अथ नवीनघृतस्य विषयानाह—

योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे । बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ॥ १८ ॥

अथ घृतप्रयोगस्याविषयानाह—

राजयक्ष्मणि बाळे च वृद्धे श्लेष्मकृते गर्दे ॥ १९ ॥

रोगे सोमे विषूच्यश्ल विष्वक्चै च मदात्यये । ज्वरे च दहने सन्दे न सर्पिर्वहु मन्थते ॥ २० ॥

इति श्रीनिश्लश्कनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणेऽष्टादशो घृतवर्गः समाप्तः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशो मूत्रवर्गः ॥ १९ ॥

तत्र गोमूत्रगुणानाह—

मोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तकषायकम् । लव्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत्कफवातहृत् ॥ १ ॥

शूलगुल्मोदरानाहकण्ड्वक्षिमुखरोगजित् । किलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठनाशनम् ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगहृत् ॥ २ ॥

कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्गुल्मनातिसारमरुदामयमूत्रोधान् ।

कासं सक्तुष्टज्वरक्रिमिपाण्डुरोगान्गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति ॥ ३ ॥

सवष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम् । अतोऽविशेषात्कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते ॥ ४ ॥

१३ भा० प्र० मू०

ग्लीहोदरखालकासकोधवर्षीप्रहापहम् ॥ १ ॥

शुलगुलमरुजाऽऽनाहकामलापाण्डुरोगहृत् । कषायं तिकतीक्ष्णं च पूरगात्कणशूलनुत् ॥ ६ ॥

अथ मनुष्यपूत्रगुणानाह—

नरमूर्ध्नं शरं हन्ति सेवितं तद्रसायनम् । रक्तपाभाहरं तीक्ष्णं सक्षारलवणं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अथ मूत्रस्य सामान्यां परिभाषामाह—

शोऽजाऽं वमहिषीणां तु स्त्रीणां मूर्ध्नं प्रवस्यते । खरोष्ठेभनराश्वानां पुंसां मूर्ध्नं हितं स्मृतम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे बर्गप्रकरणे एकोनविंशो मूत्रवर्गः समाप्तः ॥२९॥

अथ विंशस्तैलवर्गः ॥ २० ॥

तत्र तैलस्य स्वरूपं गुणं चाह—

तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् । तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥ १ ॥

अथ तिलतैलगुणानाह—

तिलतैलं गुरु स्थैर्यक्षलवर्णकरं सरम् । वृष्यं विकृशिशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ २ ॥

सूक्ष्मं कषायानुरलं तिक्तं वातकफापहम् । वीर्ययोष्णं हिमं स्पर्शं बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ ३ ॥

लेखनं बद्धविण्मूर्ध्नं गर्भाशयविशोधनम् । दीपनं बुद्धिदं मेढ्यं व्यवायि ज्ञानमेहनुत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् । त्वच्यं केश्यं च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥ ५ ॥

छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिञ्जिते । भग्नस्फुटिलविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ ६ ॥

तथाऽभिहतनिभुंगनमृगव्याघ्रादिविक्षते । वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे लभ्ये कर्णाक्षिपूरेणे ॥

सैकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ७ ॥

ननु वृंहणलखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमिरयाह—

रूषादिदुष्टः पवनः स्रोतः संकीचयेद् यदा । रसोऽसम्यग्बहन्न कार्श्यं कुर्याद्भक्तान्यवर्द्धयन् ॥ ८ ॥

तेषु प्रवेष्टुं सरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्दवैः । तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम् ॥ ९ ॥

व्यवायिसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मंदसः क्षयम् । शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥ १० ॥

द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्कयेत् । ग्राहकं सारकञ्चापि तेन तैलमुदीरितम् ॥ ११ ॥

अथ घृततैलयोः परिभाषामाह—

घृतमब्दात्परं पक्वं शीनवीर्यं प्रजायते । तैलं पक्कमपक्वं वा चिरस्थायी गुणाधिकम् ॥ १२ ॥

अथ सर्षपराजिकातैलयोर्गुणानाह—

दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु । लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् ॥ १३ ॥

कफमेदोऽनिलाशौचनं शिरःकर्णामयापहम् । कण्डुकुष्ठकृमिशिव्रकोटदुष्टक्रिमिप्रणुत् ॥ १४ ॥

तद्द्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूर्ध्नकृच्छ्रकृत् ॥ १५ ॥

*राजिकयोः = कृष्णराजिकारक्तराजिकयोः ॥ १५ ॥

अथ तुवरीतैलगुणानाह—

तीक्ष्णोष्णं तुषरीतैलं लघु माहि कफान्नाजित् । बद्धिद्विषहृत्कण्डुकुष्ठकोऽकृमिप्रणुत् ॥

मेदोदोषापहं चापि ज्ञानशोधहरं परम् ॥ १६ ॥

अथानसीतैलगुणानाह—

अतसीतैलगुणानेयं हिनराधोष्णं कफपित्तकृत् । कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥ १७ ॥

मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद् वनम् ॥ १८ ॥

वस्तौ पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे । अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ १९ ॥

अथ कुटुम्भतैलगुणानाह—

कुटुम्भतैलममलं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च । चक्षुष्मर्षामहितं बल्यं रक्तापित्तकफप्रदम् ॥ २० ॥

अथ खसवीज (पोस्त) तैलगुणानाह—

तैलं तु खसवीजानां बल्यं दृष्यं गुरु स्मृतम् । वातहृत्कफहृच्छीतं स्वादुपाकसं च तत् ॥ २१ ॥

अथैरण्डतैलगुणानाह—

एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु । दृष्यं त्वच्यं बभ्रुःस्थारि मेधाकाञ्चित्तद्वलप्रदम् २२

कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् । विस्त्रं स्वादु रसे पाके तत्तिलं कटुर्षं रसम् ॥ २३ ॥

विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् । हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्टीलाकटिप्रहान् ॥ २४ ॥

वातशोणितविह्वल्वन्ध्रन्नशोधानविद्भ्रूयन् । आनवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ॥

एक एव निहृत्ताऽप्यैरण्डजनेहृत्केशरी ॥ २५ ॥

अथ सर्जरसतैलगुणानाह—

तैलं सर्जरसोज्ज्वलं । विस्फोटज्वणनाशनम् । कुष्ठपामाकृमिहरं वातबहेष्मानशयापहम् ॥ २६ ॥

अथ सर्वतैलानां गुणानाह—

तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् । अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् २७

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे विशस्तैलवर्गः समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंशः सन्धानवर्गः ॥ २१ ॥

तत्र काञ्जिकस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

सन्धितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः । काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु १

दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम् । माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥ २ ॥

लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् । शूलाजीर्णविषन्धानमनाशनं बलितशोधनम् ॥ ३ ॥

अथ काञ्जिकतेवनायोग्यजनानाह

शोषमूर्च्छाभ्रमात्तानां मदकण्डूविशोषिणाम् । कुष्ठिनां रक्तपित्तिनां काञ्जिकं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥

पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोषातुरेषु च । क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते ॥

ऐतेषां न हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषकारकम् ॥ ५ ॥

अथ तुषोदकस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ॥ ६ ॥

* यवैः = उश्ने लहितः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥ ६ ॥

तुषारद्वु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्किमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्दस्तिसूलसुख ॥ ७ ॥

अथ सौवीरस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् । गोधूमैरपि सौवीरमाचाढ्याः केचिद्विचिरे ॥ ८ ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं मेदि दीपनम् । उदावर्त्ताङ्गमर्दास्त्रियगूलानाहेषु शस्यते ॥ ९ ॥

अथारनालस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्नस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥ १० ॥

अथ धान्याम्लस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

धान्याम्लं शालिचूर्णं च क्रोद्रवादिभूतं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनिस्वात्प्रीणनं लघु दीपनम्

अरुचौ वातरोगेषु सर्वैवास्थापने हितम् ॥ ११ ॥

अथ शिण्डाक्या लक्षणं गुणांश्चाह--

शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः । सर्षपस्वरसैर्वाऽपि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥ १२ ॥

* सन्धितैरिति शेषः ॥ १२ ॥

शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तद्वलेष्मकरी स्मृता ॥ १३ ॥

अथ शुक्तस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

कन्दसूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥ १४ ॥

शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु । पाण्डुक्किमिहं रक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥ १५ ॥

अथासुतम् (संघान) तस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

कन्दसूलफलाद्वयं यत्तत्तु विज्ञेयमासुतम् । तद्गुच्यं पाचनं वातहरं लघु विषोषतः ॥ १६ ॥

अथ मधस्य नामानि लक्षणं गुणांश्चाह--

मघन्तु सीधुर्म रेयमिरा च मदिरा सुरा । कादम्बरी वारुणी च हालाऽपि बलवल्लभा ॥ १७ ॥

पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते । यथाऽरिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥ १८ ॥

मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम् । भेदनं शीघ्रपाकं च रक्षं कफहरं परम् ॥ १९ ॥

अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च । तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं व्यवयि च विकाशि च २०

अथारिष्टस्य लक्षणं गुणांश्चाह--

पक्वैषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् ॥ २१ ॥

* अरिष्टं = मद्यमिति लोके । अथा--द्राक्षारिष्टं, दशमूलारिष्टम् बन्बुलारिष्टमिति ॥ २१ ॥

अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥ २२ ॥

अथ सुराया लक्षणं गुणांश्चाह--

शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता । सुरा गुर्वी बलस्तन्मद्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ॥

प्राहिणी शोथगुलमाशौग्रहणीमूत्रकृच्छ्रसुत् ॥ २३ ॥

अथ सुराभेदस्य वारुण्या लक्षणगुणानाह--

पुनर्नवाशालिषष्टिविहिता वारुणी स्मृता । संहितैस्तालखर्जरसैर्यै साऽपि वारुणी ॥

सुरावद्वास्त्री लक्ष्मी वीनसाधनानुल्लृप्त ॥ २४ ॥

* सुरातो भेदार्थं लक्ष्मीति ॥ २४ ॥

अथ द्विविधसोबोर्लक्ष्यगुणानाह—

इक्षोः पक्षे रतेः सिद्धः सीयुः पक्षरसश्च सः । कामैस्तेरेव यः सीयुः स च शीतरसः स्मृतः ॥ २५ ॥
सीयुः पक्षरसः श्रेष्ठः स्वराग्निश्चरवर्णकृत् । वातपित्तकरः मद्यः स्नेहसो रोचनो हरेत् ॥ २६ ॥
विबन्धभेदःशाफार्शःशोफोदरकफासयात् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः क्लेशजनः स्मृतः ॥ २७ ॥

अथानवस्य प्रकारं गुणादिनाह—

अल्पकौषथान्मुष्प्यां लिङ्गं मद्यं स कालवः ॥ २८ ॥

* यथा—लोहासवादिः ॥ २८ ॥

आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः सनाः ॥ २९ ॥

अथ नवदुरासनदिरागुणानाह—

मद्यं नवमभिव्यन्ति त्रिदोषजनकं सारम् । अहृद्यं वृंहणं दाहि दुर्गन्धं विरहं मुखं ॥ ३० ॥
कीर्णं तरेण रोचिष्णुं क्षितिरलेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धिं गुणकल्लवुं क्षौण्डिकीधनम् ॥ ३१ ॥

अथ सात्त्विकादिननुष्याणां मद्येन जाताश्चेष्टा आह—

सात्त्विके गीतहास्यादि राजते स्नेहसादिकम् । तामते निन्द्यकमाणि तन्द्राञ्च मदिराऽऽवरेत्
* आचरेत् = कुर्यात् ॥ ३२ ॥

अथ मद्यभानप्रकारमाह—

विधिना मात्रया काले हितैरन्वैर्यावलयम् । प्रहृष्टो यः पिबेन्नमद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ ३३ ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्तं तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽऽनन् ॥ ३४ ॥

अथ मद्यगन्धस्य दूरीकरोपायमाह—

मुस्तैलबालुगर्जीरकधान्यकैलायश्चर्वयन्सदसि वाचमभिव्यनक्ति ।

स्वाभाविकं मुखजमुज्झति पूतिगन्धं गन्धञ्च मद्यलज्जुनादिमवञ्च नूनम् ॥ ३५ ॥

एति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे एकविंशः सन्धानवर्गः समाप्तः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशो मधुवर्गः ॥ २२ ॥

तत्र मधुनो नानगुणानाह—

मधु माक्षिकमाध्वीकक्षौद्रसारवमीरितम् । मक्षिकावर्तीभृद्ग्वान्ते पुष्परसोज्ज्वम् ॥ १ ॥
मधु शीतं क्षुब्धं स्वादु रुक्षं प्राहि विलेखनम् । दधुर्ध्वं दीपनं स्वर्घ्यं जगद्योधनोपगम् ॥ २ ॥
लौक्युमार्यकरं सूक्ष्मं परं क्षौण्डिकीधनम् । कषायालुरसं ह्लादि प्रसादजनकं परम् ॥ ३ ॥
वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विदादं रोचनं हरेत् । कुष्ठार्शःक्षालपित्तकफमेहहृन्मकिमोत् ॥ ४ ॥
भेदस्तृष्णावमिधासहिक्काऽतीसारविट्प्रहान् । दाइक्षवक्षयस्तत्तु योगवाद्यल्पवातलम् ॥ ५ ॥

अथ मधुभेदानाह—

नाक्षिकं आमरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रमित्यपि । आधर्म्यौहालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ ६ ॥

अथ तेषां लक्षणं गुणश्च, तत्र मानिकस्य लक्षणगुणानाह—

मक्षिकाः विकृतास्तु महत्यो मधुमक्षिकाः । ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं परिकीर्तितम् ॥७॥
माक्षिकं मधुपु ओषं तेषामयहंरं लघु । कामलाऽर्वाःक्षतघातकासक्षयविनाशनम् ॥ ८ ॥

अथ आमरस्य लक्षणगुणानाह—

किञ्चित्सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पद्रेभ्योऽलिभिश्चितम् । निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम्
आमरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजादयकरं गुरु । स्लादुपाकमभिष्यन्दि विशेषातिपच्छिलं हिमम् ॥१०॥

अथ जीरस्य लक्षणगुणानाह—

मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राऽऽख्यास्तत्कृतं मधु । मुनिभिःक्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात्कपिलं भवेत्
गुणैर्माक्षिकवत्क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ११ ॥

अथ पौत्तिकमधुनो लक्षणगुणानाह—

कृष्णा या मशकोपमा लघुतराः प्रायो महापीडिका
वृक्षाणां पृथुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वते ।

तास्तज्जैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं सपिषा

तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः संकीर्तितं पौत्तिकम् ॥ १२ ॥

पात्तकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहाञ्जवातकृत् । विदाहि मेहकृच्छूर्ध्नं ग्रन्थयादिक्षतशोचि च ॥१३॥

अथ द्वात्रिंशत्तमधुनो लक्षणं गुणश्चाह—

वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ॥ १४ ॥

कुर्वन्ति च्छत्रकाकारं तज्जंछात्रं मधु स्मृतम् । छात्रं कपिलपीतं कषातिरिच्छिलं शीतलं गुरु १०

स्वादुपाकं कुमिश्निरक्तपित्तप्रमेहजित् । भ्रमत्पमोहविषहृत्पर्पणञ्च गुणार्थिकम् ॥ १६ ॥

अथाध्यस्य लक्षणगुणानाह—

मधुकवृक्षनिर्यासं जरत्कायाश्रमोद्भवम् । स्रवत्याध्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥ १७ ॥

तीक्ष्णं तुण्डासु याः पीतामक्षिकाः षट्पदोपमाः । अध्यास्तास्तत्कृतं यत्तदाध्यामत्यपरे जगुः १०

आध्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कषायं कटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिकृत् ॥ १९ ॥

अथीहालकमधुनो लक्षणगुणानाह—

प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः रूपलपकीटकाः । कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत्स्यादौहालकं मधु २०

औहालकं रुचिकरं स्वयं कुष्ठविषापहम् । कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत् ॥ २१ ॥

अथ दालमधुलक्षणगुणानाह—

संस्त्य पतितं पुष्पाद्यत्तु पत्रोपरि स्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधुकीर्तितम् ॥ २२ ॥

दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् । कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छदिप्रमेहजित् ॥ २३ ॥

अधिकं मधुरं स्निग्धं वृंहणं गुरु भारिकम् ॥ २४ ॥

*लघु पाके, गुरु भारिकं, तुलितम् ॥ २३-२४ ॥

अथ नवपुरायमधुगुणानाह—

नवं मधु भवेत्पुष्टौ नातश्लेष्महरं सरम् । पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥ २६ ॥

मधुनः शार्करायाश्च गुडस्यपि विशेषतः । एकसंबतसरे दृष्टे पुरागतत्वं स्मृतं बुधैः ॥ २६ ॥

अथ शीतलोष्णमधुनोर्गुणदोषानाह—

विषगुष्पादपि रसं सविषा अमरादयः । गृहीत्वा मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥ २७ ॥

विषान्वयात्तदुष्णन्तु द्रव्योणाणेषु वा सह । उष्णात्तस्योष्णकाले च स्मृतं विषसमंमधु ॥ २८ ॥

अथ मधूच्छिष्टम् (मोम) तस्य नामगुणानाह—

मयनं तु मधूच्छिष्टं मधुघो च लिक्थकरम् । सकवाधारे मदनकं मधूषितमपि स्मृतम् ॥ २९ ॥

मदनं मृदु सुस्निग्धं भूतद्वनं जगरोपणम् । भगनसन्ध्यालङ्घनात्कुष्ठवीसर्वरक्तजिष ॥ ३० ॥

इति श्रीमिश्रलटकतनयश्रीमिश्रभावाविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे द्वाविंशो मधुवर्गः समाप्तः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंश इक्षुवर्गः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशोर्गुणानाह—

इक्षुर्वीर्यकण्डः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुवृणः स्मृतः ॥ १ ॥

इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बलया वृष्याः कफप्रदाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो सूत्रला हिमाः २ ॥

अथेक्षुमेदानाह—

पौण्ड्रको भीरकश्चापि वंशकः शतपोरकः । काष्ठवारस्तपसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः ॥ ३ ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृष् । भनोगुप्ता च इत्येता जगदस्तश्च कीर्त्तिताः ॥ ४ ॥

अथ श्वेतपौण्ड्रकभीरुकेतुगुणानाह—

वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः । सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥ ५ ॥

अथ कोशकारेणुगुणानाह—(करिया कुशिशार)

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ॥ ६ ॥

अथ कान्तारेक्षुगुणानाह—

कान्तारेक्षुर्गुरुवृष्यः दलेष्मलो बृंहणः सरः ॥ ७ ॥

अथ वंशकेतुगुणानाह—

दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः ॥ ८ ॥

अथ शतपोरकेतुगुणानाह—

शतपर्वा भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः । विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः ॥ ९ ॥

अथ तपसेक्षुगुणानाह—

तापसेक्षुर्भवेन्मृद्धी मधुरा दलेष्मकोपनी । तर्पणी रुचिकृष्णापि वृष्या च बलकारिणी ॥ १० ॥

अथ काण्डेक्षुगुणानाह—

पत्रं गुणेस्तु काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥ ११ ॥

अथ सूचीपत्रनैपालदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणानाह—

सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः । वासलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥ १२ ॥

अथ मनोगुप्तैस्तुगुणानाह—

मनोगुप्तः वातहरी सुष्णाऽऽमयविनाशिनी । सुशीता मधुराऽतीव रक्तपित्तप्रणाशिनी ॥ १३ ॥

अथ वाततल्यवृद्धैस्तुगुणानाह—

वाल हृक्षुः कफं क्षुर्यान्मेदोमेहकरश्चसुः । युवा तु वातहृत् स्ववादुरीक्ष्णश्च पित्तद्रुत् ॥

रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्यकृत् ॥ १४ ॥

अथक्षीररक्षभेदेन गुणभेदानाह—

मूले तु मधुरोऽत्य ' मध्येऽपि मधुरः स्मृतः । अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेय हृक्षुः पट्टरसो जनैः ॥ १५ ॥

अथ चूर्षितैस्तुगुणानाह—

दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसुः पित्तास्रनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्याद्विदाही कफप्रदः ॥ १६ ॥

अथ यान्त्रिकैस्तुरसगुणानाह—

मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीडनान्मलसङ्करात् । किञ्चित्कालविधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥

तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः ॥ १७ ॥

अथ पर्युषितैस्तुरसगुणानाह—

रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः । कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूलः ॥ १८ ॥

अथ पक्वैस्तुरसगुणानाह—

पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् । गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चिदपित्तकरः स्मृतः ॥ १९ ॥

अथैस्तुरसनिर्मितपदार्थगुणानाह—

इक्षोर्विकारास्तृद्धाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः । गुरवो मधुरा बलयाः स्निग्धा वातहराः सराः ॥

वृष्या मोहहराः शीता बंहृणा विषहारिणः ॥ २० ॥

अथ फायितस्य लक्षणगुणानाह—(“चरका, राव, छोवा” इति लोके) ।

इक्षो रसस्तुः यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स प्वेक्षुविकारेषु खयातः फाणितसंज्ञया ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बंहृणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमान्दन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् ॥ २१ ॥

अथ मत्स्यण्डीलक्षणगुणानाह—(“रावकाकव, खण्डराव” इति लोके)

इक्षो रसो यः सम्पको घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः ॥ २२ ॥

मन्दं यत्स्यन्दते तस्मात्तन्मत्स्यण्डी निगद्यते । मत्स्यण्डी मेदिनी बलया लघ्वी पित्तानिलापहा ।

मधुरा बंहृणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥ २३ ॥

अथ गुडस्य लक्षणं गुणाश्चाह—

इक्षो रसा यः सम्पको जायते लोष्टवद् दृढः ॥ २४ ॥

स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डयेव गुडो मतः । गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ॥

नातिपित्तहरो मेदः कफक्रिमिबलप्रदः ॥ २५ ॥

अथ पुराणगुडस्य गुणानाह—

गुडो जीर्णो लघुः पथ्योऽनभिष्यन्धग्निपुष्टिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽप्युक्तप्रदादनः ॥ २६ ॥

अथ नवीनगुडस्य गुणानाह--

गुडो नवः कफदवासासक्रिमिकरोऽग्निवृत् ॥ २७ ॥

अथानुपानभेदेन गुडस्य गुणानाह--

श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सहाद्रिकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।

शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं द्योपन्नपक्षयकराय नमो गुडाय ॥ २८ ॥

अथ खण्डस्य गुणानाह--

खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् । वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥ २९ ॥

•“खण्डमि” ति प्रसिद्ध (खंड-गुड) ॥ २९ ॥

अथ शर्करालक्षणगुणानाह--(“चोनी इति लोके प्रसिद्धा)

खण्डन्तु सिकतारूपं सुवर्तेत शर्करा सिता ।

सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्ताक्षदाहहृत् । मूच्छाच्छदिज्वरान्दन्ति लशोता शुक्रकारिणी ३०

अथ पुष्पसिता सितोपलयांगुणानाह--(फूल से बनाई चोनी और मिश्री)

अधोपुष्पसिता कीता रक्तपित्तहरी लघुः । सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥ ३१ ॥

अथ मधुखण्डगुणानाह--

मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः । छर्छतीसारगुडदाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥ ३२ ॥

अथ परिभाषामाह--

यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं यथा यथा । स्नेहलाघवसौत्यादि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे त्रयोविंशोऽक्षुर्वर्गः समाप्तः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽनेकार्थनामवर्गः ॥ २४ ॥

तत्र द्वयर्थानि नामान्याह--

यथा--अश्मन्तकः-अमल्लोणिका, कोविदारश्च । -कठिलकः-कारवेला, रक्तपुनर्नवा च । कुलकः-पटोला, कुपीलश्च (कुपीलः-“कुचिला”इति लोके प्रसिद्धः) कोशातकं-महाकोशातकी, राजकोशातकी च । दीप्यकः-यवानी अजमोदा च । मरवकः-फाणजकः, पिण्डीतकश्च, (फणि-जकः-“मरुआ” इति लोके) (पिण्डीतकः-“मैतफल” इति लोके) । मञ्जिका-मूवा, जलयष्टी च । रवकम्-सौवर्चलं, बीजपूरकञ्च । लोणिका-लोणीशाकं, चांगीशाकञ्च । वलुकः-रक्तार्कः, क्षारलवणं च । बाहोिकम्-कुङ्कुमं, हिङ्गु च । विवुत्रकम्-धान्यकं, तुत्यञ्च । स्वादुकण्टकः-गोधुरा, विकङ्कतश्च । अग्निमुली-भल्लारतकी, लाङ्गली च । अग्निशिलम्-कुङ्कुमं, कुचुम्भञ्च । अजशुङ्गी-मेघशुङ्गी, कर्कटशुङ्गी च । प्रियङ्गुः-फलिनी, कङ्कश्च । दृङ्गः-भृङ्गाराजः, त्वक् च । समन्ना-मज्जिष्ठा, लज्जालुश्च । अमोवा-बिडङ्गं, पाटला च । मोचा-कदली, शाकमल्लिश्च । कुटन्तः-श्योनोकः, कैवर्तीमुस्तञ्च । कुनडी-धनिका, मनाशिला च । षोण्टा-यूगः, बद्री च । त्रिपटा-त्रिवृत, सुक्ष्मैला च । शटी-कूर्परः, गन्धपलाशी च । दन्तशठः-जम्बीरः, कपित्थश्च ।

दन्तशठा-अभिलक्षा आङ्गुरो च । अहयम्-मञ्जिष्ठा, अतिविषा च । कणा-पिप्पली, जीर-
कञ्च । तालपर्णी-सुशली, सुरा च । पोलुपर्णी-मूर्धा, बिम्बी च ब्राह्मणी-भाङ्गी, स्पृक्का च ।
अपराजिता-विष्णुक्रान्तरा, शालिपर्णी च । आस्फोता-अपराजिता सारिवा च । पारावतपदी-
ज्योतिष्मती, काकजङ्घा च । शारदी-सारिवा, जलपिप्पली च । उग्रगन्धा-वचा, यवानी च ।
परिव्याधः-कणिकारः, जलवेतसश्च । अजनम्-स्रोतोऽञ्जनं, सौवीरञ्च । अग्निः-चित्रकः,
अललातश्च । कुमिषः-विडङ्गः, हरिद्रा च । तेजनः-शरः, वेणुश्च । तेजनी-तेजस्वती, मूर्धा च ।
रोचनाः--कम्पिप्लुः, रोचना च । रोचना-गोरोचना, रक्तकह्लारञ्च । राजादनम्-क्षीरिका, प्रियालञ्च ।
शकुलादनी-कटुका, जलपिप्पली च । गोलोमी-श्वेतदूर्वा, वचा च । पद्मा--पद्मचारिणी,
भाङ्गी च । श्यामा-सारिवा प्रियङ्गुश्च । उत्तमा-त्रिफला, सर्वतोभद्रा च । धान्यम्-धान्याकं,
बाल्यादि च । सहस्रवीर्या-नीलदूर्वा, महाशतावरी च । सेव्यम्-उक्षीरं, लामज्जकञ्च । उदुम्बरः-
जन्तुफलं, ताम्रञ्च । ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी, इन्द्राणी च । कटम्भरा-कटुका, श्योनाकञ्च चारः-
यवशरः, स्वर्जिका च । गण्डीरः-गण्डारी, मञ्जिष्ठा च । (गण्डारी शकविषयो) "गण्डानी" गति
लोके । गन्धारी-दुरालभा, गन्धपलाशी च । चित्रा-इन्द्रवारुणी, वृहद्वन्ती च । तुण्डिकेरी-
कार्पासी, बिम्बी च । धारा-गुडूची, क्षीरकाकोली च । बालपत्रः-खदिरः, यवासश्च । वारिः-वा-
लकम्, उदकञ्च । अङ्गारवल्ली-भाङ्गी, गुञ्जा च । अमृणालम्-लामज्जकम्, उक्षीरञ्च । जुण्ठली-
गुडूची, कोविदारश्च । गन्धफली-प्रियङ्गुः, चम्पककलिका च । दीर्घमूलः-यवासः, शालिपर्णी
च । शिञ्जिला-शालमली, शिवापा च । पुष्पफलः-क्षिरित्थाः, कृष्णगण्डश्च । पोटगलः-नलः
काशश्च । धवफलः-कुटजः, वंशश्च । देवी-गूर्वा, स्पृक्का च । विश्वा-सुण्ठी, अतिविषा च ।
शोतशिवम्-सैन्धवं, मिश्रेया च । कर्कशः-काम्पिप्लयः, कासमर्दश्च । चर्मकषा-शातला, मांस-
रोहिणी च । नन्दिवृक्षः-अमृत्यभेदः (अधोमुखपत्रशाखो) "वेलिया पीपर" इति लोके)
तृणश्च । पयः-क्षीरम्, उदकञ्च । रुहा-दुर्वा, मांसरोहिणी च । सिद्धी-वृहती, वासा च ।
कतकम्-विडलवणम्, निर्मलीफलं च । कण्टकाढयः-कुब्जकः, शालमली च । यक्षपूपः-सरल-
नियासः, रालश्च । द्राविणी-शटी, सुक्ष्मैला च । इट्टविलासिनी-हरिद्रा, नखी च । तिल-
पर्णम्-रक्तचन्दनम् । ग्रन्थिपर्णं च । मधुरः-जीवकः, जीवनीयगणश्च । लोहद्रावणी-गण्ड-
दूर्वा, अमलवेतसश्च । नागिनी-ताम्बूली, नागपुष्पी च । शृदुरेचनी-त्रिवृत्, मार्कण्डिका
च । नटः-श्योनाकः, अशोकश्च । वनस्पतिः-वटः, नन्दिवृक्षश्च । मन्दारः-श्वेतार्कः,
महानिम्बश्च । अम्बुजः-कमलम्, इज्जलश्च । कबरी-चर्वरी, हिङ्गुपत्री च कुमारी-धृत
कुमारिको, शतपत्री च । वरतिक्तकः-पाढा, पर्पटश्च । चित्रकः-पाढा, अनलनामा च ।
यज्ञियः-खदिरः, पलाशश्च । रक्तबीजः-अरिष्टकः, कन्दुरी च चारश्रेष्ठः-पलाशा, मोक्षकश्च ।
श्वेतपुष्पः-श्वेतार्कः, इन्द्रवारुणी च । तुवरी-सौराष्ट्री, आढकी च । कुम्भिका-पूगफला,
वारिपर्णी च । राजपुत्रिका-रेणुका, जाती च । रक्तपुष्पा-रक्तार्कः, कन्दुरी च । शसला-शातला,
वासन्ती च । विषमुष्टिकः-महानिम्बः, विषतिन्दुकरश्च । रक्तफला-स्वर्णवल्ली, वचश्च । चन्द्र-
हासा-गुडूची, लक्ष्मणा च ।

अथ इयर्थानि नामान्याह—

क्रमकः—पुगः, त्दः, पट्टिकालोद्भ्रश्च । लुरकः—कोकिलाक्षः, मोक्षुरः, तिलकनामपुष्प-
विशेषश्च । प्रियकः—प्रियङ्गुः, कदम्बः, असनश्च । पृथ्वीका—कालाजाजी, बृहदेला, हिङ्गुपत्नी च ।
भृतीकम्—भृतिम्बं, कस्तूरुणं, भृस्तुगञ्च । सोमवल्कः—कटफलः, रवेतखदिरः, घृतपूर्णकरञ्जश्च ।
सौगन्धिकम्—कह्लारं, कस्तूरुणं, गन्धकञ्च । चूङ्गः—भृङ्गाराजः, रवगुं, अमरश्च । अरिष्टः—निम्बः,
रसोनं, मद्यञ्च । मकटी—कपिकच्युः, अपामार्गः, करञ्जी च । अम्बुषा—पाठा, चाङ्गेरी, मोचिका
च । कृष्णा—पिप्पली, कालाजाजी, नीली च । जीरिणी—दुग्धिका, क्षीरकाकोली, रवेतसारिवाः
च । मधुपर्णी—गुडुची, गम्भारी, नीला च । मण्डूकपर्णी—ज्योतिष्मती, स स्त्रियां तु मञ्जिष्ठा ब्रह्म-
माण्डूकी च । शीपर्णी—गम्भारी, गणिकारिका, कटफलं च । ऋन्ता—गुडुची, हरीतकी, धात्री
च । अनन्ता—दुरालभा, नीलदूर्वा, लाङ्गकी च । ऋष्यप्रोक्ता—अतिबला, महाशतावरी, कपि-
कच्युश्च । कृष्णवृन्ता—पाटली, गम्भारी, माषपर्णी च । जीवन्ती—गुडुची, शार्कविशेषः, वन्दा
च । लता—सारिवा—प्रियङ्गुः, ज्योतिष्मती च । समुद्रान्ता—दुरालभा, कापारिती, सृष्ट्या च
हैमवती—हरीतकी, ज्वेतवचा, पीतदुग्धः सेतुण्डश्च, (यस्य मूलं “बोक” इति प्रसिद्धम्) ।
अव्यथा—हरीतकी, महाश्रावणी, पद्मचारिणी च । बह्व्रस्था—गन्धपलाशी, बघा, करञ्जी, च ।
वरदा—सुवर्चला (“दुरदुर” इति लोके), अश्वगन्धा, वाराही (“गैटी” इति लोके) । रक्षुगन्धा-
काशाः, कोकिलाक्षः, क्षीरविदारी च । कालस्कन्धः—तमालः, तिन्दुकं, कालखदिरश्च । महावन्-
शुण्ठी, रसोनः, विषञ्च । मधु-क्षौद्रं, पुष्परसः, मद्यञ्च । कपीनः—आम्नातकः, शिरीषः, गर्द-
माण्डश्च । मदनः—पिण्डीतकः, धत्तूरः, सिन्धकञ्च । जतपर्वा—वंशः, दूर्वा, वचा च । सहजवेधो-
अम्लवेतसः, मृगमदः, हिङ्गु च । ताम्रपुष्पी—धातकी, पाटला, श्यामात्रिवृश्च । सदापुष्पः—बवे-
ताकं, रक्तार्कः, कुन्दश्च । लुरभिः—शलकी, सुरा, एलवालुकं च । लक्ष्मीः—कद्विः, वृद्धिः, शमी
च । कालानुसार्यम्—कालीयकं, तगरं शैलेयञ्च । चान्पेयः—चम्पकः, नागकेसरः पद्मकेसरश्च ।
नादेशी—गणिकारिका, जलजम्बूः, जलवेतसश्च । पात्रम्—विडम्, सौवर्चलम्, यवक्षारश्च ।
विशल्या—लाङ्गली, गुडुची, लघुदन्ती च । इन्द्रः—ककुभः, देवदारुः, कुटजश्च । कार्मीरं
कार्मीरो च—कुङ्कुमम्, पुष्करमूलम्, गम्भारी च । गुन्द्रः—पटेरकः, मुञ्जः बारबच । गुन्द्रा—
प्रियङ्गुः, फलिनी, भद्रमुस्तकश्च । चुकम्—शुक्तम्, अम्लवेतसम्, वृक्षाम्लञ्च । पात्रिन्द्रः—नि-
म्बः, पारिजातः, देवदारु च । पीतदारु—हरिद्रा, देवदारु, सरलश्च । वीरः—ककुभः, वीरणं, का-
कोली च । वीरतरः—ककुभः, वीरणम्, शरश्च । मयूरः—अपामार्गः, अजमोदा, तुत्यञ्च । रक्तसा-
रः—रक्तचन्दनं, पतङ्गः, खदिरश्च । वदरा—सुवर्चला, अश्वगन्धा, वाराही च । वक्षिः—रक्तापा-
मार्गः, गजपिप्पली, समुद्रलवणञ्च । सौवीरम्—अञ्जनभेदः, बदरम्, सन्धानभेदश्च । वज्रुलः—
अशोकः, वेतसः, तिनिशश्च । शिला—मनःशिला, शिलाजतु, गेरिकञ्च । सोमवल्को—बाकुची
गुडुची, ब्राह्मी च । अजीवः—शोभाञ्जनः, महानिम्बः, समुद्रलवणञ्च । कारवी—कालाजाजी
बाताहा, अजमोदा च । धामार्गवः रक्तापामार्गः, राजकोशातकी, महाकोशातकी च । दुःस्पर्शः—

ववासः, कणिककलुः, कण्टकारी च । पलाश-किञ्चुकः, गन्धपलाशी, पत्रञ्ज । कालमेघो-सज्जि-
 डा, वाकुची, ब्यामाश्लिष्टुच । पलङ्का-गुग्गुलुः, गोक्षुरः, लाक्षा च । मधुरसा-द्राक्षा, सूवा,
 गुरुभारी च । रसा-रास्ना, शल्लकी पाषा च । श्रेयसी=हरितकी, रास्ना, गजपिप्पली च ।
 जोतम्-अयः, कांस्यम्, अगुरु च । सहा-सुद्वर्णी, गलाभेदः (ककही इति लोके), शतपत्री
 ('लेवती गुलाब' इति लोके) । सुवहा-रास्ना, नाकुली, नीलपुष्पः सिन्दुवारश्च । कठिलकः-
 कारवेळम्, रक्तपुनर्नवा, कृष्णशर्वरी च । मधूलिका-मूवा, यष्टी, मधूकश्च । वितुत्रकम्-धान्य-
 कम्, तुश्थकम्, गोनर्दश्च । देवी-रूपका, मूवा, कर्कटी च । वसुकः=शिवमल्ली, इषेताकः
 रोमकं च । गण्डारः-शाकविशेषः, मञ्जिष्ठा, गण्डदूर्वा च । लाङ्गी-कलिहारी, जलपिप्पली,
 नारिकेलश्च । पिच्छला-शिशपा, शालमलिः, भूतवृक्षश्च । महासहा-माषपर्णी, अमलातकः,
 कुञ्जकश्च । चन्द्रिका-मथी, चन्द्रगूरः, इवेतकण्टकारी च । इति ।

अथ चतुर्थकानि नामान्याह—

इवेतपुष्पा-इन्द्रवारुणी, सिन्दुवारः, इषेताकः, सैरेयकश्च । कारवी-पृथ्वीका, शतपुष्पा,
 कालाजाजी, अजमोदा च । अश्वघा-पाषा, चाङ्गेरी, मोचिका, यूथिका च । इति ।

अथ बह्वर्थकानि नामान्याह—

अक्षशब्दः स्मृतोऽष्टासु सौवर्चलविभोतके । कर्षपशाक्षरुद्राक्षशकटेन्द्रियपाशके ॥ १ ॥

काकालयः काकमावी च काकोली काकणन्तिका ।

काकजङ्घा काकनासा काकोदुम्बरिकाऽपि च ॥

सप्तसर्वेषु कथितः काकशब्दो विचक्षणैः ॥ २ ॥

सर्पद्विरदमेषु स्तौसके नागकेसरे । नागवल्ग्यां नागदन्त्यां नागशब्दः प्रयुज्यते ॥

मांसे द्रवे चेशुरसे पारदे मधुरादिषु । बालरोगे विषे नीरे रसो नवसु वर्तते ॥ ३ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावनविरचिते भावप्रकाशे वर्गप्रकरणे चतुर्विंशोऽनेकार्थवर्गः समाप्तः ॥२४॥

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे द्रव्यगुणप्रकरणापरनामकं षष्ठं वर्गप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

समाप्तश्चायं पूर्वखण्डे प्रथमो भागः ॥ १ ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौरखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

भावप्रकाशः

पूर्वखण्डे द्वितीयो भागः ।

तत्र सप्तमं परिभाषाऽऽदिप्रकरणम् ७ ।

अथ प्रथमं मानपरिभाषाप्रकरणम् ॥ १ ॥

तत्रादौ मानोक्तौ हेतुनाद—

न मानेन विना युक्तिद्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥१॥

अथ मागधमानमाह—

चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥ २ ॥

असरेणुर्दुर्धैः प्रोक्तज्ञाता परमाणुभिः । असरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विनोच्यते । षड्वंशीभिर्मंशीभिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ४
तिष्ठन्ती राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते दुर्धैः । षषोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥२॥

षड्भिस्तुरक्तिकाभिः स्यान्मोषको हंसधानको । नापेश्चतुभिः शाणः स्याद् धरणः स निगद्यते ६
द्रुः स एव कथितस्तद्वृषं कोक उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रव्यक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥

कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पितुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ८
विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । कर्मठयो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥

उदुम्बरश्च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं युक्तिरष्टमिका तथा ॥ १० ॥

युक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिरात्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्जः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥

पलाभ्यां प्रसृतिज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥१२॥

अष्टलानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वृञ्ज्येयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥

शरावाभ्यां ऋषेत्प्रहृद्यन्तुःप्रत्यस्तथाऽऽढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥१४॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणोऽर्मणः । उन्मानञ्च षटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥ १५ ॥

द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः । शूर्पाभ्याञ्च भवेद् द्रोणी वाहोगोणी च सा स्मृता १६

द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मवृद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवस्यधिका च सा ॥ १७ ॥

पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तुलापलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥

माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् ॥ १९ ॥

॥मागधपरिभाषायां षड्त्तिकोमाषश्चतुर्विंशतिरत्तिकट्टङ्कः, षण्णवतिरत्तिकः कर्षः । अयं चरकस्यमतः । सुश्रुतमते तु-पञ्चरत्तिको माषः, विंशतिरत्तिकट्टङ्कः, अशीतिरत्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि । यतस्तत्राष्टरत्तिको माषो द्वात्रिंशत्तिकट्टङ्कः, सार्ध-
ष्टङ्कद्वयमितः कर्षः ॥ २-१९ ॥

अथ द्रवाद्रशुष्कद्रव्याणां मानविषये परिभाषामाह—

गुर्जादिमानसारभ्य आवत्सात्कुडवस्थितिः । द्रवाद्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् २०
प्रस्थदिमानसारभ्य द्विगुणं तद् द्रवाद्रवयोः । मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्व चित्स्मृतम् २१

अथ कुडवभाण्डस्य लक्षणमाह—

मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ २२ ॥

अथ कालिङ्गमानमाह—

यतो मन्दावनयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता २३
यत्रो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यान्निगुञ्जो वञ्च उच्यते ॥ २४ ॥

माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क चित् । चतुर्भिर्माषकैः क्षाणः स निष्कष्टङ्कु एव च ॥ २५ ॥
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्यादष्टमाषकः । चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशक्षणमितं बुधैः ॥ २६ ॥
चतुष्पलैश्च कुडवः प्रस्थाथाः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निवयो वलम् ॥ २७ ॥
प्रकृति दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् । नालयं हन्त्योषधं व्याधि यथाऽम्भोज्यं महानलम् ॥ १ ॥

अतिसात्रं च दोषाय यथा शस्ये बहूदकम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे परिभाषाऽऽदिप्रकरणे

प्रथमं मानपरिभाषाऽऽख्यं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं भेषजविधानप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ भेषजानां विधानानि ।

तत्रादौ कषायभेदानाह—

स्वरसश्च तथा कल्कः काथञ्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्थयोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ स्वरसविधिमाह—

अहतात्तक्षणाकृष्टाद् द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत् । वस्त्रनिष्पीडितो यञ्च स्वरसो रस उच्यते ॥ २ ॥

* अहताद् = शीताग्निक्वीटादिभिरनुपहतात् । क्षुण्णात् = संपिष्टात् ॥ २ ॥

कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले । अहोरात्रे स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥ ३ ॥

* चूर्णितं = चूर्णीकृतम् ॥ ३ ॥

आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे । जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते ॥ ४ ॥

स्वरसस्य गुरुत्वाच्च षलमर्द्धं प्रयोजयेत् । निशोषितं चाग्निनिर्द्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ५ ॥

* निशोषितं = निशयासुषितम् ॥ ५ ॥

सितामधुगुडक्षाराङ्गीरकं लघ्वणं तथा । घृतं तैलञ्च चूर्णादीन्कोकमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥ ६ ॥

* कोकः = टङ्कद्वयम् ॥ ६ ॥

अथ तण्डुलजलविधिमाह—

कण्ठितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥ ७ ॥

* भावयित्वा = कोमलीकृत्य ॥ ७ ॥

अथ द्विमनिर्माणविधिमाह—

क्षुण्णं द्रव्यपल्लं सम्यक् बद्धभिनीरपल्लैः प्लुतम् । निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥
तस्य मानं मर्तं पाने पलद्रवमितं बुधैः ॥ ८ ॥

* क्षुण्णं = चूर्णीकृतम् ॥ ८ ॥

अथ नान्यनिर्माणविधिमाह—

जले चतुस्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपल्लं क्षिपेत् । मृत्पात्रे मन्ययेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपल्लं पिबेत् ९
* क्षुण्णं = चूर्णीकृतम् । मन्ययेत् = मथनीयात् ॥ ९ ॥

अथ फाण्डनिर्माणविधिमाह—

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यजलमुष्णं विनिक्षिपेत् । मृत्पात्रे कुडबोन्मानं ततस्तु स्नाययेत्पादात् ॥१०॥
स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्डस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् । क्षौद्रं सितगुडार्दीस्तु कर्षमात्रान्विनिक्षिपेत्

* क्षुण्णे = चूर्णीकृते, स चूर्णद्रवः फाण्डः स्यादित्यन्वयः ॥ १०-११ ॥

अथ कल्कविधिमाह—

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टंशुष्कं वा सजलं भवेत् । तदेव कल्को विज्ञेयस्तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥१२॥
कल्के मधु दृत्तं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडैः समं दद्याद् द्रवो देयश्चतुर्गुणः ॥ १३ ॥

अथ चूर्णविधिमाह—

अत्यन्तशुष्कं यद् द्रव्यं सुपिष्टं बध्नागलितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजःक्षोदस्तन्मात्रा कर्षसाम्मता १४
चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता । चूर्णेषु भजितं द्विगु देयं नोत्कल्लदुग्धैर्देत् ॥ १५ ॥
लिहेचूर्णं द्रवैः सवधुनार्धद्विगुणान्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेवं चूर्णमालोहितं द्रवैः ॥ १६ ॥

अथानुपानमाह—

चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् । पित्तवातकफातङ्गैः त्रिद्वयेकपलमाहरेत् ॥ १७ ॥
यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणनैव विसपेति । अनुपानबलादङ्गैः तथा सर्पति भेषजम् ॥ १८ ॥

अथ भावनाविधिमाह—

द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणं तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैः १९

अथ पुटपाकविधिमाह—

पुटपाकस्य कक्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः । अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥२०॥
पुटपाकस्य [पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता । लेपञ्च द्वयङ्गुलं स्थूलं कुट्याद् द्वयङ्गुलमात्रकम् ॥२१॥
काश्मरीवटजम्बवादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥ २२ ॥

पलमात्रो रसो प्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥२३॥

अथोष्णोदकविधिमाह—

अष्टमेनांशोषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथ वा कथनेभैव सिद्धमुष्णोदकं भवेत् ॥ २४ ॥

जलेष्मामवातमेदोऽन्नं वस्तिशोधनदीपनम् । कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं विधिः ॥२५॥

अथ क्षीरपाकविधिमाह—

क्षीरमष्टगुणं द्रव्याशुक्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् । क्षीराशुषेर्षं तस्पीतं शूलसामोद्भवं जयेत् ॥ २६ ॥

अथ काथविधिमाह—

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे काथयेद्प्राह्यमष्टमांशशोषितम् ॥ २७ ॥

कषादौ तु पलं यावद् दद्यात्षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥

चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत् प्रस्थादिकं जलम् ॥ २८ ॥

* षोडशिकं = षोडशगुणम् ॥ २८ ॥

तज्जलं पाथयेद् धीमान्कोष्णं मृद्धमिसाधितम् । शृतः काथः कषायश्च नियूहः स निगद्यते २९

अथ काथपानमात्रमाह—

मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षेप्तु मध्यमा । जघन्या च पलाद्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥३०॥

तन्त्रान्तरे—

काथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशिष्टन्तु पयं पलचतुष्टयम् ॥ ३१ ॥

दीप्तानलं महाकायं पाथयेदञ्जलि जलम् । अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसूति तु चिकित्सकाः ॥३२॥

काथत्यागमनिकञ्चन्तस्तत्पटभागावशेषितम् । पारम्पर्योपदेशेन बृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ ३३ ॥

* अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुह्यत्वाद् दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाथयेत् । मध्यमाग्निमल्पकार्यं पलमात्रं पाथयेत् । “मात्रोत्तमा पलेन स्याद्” इत्यादिवचनात् ॥ ३१-३३ ॥

अथ काथे सिताऽऽदीनां प्रज्ञेयमानमाह—

काथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः । वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु समुतम् ॥ ३४ ॥

जीरकं गुग्गुलं क्षारं लवणं च शिलाजतु । हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव कषाये ज्ञानोन्मितं क्षिपेत् ॥३५॥

क्षी* घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद् द्रवं तथा । कल्कं चूर्णादिकं कषाथे निक्षिपेत् कर्षसन्मितम् ३६

अथौषधभक्षणविधिमाह—

तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतमृद्गाजनपरिस्थितम् ॥ ३७ ॥

पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । विधायाम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ ३८ ॥

अथावलेहविधिमाह—

क्वाथादेर्यरुणः पाकाद् वनत्वं सा रसक्रिया । सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ३९

सिता चतुर्गुणा कार्था चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ ४० ॥

सुपक्वै तन्तुमत्सवं स्यादवलेहेऽप्यु मज्जनम् । स्थिरत्वं पीडिते मुद्गा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥४१॥

दुग्धमिक्षुरसं सूपं पञ्चमूलकषायकम् । वासाकार्थं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

अथ गुटिकानिर्माणविधिमाह—

वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वत्तिस्तथोच्यते ॥४३॥

लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराऽथ वा । गुग्गुलुवां क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥ ४४

* तत्र = वह्निसिद्धे गुडादौ ॥ ४४ ॥

कुर्यादवह्निसिद्धेन कश्चिद् दुरगुणनाशनीम् । प्रथेन ननुना वाऽपि गृहिकां कारयेत् कुम्भः ॥४९॥
लिता चतुर्गुणा देवा वतीषु द्विगुणो गुडः । पूर्णं पूर्णसमः कर्षो दुरगुणैश्चु तत्समम् ॥ ४६ ॥

* तत्समं = पूर्णसमम् ॥ ४६ ॥

द्रव्यं तु द्विगुणं देवं मोदकेषु निदधतेः ॥ ४७ ॥

* द्रव्यं = द्रवरूपं द्रव्यम् ॥ ४७ ॥

कर्षप्रमाणं तन्मान्ना बलं वक्त्रा प्रयुज्यते ॥ ४८ ॥

* बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥ ४८ ॥

अथ द्रवतैलयोर्विधिमाह —

कल्ककाचचतुर्गुणीकृत्य शृतं वा तैलमेव च । चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥४९॥

* मात्रा पलोन्मिता भक्षणाय ॥ ४९ ॥

ानक्षिप्य काथयत्तौष्यं क्वाथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् । पार्श्वदिशि गृहीत्वा तु स्नेहं तैलेव साधयेत् ॥५०॥
चतुर्गुणं सृष्टुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् । सृष्ट्वादिक्वाथ्यसङ्घाते दद्यादष्टगुणं पयः ।

अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥ ५१ ॥

सृष्टुद्रव्ये = आर्द्रद्रव्ये गुडुच्यदादौ । कठिने = शुष्कद्रव्ये शुण्ड्यादौ । अत्यन्तकठिने =

चिरशुष्के देवदावादौ ॥ ५१ ॥

कर्षादितः पलं वावत्क्षिपेत्षोडशिकं जलम् । तदूर्ध्वं कुडवं वावद् भवेदष्टगुणं पयः ॥

प्रस्थादितः क्षिपेत्नीरं स्वारी वावच्चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

* पूर्वं "चतुर्गुणं सृष्टुद्रव्यं" इत्यादिना क्वाथ्यद्रव्यगतसृष्टुत्वादिगुणभेदेन जलगतपरि-
माणमुक्तम् । इदानीं के चिदाचार्याः "कर्षादितः पलं वावदि" रथादिवचने क्वाथ्यद्रव्यगत-
परिमाणभेदेन जलगतपरिमाणं मन्यन्ते ॥ ५२ ॥

अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम् । कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥५३॥

* असूयायमर्थः—अम्बुना स्नेहसाधने कल्कं स्नेहस्य चतुर्थमंशं दद्यात् क्वाथेन स्नेह-
साधने स्नेहस्य षष्ठभागं कल्कं दद्यात् । स्वरसेः स्नेहसाधने स्नेहस्याष्टमभागं कल्कं
दद्यात् ॥ ५३ ॥

पुनर्विशेषमाह —

दुग्धे दधिरसे तत्रो कल्को देयोऽष्टमांशकः । कल्काच्च सन्धक् पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ५४

* कल्कात् = कल्कद्रव्यात् । चतुर्गुणं तोयं पोषणार्थम् ॥ ५४ ॥

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि । तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ५५ ॥

* असूयायमर्थः—यत्र स्नेहेषु आदीनि पञ्चद्रवाणि दुग्धदधिल्वरसतक्रककोपयुक्तज-
लानि प्रत्येकं स्नेहसमानि बोद्धव्यानि । यथापूर्वं दुग्धदधिल्वरसतक्रं समुदितं स्नेहाच्चतु
भवति ॥ ५५ ॥

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहवाको भवेद् यदि । तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ५६
क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रोदितः क्वचित् । क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥

१४ भा० प्र० मू०

कृत्वाहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्वये ॥ १८ ॥

* केवले द्वये = कथाधैतरस्मिन् स्वरसादिरूपे ॥ १८ ॥

दुष्पक्षकस्तु यः स्नेहस्तत्र तोषं सतुर्गुणम् । स्नेहात्स्नेहप्रदानींश्च सुपक्षकः प्रयुज्यते ॥ १९ ॥

अथ सिद्धस्नेहस्य लक्षणान्याह—

यत्सिद्धस्नेहकलकः स्याद् यदाऽङ्गुलया विवर्तितः ।

शब्दहीनोऽरिनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ ६० ॥

यदा केनोद्गमस्तले केनशान्तिश्च सर्पिषि । वर्णगन्धरसोत्पत्तिः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥ ६१ ॥

अथ स्नेहपाकस्य लक्षणपूर्वकं त्रैविध्यमाह—

स्नेहपाकत्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा । ईषत्सरसकलकस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ६२ ॥

मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कलके नीरसकोमले । हृषत्कटिनकलकश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ६३ ॥

अथ दग्धपाकस्य निष्प्रयोजनत्वं तथाऽऽमपाकस्य दोषानाह—

तद्दूर्ध्वं दग्धपाकः स्यादाहृत्स्निप्रयोजनः । आसपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ॥ ६४ ॥

अथ मृद्रादिपाकानां विषयानाह—

जल्यार्थं श्वान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु । अभ्यङ्गार्थः खरः प्रोक्तो युज्यथार्थं यथोचितम् ॥

अथ घृततैलादीनामुषितत्वं गुणकारकमित्याह—

घृततैलगुडादींश्च साध्योन्मैकवासरे । प्रकुर्वन्त्युषितास्त्वेषेते विशेषाद् गुणसङ्गयम् ॥ ६६ ॥

अथ सन्धानविधिमाह—

द्रवेषु विरकालस्यं द्रव्यं यत्सन्धितं भवेत् । आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोक्तते भेषजोचितम् ॥ ६७ ॥

* भेषजेषु यदुचितं तद्भेषजोचितम् ॥ ६७ ॥

अथासवारिष्टलक्षणमाह—

यदपकौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । अरिष्टः काथसाध्यः स्यात्तयोर्नानं पलोन्मितम् ६८

अथ सामान्यतोऽरिष्टविधिमाह—

अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवाद् द्रोणं गुडात्तुलाम् । शौद्रं क्षिपेद् गुडादर्द्धं प्रक्षेपं दशमांशकम् ॥ ६९ ॥

* दशमांशकं = गुडस्यैव दशमांशकम् ॥ ६९ ॥

अथ द्विविधसीधुमाह—

ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपकमधुरद्रवैः । सिद्धः पक्वरसः सीधुः सम्पकमधुरद्रवैः ॥ ७० ॥

* मधुरद्रवैः = हक्षुरसादिभिः ॥ ७० ॥

अथ सुरां सुराजतिं चाह—

परिपक्वान्मखंधानात्समुत्पन्नां सुरां जगुः । सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घना ॥ ७१ ॥

तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद् घनः । वक्त्रसो हृतसारः स्यात्सुरबीजं किरावकम् ॥ ७२ ॥

* सुराबीजं = यवगोधूमतण्डुलादि ॥ ७२ ॥

अथ वास्वणीमाह—

यत्तालखजूरसैः सन्धिता सा हि वास्वणी ॥ ७३ ॥

अथ सुकृतकणमाह—

कन्दमूलकलाशीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रव्येऽभिद्रव्यते तच्छुक्रमिञ्जीयते ॥ ७४ ॥

* अभि द्रव्यते = द्रव्येणाप्लाव्य सन्धीयन्ते ॥ ७४ ॥

अथ सुकृतकणमाह—

विनष्टमन्त्रतां धातं मद्यं वा सधुद्रवः । विनष्टः सन्धिवो यस्तु तच्छुक्रमिञ्जीयते ॥ ७५ ॥

गुडाम्बुना सतैलेन कन्दमूलकप्रलेपतथा । सन्धितं चान्त्रतां धातं गुडकुशं प्रकथयते ॥

एवमेव हि शुक्रं स्यात्सुद्रीकासम्भवं तथा ॥ ७६ ॥

अथ तुषीचकलीवीरारनालकाञ्जिकशिवाकीरकणान्याह—

तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामेविदलितैर्यवेः । यवैस्तु निम्बुयैः पद्मैः खीवीरं साधितं भवेत् ७७

आरनालस्तु गोधूमैरसैः स्यान्निसुषोक्तैः । पद्मैर्वा संहितैस्तु खीवीरसुषोक्तैः ॥ ७८ ॥

कुलमाषधान्यमगुडादि संहितं काञ्जिकं विदुः । शिण्डाकी लहिसा देवा मूककौः सर्पवादिभिः ७९

इति श्रीमिश्रलडकनतनश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे परिभाषाऽऽदिक्रमो द्वितीयं

भेषजविधानप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं धातुवादिदोषनाराणामिभिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ धातूनां शोधननारायिभिः, तत्र नारणयोन्मत्तवर्णस्य लक्षणमाह—

दाहे रक्तं सितं छेदे निकपे कुङ्कुमप्रमत् । तारशुक्रबोज्जितं सिन्धवं कोमलं गुरु हेम सत् ॥ १ ॥

* सत् = उत्तमम् ॥ १ ॥

अथ नारणायोन्मत्तवर्णस्य लक्षणमाह—

तच्छेदे कठिनं रुध्रं विधर्गं समलं द्युलम् । दाहे छेदे सितं श्वेतं कपे स्फुटं लघु त्यजेत् ॥ २ ॥

अथ सुवर्णस्य शोधनविधिमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि हेमनो बह्वी प्रतारयेत् । निषिद्धेत्तप्तसामि तैले तन्त्रे च काञ्जिके ॥ ३ ॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेमनः परेवाह्य धातूनां शोधनं भवेत् ॥ ४ ॥

अथ सुवर्णस्य नारायिभिमाह—

बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगम्रजं पोषयतोह काये ।

असौख्यकार्यं च सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरगञ्च कुर्यात् ॥ ५ ॥

अथ सुवर्णस्य नारायिभिमाह—

स्वर्णस्य द्विगुणं सूत्रममलेन सह मर्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निश्चयाद्दशोत्तरम् ॥ ६ ॥

* स्वर्णस्य = अतितनुकृतपत्रस्य । गन्धं = गन्धकचूर्णम् ॥ ६ ॥

गोलकञ्च ततो रुद्रध्वा शरानहदसम्पुटे । त्रिशद्वनोपलैर्दद्यात्पूटान्येवं चतुर्दश ॥

निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देशः पुनः पुनः ॥ ७ ॥

* रुद्रध्वा = सवलकुट्टितचिह्नगमृत्तिकया । वनोपलः "गोड्डा" इति लोकं । निरुत्थं =

यत्पुननं जीवति ॥ ७ ॥

अथ सुवर्णमारण्यस्य द्वितीयं विधिमाह—

काञ्चनपरिहो भागो बौद्धार्जोय विक्षिपेत् । सुवर्णित्वा तथाऽप्लेव्यं वृद्धा कृत्वा तु योऽयम् ॥ १० ॥

गोलेकं च तर्जणस्यै दन्तथा वैश्वानरोत्तरम् ॥ ११ ॥

दन्तथाऽप्लेव्यं वृद्धा पुटेत् रिक्तद्वयोपलैः । पूर्वं तलपुटैर्हम निरुत्थं मलम जायते ॥ १० ॥

* अत्रापि पूर्वैर्द्वयैः प्रवृत्तयः ॥ १० ॥

अथ सुवर्णमारण्यस्य तृतीयं विधिमाह—

काञ्चनारजैर्वृद्धा समसूतकगन्धयोः । कज्जलीं हेमपद्माणि लेपयेत्समया तथा ॥ ११ ॥

* तथा तमयो = हेमपद्मसमयो ॥ ११ ॥

काञ्चनारजवत्तः कलकम्पुष्यायुर्मं प्रकल्पयेत् । अतथा सत्संयुटे योऽं वृणुपसस्युटे च तत् ॥ १२ ॥

निधाय सन्निधयेत् च कृत्वा संशोष्य गोलेकम् । बहि खरसर्जं कृत्यादेवं दन्तथा पुटत्रयम् ॥ १३ ॥

निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काण्डनम् ॥ १४ ॥

* लाङ्गली = करिहारी ॥ १४ ॥

उदाकासुली तथा हन्याद् यथा हन्ति मनःशिला ॥ १५ ॥

अथ सुवर्णमारण्यस्य चतुर्थं विधिमाह—

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरकदुर्गधकैः । ससधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

ततस्तु गालिते हेमिन् कलकोऽयं दीयते सनः । पुनर्धमेद्वितरं यथा कलको बिलीयते ॥

एवं वेलाग्रं दद्यात्कलकं हेमसृतिर्भवेत् ॥ १७ ॥

अथ मारितसुवर्णस्य गुणानाह—

सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च सुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् १८

पवित्रं वृंहणं नेत्र्यं मेधात्मन्तिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवारिवशुद्धिस्थिरत्वकृत् ॥

विषहृद्यक्षयोन्मादत्रिदोषञ्चरशोषजित् ॥ १९ ॥

* वृष्यं = वृषाय कामुकाय हितम् ॥ १८-१९ ॥

अथासम्यक् मारितसुवर्णस्य दोषानाह—

असम्यक्मारितं स्वर्णैर्बलं वीर्यं च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युं च तद्धन्याद् यत्नतस्ततः २०

अथ धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह—रसप्रदोषे—

तत्र महापुटस्य प्रकारमाह—

लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाद्यता । सलिले तरणं चापि तत्सिद्धिः पुटनाम्नवेत् ॥ २१ ॥

गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके । वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ २२ ॥

कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविष्टोपरि धारयेत् । वनोपलसहस्राहं कोष्ठिकोपरिनिक्षिपेत् ॥ २३ ॥

यत्किं विनिक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥

* कोष्ठं = मृगमुषा । गोविष्टा = "गोवर" इति लोके ॥ २१-२४ ॥

अथ राजपुत्रस्य प्रकारमाह—

सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथाऽऽसते । दसोपलङ्गहस्तोऽर्णं मध्ये विशारयेत् ॥ २६ ॥
 पुत्रमन्वयसंयुक्तां कोटिकां मुद्रितां सुते । अशोऽशानि करण्डानि अशोऽशुरि निक्षिपेत् ॥
 एतद्गजपुटं प्रोक्तं कथातं सर्वपुटोत्तमम् ॥ २६ ॥

॥ हस्तस्य मुद्रिकास्य च गुरुप्रमाणः स पादस्यैव त्रिकण्डकप्रमाणेनेत्यर्थः । अत्र पुनोक्तम्—
 साधारणनराहुत्वात् त्रिकण्डकको राजः ॥ २५-२६ ॥

॥ इति राजपुत्रम् ॥

अथ वाराहकौकुटपुटयोः प्रकारमाह—

अरतिमात्रके कुण्डे पुटे वाराहमुच्यते । विततितमात्रके खाते कथितं कौककुटं पुटम् ॥ २७ ॥

॥ “अरतिमस्तु त्रिकनिष्ठेन मुद्रिते” इत्यमरः । निःखतकनिष्ठा सुद्रोषलक्षितो हस्तोऽ-
 रतिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ प्रकारान्तरेण पुनः कौककुटस्य प्रकारमाह—

षोडशाङ्गुलके खाते कस्य चित्कौककुटं पुटम् ॥ २८ ॥

अथ कौतपुत्रप्रकारमाह—

बटपुटं दीयते खाते छटसङ्ख्यैर्बनोपलैः । करोतपुत्रमेतत् कथितं पुत्ररिडितैः ॥ २९ ॥

अथ गोवरस्य लक्षणमाह—

गोद्यान्तर्गात्ररक्षणं शुभकं चूर्णितगोनयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रत्नसाधने ॥ ३० ॥

अथ गोवरपुत्रप्रकारमाह—

बृहद्गाण्डस्थितैर्यत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सुतभक्तनि ॥ ३१ ॥

अथ भाण्डपुटस्य प्रकारमाह—

बृहद्गाण्डे तुषैः पूर्णं मध्ये मूरां विशारयेत् । क्षिप्त्वाऽग्निं सुदयेद्गाण्डं तद्गाण्डपुटमुच्यते ॥ ३२ ॥

अथ यन्त्रप्रकारानाह, तत्र बालकायन्त्रमाह—

भाण्डे विततितगम्भीरे मध्ये निहितकृषिकं । कृषिकाकण्डस्थेनैतं बालुकाभिश्च पूरिते ॥ ३३ ॥
 भेषजे कृषिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रं तत्र बुधैः स्मृतम् ॥ ३४ ॥

अथ दोलायन्त्रमाह—

निबद्धमौषधं सूतं भुजं ततिग्रणे वरे । रसपोटलिकां काण्डे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि ॥ ३५ ॥

सन्धानपूर्णकम्भान्तः स्थावलम्बनसन्धिधत्म् । अयस्ताज्ज्वालायेदग्निं त तदुक्तक्रमेण हि ॥

दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वैदनाख्यं तदेव हि ॥ ३६ ॥

अथ स्वैदनयन्त्रमाह—

साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वैद्यं निधाय च । पिशाय पच्यते यत्र तद् यन्त्रं स्वैदनं स्मृतम् ॥

अथ विद्याधरयन्त्रमाह—

अथः स्थावर्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।

स्थालीमूर्धसुखीं सम्यक् तिरथ्य सुदुष्टरसनया ॥ ३८ ॥

उर्ध्वस्थपदां जलं क्षिपन्वा कुलक्ष्यामारोप्य यत्नतः ।

अथस्त्राज्जवालयेदक्षिं यावत्प्रह्वरपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

स्त्राज्जवालयं स्त्री वक्राङ्गं पृक्तोधाद्गुलुत्तानम् । विधापराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्यैर्दोह्यतम् ॥ ३० ॥

अथ भूधरयन्त्रमाह—

वालुक्याभिः समस्ताङ्गं गतें सूषां रसाच्चित्ताम् । द्वीधोपलैः संतुष्टुयाद् यन्त्रं भूधरनामकम् ॥ ३१ ॥

अथ डमरुयन्त्रमाह—

यन्त्रं डमरुर्तुल्यं स्यात्तत्स्थालया भुद्रिते मुखे ॥ ३२ ॥

अथ मारणयोग्यरजतस्य लक्षणमाह—

गुरु स्निग्धं सृदु श्वेतं दाहच्छेदं घनक्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रघट स्वच्छं तारं नवगुणं शुभम् ॥ ३३ ॥

अथायोग्यरजतस्य लक्षणमाह—

कठिनं कृशिमं रुक्षं रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनेर्दृष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

अथ रजतस्य शोधनमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिद्धेक्षतप्तानि तैले तन्त्रे च काञ्जिके ॥ ३५ ॥

गोमूत्रे च कुलस्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥ ३६ ॥

अथाशुद्धरजतस्य दोषमाह—

रूप्यं त्वशुद्धं प्रकरोति तापं विषन्धकं धीर्यबलक्षयं च ।

देहस्य पुष्टिं हरते तनोति शोभांस्ततः शोषनमन्त्यं कुर्वीत् ॥ ३७ ॥

अथ रजतस्य मारणविधिमाह—

भागैकं तालकं मध्यं याममग्नेन केन चित् । तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥ ३८ ॥

घृत्वा भूषापुष्टे रूद्धवा पुष्टे त्रिंशद्गुणोपलैः । समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रूद्धवा पुष्टे पचेत् ।

एवं चतुर्दशपुष्टैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ ३९ ॥

अथ रजतमारणस्यापरं विधिमाह—

सुव्रीक्षीरेण समिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् ॥ ४० ॥

तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् । पुष्टेचतुर्दशपुष्टैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ ४१ ॥

अथ मारितरजतस्य गुणानाह—

रौप्यं शीतं कषायं च स्वादुपाकरं सरम् । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।

प्रमेहादिकरोमांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अथ मारणयोग्यतात्रस्य लक्षणमाह—

जपाकुसुमसङ्घातं स्निग्धं गुरु घनक्षमम् । लोहनागोज्जितं तात्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

अथायोग्यतात्रस्य लक्षणमाह—

कृष्णं रुक्षमतिस्वच्छं श्वेतं चापि घनासहम् । लोहनागयुतं चेति शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ४४ ॥

अथ तात्रस्य शोधनविधिमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि तात्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिद्धेक्षतप्तानि तैले तन्त्रे च काञ्जिके ॥ ४५ ॥

गोमूत्रे च कुलस्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं तान्नस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥१६॥
अथ तान्नगतं दोषाष्टकमाह—

एको दोषो विषे तान्ने त्वशुद्धेऽथै भ्रमो वमिः । विरेकःस्वेद उत्कलेदो मूच्छां दाहोऽहचिस्तथा
न विषं त्रिषमित्याहुस्तान्नन्तु विषमुच्यते । एको दोषो विषे तान्ने त्वष्टो दोषाः प्रकीर्त्तिताः
अथ तान्नस्य मारणविधिमाह—

सूक्ष्माणि तान्नपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद् बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततः खलपे विनिक्षिपेत् ॥१९॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत् । तत उद्घृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेन च ॥ २० ॥
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरौ वा पुनर्नवान् ॥ २१ ॥

* चांगेरौ=चनुष्पत्राम्ला लोनिक्कामेदः ॥ २१ ॥

तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद् ह्यङ्गलोन्मितम् । घृत्वा तद् गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत्
बालुकाभिः प्रपूर्याथ दिभूतिलवणाग्बुभिः । दत्त्वा भाण्डमुखे मृदां ततश्चुङ्क्ष्यां विपाचयेत्
कनकवृद्धयाऽग्निना सम्यग् यावद्यामचतुष्टयम् स्वाङ्गशीतं समुद्घृत्य मर्दयेच्छृणुद्रवैः ॥ २४ ॥
यामैकं गोलकं तच्च निक्षिपेच्छृणुद्रादरे । मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुत्मान्नकः ॥ २६ ॥

पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं मृतं भवति निश्चितम् ॥ २६ ॥

वमनं च विरेकं च भ्रमं क्लममथाल्चिम् । विदाहं स्वेदसुत्कलेदं न करोति कदा चन ॥ २७ ॥
अथ मारिततान्नस्य गुणानाह—

तान्नं कषायं मधुरं सत्तिकमम्लञ्च पाके कटु सारकं च ।

पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनं च ॥ २८ ॥

पाण्डूदराशोऽज्वरकुष्ठकाससासक्षयान्पीनसमम्लपित्तम् ।

कोथं कृमीञ्ज्यूलमपाकरोति प्राहुर्बुधा वृंहणमल्पमेतत् ॥ २९ ॥

एको दोषो विषे तान्ने त्वसम्पद्मारिते पुनः । दाहःस्वेदोऽहचिर्मूच्छां कलेदो रेको वमिर्भ्रमः
अथ वङ्गस्य स्वरूपमाह—

वङ्गं च गिरिजं तच्च खुरकं मिश्रकं द्विधा । तयोस्तु खुरकं श्रेष्ठं मिश्रकं त्वहितं मतम् ॥३१॥

अथाशुद्धवङ्गस्य दोषानाह—

वङ्गं विधत्ते खलु शुद्धिहीनमाक्षेपकम्पौ च किलासगुणमौ ।

कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च ॥ ३२ ॥

विषोपमं रक्तविकारवृन्दं क्षयञ्च कृच्छ्राणि कफज्वरञ्च ।

मेहादमरीविद्रधिमुष्करोगान् नागोऽपि कुर्यात्कथितास्त्रिकारान् ॥ ३३ ॥

अथ वङ्गस्य शोधनविधिमाह—

वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।

त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद् रविदुग्धेऽपि च त्रिधा ॥ ३४ ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिमाह—

मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाऽस्यत्पचो रजः । पिष्ट्वा वङ्गवतुर्धागमयोदर्या प्रचालयेत् ॥ ३५ ॥

ततो द्विधान्नाञ्जं वङ्गं भस्म प्रजायते । अथ भस्मसमं तालं क्षिपन्वाऽम्बुलेन विमर्दयेत् ॥७६॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्बुलेन मर्दयेत् । तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ॥

एवं दशपुटेः एकं वङ्गं भवति मारितम् ॥ ७७ ॥

अथ मारितवङ्गस्य गुणानाह—

वङ्गं लघु सरं कृष्णं कुण्डं मेहकफक्रिमीन् ।

निहन्ति पाण्डुं सखासं नेत्रयमोषत्तु पित्तलम् ॥ ७८ ॥

सिंहो गजौघं तु यथा निहन्ति तथैव वङ्गोऽपिलमेहवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥ ७९ ॥

अथ यशदस्य स्वरूपं गुणांश्चाह—

यशदं गिरिजं तस्य दोषाः शोधनमारणे । वङ्गस्यैव हि बौद्धव्या गुणास्तु गणयाम्यथ ॥८०॥

यशदं च सरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत् । चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं खासञ्च नाशयेत् ॥८१॥

अथ सीसकस्य शोधनविधिमाह—

तस्य साहजिका दोषा वङ्गस्यैव निदक्षिताः । शोधनञ्चापि तस्यैव सिपरिभगदितं पुरा ॥८२॥

अथ सीसकस्य मारणविधिमाह—

ताम्बूलससम्पिष्टशिलालेपात् पुनः पुनः । द्वात्रिंशद्भिः पुटेनागो निरुत्थं भस्म जायते ॥८३॥

* शिला=मनःशिला ॥ ८३ ॥

अथापरं सीसकमारणविधिमाह—

अश्वत्थविच्चात्वकचूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहदूर्वा प्रचालितः ॥

यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्थान्मनःशिला । काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥ ८५ ॥

स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्चिकेन च । पुनः पचेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटेमृत्तिः ॥८६॥

अथ मारितसीसकस्य गुणानाह—

सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ८७ ॥

नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं च नाशयति जीवनमातनोति ।

वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युञ्ज नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥ ८८ ॥

अथाशुद्धलौहस्य दोषानाह—

खञ्जत्वकुष्ठांमयमृत्युकारी हृद्भोगशूलौ कुस्तेऽश्मरीञ्च ।

नानारुजानां च तथा प्रकोपं कुर्याच्च हृल्लासमशुद्धलौहम् ॥ ८९ ॥

अथ लौहस्य दोषशान्तये शोधनविधिमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि लौहस्याननौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्तसनि तैले तत्रे च काञ्चिके ॥ ९० ॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं लौहस्य पत्राणां त्रिशुद्धिः सम्प्रजायते ॥९१॥

अथ लौहस्य मारणविधिमाह—

शुद्धं लौहमवं चूर्णं पातालगण्डरीसौः । मर्दयित्वा पुटेद्ब्रह्मौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥ ९२ ॥

पुटत्रयं कुमारांश्च कुठारचिञ्जकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृत्तिर्भवेत् ॥ ९३ ॥

अन्यत्र—

क्षिपेच्च द्वादशशोभनं दशं तीक्ष्णचूर्णतः । सर्वयेत्कण्ठकाद्रुतैर्वाग्निपुरणं ततः पुटेत् ॥
एवं सप्तपुटेर्ह्येत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥

अथ लोबनारणस्य तुनीयं विधिनाह—

सस्थोऽसुभूतो योगेन्द्रैः क्रमोन्व्यो लोहमारणे ॥ १२ ॥

कथयते रामराजेन कौतूहलविद्याऽपुना । तूतकाद् द्विगुणं गन्धं दूत्वा कुर्वाच्च कञ्जलीम् ॥६॥
द्वयोः समं लौहचूर्णं सर्वयेत्कण्ठकाद्रुतैः । वाग्निपुरणं ततः पिण्डं कृत्वा तत्र न्य पात्रके ॥१७॥
धर्मं धत्वा तद्वक्त्रेण पञ्चैवाच्छाहयेद् कुप्यः । धामद्वयोक्तं तु युवां धाम्पराशौ स्वतेस्ततः ॥ १८ ॥
दत्तवोपरि केशां तं त्रिदिनान्ते सलुद्धरेत् । पिष्ट्वा च बालयेद्द्रुवादेवं चारितरं भवेत् ॥ १९ ॥

अथ रश्मि—

दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा । तद्रसेनायसं चूर्णं सन्नीयं प्लावयेदिति ॥ १०० ॥
जातये शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः । एकविंशतिवारैस्तन्निश्चये तत्रा लोभयः ॥
पूर्वं सदांगि लोहानि स्वर्गादीन्पि मारयेत् ॥ १०१ ॥

अथ मारितलोहस्य गुणानाह—

लौहं तिलं सरं शीतं कषायं सधुनं गुह्यं । सधुं वयस्यं सधुस्यं लेखनं जातलं जयत् ॥ १०२ ॥
कर्पं पितां भरं शूलं शोकाकारः । प्लीहपाण्डुताः मेढोमेहहृत्पीनं कुण्ठं कृत्किर्णं सधुदेव हि ॥१०३॥

अथ लौहभस्मभङ्गगे मात्रासाह—

गुज्रामेकां समारभ्य वावत्स्युनिवर्त्तिकाः । तावत्लौहं समदनीयात्थार्द्रोषामलं नरः ॥१०४॥
दृग्नागडं तिलतैलं च माषाननं राजिकां तथा । मध्यमस्तरस्यप्लेवै वर्जयेत्लौहसैवकः ॥१०५॥

अथ स्वर्वातूनां नारणे साधारणविधिनाह—

शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्गाद्याः सर्वधातवः । त्रियन्ते द्वादशपुटेः सत्यं गुह्यवचो यथा ॥१०६॥
अथोपधातूनां नारणप्रकारमाह, तत्र शुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषानाह—

तद्वानलसर्वं बलहानिसुयां विष्टम्भिनां नेत्रगदान् सकुष्ठान् ।

भालां तथैव जगपूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलमाक्षिकञ्च ॥ १०७ ॥

अथ स्वर्णमाक्षिकस्य शोधनविधिनाह—

भाक्षिकस्य त्रयो भागा भागेकं सैन्धवस्य च । मातुलुङ्गद्रवैर्वास्य जम्बीरस्य द्वयैः पचेत् १०८
बालयेत्लौहजे पात्रे यावत्पात्रं लुलोहितम् । भवेत्तत्सु संशुद्धिः स्वर्णमाक्षिककृच्छति ॥१०९॥

अथ स्वर्णमाक्षिकस्य नारणविधिनाह—

कुलत्थस्य कषायेण वृष्ट्वा तलेन वा पुटेत् । तत्रेण वाऽऽजम्भ्रेण त्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥११०॥

अथ तारमाक्षिकस्य शोधनविधिनाह—

स्वर्णमाक्षिकवद्धोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके । अतस्तद्दोषक्षान्त्यर्थं शोधनं तस्य कथयते ॥१११॥
कर्कोटीमेषशुद्धयत्यर्थं द्वैजम्बीरजैर्दिनम् । भाषयेदातपं तीजे विमला शुद्धयति ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

● कर्कोटी = खेखसा, मेषशुद्धी = मेडाशुद्धी, विमला = तारमाक्षिकम् ॥ ११२ ॥

अथ तारमाक्षिकस्य मारणविधिमाह—

कुलत्थस्य कषायेण वृद्धा तैलेन वा पुटेत् । तारणं वाऽऽजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति ॥१२३॥

अथ स्वर्णामाक्षिकरूप्यमाक्षिकयोर्विशेषगुणानाह—

न केवलं स्वर्णरूप्यगुणास्तापीजयोर्मताः । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्यन्येऽपि गुणास्तयोः ११४

माक्षिकं मधुरं तिक्तं हृद्यं वृष्यं रसायनम् ॥ ११५ ॥

चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुण्ठं पाण्डुमेहविषोदरम् । अर्शाः शोफं क्षयं कण्डूं त्रिदोषञ्च नियच्छति ११६

अथाशुद्धतुथस्य शोधनविधिमाह—

विद्यथा मर्दयेत्तुथं मोजारककपोतयोः । दशांशं दृच्छणं दत्त्वा पचेत्तल्लघुपुटे ततः ॥

पुठं दटना पुठं क्षौद्रैर्दयं तुथविशुद्धये ॥ ११७ ॥

अथ शुद्धतुथस्य गुणानाह—

तुथकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ॥ ११८ ॥

लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषादमकुण्ठकण्डूघ्नं तद्गुणं खपरं मतम् ॥ ११९ ॥

अथ कांस्यपित्तलोः शोधनविधिमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि कांस्यस्यारणौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तत्तप्तानि तैले चक्रे च काञ्जिके ॥१२०॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेऽत्र त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतिश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते १२१

अथ तयोर्मारणविधिमाह—

अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्धकलद्रवैर्मुहुः ॥ १२२ ॥

ततो मूषापुटे घृत्वा पचेद्भ्रजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्यं शीतिश्च त्रियते ध्रुवम् ॥ १२३ ॥

अथ मारितकांस्यरीत्योर्गुणानाह—

कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रुक्षं कफपित्तहरं परम् ॥ १२४ ॥

रीतिका तु भवेद् रुक्षा सतिक्ता लवणा रसे । शोधिनी पाण्डुरोगघ्नो कृमिहन्नातिलेखनी १२५

अथ सिन्दूरस्य शोधनविधिमाह—

दुरधाम्लयागस्तस्य विशुद्धिर्गदिता दुषैः ॥ १२६ ॥

अथ सिन्दूरस्य गुणानाह—

सिन्दूर उष्णो धीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहः । भग्नसन्धानजननो व्रणशोधनरोपणः ॥ १२७ ॥

अथ शिलाजतुनो लक्षणं शोधनविधिञ्चाह—

गोमूत्रगन्धवत्कृष्यं स्निग्धं मृदु तथा गुरु । तिक्तं कषायं शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥१२८॥

* आयसम् = अथ उपप्रातुसम्बन्धि ॥ १२८ ॥

विन्ध्यादौ बहुलं तत्तत्र लोहं यतोऽधिकम् । तच्छोधनमृते व्यर्थमनेकमलमेलनात् ॥१२९॥

शिलाजतु समानोप सुस्रमं खण्डं विधाय च । निक्षिप्यात्पुण्यपानीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥

मर्दापयत्वा ततो नीरं गृह्णीयाद्ब्रह्मगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्वात्रे धारयेदातपे बुधः ॥१३१॥

उपरिस्थं धनं यत्स्थात्तत्क्षिपेदन्वयात्रके । एवं पुनःपुनर्नीतं द्विसासाम्भ्यो शिलाजतु ॥ १३२ ॥

अथ तारमाक्षिकस्य मारणविधिमाह—

कुलत्थस्य कषायेण वृद्धा तैलेन वा पुटेत् । तारणं वाऽऽजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति ॥१२३॥

अथ स्वर्णामाक्षिकरूप्यमाक्षिकयोर्विशेषगुणानाह—

न केवलं स्वर्णरूप्यगुणास्तापीजयोर्मताः । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्यन्येऽपि गुणास्तयोः ११४

माक्षिकं मधुरं तिक्तं हृद्यं वृष्यं रसायनम् ॥ ११५ ॥

चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुण्ठं पाण्डुमेहविषोदारम् । अर्शाः शोफं क्षयं कण्डूं त्रिदोषञ्च नियच्छति ११६

अथाशुद्धतुथस्य शोधनविधिमाह—

विष्टया मर्दयेत्तुथं मोजारककपोतयाः । दशांशं दृच्छणं दत्त्वा पचेत्तल्लघुपुटे ततः ॥

पुठं दटना पुठं क्षौद्रैर्दयं तुथविशुद्धये ॥ ११७ ॥

अथ शुद्धतुथस्य गुणानाह—

तुथकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ॥ ११८ ॥

लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषादमकुण्ठकण्डूघ्नं तद्गुणं खपरं मतम् ॥ ११९ ॥

अथ कांस्यपित्तयोः शोधनविधिमाह—

पत्तलीकृतपत्राणि कांस्यस्यारणौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तत्तप्तानि तैले चक्रे च काञ्जिके ॥१२०॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायेऽत्र त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतिश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते १२१

अथ तयोर्मारणविधिमाह—

अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्धकलद्रवैर्मुहुः ॥ १२२ ॥

ततो मूषापुटे घृत्वा पचेद्भ्रजपुटेन च । एवं पुटद्वयात् कांस्यं शीतिश्च त्रियते ध्रुवम् ॥ १२३ ॥

अथ मारितकांस्यरीत्योर्गुणानाह—

कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु नेत्रहितं रुक्षं कफपित्तहरं परम् ॥ १२४ ॥

रीतिका तु भवेद् रुक्षा सतिक्ता लवणा रसे । शोधिनी पाण्डुरोगघ्नो कृमिहन्नातिलेखनी १२५

अथ सिन्दूरस्य शोधनविधिमाह—

दुरधाम्लयागस्तस्य विशुद्धिर्गदिता हुषैः ॥ १२६ ॥

अथ सिन्दूरस्य गुणानाह—

सिन्दूर उष्णो धीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहः । भग्नसन्धानजननो व्रणशोधनरोपणः ॥ १२७ ॥

अथ शिलाजतुनो लक्षणं शोधनविधिमाह—

गोमूत्रगन्धवत्कृष्यं स्निग्धं मृदु तथा गुरु । तिक्तं कषायं शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥१२८॥

* आयसम् = अय उपप्रातुसम्बन्धि ॥ १२८ ॥

विन्ध्यादौ बहुलं तत्तत्र लोहं यतोऽधिकम् । तच्छोधनमृते व्यर्थमनेकमलमेलनात् ॥१२९॥

शिलाजतु समानोप सुस्रमं खण्डं विधाय च । निक्षिप्यात्पुण्यपानीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥

मर्दापयत्वा ततो नीरं गृह्णीयाद्ब्रह्मगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्वात्रे धारयेदातपे बुधः ॥१३१॥

उपरिस्थं धनं यत्स्थात्तत्क्षिपेदन्वपात्रके । एवं पुनःपुनर्नीतं द्विसासाम्भ्यो शिलाजतु ॥ १३२ ॥

० दिव्यकान्ता शिरिणो चापराजितम् श्वेतकीलुष्यभेदात् ॥ १७७-१४८ ॥
 सुवर्णकामाण्डलम् हे सुवर्णाः कलत्रिणं कुरुतम् । स्वदेवनातिषु सर्वेषु एतन्नामैव योजयेत् ॥
 अत्यन्तस्यारवाकं वा तदभ्यर्थे प्रयोजयेत् ॥ १७९ ॥

* तदभ्यर्थे=ध्यातव्यमस्त्यभ्यर्थे ॥ १७९ ॥

ऋष्यर्षे मर्दने रात्री रत्नी भिकलाऽऽर्द्रकम् । महावली नागबला मेघवन्दः पुनर्वदा ॥ १९० ॥
 मेघशृङ्गा चित्रकण्ठ एवसारं सर्वं वापम् । एतत्समस्तं कथतं वा पूर्वान्केनैव पेपयेत् ॥ १९१ ॥
 प्रलिभ्येत्तं कलकेन वक्षाम्बुलजामकम् ॥ १९२ ॥

सन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं बद्धना तत्रिदिलं पथेत् । सोलाभनेऽस्तसंयुक्ते जायते स्वदेवितो रसः ॥

० शेषवातः = 'जोशई' इति वाक्यशेषः । शेषरत्नी (शेषशृङ्गा) तदभागे "ककट-
 शृङ्गा" आद्या । एवसारं = एवसारद्वयम् ॥ १९०-१९३ ॥

अन्यच्च—

मूलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिकाः । एतन्मेषोदनाथेन द्वयं युज्यात् पृथक्पृथक् १९४
 द्वयेष्वनुक्तमानेषु सतं गानमितं बुधः । पद्मावृतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काजिके ॥ १९५ ॥
 स्वदेव्येदिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् । स्वदेवात्तीव्रो भवेत्सूतो सर्वनाचम सुमिदलः ॥ १९६ ॥

* मूलकम् "सुरई, मूली" वा इति लोके । अनलः = चित्रकम् । त्र्यूषणं = भ्रिकटम् ।
 राजका (राई) ॥ १९४-१९६ ॥

अथ मर्दनविधिमाह—

हृदिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः । दधना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहभूसकैः ॥ १९७ ॥

अन्यच्च—

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः कृतैः कषायैर्बृंहतीविभिभ्रितैः ।

फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥ १९८ ॥

अथ मूर्च्छनविधिमाह—

त्र्यूषणत्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः चित्रकोर्णनिशाक्षारकन्याऽर्ककन्दवैः ॥ १९९ ॥

सूतं कृतेन यूषेण वारानसप्त विमर्दयेत् । इत्थं सम्मूर्च्छितः सूतस्त्यजेत्सप्तापि कञ्चुकात् ॥

* वन्ध्याकन्दः=वान्दुखेखसाकन्दः (वांश कांकुड) । क्षुद्राद्वयम् (छोटी कटाई, बडी
 कटाई) । ऊर्णा (मेषकी ऊन) । निशा=हरिद्रा । क्षारः = यवक्षारः । कन्या = कुमारिका ।
 अर्कः = अर्कपत्ररसः । कनकद्रवः = धतूरपत्ररसः ॥ १९९-२०० ॥

अधोर्ध्वपातनविधिमाह—

मयूरधीवताप्याम्बां नष्टपिष्टीकृतस्य च । यन्त्रे विद्याधरे कुर्थाद्रसेन्द्रयोर्ध्वपातनम् ॥ २०१ ॥

* ताप्यम् = सुवर्णमाक्षिकम् । नष्टपिष्टीकृतस्य = कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं कर्तव्यं
 यावत् पारदः पृथङ् न दृश्यत इत्यर्थः । विद्याधरयन्त्रे = डमरुयन्त्रे ॥ २०१ ॥

अथाधःपातनविधिमाह—

त्रिकञ्जाग्निनिखिभिर्ज्ज्वला गुरिसंयुतैः । नष्टपिष्टं रवं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वमात्रम् ॥ २०२ ॥

ततो दीर्घः पाठस्तु प्लैस्तस्य कारयेत् । यन्त्रे सुप्रसङ्गे तु ततः सूत्रो निवृत्त्यति ॥ १३ ॥
स्वेदनादिक्रियाजित्तु सोधितोऽसौ यदा स्वैत् । तदा कथंजि सुमते प्रयोऽया सर्वकर्मसु ॥ १४ ॥

अथ सुखदोषहरणार्थं शोधनविधिमाह—

गृहस्य वा हवति मूर्च्छिकलाऽङ्गि चित्रको विषं हन्ति । तस्माद्देहिमिभिर्भ्रंजात् नृहृदयतस ॥ १५ ॥

अथ सर्वदोषहरतं कित्त शोधनविधिमाह—

कुमारिकाविप्रकारकसर्पैः हृतैः कथामैर्बृहतीविमिश्रितैः ।

एकत्रिकेणारि विमदितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुचयेत् ॥ १६ ॥

कुमार्यै च त्रिकासूर्जैर्दिग्ं सूतं विमर्दयेत् । एवं कथितः सूत्रो पण्यो भवति निश्चितम् ॥ १६ ॥

बह्नाषधिकपायेण स्वैदितः स बली भवेत् । सप्राक्षीचिह्निकावन्व्याभृङ्गावैः स्वैदितो बली ॥

ततः स पावकद्रावैः लिङ्गः स्याद्वितीतिमात् ॥ १६ ॥

*सप्राक्षी (वागफली), चिह्निका (इमली), बन्वदा (वांश ककोडा, चूङ्गा = चूङ्गराजः ।

अब्दः = सुतता । पावकः = चित्रकम् ॥ १६०—१६८ ॥

अथ पारदस्य पारदविधिमाह—

धूमसारं रत्नं तोरीं गन्धकं नवलादरम् । यामिकं सर्वदेहम्लभोगं कृत्वा समं समम् ॥ १६९ ॥

काचकृष्णं विनिक्षिप्य ताञ्च मृद्गसुम्रया । विलिप्य पवितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥ १७० ॥

अथः सच्छिद्रपिठरीमध्ये कूर्पां निधेययेत् । पिठरीं बालकारुं च त्वा वाकृषिकागलम् ॥ १७१ ॥

निधेय्य सुतस्य तदधो वह्नि कुर्याच्छनैः शनैः । तस्मादत्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वालयेत्कमात्

एवं द्वादशभिर्गामैर्भ्रियते रस उत्तमः । स्फोटयेत्स्वाङ्गशीतं तनुर्धर्मं गन्धकं तपजेत् ॥ १७२ ॥

अथस्यञ्च सूतं सूतं गृह्णीयात्तं तु मात्रया । यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ १७४ ॥

अथ पारदमारगेऽपरं विधिमाह—

अपामोर्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सम्पुटे क्षिपेत्सूतं मलयूदुग्धमिश्रितम् ॥ १७५ ॥

*मलयूः = काकोदुम्बरिका ॥ १७५ ॥

द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिचैकः । एतच्चूर्णमथश्रोत्रं दत्त्वा सुद्रा प्रदीयेत् ॥ १७६ ॥

तद्गोलं स्थापयेत्सम्यक् सृग्मूषासम्पुटे पचेत् ॥ १७७ ॥

एवमेकपुटेनैव सूतकं भस्म जायते । तत्प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधिः ॥ १७८ ॥

अथ पारदमारगे तृतीयं विधिमाह—

काकोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चित्प्रदीयेत् । तद्दुग्धघृष्टाङ्गुलीश्व मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ १७९ ॥

क्षिपेत्वा तत्सम्पुटे सूतं तत्र सुद्रां प्रदायेत् । हृत्वा तद् गोलकं प्राज्ञो सृग्मूषासम्पुटेऽविके ॥

पचेद् गजपुटेनैव सूतकं वाचि भस्मताम् ॥ १८० ॥

अथस्यप्रकारमाह—

नागवह्नीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगमितः । सृग्मूषासम्पुटे पक्वः सूत्रो वात्येव भस्मताम् ॥ १८१ ॥

अथ रसकूर्पूरनिर्माणविधिमाह—

(तत्र पारदस्य संकितं शोधनं कर्तव्यम्)

शुद्धसूतसमं कुर्यात्प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । हृष्टिकां खटिकां तद्दत्त्वाकटिकां सिन्धुजन्म च ॥ १८२ ॥

वल्मीकं क्षारलवणं आण्डरजकटुत्तिकार । सर्वाण्येतानि लक्ष्ण्यं बालसा चापि शोधयेत् ॥ १८३ ॥

० खटिका (खड़ी) । लफटिका (फटकिरी) । सिन्धुजन्म = सेन्धनम् । वल्मीकम् =
"वल्मीक" इति लोके । क्षारलवणम् (खारीनीन) । आण्डरजकटुत्तिका (काबिसा) ॥ १८२-१८३ ॥

युग्मिश्चूर्णैर्भूतं सूतं यावद्यामं विमर्दयेत् । तच्चूर्णसंहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् ॥ १८४ ॥

वल्मीकं स्थालीयां सुखे स्थालीमपरां धारयेत्समाम् । सवस्त्रकुट्टितमुदा सुद्वयेदनयोर्मुखम् ॥ १८५ ॥

लंशोष्य सुद्वयेद्भयो भूयः लंशोष्य सुद्वयेत् । सम्यग्विशोष्य सुदां तां स्थालीं सुत्वत्यां विधारयेत् ॥

कस्मिं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेद्यत्नादहनिसम् ॥ १८७ ॥

कनैरुद्धाटयेद्यन्त्रमुद्ध्वं स्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत्सुविमलं गुह्नीयाद् गुणवत्तरम् ॥ १८८ ॥

तद्देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् । खादन् हरति फिङ्गं च्याधि सोपद्रवं सपदि ॥ १८९ ॥

विन्दति वल्लेदीति पुष्टि वीर्यं बलं विपुलम् । रमयति रमणीयतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम् ॥

अथ सिन्दूरसविधिमाह—

शुद्धसूतस्य गुह्नीयाद्भिषगभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत्कृत्रिमगन्धकम् ॥ १९१ ॥

अथ वा पारदस्याहं शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कज्ज लिकां कुर्याद्दिनमेकं विमर्दयेत् ॥ १९२ ॥

सृत्तिकां बालसा साहं कुट्टयेदतियत्नतः । तथा वारश्रयं सम्यक्काचकूर्पीं प्रलेपयेत् ॥ १९३ ॥

सृत्तिकां शोषयित्वा तु कूर्पीं कज्जलिकां क्षिपेत् । तां कूर्पीं बालकायन्त्रे स्थापयित्वा रसे पचेत्

अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् । गुह्नीयाद्दुर्ध्वसंलानं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥ १९५ ॥

॥ इति सिन्दूरसः ॥

अथ मारितमुद्गितपारदयोर्गुणानाह—

पारदः कृमिकुष्ठघ्नो जयदो वृष्टिकृत्सरः । सृत्पुह्लञ्च महावीर्यो योगवाही ज्वरशापहः ॥ १९६ ॥

स्मृत्योजोरूपदो वृष्यो वृद्धिकृद्धातुवर्द्धनः । षण्ढत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥ १९७ ॥

पारदः सकलरोगहा स्मृतः षड्सो निखिलयोगवाहकः ।

पञ्चभूतमय एष कीर्त्तितस्तेन तद्गुगुगणैर्विराजते ॥ १९८ ॥

उक्तञ्च रसामृत—

यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः । रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ १९९ ॥

अथोपरसानां शोधनविधिमाह—

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिमाह—

मेघीक्षीरणं दरदमल्लवर्गैश्च भावितम् । सप्तवारान्प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ २०० ॥

अथ शोधितहिङ्गुलस्य गुणानाह—

तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।

हृल्लासकण्डूज्वरकामलांश्च प्लोहामवातो च गरं निहन्ति ॥ २०१ ॥

अथ हिङ्गुलः पारदनिष्कर्षणविधिमाह—

निम्बूरसनिम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् । घृष्ट्वा दरदमुद्ध्वन्तु पातयेत्सूतयुक्तिवत् ॥ २०२ ॥

तत्रोर्ध्वपिठरीलनं गुह्नीयाद्द्रसमुत्तमम् । शुद्धमेव हि तं सूतं सर्वकमंभु योजयेत् ॥ २०३ ॥

अथाशुद्धगन्धकस्य दोषानाह—

अशुद्धो गन्धकः कुर्यात्कुष्ठं पित्तस्त्रजां भ्रमम् । हन्ति वीर्यं बलं रूपं तस्माच्छुद्धः प्रयुज्यते ॥

अथ गन्धकस्य शोधनविधिमाह—

लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥ २०९ ॥

विद्वुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिक्षिपेत् । यथा वज्राद्विनिःसृत्य दुरधमधयेऽखिलं पतेत् ॥

एवं स गन्धकः शुद्धः सर्वकर्मोचितो भवेत् ॥ २०६ ॥

अथ शुद्धगन्धकस्य गुणानाह—

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ॥ २०७ ॥

पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवांसर्पजन्तुजिह्व । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥ २०८ ॥

अथाशुद्ध भ्रकस्य दोषानाह—

पीडां त्रियन्ते विविधां तराणां कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदच्छ कुर्यात् ।

हृत्पारश्वपीडां च करोत्यसद्यामशुद्धमज्रं गुरु वहिहृतस्मात् ॥ २०९ ॥

अथाभ्रकस्य शोधनविधिमाह—

हृग्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रं तु तद्भूत्वा तण्डुलीयान्लयोद्भवैः ॥

भाष्येद्वयत्वं तदेवमर्थं विशुद्धयति ॥ २१० ॥

अथाभ्रकस्य मारणविधिमाह—

इत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषदित्वाऽथ मर्दयेत् । अर्कक्षीरैरिदं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् २११

वैष्टयेदकंपत्रैश्च सन्यगगजपुटे पचेत् । पुनर्मैद्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥ २१२ ॥

ततो वटजटाकाधैस्तद्वद्रेयं पुटत्रयम् । त्रियते नात्र सव्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥ २१३ ॥

तुल्यं घृतं मृताश्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् । घृते जीर्णं तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत् ॥ २१४ ॥

अथ धान्याभ्रकस्य विधिमाह—

पादांशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले । त्रिश्रात्रं स्थापयेन्नीरे तत्किृन्तनं मर्दयेत्करैः ॥ २१५ ॥

कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् । तद् धान्याभ्रमिमां प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥ २१६ ॥

अथ मारिताभ्रकस्य गुणानाह—

अभ्रं कपायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।

हृन्यात्त्रिदोषं ऋणमेहकुष्ठं प्लीहोदरं ग्रन्थिविपक्तिर्मांश्च ॥ २१७ ॥

रोगान् हन्ति द्रवयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते तास्त्व्याढ्यं रमयति क्वतं योषितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान् लहहतुल्यप्रभावान् मृत्योर्भाति हरति सुतरां लेभ्यमानं मृताभ्रम् ॥

अथाशुद्धहरितालस्य दोषानाह—

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहहृत् । तापस्फोटाङ्गसंकोचं कुरुते तेन शोषयेत् ॥ २१९ ॥

अथ हरितालस्य शोधनविधिमाह—

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् । दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कृष्माण्डजद्रवैः २२०

तिक्तैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिकलाजले । एवं यन्त्रे चतुर्ग्रामं पक्वं शुद्धयति तालकम् ॥ २२१ ॥

अथ हरितालस्य मारणविधिमाह—

उदलं तालकं सुखं रौतनवेरसैव तु । खलुयं विमर्दयेत्के दिने पश्चाद्विशोषयेत् ॥ २२२ ॥

ततः पुनर्नकाक्षारैः स्थास्यथासह्यं प्रदायेत् । तथा तद्गोलकं हत्वा पुनस्तैर्नैव पूरयेत् ॥ २२३ ॥

आकण्ठं विमर्दं तस्य पिथामं धारयेन्मुले । स्थालीं कुञ्जस्यो समारोप्य क्रमाद्बहि विवर्धयेत् ॥

दिवान्यन्तरशुक्त्यानि पञ्च बलि प्रदापयेत् ॥ २२५ ॥

एवं तन्निग्रथते तालं भाजा तस्यैकरक्तिका । अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ २२६ ॥

अथ शोधितमारितहरितालयोर्गुणानाह—

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डुकुष्ठाल्यरोगान्नास्रकफपित्तकचम्रणात् ॥ २२७ ॥

अन्यत्र च—

तालकं हरते रोगान्कुष्ठमुत्पुञ्जवरापहम् । शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथाऽऽयुषम् ॥ २२८ ॥

अथाशुद्धमनःशिलाया दोषानाह—

तालकस्यैव भेदोऽस्ति मनोगुप्तैतदन्तरम् । तालकं त्वत्तिपीतं स्याद्भवेद्वक्त्रा मनःशिला ॥ २२९ ॥

मनःशिला जन्द्बलं करोति जन्तुं भ्रुवं शोधनमन्तरेण ।

मलस्य बन्धं किल मूत्ररोधं सशकरं कृच्छ्रगदञ्च कुठ्यात् ॥ २३० ॥

अथ मनःशिलायाः शोधनविधिमाह—

पचेत्त्रयहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम् । भावयेत्त्रस्रधा पित्तैरजायाः सा विशुद्ध्यति २३१

अथ शोधितमनःशिलाया गुणानाह—

गुर्वी मनःशिला वण्यां सरोष्णा लेखनी कटुः । तिक्ता स्निग्धा विषखासकासभूतकफान्नुत् ॥ २३२ ॥

अथ खर्परस्तुत्यभेदस्तस्य शोधनविधिमाह—

नरमूत्रे च गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात्ततः कायेषु योजयेत् ॥ २३३ ॥

अथ शुद्धखर्परस्य गुणानाह—

खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥

विषादमकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ २३४ ॥

अथ सवैपरसानां साधारणशोधनविधिमाह—

सूर्यावर्त्ता वज्रकन्दः कदली देवदालिका । शिशुः कोशातकी बन्ध्या काकमाची च वालकम् ॥ २३५ ॥

स्यामेकरसेनैव त्रिक्षारैस्त्वणैः सह । भावयेदभ्रवर्गैश्च दिनमेकं प्रयत्नतः ॥ २३६ ॥

ततः पचेच्च तद्भ्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः । एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये ॥ २३७ ॥

अथ विशेषशुद्धिमाह—

कङ्कुठं गैरिकं शङ्खः कासीः टङ्गणं तथा । नीलाजनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥ २३८ ॥

जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा । शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये

* एवं शोधितानासुपरसानां पृथग्गुणा गुणग्रन्थे द्रष्टव्याः ॥ २३९ ॥

अथ रत्नानां शोधनमारणविधिमाह—तत्राशुद्धवज्रस्य दोषानाह—

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पात्रव्ययथा तथा । पाण्डुत्वं पङ्कलत्वञ्च तस्मात्संशोधय मारयेत् २४०

अथ वज्रस्य शोधनविधिमाह—

कुलत्थकोद्भवकाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनात्तद्विशुद्ध्यति ॥२४१॥

अथान्यं शोधनविधिमाह—

गृहीत्वाऽङ्गि शुभे वस्त्रे व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् । महिषीविष्टया लिप्त्वा कारीवाम्नौ विपाचयेत् २४२
त्रियामायां वन्युयामं यानिभ्यन्तेऽथमूत्रके । सेवयेत्पाचयेद्देवं सतरात्रेण शुद्ध्यति ॥ २४३ ॥

* व्याघ्री = कण्टकारिका ॥ २४१-२४३ ॥

अथ वज्रस्य मारणविधिमाह—

हिङ्गुलैश्चवस्युक्ते क्षिपेत्काथे कुलत्थजे । तपतं तपतं पुनर्वज्रं भवेत्तस्मिन्नितिसया ॥ २४४ ॥

अथान्यं विधिमाह—

मेघशङ्खमुज्ज्वाल्यिच्छमं पृष्ठान्त्वयेन सान् ॥ २४५ ॥

नाशदन्तं समं पिङ्गा वज्राक्षीरेण गोलकम् । कृत्वा तस्मद्व्यगं वज्रं त्रियते क्वातमेन हि ॥२४६॥

अथ नारितवज्रस्य गुणानाह—

आयुः पुष्टिं बलं वाये वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वर्जं न संशयः ॥२४७॥

अथ शैवरत्नानां शोधननारखविधिमाह—

वज्रवत्सवैरत्नानि शोधयेन्मारवेत्तथा । शुद्धानां नारितानाञ्च तेषां शृणु गुणानपि ॥ २४८ ॥

सगयो वीर्यतः शीता भयुरास्तुवरा रसात् । चक्षुष्या लेखनाश्चापि सारका विषहारकाः ॥

धारणात्ते तु मङ्गल्या ग्रहदृष्टिहरा अपि ॥ २४९ ॥

* उपरत्नानां शोधनमारणविधिश्चिन्त्यः ॥ २४८-२४९ ॥

अथ विषोपविषाणां शोधनविधिमाह, तत्र-वत्सनाभस्य स्वरूपमाह—

सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पाद्वं न तरोर्द्विर्वत्सनाभः स भापितः २५०

अथ विषस्य शोधनविधिमाह—

गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति । रक्तसर्षपतैलाकृते तथः धार्यञ्च वाससि २५१

ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधायत्वा प्रयोजयेत् २५२

अथ विषस्य गुणानाह—

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाह मदावहम् ॥२५३॥

* व्यवायि = सकलकायगुणव्यापनपूर्वकं पाकगमनशीलम् । विकाशी = भोजःशोषणपूर्वकं

सन्निवन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् = अधिकारग्न्यंशम् । योगवाहि = सङ्गिगुणप्राह-

कम् । मदावहम् = तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् ॥ २५३ ॥

तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातबलेऽपि जित्सज्जिपातहत् ॥२५४॥

अथोपविषानां निरूपणमाह—

सर्कक्षीरं स्युहीक्षीरं लौगली करवीरकः । गुक्षाऽहिफेनो धत्तूरः ससोपविषजातयः ॥ २५५ ॥

* पतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र तत्र दृष्टव्याः ॥ २५५ ॥

१५ भा० प्र० मू०

अथ द्रव्याणां गुणवताभविधिमाह—

गुणहीनं अथैह्यर्थादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासहृयास्तथा चूर्णं लभते हीनवीर्यताम् ॥ २९३ ॥
हीनत्वं गुटिकाकालेह्यौ लभेते वत्सरं यदि । हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥ २९४ ॥

* घृततैलाद्या इति योगविशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः=वत्सरादुपरि चत्वारो मासाः
अधिका येषु ते ॥ २९३-२९४ ॥

अथ ग्रन्थान्तराद् घृततैलयोर्विशेषमाह—

घृतसबदात्परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वञ्च चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥ २९५ ॥

* तद्विप बोद्धव्यमासाभ्यन्तरीणं पक्वं तैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् ॥ २९५ ॥

ओषधयो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् । पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवो धान्तवो रसाः

ओषधयः = धान्यादयः । लघुपाकाः = शीघ्रपाकाः । निर्वीर्याः स्युः ॥ २९६ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे परिभाषाऽऽदिप्रकरणे तृतीयं धात्वादि-

शोधनमारणविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं स्नेहपानविधिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

तत्र स्नेहस्य भेदान् विशेषनामानि चाह—

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा । मज्जा च तं पिवेन्मर्त्यः किञ्चिद्भ्युदिते रवौ ॥ १ ॥
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते । तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाभ्यां त्रिमिश्रतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ २ ॥

* अस्यायमर्थः । द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात् । त्रिभिः
स्नेहैर्घृततैलवसा रूपैस्त्रिवृताख्यः स्यात् । चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जभिर्महान् = महास्नेहः
स्यादित्यर्थः ॥ १-२ ॥

पिवेत्रयहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥ ३ ॥

* मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्रयहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति ।

यदुक्तम्—

मृदुकोष्ठखिरात्रेण स्निग्धस्नेहोपसेवया । मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निग्धति ध्रुवम् ॥ १ ॥

पञ्चाभवान्स्थ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुद्ध्यति । सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः

* मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्मीभवति । वातानुलोम्यवह्निदीप्ति-
कोष्ठश्चमृदुस्निग्धाङ्गलाधवधातुपुष्टिद्विजदाढयनिजंरतावलवर्णकारी भवति । न तु भक्त-
द्वेषरक्षान्यादीन् करोति ॥ ३ ॥

दोषकालवयोवह्निबलान्यालोक्य योजयेत् । हीनाञ्च मध्यमां त्रयेष्टां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्
अमात्रया तथाऽकाले सिधयाऽऽहारविहारतः । स्नेहः करोति शोथार्शस्तद्भानिद्राविसंज्ञिताः
देया दीप्ताप्रये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता । मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकर्षिकी ६

* मध्यमाय = मध्यमारमये । जयन्याय = जीनारमये ॥ ६ ॥

अथ वा स्नेहमात्राः स्युस्मितोऽन्याः सर्वतन्मताः । अहोरात्रेण सहती जीर्णतपस्ति तु मध्यमा ।
जीर्णतपसा दिनाह्नौ सा विद्येया सुखावहा ॥ ७ ॥

० अयमर्थः—याऽहोरात्रेण जीर्णतपसा सा मात्रा सहती । पूर्वं मध्यमा कनिष्ठा चर्त्तवा । * ॥
अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पद्वये प्रयुजिता । मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी अलहारणी
कष्टेष्टा वृष्टदिवोऽन्नाद्ग्रहावन्माराशिनी ॥ १ ॥
तुष्टुः पुनर्वसुः—

या मात्रा प्रथमे दामे गते जीर्णतपसा । सा मात्रा जीर्णतपस्मिन्मध्यमद्वारे च युजिता ॥ १० ॥
या मात्रा वासरम्याह्नौ व्यतीते परिजीर्णति । सा वृष्या बृंहणी च स्यात्तन्मध्यमद्वये प्रयुजिता ११
या मात्रा चरमे दामे स्थितेऽह्नः परिजीर्णति । सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुद्वयेषु युजिता १२
केवलं पितृकं सार्वभौतिकं लवणान्वितम् । देयं बहुकफैः बहिष्करोपक्षारसमन्वितम् ॥ १३ ॥

अथ सर्पिःपानार्हजनानाह—

लक्ष्मणविपात्तानां वातपित्तविकारिणाम् । हीनमेधासन्तृतीनां च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥ १४ ॥
अथ वसापानार्हजनानाह—

कृमिकोष्ठानिष्ठाविष्टाः प्रयुक्तकफदेशसः । पिबेद्युसैकसात्स्वमाश्च तैर्लं दातव्यार्थितस्तु ये ॥ १५ ॥
त्रयावामकविताः शुष्करेतोरक्ता महावजः । महाग्निमास्रतप्राणा बलाशेषमा बराः सन्तृताः १६
अथ मज्जाः सर्पिषोऽपि पानार्हजनानाह—

ऋराशयाः क्लेकसहा वातात्तां त्रीसवहथः । मज्जानश्च पिबेद्युस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ॥ १७ ॥

* ऋराशयाः—ऋरकोष्ठाः सर्वतः = सर्वस्मात्स्नेहात् ॥ १७ ॥

अथ शीतादिकालवातादिदोषभेदेन स्नेहपानसमयभेदानाह—

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्नशि । वातपित्ताधिके रात्रौ वातबलेऽमाधिके दिवा १८

अथ नस्यादिषु तैलद्वययोः प्रयोगे नियमनाह—

नस्याभ्यङ्गनगण्डूपमूँवर्कणाक्षितपेणे । तैर्लं घृतं वा युज्जीत दृष्ट्वा दोषबलावहम् ॥ १९ ॥

अथ घृतादिपानेऽनुपानान्याह—

घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूवः प्रशस्यते । वसामज्जोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् ॥ २० ॥

अथ स्नेहद्वेषिणां स्नेहपानविधिमाह—

स्नेहद्वेषः शिशुन्वृद्धान्सुकुमारान्कृशानपि । तृष्णालुकासुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत् ॥ २१ ॥

अथ स्नेहकारीणि पदार्थान्तराणामाह—

सर्पिँसमती बहुनिला यवागूः स्वल्पतपहृता । सुलोष्णा लेभ्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी २२
जार्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनहस्थे घृते तु गाम् । दुग्ध्वा क्षीरं पिबद्रूक्षः सद्यःस्नेहनसुत्तमम् ॥ २३ ॥

अथ स्नेहाजीर्णं कर्तव्यकर्माण्याह—

मिथ्याऽऽवाराद् बहुत्वाच्च यस्य स्नेहो न जीर्णति ।

विष्टभ्य वाऽपि जीर्णत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥ २४ ॥

अथ स्नेहाजीर्णशङ्कायां कर्तव्यकर्माण्याह—

स्नेहस्यजीर्णशङ्कायां पित्तैतुष्णोदकं नरः । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति सविस्तथा २६

अथ स्नेहपानजगृह्यायाः प्रथमोपायमाह—

स्नेहेन वैश्विकस्योग्निर्वदा तीक्ष्णतराकृतः । तदाऽस्योद्दीर्येषु तृष्णां विवर्मां तस्य पाययेत् ।

शीतलं पायसं तेन गृह्णा तस्य प्रशाम्यति ॥ २६ ॥

अथ स्नेहपानयोग्यजनानाह—

अजीर्णी वज्रयेत्स्नेहमुदरी तरुणज्वरी । दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छालो मेहपीडितः ॥ २७ ॥

दृत्तवस्तित्रिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः । अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् ॥ २८ ॥

अथ स्नेहपानयोग्यजनानाह—

स्वेद्यसंशोष्यमद्यस्त्रीव्याथामासक्तचित्तकाः ॥ २९ ॥

वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः । बातात्तान्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ३०

अथ सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणान्याह—

बातालुलोभ्यं दीप्तारिग्न्यं चःस्निग्धमसंहतम् । मृदुस्निग्धाद्भृताऽजलानिः स्नेहद्वेषोऽथ लाघवम्

विमलेन्द्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ ३१ ॥

अथातिस्निग्धस्य लक्षणान्याह—

भक्तद्वेषो मुखस्त्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका । तन्द्वातीलारवाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ३२

अथ रुन्नातिस्निग्धयोजनयोः कर्तव्यकर्माण्याह—

रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् । श्यामाकचणकाश्चैश्च तक्रपिण्याकशक्तुभिः ३३

अथ स्नेहसेवनस्य गुणानाह—

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्हृदन्द्रियः । निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ॥ ३४ ॥

अथ स्नेहसेवने श्याज्यकर्माण्याह—

स्नेहे श्यायामसंशोषेर्गाघातप्रजागरान् । दिवास्वप्नमभिन्यन्दि रून्नास्रञ्च विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे परिभाषाऽऽदिप्रकरणे चतुर्थे

स्नेहपानविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं पञ्चकर्मविधिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चकर्मनामान्याह—

प्रथमं वमनं पश्चाद्दिरेकशानुवासनम् । प्तानि पञ्च कर्माणि निरूहो नावनं तथा ॥ १ ॥

अथ वमनम्, तत्रादौ वमनार्हसमयजनानाह—

शारस्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् । वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशाखौ भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्याप्तं हृन्नासादिनिपीडितम् । तथा वमनसात्म्यञ्च धीरचित्तञ्च वामयेत् ॥ ३ ॥

विषदोषे स्तन्यरोगे मन्देऽनौ बलीपदेऽबुदे । हृद्रोगे कुष्ठशीसर्पे मेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकाऽपचीकासखासयीनसवृद्धिषु । अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ६ ॥
नासातालवोष्टपाकेषु कर्णस्त्रावऽधिजिह्वके । गलश्लुग्द्वयामतीसारे पित्तदलेग्लगदे तथा ।

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्विषक् ॥ ६ ॥

* स्तन्यरोगे=दुष्टदुरधजनिते बालस्य रोगे ॥ १-३ ॥

अथ वमनानर्हजनानाह—

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृतः । नातिवृद्धो गमिगी च न स्थूलो वक्षतातुरः ॥ १ ॥
नदासौ बालको रुक्मः क्षुधितश्च निरुदितः । उदावत्पूर्ववर्त्की च दुरच्छर्द्यः केवलानित्थी ॥ २ ॥

पाण्डुरोगी कृमिष्यासः पवनात्स्वरवानवान् ॥ १ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्ब्या ये विषयीहिताः । कफव्यासाश्च ते वाम्ब्या मधुकक्षाधरामतः ॥ १० ॥

* ऊर्ध्वरक्तो=यस्य नासाऽन्तिकर्णादयमार्गे रक्तं प्रवर्त्तते सः । भुक्तश्चकृशश्चद्वयो
दुश्च्छर्द्यः । मधुकक्ष्याने मधूक्रेति द्वितीयः पाठः ॥ ७-१० ॥

अथ वमनविधिमाह—

प्लुक्तुमारं कृशं बालं कृद्धं भीरुश्च वामयेत् । पाययित्वा यत्रागं वा क्षीरतक्रद्धीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मौञ्जैर्दोषानुत्कलेद्य देहिनाम् । स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सन्धक्प्रवर्त्तते १२
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधु वा हितम् । बीभत्सं वमनं वद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

* बीभत्सम्=अरुचयम् । विपरीतं=रुचयम् ॥ ११-१३ ॥

काथयद्भवस्य कुडवं अपयित्वा जलाठके । अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववधारयेत् ॥ १४ ॥

क्राथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्त्तिता । मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी १५
वमने च विरेके च तथा षोणितमाचगे । अर्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्ननीपिणः ॥ १६ ॥

* अर्द्धत्रयोदशपलं = सार्द्धषट्कम् ॥ १४-१६ ॥

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं मात्रयोत्तमम् । मध्यमं द्विपलं विद्यात्कनीयस्तु पलं भवेत् ॥ १७ ॥

वमने चाष्ट वेगाः स्युः पित्तान्ता उत्तमास्तुते । षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्तवपरे मताः १८

कफकटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् । सुस्वादुलवणाग्न्योष्णैः संसृष्टंवायुना कफम् १९

कृष्णां राट्फलं सिन्धुं कफे कोष्णजलैः पिबेत् । पटोलवासानिम्बंश्च पित्ते क्षीतजलैः पिबेत् २०

* राट्फलम् = मदनफलम् ॥ १७-२० ॥

सखलेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् । अजोर्णं कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः २१

* मदनं = मयनफलम् ॥ २१ ॥

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् । कण्ठमेरुण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्विषक् ॥ २२ ॥

प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्ठदुष्टदिते भवेत् । अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारो विसंज्ञिता २३

जिह्वानिःसरणं वादयोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः । रक्तच्छर्दिः छीवनञ्च कण्ठपीडा च जायते ॥ २४ ॥

* हनुसंहतिः = हन्वोरमिलनम् ॥ २२-२४ ॥

वामनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् । वमनेन प्रविष्टायां जिह्वायां क्वलग्रहाः ॥

स्निग्धाम्लकवणैर्मुक्तैर्घृतक्षीरसैर्हिताः ॥ २५ ॥

रसैः = मांसरसैः ॥ २५ ॥

फलान्यम्लानि कारेयुस्तस्य चाख्येऽग्रतो नराः । निःसृतान्तु तिलद्राक्षकसकलिषां प्रवेवायेत् ॥ २६ ॥

* निःसृतां जिह्वात् ॥ २६ ॥

व्याघ्रकेऽक्षिण घृताभ्यक्ते पीडनञ्च शनैः शनैः । हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यञ्च इत्येवमवातहृत् ॥ २७ ॥
रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छीवमुपाचरेत् । धात्रीरसाञ्जनोक्षीरलाजाचन्दनवारिभिः ॥ २८ ॥
मन्थं कृत्वा पाययेद्य सघृतं क्षौद्राकारं च । क्षाम्यन्त्यनेन तृष्णाऽऽद्या रोगाश्छदिसमुद्भवाः ॥ २९ ॥
हृत्कण्ठक्षीरसो हृदिर्दीर्घाश्चित्तवञ्च लाघवञ्च । कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य लक्षणम् ॥ ३० ॥
ततोऽपराङ्गे दीर्घाग्निं सुदृग्घष्टिकाशालिभिः । हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषञ्च भोजयेत् ॥ ३१ ॥
तद्दानिद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं कण्डूश्च ग्रहणो विषम् । सुवान्तस्य न पीडयै भवन्त्येते कदाचन ३२ ॥
अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा । स्नेहाभ्यङ्गञ्च रोपञ्च दिनमेकं सुधीस्तथजेत् ३३ ॥

॥ इति वमनाधिकारः ॥

अथ विरेचनम् ।

तत्रादौ विरेचनाहंसमयजनानाह—

स्निग्धस्त्रिजात्र वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम् । अवान्तस्य त्वधःस्रसतो ग्रहर्णां छादयेत्कफः ३३ ॥
मन्दाग्निं गौरवं कृपाञ्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथ वा पाचनैरामं दलासं परिपाचयेत् ॥ ३५ ॥
कृतौ वसन्ते शरदि देहद्युद्धौ विरेचयेत् । अन्यदाऽऽस्यधिके कथं शोधनं शीलयेद् ब्रुवः ॥ ३६ ॥
* आस्यधिके = प्राणसंकटे ॥ ३४-३६ ॥

पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोदभृते गदे तथा । उदरे च तथाऽऽधमाने कोष्ठद्युद्धौ विशेषतः ॥ ३७ ॥
दोषाः कदा चित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः । शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ३८ ॥
बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।

श्रान्तस्तृषाऽऽसत्तैः स्यूक्तश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ३९ ॥

नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी । शल्यादादतश्च रुक्मश्च न विरेचया विजानता ॥ ४० ॥
जीर्णज्वरी गरव्यासो वातरोगी भगन्दरी । अर्शाःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगाश्चिरीडिताः ॥ ४१ ॥
योनिरोगप्रमेहात्तां गुल्मण्डोहृज्जागदिताः । विद्रधिच्छर्दिर्विस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः ॥ ४२ ॥
कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्राभयान्विताः । प्लीहशोधाक्षिरोगात्ताः कृमिक्षारानिलादिताः ॥ ४३ ॥
शूलिनो मूत्रवातात्तां विरेकाहां नरा मताः ॥ ४४ ॥

अथ मृदुमध्यमक्रूरकोष्ठौ स्तद्योग्यमात्राद्रव्यादीनि चाह—

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठो बहुश्लेष्मा च मध्यमः । बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ ४५ ॥
मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा । क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ४६ ॥
मृदुर्द्राक्षापयश्चक्षुत्तैरपि विरिच्यते । मध्यमश्चिवृतातिफाराजवृक्षैर्विरिच्यते ॥

क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्ती फलादिभिः ॥ ४७ ॥

* चञ्चुतैलम्=एरण्डतैलम् । राजवृक्षः= धनवहेरा । हेमक्षीरी (चोक) । दन्तीफलम् =
बृहदन्तीफलम्-जयपालेति प्रसिद्धम् ॥ ४६-४७ ॥

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिशाद्वेगैः कफान्तिका । वेगैववातिभिर्मन्थया हीनात् । दशवेगिका ४८
द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत् । पलाद्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥४९॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षा मध्याज्यलेहतः । कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥ ५० ॥

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिवेत् । त्रिफलाऋवाथगोमूत्रैः पिवेद्वयोर्धं कफादितः
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः । वातादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥५२॥
एरण्डतलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा । युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चरेण विरिच्यते ॥ ५३ ॥

* शीप्रमेव विरिच्यत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथर्तुभेदेन विरेकद्रव्यभेदानाह—

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् । समृद्धीकारसं शौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥५४॥
त्रिवृद्दुरालभासुस्तशकरोदीच्यवन्दनम् । द्राक्षाऽम्बुना सयद्यथाहशीतलञ्च घनात्यये ॥५५॥

* उदीच्यं बाला । घनात्यये = शरदि ॥ ५४-५५ ॥

त्रिवृता चित्रकं पाठाम्बाजी सरलं वचाम् । हेमक्षीरीं हेमन्ते तु चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥५६॥
पिप्पलीं नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह । लिङ्घ्यात्क्षोद्रेण शिवांशरे वसन्ते च विरेचनम् ॥५७॥

त्रिवृता शकंशतुल्या प्रीष्णकाले विरेचनम् ॥ ५८ ॥

* श्यामा (सारिवा) ॥ ५६-५८ ॥

अभया मरिचं शुण्ठी विडङ्गामलकानि च । पिप्पली पिप्पलीमूलं स्वल्पं सुस्तमेव च ॥ ५९ ॥
एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत् । त्रिवृताऽष्टगुणा श्लेया षड्गुणा चात्र शकंश ॥६०॥
मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रान्प्रमाणतः । एकैकं मक्षयेत्प्रातः शीतञ्चाजु पिवेज्जलम् ॥६१॥
तावद्विरिच्यते जन्तुयावदुष्णं न सेवते । पानाहारविहारेषु भवेन्नित्त्रणः सदा ॥ ६२ ॥

विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासनगन्दरान् । हुनामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डोरभ्रमान् ॥ ६३ ॥
विदाहस्त्रीहमेर्हाश्च यक्ष्माणं नयनामयान् । वातरोगीस्तथाऽऽश्मानं सूत्रकृच्छ्रादिवाय्वरीम् ६४
हृष्टपाश्चात्तजवनजङ्घोदशर्जं जयेत् । स्नेहाम्बुञ्जञ्च रोषञ्च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत् ॥ ६५ ॥
सततं शीलनादेव पलितानि प्रणोशयेत् । अभयामोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥ ६६ ॥

अथ विरेकोत्तरकर्माण्याह—

पीत्वा विरेचनं शीतजलेः संसिच्य चक्षुषी । सुगन्धि किञ्चिदाप्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः ६७
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेज्ज शयीत च । शीताम्बु न सृष्टोत्कापि कोष्णनीरं पिवेत्सुहुः ॥ ६८ ॥
बलासोषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा ब्रजेत् । रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो ब्रजेत् ॥६९॥

अथ दुविरिक्तानिविरिक्तयोर्लक्षणानि भेषजं चाह—

दुविरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलरुक् । पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥ ७० ॥
विदाहोऽरुचिराश्मानं अमबलदिश्च जायते । तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा दिनार्धं तु रेचयेत्
तेनास्थोपद्रवा यान्ति दीर्घाग्निर्लघुता भवेत् ॥ ७१ ॥

विरेकलक्षित्योगेन सूक्ष्मं अथो गुदस्य च । शूलं कफातियोगः स्यान्मांसघावनसन्निभम् ७१
 श्वेदोनिर्मलजलाभात् रक्तञ्चापि विद्विष्यते । तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा क्षारीरं तण्डुलाम्बुभिः
 मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्भ्रमनं मृदु । सहकारत्वचः कल्पो दधना सौवीरकेण वा ॥ ७४ ॥
 शिष्टा वास्त्रप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुत्थवणम् । सौवीरं तु यवैरामैः पक्षैर्वा निस्तुषीकृतैः ॥ ७५ ॥

* सौवीरं = सन्धानम् ॥ ७५ ॥

अजाक्षीरं रसञ्चापि वैष्किरं हरिणं तथा । कालिभिः षष्टिकैस्तुल्यैर्मसुरैर्वाऽपि भोजयेत् ॥ ७६ ॥

* वर्त्तकालावविक्किरकपिञ्जलकांतित्तिराः ।

चकोरककराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः । कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः ॥

ककरः “कराट” इति लोके । हरिणस्ताम्रवर्णः स्याद् मृगः ॥ ७६ ॥

शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुयत्संग्रहणं भिषक् । लावणे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ॥ ७७ ॥
 सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निनि । इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वद्विदीसता ॥ ७८ ॥
 धातुस्थैर्यं त्रयोऽर्थं भवेद्भेदनसेवनात् । प्रवातेसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥ ७९ ॥
 व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत् विरेचितः । शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्वाग् भोजयेत्कृताम् ॥ ८० ॥

जङ्गलाविविकिराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ८१ ॥

* हरिणैकुरङ्गकथं वातायुग्ममात्रकाः । राजीवः पृपतश्चैव जङ्गलाः क्षरभादयः ॥ ८१ ॥

अथानुवासनम् , तत्रादानुवासननिरूहयोर्भेदमाह—

वस्तिद्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् । यः स्नेहो दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ ८२ ॥

कषायक्षीरतैलेर्वा निरूहः स निगद्यते । वस्तिभीर्दीयते, यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ ८३ ॥

* वस्तिभिः = मृगादीनां मूत्राशयैः ॥ ८२ ॥

अथ स्नेहवस्तिविधिमाह—

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते । अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥ ८४ ॥

पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादूर्धाऽपि वा भवेत् । अनुवात्यस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ८५
 नानुवात्यस्तु कुष्ठो स्यान्मेहो स्थूलस्तथोदरी । नास्थाय्या नानुवात्याश्च जीर्णोन्मादतृड्ढिताः ॥

गोथमूषडाऽरुचिभयश्वासकोसक्षयातुराः ॥ ८६ ॥

नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेषुभिः । नलेर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ८७ ॥

नेत्रं—नाडी । तथा चोक्तं विषयप्रकाशे—

“नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तस्मूले विलोचने । नेत्रबन्धे च नाट्याञ्चनेत्रो नेतरिभेषधदि”ति ॥ ८८ ॥

एकवर्षात्तु षड्वर्षाद्याचनमानं षडङ्गुलम् । ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मिमत्म् ॥ ८८ ॥

ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नन्द्री ता । सुदृच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम् ॥ ८९ ॥

यथासङ्गं भवेन्नैत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् । गोपुच्छसन्निभं मूले स्थूलं तस्मात् क्रमात् कृशम् ॥

* सुदृच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ॥ ८८-९० ॥

आतुराद्भ्रमनेन मूले स्थूलं विधीयते । कनिष्ठिकाषरीणाहमग्रे च गुटिकासुखम् ॥ ९१ ॥

* परिणाहोऽन्न स्थौल्यम् ॥ ९१ ॥

तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चातुर्थकात् ॥ ९१ ॥

* कर्णिका = गवादिकर्णवत् ॥ ९२ ॥

योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः । मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥ ९२ ॥

* वस्तिरिति शेषः ॥ ९३ ॥

मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्मणः । कषायरक्तः स मृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥ ९४ ॥

ब्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्याच्छूकरगमष्टालोन्मितम् । सुदृच्छिद्रं गुध्ररक्षतल्लिकापरिणाहि च ॥ ९५ ॥

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः । कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ ९६ ॥

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते । ग्रीष्मवर्षांशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ॥ ९७ ॥

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् । मर्दंमूच्छं च जनयेद् दिवा स्नेहः प्रयोजितः ॥ ९८ ॥

* द्विधा = भोजने वस्तौ च ॥ ९८ ॥

कृशं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च हापयेत् । युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ ९९ ॥

* युक्तस्नेहं = यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वाऽत्यर्थः ॥ ९९ ॥

हीनमात्राद्भुभौ वस्ती नातिकार्यं करो म्स्मृता । अतिमात्रौ तथाऽऽनाहृन्नातीसारकारका ॥ १०० ॥

* उभौ वस्तौ = अनुवासननिरुहाकरौ ॥ १०० ॥

उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्नव्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः । पलाव्यर्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्राऽनुवासने ॥

शताह्वासेन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चुर्णकम् । तन्मात्रोत्तममव्यान्तया षट्चतुर्दशमावकैः १०२

विरचनात्सहरात्रे गते जातबलाय च । भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुबालनः ॥ १०३ ॥

तथाऽनुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुःशैदितं शनैः । भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचक्रमगं ततः ।

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ॥ १०४ ॥

* उष्णाम्बुःशैदितम् = उष्णाम्बुना स्नपितम् ॥ १०४ ॥

सुप्तस्य वामापार्ष्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः । कुञ्जितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥ १०५ ॥

बद्धं वस्तिमुखं सूत्रैर्वामदस्तेन धारयेत् । पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धोरवीः ॥ १०६ ॥

जम्भाकासक्षयादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् । त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने १०७

ततः प्रणिहिते स्नेह-युक्तानो वाकशतं भवेत् । स्वजानुनः करावत्तं कुर्याच्छोतिकया पुनः ३०८

युष्मा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः । निमिषान्मेषगं पुंज्ञानञ्जुलया छोटिकाऽयवा ॥ १०९ ॥

गुर्वक्षरोच्चारणं वा स्यान्मात्रेयं स्मृत्वा बुधैः । प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥ ११० ॥

* यथावीर्यं स्नेहादि ॥ ११० ॥

ताडयेत्तद्विधानेन त्रींशोन्वारचञ्चनैः शनैः । स्निग्धोऽथैव तथा श्रोत्रोऽथैवोत्क्षिपेत्ततः ॥

स्निग्धोऽथैव स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद् बुधः ॥ ११२ ॥

शय्याच्छपादतस्तस्य त्रीन्वारानुत्क्षिपेत्ततः । जाते विधाने तु ततः कुर्याद्भिद्रां यथासुखम् ॥ ११३ ॥

स्नानिलः सपुरीबश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु । उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्भगनुवासितः ॥ ११४ ॥

* अथद्वयस्थाने “ओषधोवाचि” ति सुश्रुते पाठः ॥ ११४ ॥

जीर्णाजस्य सायाहे स्नेहे प्रथ्यागते पुनः । लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीष्टान्निस्तु नरो यदि ॥११५॥
अनुवासिताय दातव्यस्तिरोक्त सुखोदकम् । धीम्यशुष्कीकृषार्थं वा स्नेहव्यापत्तनाशानम् ॥११६॥

* सुखोदकम् = उष्णोदकम् । व्यापत्तिः = बध्नाधिः ॥ ११५-११६ ॥

अनेन विधिना षट् वा सप्त चाष्टौ नवापि वा । विधेयावस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम् ॥११७॥

दत्तस्तु अथमो वस्तिः स्नेहयेद्द्वस्तिवद्द्वणौ । सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनलं जयेत् ॥११८॥

बलं वर्णञ्च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः । चतुर्थपञ्चमौ दत्तो स्नेहयेतां रसासुजां ॥ ११९ ॥

षष्ठौ जालं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च । अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम् ॥ १२० ॥

* यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ॥ १२० ॥

एवं शुक्रमतान्दोषान्निद्रगुणः साधु साधयेत् ॥ १२१ ॥

* द्विगुणः — अष्टादशदिवसावधिं वस्तिः ॥ २२१ ॥

अष्टादशाष्टादशकादिनाथो ना निषेवते । स कुञ्जरबलोऽथस्य जवतुष्योऽमरप्रभः ॥ १२२ ॥

रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने । दद्याद्द्वैद्यस्तथाऽन्येषामन्यावाधभयात् त्र्यह्यात् ॥

स्नेहोष्णमात्रो रूक्षणां दीर्घकालमनत्ययः ॥ १२३ ॥

* अनत्ययः = अवाधः ॥ १२२-१२३ ॥

तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते । अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः

तस्याप्यल्पतरो देवो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते ॥ १२४ ॥

* अवतिष्ठते दत्तः स्नेह इति शेषः ॥ १२४ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः । तदाऽङ्गसदनाधमानेशूलं श्यासश्च जायते ॥१२५॥

पक्रान्धये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णोषधैर्युक्तं फलवत्तमथापि वा ॥१२६॥

यथाऽनुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते । तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते ॥१२७॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरर्नःसृतः । सर्वाऽक्षपो व्यावृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता १२८

अनायातं स्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनं हरेत् । स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥१२९॥

गुह्येण्डपूतीकभाङ्गीवृषकरौहिषम् । शतावरीसहचरो काकनासां पलोन्मिताम् ॥ १३० ॥

यवमाषातसीकोष्ठकुलस्थानप्रसृतोन्मिताम् । सतुर्द्राणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च १३१

पचेत्तैलाढकं सर्वजीवनीयैः पलान्मितैः । अनुवासनमेतद्धि सर्वेवातविकारानुत् ॥ १३२ ॥

* पूतीकः = करञ्जः । रौहिषम् = ईषत्सुगन्धतृणविशेषः । काकनासा (कौआठोडी) ।

प्रसृतम् = पलद्वयम् ॥ १३० ॥

षट्सप्तदिव्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः । दूषितात्समुदायेन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् १३३

* समुदायेन = समुचितनेत्रादिसामग्या ॥ १३३ ॥

पानाहारविहारश्च परिहारश्च कृत्स्नशः । स्नेहपानसमाः कार्यां नान्न कार्यां विचारणा १३४

अथ निरूहः ।

अथ निरूहवस्तिविधिमाह—

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः । तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवः ॥ १३५ ॥

* कारणान्तरैः = समवायिकारणभेदैः ॥ १३५ ॥

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः । स्वस्थाने स्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥ ३६ ॥

निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थं पादोत्तरं परम् । मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुडवास्त्रयः ॥ १३७ ॥

* परं = श्रेष्ठम् ॥ १:८-१३७ ॥

अतिस्त्रिधोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ॥ १३८ ॥

* अक्लिष्टदोषः = अदत्तोत्क्लेशान् इति यावत् । क्षतोरस्कः = डरःक्षतवान् ॥ १३८ ॥

आध्मानच्छादहिक्काऽशाःकासश्वासप्रपीडितः । गुरशोफातिसाराती विपृचीकुष्ठसंयुतः ॥ १३९ ॥

गमिणी मधुमेही च नास्थायश्च जलोदरी । वातव्याधायुदावत् वाताह्वारिवधमज्वरः ॥ १४० ॥

मुच्छांतृष्णादरानाहमृक्कृच्छ्राश्मरीपुःच । वृद्धयस्यदरमन्दाग्निप्रमेहसु निरूहणम् ॥

गुलेऽम्बपित्ते हृद्रागे योजयेद्विधिवद् बुधः ॥ १४१ ॥

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धं स्विस्त्रमभोजितम् । मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोर्यं निरूहयेत् ॥ १४२ ॥

* स्निग्धम् = स्वभ्यक्तम् । स्विस्त्रम् = उष्णान्द्रुमनवितम् ॥ १४२ ॥

स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥ १४३ ॥

जाते निरूहे च तवो भवेदुत्कटकासनः । तिष्ठेन्मूर्त्तमाश्रन्तु निरूहागमनेच्छया ॥ १४४ ॥

* अत्र सुहूर्त्तमाश्रान्दन्वैतदपि बोधितम् । निरूहप्रत्यागमनकालो सुहूर्त्तनाशः ॥ १४४ ॥

अनायातं सुहृत्ते तु निरूहं शोधनैर्हरेत् । निरूहैरेव मतिमान्शारसूत्राम्लसेन्धवैः ॥ १४५ ॥

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विद् पित्तकफवायवः । लाघवं चोपजायेत् सुनिरूहं तमादिशेत् ॥ १४६ ॥

यस्य स्याद्दृष्टितरत्यालपथेगो हीनमलानिष्ठः । मूर्छाऽत्तिजाड्यारुचिमान्द्रुनिरूहं तमादिशेत् ॥ १४७ ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः । आस्थापने स्नेहवस्त्योः सम्परदाने तु लक्षणम्

* विविक्तता = दत्तोषधनिःसरणम् ॥ १४८ ॥

अनेन विधिना युग्वायान्निरूहं वस्तिदानवित् । द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥ १४९ ॥

स्नेहे एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह । कषायकटुमूत्राद्याः कफदुष्णान्त्रयो हित्वाः ॥ १५० ॥

पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् । निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥ १५१ ॥

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः । वस्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तुतेषां हन्याद्बालायुषी ॥ १५२ ॥

दद्यादुत्कलेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः । पश्चात्संशमनीयञ्च दद्याद्वस्ति विचक्षणम् ॥ १५३ ॥

अथोत्क्लेशान्वरितमाह—

परण्डबीजं मधुकं पिप्पली सन्धवं वचा । हवुषाफलककक्ष वस्तिरुत्कलेशनः स्मृतः ॥ १५४ ॥

अथ दोषहरवस्तिमाह—

नाताह्ना मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिदोषहरः स्मृतः ॥ १५५ ॥

अथ श्मनवस्तिमाह—

प्रियङ्गुमैथुलं श्लुक्ता तथैव चरसाजानम् । सक्षीः शस्यते वस्तिर्दोषार्गा श्मनः स्मृतः ॥ १९६ ॥

अथ लखनवस्तिमाह—

श्लिफलाकाशगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमयुताः । ऊषकादिप्रतीवापैर्वसनयो लेखनाः स्मृताः १९७ ॥

* ऊषकादिप्रतीवाराः = ऊषकादिगणविशेषचूर्णप्रक्षेपाः ॥ १९७ ॥

अथ वृंहणवस्तिमाह—

वृंहणद्रव्यनिकाथैः कल्कैर्मधुरकैर्युताः । सर्पिर्मोसरसोपेता वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥ १९८ ॥

अथ पिच्छिलवस्तिमाह—

बद्ध्यरावतीशेलुशालमलीपुष्पजाङ्गराः । क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ॥

अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देवा विचक्षणैः ॥ १९९ ॥

* अजः=छागः, उरअः=मेघः, एणः=कृष्णमृगः ॥ १९९ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तिनां पलैर्द्वादशाभमंता ॥ १९० ॥

अथ निरूहमात्राविधिमाह—

दन्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् । सम्मूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितम् ॥ १९२ ॥

गृह्णीयाच्च तदा वाऽल्पमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतिर्भवेत् । वाते चतुष्पलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥ १९४ ॥

पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात्पलत्रयम् । कफे तु षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत्स्नेहं चतुष्पलम् ॥ १९६ ॥

अथ मधुतैलकवस्तिमाह—

परण्डकाथतुलयांशं मधुतैलं पलाष्टकम् । शतपुष्पापलाद्धंन सैन्धवाद्धंन संयुतम् ॥

मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दारुविलोडितः ॥ १६६ ॥

मेदोगुलमकृमिशीहमलोदावर्त्तनाशनः । बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनवृंहणः ॥ १६७ ॥

अथ थापनवस्तिमाह—

क्षौद्रान्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । हवुवासैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद्यापनः परः ॥ १६८ ॥

* थापनः = सारकः ॥ १६८ ॥

अथ युक्तरथवस्तिमाह—

परण्डमूलनिकाथो मधुतैलं ससैन्धवम् । एष युक्तरथो वस्तिः सबचापिप्पलीफलः ॥ १६९ ॥

अथ सिद्धवस्तिमाह—

पञ्चमूलस्य निकाथैस्तैलं मागाधिका मधु । ससैन्धवः सषष्टयाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः १७० ॥

स्नादमुष्णोदकैः कुर्याद्दिवास्वप्नमजीर्णताम् । वर्जयेत्परं सर्वमाचरेत्स्नेहवस्तिवत् ॥ १७१ ॥

अथोत्तरवस्तिविधिमाह—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् । निरूहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥ १७२ ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्मिणम् । मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥ १७३ ॥

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकाषिकी । तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः १७४
अथास्थापनशुद्धस्य तुलस्य स्नानभोजनैः । स्थितस्य जातुमात्रे च पिष्टे स्निग्धे शलाकया १७५
स्निग्धया मेढ्रमागं तु ततो नेत्रं नियोजयेत् । शनैःशनैघताभ्यक्तं मेढ्ररश्माङ्गुलानिषत् ॥ १७६ ॥
ततोऽवपीडयेद्द्वस्तित शनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् । ततः प्रत्यागतं स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो ह्रितः ॥ १७७ ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् । सुद्वप्रवेशयोरयञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ १७८ ॥
द्वयङ्गुलं मूत्रमागं च सूक्ष्मं नेत्रं वियोजयेत् । मूत्रकुच्छ्रविकारेषु बालानां त्वकमङ्गुलम् ॥ १७९ ॥
शनैर्निष्कम्पमायेर्यं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः । मालतापुष्पवृन्तान्भ्रं नेत्रमित्युदितं पुनः ॥ १८० ॥

* सूक्ष्मशब्दाभिधानं-बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मताबोधनार्थम् ॥ १८० ॥

योनिमागेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी । मूत्रमागं पलोन्माना बालानां च द्विकाषिकी
उत्तानायै क्षियै दद्याद्दूर्ध्वजान्वै विचक्षणः । अप्रत्यागच्छति भिषग् वस्तानुत्तरसंज्ञिते १८२
भूयो वस्ति विदव्याच्च संयुक्तं शोधनैर्गुणैः । फलवत्ति विदव्याद् वा योनिमागं हृष्टं भिषक् १८३
सुत्रैर्विनिमित्तं स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥ १८४ ॥

दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्द्वस्तित विहारदः । क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥ १८५ ॥

* दह्यमाने वस्तौ = यस्मिन् स्थाने वस्तिदत्तस्तस्मिन् दह्यमाने ॥ १८५ ॥

वस्तिः शुक्ररजः पुंसां स्त्रीणामात्तं वजा रजः । हन्यादुत्तरवस्तिनु नोचितो मेदिने क चिद्य १८६
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च । वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य समानाः स्नेहवस्तिनाः ॥ १८७ ॥

अथ फलवत्तिविधिमाह—

घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्रा श्लक्ष्णा स्वाङ्गुलसन्निभा । मलप्रवर्तिनी वस्तिः फलवत्तिश्च सा स्मृता १८८

अथ नाशनम्

अथ नस्यग्रहणविधिमाह—

नस्यं तत्कथयते धीरैर्नासाप्राह्यं यदौषधम् । नाशनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ १८९ ॥

* नस्यकर्म = नासिकायां कर्म चिकित्सा येन तद् नस्यकर्म ॥ १८९ ॥

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा । रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥ १९० ॥

कफपित्तानिलधर्षसि पूर्वमव्यापराह्नके । दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ १९१ ॥

* दिनस्य त्रिधा विभक्तस्य पूर्वभागादौ ॥ १९१ ॥

नस्यं त्यजेज्जोजनारते दुर्दिने चापतपितः । तथा नवप्रतिशयाथी गमिणी गरदूषितः ॥

अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ॥ १९२ ॥

क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च दृषाऽर्षो वृद्धबालकौ । वेगावरोधी श्रान्तश्च स्नानुकासश्च वर्जयेत् १९३

* नस्यमिति शेषः ॥ १९३ ॥

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् । अशीतिवर्षादूर्ध्वञ्च नाशनं नैव दीयते ॥ १९४ ॥

अथ रेचननस्यमात्रमाह—

अथ वेहेचनं नस्यं प्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः । तीक्ष्णं भेषजसिद्धधर्मां स्नेहैः काथ रसैस्तथा १९५

अथ रेचनस्यविधिमाह—

नासिकारन्ध्रयोरेष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः । प्रत्येकं रेचनं योग्यं मुख्यमन्याल्पमात्रया ॥ १९६ ॥

अथ नस्थौषधप्रमाणमाह—

नस्यकर्मणि द्वातस्यं द्वाण्यं तीक्ष्णमौषधम् । हिङ्गुसधाद्यमात्रन्तुमाषैकं सैन्धवं मतम् १९७
श्रीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयञ्च त्रिकोषिकम् । काषिकं जथुरद्वयं नस्यकर्मणि योजयेत् १९८

अथ रेचननरयस्य भेदद्वयमाह—

अवषीडः प्रथमनं द्वौ भेदावपरोऽस्मृतौ । शिरोविरेचनस्याथ तौ तु देयौ यथायथम् ॥ १९९ ॥
अथ रेचननस्यभेदद्वयस्य लक्षणमाह—

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः । लोऽवषीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ २०० ॥
पडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तथा धमेत् । तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रथमनं हितम् २०१
अथ रेचनस्नेहनस्योपयोगमाह—

उर्ध्वजन्तुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये । अरोचके प्रतिद्वयाये शिरःशूले च पीनसे ॥ २०२ ॥

शोफापल्मारकुष्ठेषु नस्यं वै रेचनं हितम् । शीरुक्लीकृताबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥ २०३ ॥

गलरोगे सर्वाङ्गपाते निद्रायां विषमज्वरे । मनोविकारे कृमिषु पूज्यते चावपीडनम् ॥ २०४ ॥

अत्यन्तोरक्तदोषेषु विसंक्षेपु च दीयते । चूर्णं प्रथमनं धीरेस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ २०५ ॥

अथ वैरेचननस्थौषधिगुणानामाह—

नस्यं स्याद् गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पलीसैन्धवेन वा । जलपिष्टेन कर्णाक्षिनासामूर्द्धंभशा गदाः २०६
मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः । मधुकसारकृष्णाभ्यां लघ्नामरिचसैन्धवैः ॥ २०७ ॥
नस्यं कोष्णाभ्रसा पिष्टं दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् । अपल्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके २०८

अथ रेचननस्यस्यापरिविधिमाह—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च । बस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ २०९ ॥

* श्वेतमरिचम् (सहिजने का बोज) ॥ २०९ ॥

अथ प्रथमननस्यस्यौषधिमाह—

रोहितस्य च पित्तेन आवितं मरिचं वचा । कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रथमनं बुधैः ॥ २१० ॥

अथ बृंहणस्नेहनस्यस्य कल्पनामाह—

अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना । मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ ॥ २११ ॥

मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या ज्ञानैः स्मृताऽष्टभिः । मध्यमा तु चतुःशान्तेर्हीना ज्ञानमिता मता २१२

एकैकस्मिस्तु मात्रैर्यं देया नासायुटे बुधैः ॥ २१३ ॥

मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलावलम् । एकान्तरं द्वयन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः २१४

* एकान्तरम्—एकं दिनमन्तरं नस्यशून्यं यत्र तदेकान्तरम् ॥ २१४ ॥

त्रयहं पञ्चाहमथ वा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ॥ २१५ ॥

* अथ वा त्रयहम्—त्रौण्यहानि यावत्, प्रतिदिनम् । एवं पञ्चाहं सप्ताहं च । सुयन्त्रितः

—सावधानः । यथा उच्छिक्कं न भवति ॥ २१५ ॥

मश शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषात्कलेवात्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।
दोषात्कलेधानिमित्तासु युजाद्दमनशोधनम् ॥ २१६ ॥

* वमनशोधनम् = वमनस्य शोधनम् ॥ २१६ ॥

अथ क्षयनिमित्तासु यथाक्रमं वृहणं दितम् । शिरोनासाऽक्षिरोगेषु सूर्यावर्त्ताद्धंभेदके ॥२१७॥

इन्तोगे वले हीने मन्यावाहृंशजे गदे । सुजगोपे कर्मानां वातपित्तगदे तथा ॥ २१८ ॥

अकालपलिते चैव केशरमक्षुप्ररातने । पूज्यते वृहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥ २१९ ॥

अथ वृहणनस्यस्य विधिमाह—

सर्वाकर्षं पयःपिष्टं शृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् । नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवा रुजः ॥ २२० ॥

श्रृङ्गाक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्त्ताद्धंभेदकान् । नस्यं स्यादगुतैलेन तथा नारायणेन वा ॥

सापादिना वा सर्पनिस्तत्तद्रूपेवजसाधितैः ॥ २२१ ॥

* अगुतैलमुक्तं सुशुद्धेन । तद्यथा—

“तिलपरिपीडनापकरणकाष्टान्याहृत्य यौनलपकालं तिलाः परिपीडितास्तान्यगुनि खण्ड-
नाः कल्पयित्वा उल्लूकले संकुट्य कटाहं पानीयेनाह्लाष्य काथयेत् ततस्तैलं निःसारति तत्तैलं
हीतलं हस्तेन जलाशिरःसार्धं वातलौपकस्केन पचेत् । तदगुतैलमिति । तद्वातरोहरम्”
इति ॥ २२०-२२१ ॥

अथ नस्यस्थान्यं विधिमाह—

तैलं कफे स्याद्वाते च केवले पवने वसाम् । दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मजानमेव च ॥२२२॥

सापात्मगुसारास्नाभिर्वलाखुकरौहिषैः । कृतोऽभ्यागन्धया काथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥२२३॥

कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षावातं सकम्पनम् । जयेद्दितवातञ्च मन्यास्तम्भाववाहुकौ ॥२२४॥

अथ प्रतिमर्शस्य मात्राविषये आह—

प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्वित्रिबिन्दुमिता मता । प्रत्येकशो नासिकया स्नेहनेति विनिश्चितम् ॥२२५॥

स्नेहं ग्रन्थिद्वयं यावन्नमस्रा चोद्धता ततः । तर्जनीयं स्वदेहिन्दुं सा मात्रा बिन्दुयुञ्जिता ॥२२६॥

पूर्वविधैर्बिन्दुसंज्ञैरष्टाभिः क्षाण उच्यते । स देवो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शो द्विबिन्दुकः ॥ २२७ ॥

अथ प्रतिमर्शस्य समयमाह—

समयाः प्रतिमर्शस्य दुष्टैः प्रोक्ताश्चतुर्दश । प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृह्णाग्निर्गमने तथा ॥ २२८ ॥

अथ नस्यस्य सामान्यविधिमाह—

व्यायानाभ्रवव्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽङ्गने कृते । क्वलान्ते भोजनान्ते त्रिवास्त्रप्रोस्थिते तथा

वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥ २३० ॥

ईषदुच्छिक्कनात्स्नेहो यथा वक्त्रं प्रपद्यते । नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ॥२३१॥

* प्रमाणतः = मात्रायुक्तम् ॥ २३१ ॥

उच्छिष्टं न पिबेच्छेतश्चित्रीवेन्मुखमागतम् ॥ २३२ ॥

* उच्छिष्टम् = नस्यावशिष्टम् ॥ २३२ ॥

अथ प्रतिमर्शस्यविषयानाह—

क्षीणे लुपणाऽऽस्यशोषार्त्तं बाले वृद्धे च प्लथते । प्रतिमर्शान् जायन्ते रोगारत्तैवोर्ध्वजस्तृजाः ॥ २३३ ॥
बलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं भक्षेत् । बिभीतं निम्बगाम्भारी शिवा शोलुश्च काकिनी ॥
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ २३४ ॥

अथ नस्यस्य सामान्यविधिमाह—

कथं नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे । देशो वातरजोमुक्ते कृतदन्तनिवर्षणम् ॥ २३५ ॥
विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगलं तथा । उत्तानधायिनं किञ्चित्प्रलम्बशिरसं नरम् ॥ २३६ ॥
आस्तीर्णहस्तपादञ्च वस्त्राच्छादितलोचनम् । समुन्नामितनासाऽग्रं वैद्यो नस्येन योजयेत् ॥ २३७ ॥
कोष्णेनाच्छिन्नधारेण हेमताशादिशुक्तिभिः । शुक्लत्या वा यन्त्रयुक्त्या वा प्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ॥
*प्लोतैर्वरुत्रैस्तदुपलक्षितैस्तुलैरपि ॥ २३८ ॥

नस्येऽवाप्तिस्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् । न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिक्केन्न हसेत्तथा ॥ २३९ ॥
एतेहि विहितः स्नेहो नैवान्तः सम्प्रपद्यते । ततः कालप्रतिव्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ २४० ॥
शृङ्गाटकमभिव्याप्य स्थापयेन्न गिलेहू द्रवम् । पञ्च सप्त दशैव स्युमांत्राः स्नेहस्य धारणे ॥ २४१ ॥
उपविश्याथ निष्टीवैज्ञासावक्रागतं द्रवम् । वामदक्षिणपाशाभ्यां निष्टीवेत्संमुखं न हि ॥ २४२ ॥
अथ नस्यदानानन्तरमकर्त्तव्यानि कर्माण्याह—

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधञ्च सस्यजेत् । शयीत निर्द्रां त्यक्त्वा च प्रोक्तानो वाक्छर्त्त नरः
तथा शिरोविरेकान्ते धूमो वा कवलो हितः । नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ॥ २४४ ॥
शुद्धहीनातियोगा हि विज्ञेयाः श्वास्त्रचिन्तकैः । लाववंमलसंशुद्धिः क्षोतसांवाशिसंक्षयः ॥ २४५ ॥
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् । कण्डूः प्रदेहो गुरुता क्षोतसां कफसंश्लवः ।

मूर्ध्नि हीनाविशुद्धेस्तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

*हीनाविशुद्धेः = हीननस्येनाविशुद्धेः ॥ २४६ ॥

मस्तुलुङ्गागमां वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः । शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ २४७ ॥
*मस्तुलुङ्गम् = मस्तकान्तःस्नेहः । इन्द्रियविभ्रमः = इन्द्रियाणामयथाविषयग्रहः ॥ २४७ ॥

अथ नस्यहीनयोगातियोगचिकित्सामाह—

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातलघ्नाचरेत् । तत्र हीनेन नस्येन शुद्धे वातघ्नमाचरेत् ॥ २४८ ॥
सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पनस्येन दीयते । कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ॥ २४९ ॥
लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रुक्षं प्रदापयेत् । भोजयेच्चानभिष्यन्दि नस्ये वातिकमादिशेत् ॥ २५० ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे परिभाषाऽऽदिप्रकरणे

पञ्चमं पञ्चकर्मविधिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं धूमपानादिविधिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

तत्रादौ धूमपानविधिमाह—

धमस्त षडविधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा । रेचनः कासहा चैव वामनो ब्रणधूपनः ॥ १ ॥

शमनस्य तु पर्यायौ मद्यः प्रायोगिकस्तथा । बृंहणस्य च पर्यायौ स्नेहो नृदुरेव च ॥ १ ॥
 रेचनस्यापि पर्यायौ शोधनस्तोक्ष्य एव च । अधुमाहृश्च क्लेबेते श्रान्तौ भीतश्च दुःखिनः ॥ ३ ॥
 दत्तवन्तिविरिक्तश्च शीघ्रौ जागरितस्तथा । पिशासितश्च दाहार्तस्तालुशोषी तयोदरी ॥ ४ ॥
 शिरोऽभितापी तिमिरी छथाऽमानप्रपीडितः । क्षतोरस्कः प्रमेहात्तः पाण्डुरोगी च गमिगी ॥ ५ ॥
 रुक्षः क्षीणोऽभ्यवहतक्षौरक्षौद्रवृत्तासवः । भुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशास्तथा ॥ ६ ॥
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् । तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ७ ॥
 सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शकरास्तु वा । लघुबीज्यो रसो वाऽपि वमनाय प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 धूमस्तु द्वादशाहर्षाद् गृह्यतेऽज्ञानिकान्न च । कालश्चातप्रतिशयायान् मन्वाहनुशिरोरुजः ॥ ९ ॥
 वातश्लेष्मविकारांश्च हन्वाद्दूमः सुयोजितः । धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाहमनाः ।
 हृदकेशद्विजडमश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ १० ॥

अथ धूमपानतलिकामानमाह—

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपविका । कनिष्ठिकापरीगाहा राजनाशागनास्तरा ॥ ११ ॥
 * राजनाशागना समन्ता नाडी ॥ ११ ॥
 धूमनाडी भवेदीवां शमने रोगिगोऽङ्गुलैः । चत्वारिंशन्मितैस्तद्द्रव्यात्रिंशद्भिर्द्वौ मता ॥ १२ ॥
 * सृदौ बृंहणे ॥ १२ ॥

तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः काशघ्ने षोडशोन्मितः ॥ १३ ॥

* तीक्ष्णे — रेचने ॥ १३ ॥

दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्याद् व्रणनाडिका । कलायमण्डलस्थूला कुलस्थागमरन्ध्रिका ॥ १४ ॥
 * तथा = दशाङ्गुलमिता ॥ १४ ॥

अथ धूमपानविधिमाह—

अथेविकां प्रलिम्पेच्च सुशुष्कणां द्वादशाङ्गुलाम् । धूमद्रव्यस्य कलकेन लेपश्चाष्टाङ्गुलः स्मृतः ॥ १५ ॥
 * ईषिकाम् = शरकाण्डम् ॥ १५ ॥

कलकं कपेर्मितं लिप्त्वा छायाशुष्कञ्च कारयेत् । ईषिकामपनीयाथ स्नेहात्कां वर्तिमादरात् ॥ १६ ॥
 अङ्गारैर्दोषितां कृत्वा धृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके । वदनेन पिपेद् धूमं वदनेनैव संत्यजेत् ॥ १७ ॥
 नासिकाभ्यां ततः पीत्वा सुखेनैव वमतेपुषीः । शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा कलकमङ्गारदीपितम् ।
 छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ त्रयं तेनैव धूपयेत् ॥ १८ ॥

अथ धूमपानोपधिकतकमाह—

प्लादिकलकं शमने स्निग्धं सर्जरसं सृदौ ॥ १९ ॥

रेचने तीक्ष्णकलकञ्च चासघ्ने क्षुद्रकोषणम् । वामने स्नायुचर्मोदयं दद्यात् पूतस्य पापकम् ॥ २० ॥
 व्रणे निम्बवचाद्यञ्च धूपनं संप्राशयते । अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ॥ २१ ॥

अथ गृहदेयधूममाह—

मयूरपचष्टं निम्बस्य पत्राणि वृहतीफलम् । मारचं हिङ्गुं मांसी च बीजं कार्पाससम्भवम् ॥ २२ ॥
 छागरोमाहिनिर्मांको विद्या वैडालिकी तथा । गजदन्तश्च तच्चूर्णे किञ्चद्रवृत्वमिश्रितम् ॥ २३ ॥

गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालप्रहानहरेत् । पिशाचान् राक्षसान्दृष्ट्वा सबन्धरहरं भवेत् ॥ २४ ॥

* अहिनिर्वाकः = सर्पकञ्चुकः ॥ २२-२४ ॥

अथ धूमपाने त्याज्यकार्याण्याह—

मनस्वापं रजःक्रोधौ धूमपाने निवारयेत् । नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलर्बशादिजागृष्यि ॥ २५ ॥

अथ गण्डूषकवलयप्रतिसारणविधिमाह, तत्र गण्डूषविधिमाह—

स्नेहक्षीरकषायादिद्वैः सम्पूर्णमाननम् । आपूर्यं स्थीयते तावद्विभिर्गण्डूषधारणे ॥ २६ ॥

कफपूणास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रप्राणश्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् ॥ २७ ॥

गण्डूषान् सुस्थितः कुट्यात्स्विन्नभालमालादिकः । मनुष्यर्कास्तथा पंच सप्त वाऽऽदोषनाशनात् २८

* मलादिकः = इत्यादिष्वेव गण्डकपोलौ गुह्येते सुश्रुतोक्तत्वात् ॥ २६-२८ ॥

अथ गण्डूषभेदानाह—

चतुर्विधः स्याद् गण्डूषः स्नेहनः शमनस्तथा । शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापिः तादृशः ॥ २९ ॥

स्तिरघोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः । पिप्पे कट्थम्ललवणैकृष्णैः संशोधनः कफे ॥

कषायतिक्तमधुरैः कटुष्णो रोपणो मणे ॥ ३० ॥

अथ गण्डूषकवलौषधमानमाह—

वृथाद् द्रव्येषु सूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम् । कर्षप्रमाणः कृष्कश्च कवले दीयते बुधैः ॥ ३१ ॥

अथ गण्डूषकवलयोरवस्थामर्त्यादामाह—

धाबन्ते पञ्चमाद्गण्डूषः कवलादयः ॥ ३२ ॥

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैनाथं वक्रलाचम् । इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे बिधुते भवेत् ॥ ३३ ॥

हरे दास्यस्य वैरस्यं शोधं पाकं मणं तृषाम् । दन्तचालञ्च गण्डूषो वैनाथं तु करोति हि ॥ ३४ ॥

अथ कवलविधिमाह—

वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे । अर्द्धं निक्षिप्य संचर्यं निष्टीषेत्कवले विधिः ॥ ३५ ॥

कवलः कुरुते काक्षां भक्ष्येषु हरते कफम् । तृष्णां शोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत् ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिसारणविधिमाह—

दन्ताजह्वामुखायां यच्छूर्णकलकावलेहकैः । शानैर्वर्षणमद्रुलया तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥ ३७ ॥

वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखकोषं तथा तृषाम् । अरुचि दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥ ३८ ॥

हीने जाड्यकफोरकैनावरसज्ञानमेव च । अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णा वमिः कुमः ॥ ३९ ॥

अथ स्वेदविधिमाह—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितः । उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातापिहारिणः ॥ ४० ॥

* तापस्वेद उष्मस्वेदश्च ताम्भ्यं संज्ञितः । उपनाहः = उपनाहस्वेद इत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्वेदो तापोष्मजो प्रायः श्लेष्मन्मौ समुदीरितौ । उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवो हितः ॥ ४१ ॥

* द्रवो हि द्रवस्वेदः ॥ ४१ ॥

महाबले महाभ्याधौ शीते स्वेदो महान्मृतः । दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ।

बलासे कृष्णः स्वेदो कृष्णस्तिरग्नः कफानिले ॥ ४२ ॥

* रुक्षणः=रुक्षयतीति रुक्षणः । नन्धादिस्वास्वयुट् प्रत्ययः ॥ ४२ ॥

रुफमेदोद्युते वाते कोष्णं गेहं रवेः करान् । नियुक्तं मार्गमनं गुरु प्रावरणं ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

चिन्ताव्यायामभारंश्च सेवेतामयमुक्तये । येषां नस्यं प्रदातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥ ४४ ॥
शोधनीयाश्च ये के चित् पूर्वं स्वेद्यान्व ते मता । स्वेद्या ऊर्ध्वं त्रयोऽपीह भगवदर्थं द्वांसस्तथा ४५
अक्षमयां वातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणः ॥ ४६ ॥

* शस्त्रकर्मण ऊर्ध्वं पश्चाच्छेति सुश्रुते । ४६ ॥

पश्चात्स्वेद्याहते शलये मूढगर्भगदे तथा । काले प्रजानाऽकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ४७ ॥
सर्वांस्स्वेद्यान्निवाते च जीर्णऽन्ने वा विचारयेत् । स्वेद्याद्वातुस्यिता दोषाः स्नेहकिलन्नस्य देहिनः ४८
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गतंवा यान्ति विरेकताम् । स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।

स्वेद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥ ४९ ॥

* शीतलैः = आर्द्रवस्त्रादिभिः ॥ ४९ ॥

अजीर्णा दुर्बली मेही क्षतक्षीगः पिपासितः ॥ ५० ॥

अतिसारी रक्तपित्ता पाण्डुरोगी तयोदरी । मेदस्वी गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विज्ञानता ५१

स्वेदादेवा याति देहो विनाशं नो साध्यत्वं यान्ति तेषां विकारः ॥ ५२ ॥

पतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् । मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा कुन्मुष्कहृष्टिषु ॥ ५३ ॥

अतिस्वेदासन्धिपीडा दाहस्त्वग्ना कुनो भ्रमः । पित्तासृक्पित्तिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ५४

अथ तापस्वेदविधिमाह—

तेषु तापामिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ॥ ५५ ॥

अथोष्णस्वेदविधिमाह—

कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यं हि जायते । प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च कायेऽलक्तकवेष्टिते ॥

उष्णस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहविण्ढे वृकाक्षिभिः । अथ वा वातनिर्णाशिद्रव्यकाथरसादिभिः ५६

उष्णैर्धटं पूरयित्वा पाद्वं छिद्रं विधाय च । विमुद्रयास्यं त्रिखण्डां च धातुजां काष्ठजामुतं ५७

षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्याद् द्विहस्तकाम् ।

सुखोपविष्टं स्वभ्यर्क्तं गुरुप्रावरणावृतम् । हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वदयेद्वातरोगिणाम् ५८

* त्रिखण्डामिति श्वेदसौकर्यार्थम् षडङ्गुलास्यामिति मूले षडङ्गुलविद्यालमुर्ली गोपुच्छ-
मिव क्रमकृत्वाम् । तेनाग्रे गोपुच्छप्रपरिमाणेन कृत्वाम् । नाडीम्=अन्तःसरन्ध्राम् । द्विहस्त-
कां=हस्तद्वयपरिमाणाम् । हस्तिशुण्डिकयेति हस्तिशुण्डेव क्रमकृत्वात्तान्नाड्या इयं संज्ञा ५६-५८
पुरुषायाममात्रां वा भूमिं सममार्ज्यं खादिरैः । काष्ठैर्द्वैर्धवा तथाऽभ्युक्ष्य शीरधान्याम्लकारभिः
वातत्रपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् । एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ ६० ॥

अथोपनाहस्वेदविधिमाह—

अथोपनाहस्वेदश्च कुर्वाद्वातहरौषधैः । प्रदिश्या देहं वातार्त्तं शीरमांसरसादिभिः ॥ ६१ ॥

अरुणपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः । अथ ग्राम्यानूपमांजैर्वनीयगणेन च ॥ ६२ ॥

दधिसौवीरकृद्धैर्वीरतवादिना तथा । कुत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ ६३ ॥

वातपुष्यादेवदास्ये कालीरथालजीरकैः । पण्डमूलजीरकश्च रास्नामूलकशिमुभिः ॥ ६४ ॥

मित्तिङ्गणानुटैश्च लवणैः ससंयुतैः । प्रसारण्यस्त्रगन्धार्भ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ ६५ ॥

गुह्यत्रया वागरीजीरकैश्चात्मसमाहृतैः । क्षुण्णैः स्विकैश्च वस्त्रेण बद्धैः स्वेदयेत्पुत्रम् ॥ ६६ ॥

महाशास्त्रवर्णसंज्ञोऽयं योगः सर्वांगिलात्तिष्ठत् ॥ ६७ ॥

* अन्यथापमर्थः—उपनाहस्वेदञ्च कुर्यात् । केन प्रकारेण ? इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह—
वातहरौषधैः । कथम्भूतैः ? अम्लापट्टैः = अम्लेन काञ्जिकतक्रादिना पिष्टैः । सलवणैः ।
स्नेहसंयुतैः । क्षीरमांसरसान्वितैः । सुखोष्णैः । बातात्तं देहं प्रदिह्य प्रलिप्य स्वेदयेदित्यर्थः ॥

अथ वाऽम्लेन सम्पिष्टैः कोष्णैः सूक्ष्मपट्टस्थितैः ।

भेषजैः स्वेदयेत् किं वा त्विन्नैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ ६८ ॥

अथ द्रवस्वेदविधिमाह—

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यकाथेन पूरिते । कटाहे कोष्ठके वाऽपि सुपविष्टोऽवगाहयेत् ॥ ६९ ॥

* अयमर्थः—प्रथमतो वातघ्नद्रव्यकाथेन कण्ठपूरिते कोष्ठके कटाहे वा सुपविष्टस्तिष्ठेत् ६९
सौवर्णं राजतं वाऽपि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् । कोष्ठकं तत्र कुर्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ॥

आयामे वा तदेव स्थान्चतुष्कोणन्तु चिह्नणम् ॥ ७० ॥

पदान्तरमाह—

नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नं काथस्य धारया । कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः ७१

* अथ वा नाभेः षडङ्गुलमूर्ध्वं यावत् काथे मग्न उपविष्टः । पश्चात् काथस्य धारया ।
स्कन्धयोः सिच्यमानस्तिष्ठेत् यावत् । कोष्ठकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः । कवाथपक्षे प्रथमतः
स्नेहाम्यक्ततनुरुपविशेत् ॥ ७१ ॥

सुहृत्तौकं समारभ्य यावत्स्थान्तच्चतुष्टयम् । तावत्तदवगाहेत यावदारोग्यनिश्चयः ॥ ७२ ॥

एवं तेलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेत्पुत्रम् । एकान्तरो द्व्यन्तरो वा युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥ ७३ ॥

* एतावता काथो दुग्धञ्च नित्यमेव युज्यते । स्नेहस्तु दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा
युक्तः । अग्निमान्द्याशङ्कयेति भावः ॥ ७३ ॥

शिरामुलैर्लोमकूपैर्धमनीमिश्र तर्पयेत् । शरीरे बलमाघत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥ ७४ ॥

जलसिक्तस्य बर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरादयः । तथैव धातुवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥ ७५ ॥

नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः । शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ॥ ७६ ॥

दीप्तेऽग्नौ मादेवे जातेः स्वेदनाद्विरतिर्माता ॥ ७७ ॥

अथ मूर्द्धतैलविधिमाह—

अभ्यङ्गः परिषेकश्च पित्तुर्वस्तिरिति क्रमात् । मूर्द्धतैलं चतुर्दां स्याद्बलवत्तद्यथोत्तरम् ॥ ७८ ॥

* अभ्यङ्गः = तैलेन शिरसो मर्दनम् । परिषेकः = शिरसि धारापातनम् । पित्तुः = तै-
लात् तूलं 'फोहा' इति लोके । वस्तिर्वक्ष्यमाणः ॥ ७८ ॥

त्रयोऽभ्यङ्गादयः पूर्वं प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः । शिरोवस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसम्मतः ७९
शिरोवस्तिशर्मणः स्याद् द्विसुखो द्वादशाङ्गुलः । शिरः प्रमाणस्तं बद्ध्वा मस्तके मावपिष्टकैः ८०

सन्धिरोधं विधायास्तु स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । तावद्वायस्तु यावत्सयात्रासा कर्णमुल्लसतिः ॥ ८१ ॥
वेदेनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम् । स्वजातुतः करावर्त्तं कुर्याच्छोदिकया युतम् ॥ ८२ ॥
दद्या मात्रा मधेदेका सर्वप्रवैष निश्चयः । विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रसम्पते ॥ ८३ ॥
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्त दिनानि वा । विमोच्य शिरसो वस्तिं गृहीयाच्च समन्ततः ॥ ८४ ॥
उद्ध्वंकार्यं ततः काष्णे नीरे स्नानं समाचरेत् । अनेन दुजया रोगा वातजा यान्ति संशयम् ।

शिरःकम्पाद्यस्तेन सर्वकार्णेषु युज्जते ॥ ८५ ॥

* पञ्च सप्त दिनानि वेत्सुकत्वा सर्वकार्णेष्विति शिरःकम्पादिशामानुवृत्तौ ज्ञेयम् ॥ ८५-८६ ॥

अथ कर्णपूरणविधिमाह—

लवेदयेत्कणदेशान्तु किञ्चिन्तुः पार्श्वशायिनः । मूत्रैः स्नेहै रलैहणैः श्रोत्ररन्ध्रं प्रपूरयेत् ॥ ८६ ॥
कर्णेषु पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि वा । सहस्रं वाऽपि मात्राणां श्रोत्रकण्ठकारोगदे ॥ ८७ ॥
सूत्राद्यैः पूरणं कर्णं भोजनात्प्राक्प्रशस्यमे । तैलाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपगते ॥ ८८ ॥

तथथा—

कर्णं शूलाकुले कोष्णं बसतमूत्रं ससैनवचम् । निक्षिपेत्तेन शाम्यन्त्यि शूलापाकादिजा रजः ॥ ८९ ॥
शुद्धवैरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च । कटुष्णं कर्ण्यादबमेतत्सद्याद्देनाऽपहम् ॥ ९० ॥
पीतार्कपत्रमालयेन लिप्तं बह्वौ प्रतापयेत् । तद्गतः श्रवणे क्षिप्तः कर्णगुल्महरः परः ॥ ९१ ॥

अथ लेपविधिमाह—

आलेपस्य तु नामानि लेपो लेपनलिप्तकौ । दोषघ्नो विषहा वण्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ॥ ९२ ॥
त्रिप्रमाणश्चतुर्भागस्त्रिभागाद्द्विगुलोद्धतः । आर्द्रो व्याधिहरः सत्याच्छुष्को दूषयति च्छविर् ॥ ९३ ॥
* चतुर्भागस्त्रिभागाद्द्विगुलोद्धतः, एवं त्रिप्रमाणः ॥ ९३ ॥

दोषघ्नो लेपो यथा—

शोथघ्नीदासिद्धार्थेऽगुण्ठीशोभाजनत्वचाम् । आरनालेन पिष्टानां प्रलेपः सर्वशोथहा ॥ ९४ ॥
* शोथघ्नी=पुनर्नवा ॥ ९४ ॥

शिरिषं मधुयथी च तगरं रक्तचन्दनम् । एला मांसी निशायुरसं कुण्ठं बालकमेव च ॥ ९५ ॥
इति सञ्चूर्ण्य लेपोऽयं पंचमांशघृतप्लुतः । जलेन क्रियते सुखेर्दशाङ्ग इति संज्ञितः ॥ ९६ ॥
बीसर्पञ्च विषस्फोटाच्छोथदुष्टवणाजयेत् ॥ ९७ ॥

विषहा लेपो यथा—

अजादुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः । शोथमारुहकरं हन्ति लेपो वा कृष्णमातृकः ॥ ९८ ॥
*नवनीतेनात्र माहिषेणादिकेन । कृष्णमातृकः = कृष्णमृत्तिकाकृतः ॥ ९८ ॥

अपरः कृमिविषापहलेपो यथा—

लाङ्गलयतिविषाऽलाबूजालिनीबीजसूककैः । लेपो धान्याम्बुसन्निपष्टः क्रीडविस्फोटनाशनः ॥ ९९ ॥
सुखकान्तिदो लेपो यथा—

रक्तचन्दनमजिज्वालोत्प्रकृष्टप्रियङ्गवः । वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गना सुखकान्तिदाः ॥ १०० ॥

अथ लेपविधिश्चैव प्रोच्यते सुश्रुतमन्तः । आलेपश्च प्रदेहश्च द्वौ भेदौ तस्य भाषितौ ॥१०१॥
 चर्माद्रौ मादिहं अद्रुत्प्रोक्षतं सा मितिस्तयोः । शीतस्तनुविशोषी च प्रलेपः पित्तहृन्मतः ॥१०२॥
 आद्रौ अनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा । न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छेष्यमाणं धारयेत् ॥१०३॥
 शुष्यमाणमुपैक्षेत् प्रदेहं पीडनं प्रति । तमसा पिहिता ब्रुष्मा लोमकूपमुखे स्थितः ॥

विना लेपेन निर्याति रात्रौ ना लेपयेदतः ॥ १०४ ॥

*तमसा = रीत्रयन्धकारेण ॥ १००-१०४ ॥

रात्रावपि प्रलेपादिर्नणे देयो विवक्षणैः । अपाकिन्यतिगम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे ॥ १०५ ॥

प्रलेपो यथा—

मधुकं चन्दनं मूर्वा नलमूलञ्च पर्पटम् । उन्नीरं बालकं पत्रं प्रलेपः पित्तशोथद्वय ॥ १०६ ॥

प्रदेहो यथा—

बीजपूरजटा हिंसा देवदाक महौषधम् । रास्त्राऽरणिः प्रदेहोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ १०७ ॥

*अरणिः = भाग्यनमन्थः ॥ १०७ ॥

कृष्णापुराणपिण्याकक्षिष्टुत्वक्सिकताशिवाः । गोमूत्रपिष्टः कोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथाहा १०८
 अथ शोखितस्त्रावण (फस्त) विधिमाह—

शोणितं स्त्रावयेज्जगतोरामयं प्रसमीक्ष्य च । प्रस्थं प्रस्थाद्वैमथ वा प्रस्थाद्वैमथापि वा ॥१०९॥

शरत्काले स्वभावेन शोणितं सूत्रवेध्नरः स्वद्रोषमन्थिशोथाद्या नक्षयन्ति रुधिरोज्जवा ॥ ११० ॥

ज्यञ्जे वर्षासु विष्येत शिते श्रीमे शरद्यपि । मन्थाह्ने शीतकाले च रुधिरं स्त्रावयेद् बुधः १११

अनुष्णशीते मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वणतः । शोणितं गुरु विद्धं स्याद् विदाहश्चस्य पित्तवत् ॥१२२॥

विस्त्रता द्रवता रागश्लथं विलयस्तथा । भूम्यादिपञ्चभूतानामेते रक्ते गुणाः स्मृताः ॥११३॥

रक्ते दुष्टे भवेच्छोथो रक्तमण्डलमेव च । व्यथा दाहश्च पाकश्च कण्डूश्च पिडकोद्गमः ॥ ११४ ॥

वृद्धे रक्ताङ्गनेत्रत्वं शिराणां पूर्णता तथा । गात्राणां गौरवं निद्रा मोहो दाहश्च जायते ॥११४॥

क्षीणेऽस्त्रे मधुराकाङ्क्षा मूच्छां च त्वचि रूक्षता । शैथिल्यं च शिराणां स्याद्वातातुन्मार्गंगामित ॥

*वाताद्रक्तक्षैण्यजानात् ॥ ११६ ॥

अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनु शीघ्रगम् ॥ आस्फन्दि सूचीनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम् ११७

पित्तेन पीतं हरितं नीलं इयावं च विस्त्रकम् । अस्वाद्दुष्णं मक्षिकाणां पिपीलीनामनिष्टकम् ११८

शीतलं बहुलं स्निग्धं गैरिकोदकसज्जिभम् । मांसपेशीप्रभं स्फन्दि मन्दगं कफदूषितम् ॥११९॥

द्विदोषदुष्टं संसृष्ट त्रिदुष्टं पूतिमन्धकम् । सर्वलक्षणसंयुक्तं काष्णिकाभं च जायते ॥ १२० ॥

विषदुष्टं भवेच्छयावं नासिकोन्मागंगं तथा । विस्त्रं काञ्जिकर्षकाशं सर्वकुष्ठकरं तथा ॥१२१॥

इन्द्रगोपप्रभं ज्यैषं प्रकृतिस्थमसंहतम् । शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णोऽसृजः क्षुत्तौ ॥ १२२ ॥

वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्लयेऽजिले । पाण्डुरोगे श्लेष्मपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ १२३ ॥

ग्रन्थ्यहुंदापचोक्षुद्ररोगाधिमन्थकामिभे । विद्दारीस्तनुरोगेषु गात्राणां साद्गौरवे ॥ १२४ ॥

रक्ताभिष्वन्वतद्भार्यां पूतिघ्राणस्य दाहके । यकृत्प्लीहविषसंप्लु विद्रवौ पिडकोद्गमे ॥ १२५ ॥

कर्णोद्घ्राणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुजि । उपदेशे रक्तपित्ते रक्तस्त्रावः प्रसस्यते ॥ १२६ ॥

प्लु रोगेषु मूद्भैवां जलौकाऽल्लवुकैरपि । अथ वाऽपि शिरामोक्षैः कारयेद्वक्तपातनम् ॥ १२७ ॥

अथ लेपविधिश्चैव प्रोच्यते सुश्रुतसम्मतः । आलेपश्च प्रदेहश्च द्वौ भेदौ तस्य भाषितौ ॥१०१॥
 चर्माद्रौ मादिहं बद्धप्रोक्षतं सा मितिस्तयोः । शीतस्तनुविशोषी च प्रलेपः पित्तहृन्मतः ॥१०२॥
 आद्रौ अनस्तथोष्णःस्वात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा । न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छेष्यमाणं धारयेत् ॥१०३॥
 शुष्यमाणमुपैक्षेत् प्रदेहं पीडनं प्रति । तमसा पिहिता ब्रुष्मा लोमकूपमुखे स्थितः ॥

विना लेपेन निर्याति रात्रौ ना लेपयेदतः ॥ १०४ ॥

*तमसा = रीत्रयन्धकारेण ॥ १००-१०४ ॥

रात्रावपि प्रलेपादिर्नणे देयो विवक्षणैः । अपाकिन्यतिगम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुच्चये ॥ १०५ ॥

प्रलेपो यथा—

मधुकं चन्दनं मूर्वा नलमूलञ्च पर्पटम् । उन्नीरं बालकं पत्रं प्रलेपः पित्तशोथद्वय ॥ १०६ ॥

प्रदेहो यथा—

बीजपूरजटा हिंसा देवदाक महौषधम् । रास्त्राऽरणिः प्रदेहोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ १०७ ॥

*अरणिः = भांगनमन्थः ॥ १०७ ॥

कृष्णापुराणपिण्याकक्षिष्टुत्वक्सिकताशिवाः । गोमूत्रपिष्टः कोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथाहा १०८
 अथ शोखितस्त्रावण (फस्त) विधिमाह—

शोणितं स्त्रावयेज्जगतोरामयं प्रसमीक्ष्य च । प्रस्थं प्रस्थाद्वैमथ वा प्रस्थाद्वैद्वैमथापि वा ॥१०९॥

शरत्काले स्वभावेन शोणितं सूत्रवेध्नरः स्वद्रोषमन्थिशोथाद्या नक्षयन्ति रुधिरोज्जवा ॥ ११० ॥

ज्यञ्जे वर्षासु विष्येत शिते श्रीमे शरद्यपि । मन्थाह्ने शीतकाले च रुधिरं स्त्रावयेद् बुध्नः १११

अनुष्णशीते मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वणतः । शोणितं गुरु विद्धं स्याद् विदाहश्चस्य पित्तवत् ॥१२२॥

विस्त्रता द्रवता रागश्लथं विलयस्तथा । भूम्यादिपञ्चभूतानामेते रक्ते गुणाः स्मृताः ॥११३॥

रक्ते दुष्टे भवेच्छोथो रक्तमण्डलमेव च । व्यथा दाहश्च पाकश्च कण्डूश्च पिडकोद्रमः ॥ ११४ ॥

वृद्धे रक्ताङ्गनेत्रत्वं शिराणां पूर्णता तथा । गात्राणां गौरवं निद्रा मोहो दाहश्च जायते ॥११४॥

क्षीणेऽस्त्रे मधुराकाङ्क्षा मूच्छा च त्वचि रूक्षता । शैथिल्यं च शिराणां स्याद्वातातुन्मार्गंगामित ॥

*वाताद्रक्तक्षैण्यजानात् ॥ ११६ ॥

अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनु शीघ्रगम् ॥ आस्फन्दि सूचीनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम् ११७

पित्तेन पीतं हरितं नीलं इयावं च विस्त्रकम् । अस्वाद्दुष्णं मक्षिकाणां पिपीलीनामनिष्टकम् ११८

शीतलं बहुलं स्निग्धं गैरिकोदकसज्जिभम् । मांसपेशीप्रभं स्फन्दि मन्दगं कफदूषितम् ॥११९॥

द्विदोषदुष्टं संसृष्ट त्रिदुष्टं पूतिमन्धकम् । सर्वलक्षणसंयुक्तं काष्णिकाभं च जायते ॥ १२० ॥

विषदुष्टं भवेच्छयावं नासिकोन्मागंगं तथा । विस्त्रं काञ्जिकर्षकाशं सर्वकुष्ठकरं तथा ॥१२१॥

इन्द्रगोपप्रभं ज्यैषं प्रकृतिस्थमसंहतम् । शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णोऽसृजः क्षुतौ ॥ १२२ ॥

वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्लयेऽजिले । पाण्डुरोगे श्लेष्मपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥ १२३ ॥

ग्रन्थ्यहुंदापचोक्षुद्ररोगाधिमन्थकामिभे । विद्दारीस्तनुरोगेषु गात्राणां साद्गौरवे ॥ १२४ ॥

रक्ताभिष्वन्वतद्भार्या पूतिघ्राणस्य दाहके । यकृत्प्लीहविषसंप्लु विद्रवौ पिडकोद्रमे ॥ १२५ ॥

कर्णोद्घ्राणवक्राणां पाके दाहे शिरोरुजि । उपदेशे रक्तपित्ते रक्तस्त्रावः प्रसज्यते ॥ १२६ ॥

प्लु रोगेषु मूद्भैवां जलौकाऽल्लवुकैरपि । अथ वाऽपि शिरामोक्षैः कारयेद्वक्तपातनम् ॥ १२७ ॥

सुखोष्णं नेत्रयोः खिलं वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ ११७ ॥

अथाश्च्योतनविधिमाह—

द्वयक्षौद्रासबलेहविन्दूनां यत्तु पातनम् । द्वयङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतनं हि तत् ॥११८॥
 त्वन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोषणे द्वा विन्दवः । स्नेहेन द्वादशं प्रोक्तास्ते वाते कौष्णरूपिणः ॥११९॥
 उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः । वाते तिष्ठं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥१२०॥
 कफे तिक्तोष्णरूक्षं वक्रमादाश्च्योतनं हितम् । आश्च्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्छतोन्मिता
 ततः परं लोचनार्भ्यां भेषजानामयोगतः । आश्च्योतनं न कर्त्तव्यं निशार्थां केन चित्क्व चित्
 तथथा—

बिन्दवादिपञ्चमूलेन वृहत्प्रेरण्डशिष्टुभिः । काथ आश्च्योतने कौष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥१२३॥

अथ पिण्डकाविधिमाह—

युक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी कवलमात्रया । वज्रक्षण्डेन संबद्धना नेत्रेऽभिष्यन्दनाशिनी ॥१२४॥

स्निग्धोष्णा पिण्डका वाते पित्ते सा शीतला मता ।

रूक्षोष्णा क्लेशमणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयम् ॥१२५॥

सा यथा—

प्रेरण्डपत्रमूलत्वक्निर्मिता वातनाशिनी । धात्रीविरचिता पित्ते शिष्टपत्रकृता कफे ॥ १२६ ॥

अथ विडालकविधिमाह—

विडालको बहिल्लोपो नेत्रपक्षमविवर्जितः तस्य मात्रा परित्रेया मुखालेपविधानवत् ॥ १२७ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदावीताक्षर्यैः समांशकैः । जल्पिष्टैर्बहिल्लोपः सर्वनेत्रान्यापहः ॥ १२८ ॥

अथ तर्पणविधिमाह—

वातातपरजोह्नीने वेदमन्युत्पानगायिनः । अमितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिण्डतां ॥१२९॥

समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ १३० ॥

सर्षपा शतघौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि ॥ १३१ ॥

पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिषग्भिरेव विख्यातस्तपेणस्योदितो विधिः ॥१३२॥

यद्रक्षक्ष परिष्यन्दि नेत्रं कुटिलमाविलम् । शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ॥ १३३ ॥

तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः । शुष्काक्षिपाकशोथार्भ्यां युतं वातविपर्ययैः ॥१३४॥

तन्नेत्रं तर्पयेत्सम्यक् नेत्ररोगविशारदः । तर्पणं धारयेद्द्वत्संरोगे वाचां शक्तं बुधः ॥ १३५ ॥

स्वस्ये कफे सन्धिरोगे वाचां पंच शतानि च । षट्शतानि कफे कृष्णरोगे सप्त शतानि हि ॥१३६॥

दृष्टिरोगे शतान्यष्टावधिमन्ये सहस्रकम् । सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेव हि तर्पणम् ॥ १३७ ॥

पूर्णे चापाङ्गमार्गेण स्त्रावयित्वाऽक्षि शोधयेत् । स्विन्नेन यत्रपिष्टेन स्नेहवार्यैरितं ततः ॥१३८॥

यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विरेचयेत् । एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं तर्पणं चरेत् ॥१३९॥

अथ यथार्थतर्पणविधिमाह—

तपणे वृत्तिल्लानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् । सुखस्वप्नावशो बलं त्रैशद्यं नेत्रपाटवम् ॥

निर्वृत्तिर्व्याधिश्चान्तिश्च क्रियालावभवेव च ॥ १४० ॥

*निर्वृतिः = सुखम् । क्रियालाववं = नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ लघुता ॥ १८० ॥

अथातिवितहीनतपियोलं ब्रह्मं प्रतीकारनयोग्यसमयं चाह—

गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रकण्डूपदेहवत् । वपंतोद्युतं नेत्रमतिवर्षितमादिशत् ॥ १८१ ॥

आस्त्रावशोफारोगाढ्यमुपदेहसमाकुलम् । रुक्षमास्त्रावमहर्णं नेत्रं स्याद्वीनतर्षितम् ॥ १८२ ॥

अनयोर्दोषवाहुल्यात्प्रथतेत चिकित्सिते । रुक्षस्निग्धोपचाराभ्यामनयोः स्यात्प्रतिश्रिवा १८३

*अनयोः = अक्षितर्षितहीनतर्षितयोः ॥ १८१-१८३ ॥

दुर्दिनात्युपगशीतेषु विन्धतायां संश्रमेपु च अज्ञानतोपद्रवे चादिगि तर्षणं न प्रशस्यते ॥ १८४ ॥

अथ पुटपाकविधिमाह—

द्वे विल्वे स्निग्धमांसस्य परद्रव्यफलं मतम् । द्रवस्य कुडवोन्मानं सर्वमेकत्र पेपयेत् ॥ १८५ ॥

तदेकत्र समालोढय पत्रैः सुप्रविशेष्टितम् । पुटपाकविधानेन तत्पक्त्वा तद्रसं बुधः ॥ १८६ ॥

तर्षणोक्तेन विधिना यथावद्वधारयेत् । दृष्टिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥ १८७ ॥

स्नेहनी लेखनश्चैव रोपणश्चैति स त्रिधा । हितः स्निग्धोऽतिरुक्षस्यस्निग्धस्य सनु लेखनः १८८

दृष्टेर्बलार्थमितराः पितामृग्नगवातनुत् ॥ १८९ ॥

*हत्तरो = रोपणः ॥ १८९ ॥

स्नेहमांसवसामज्जमेदःस्वाद्दौषधैः कृत्वा । स्नेहकः पुटपाकः स्याद्दार्ढ्यं द्वे वाकञ्जते तु सः ॥ १९० ॥

जाङ्गलानां यकृन्मालैलेखनद्रव्यसंयुतैः । कृष्णलोहरजस्ताम्रकङ्कविद्रुमलिन्दुजैः ॥ १९१ ॥

समुद्रफेनकासीलस्रोतोऽजदधिमस्तुभिः । लेखनी वाकञ्जतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥ १९२ ॥

स्तन्यजाङ्गलमध्वालयतिक्रद्रव्यविपाचितः । लेखनात्रिगुणो धार्ढ्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥ १९३ ॥

अथ तिक्रद्रव्याण्याह—

निस्वामृतावृषपदोलनिदिग्धिकाभिः स्यात्पञ्चतिक्रक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥ १९४ ॥

आचरेत्तर्षणोक्तं तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥ १९५ ॥

*व्यापत्तिदर्शने = मिथ्याकृतपुटपाकजनितव्याधिदर्शने ॥ १९५ ॥

तेजांस्यनिलमाकाशमाद्गं भास्वराणि च । नेत्रेण तर्षिते नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् ॥ १९६ ॥

अथाञ्जनविधिमाह—

अथ सम्पक्वद्रोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ १९७ ॥

तद्यथा—

रसो वशी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्वं बलं तेषु स्नेहमाहुर्मनीषिणः ॥

तत्प्रयेकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहने चेति लिङ्गानि तेषां विस्तरतः ऋगु १९८

लेखनं क्षारतीक्ष्णाभ्रसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवल्मीशिगाजालभ्राम्रभृङ्गादकस्थितम् ॥ १९९ ॥

सुखनासाऽर्क्षमिदोषमुत्क्रिश्य स्त्रावयेच्च तत् । कृपायं तिक्रकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् २००

स्नेहस्य शौत्यादृष्यं स्याद् दृष्टेश्च बलवर्द्धनम् । मधुरं स्नेहमण्डं तदञ्जनं स्यात्प्रसादनम् २०१

दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनाथञ्च तद्धितम् । हरेगुमात्रावतिस्तु लेखनी स्यात्प्रमाणतः ॥ २०२ ॥

साङ्गेणुक्रमिता रोपणी वचिरिष्यते । क्रियते स्नेहनी वक्तिर्द्विहरेगुक्रमात्रया ॥ २०३ ॥

रत्नाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टवर्तिमिता मता । चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्द्विदशालाकं प्रदीयते ॥

रोपणं त्रिदशालाकं स्याच्चतस्रः स्नेहनाञ्जने ॥ २०४ ॥

*चतस्रः शालाकाः स्नेहनाञ्जने चूर्णे ॥ २०४ ॥

सुख्योर्मुकुटाकारा कलायपरिमण्डला । अष्टाङ्गुला शालाका स्याद्वदनजा आतुजाऽथ वा २०५

*कलायपरिमण्डला = अग्रे कलायवद्वर्तुला ॥ २०५ ॥

तान्नलोहाइमसञ्जाता शालाका लेखने मता । सर्वणरजतोद्भूता स्नेहने समुदाहृता ॥ २०६ ॥

अङ्गुली च मृदुत्वेन रोपणे सम्प्रयुज्यते । कृष्णभागावधिं क्षिम्पेदपाङ्गुयावदञ्जनम् ॥ २०७ ॥

हेमन्ते विशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते । पूर्वाह्ने वाऽपराह्ने वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ २०८ ॥

वर्षास्वनश्रे नात्युष्णे वसन्ते तु सदैव हि । अथ वा सर्वदा प्रातः सायं वाऽञ्जवमाचरेत् २०९

नतिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां तत्प्रयुज्यते । श्रान्तेऽथ रुदिते भीते पीतमध्ये नवज्वरे ॥ २१० ॥

अजीर्यं वेगघाते च नाञ्जनं सम्प्रयुज्यते । रागोपदेहौ तिमिरं शूलं संरम्भमेव च ॥ २११ ॥

निद्राण्यञ्जकुरुते निषिद्धे युक्तमञ्जनम् ॥ २१२ ॥

अथ लेखनकारिणीं वर्त्तिमाह—

शङ्कनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला । पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् २१३

झागक्षीरेण सन्निष्य वर्त्तिं कुर्याद्यथोन्मिताम् । हरेणुमात्रां सन्निष्य जलैः कुर्याद्यथाऽञ्जनम् २१४

तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् । रात्र्यर्थं कार्णिकं पुष्पं वर्त्तिष्वन्दोदया हरेत् ॥ २१५ ॥

अथ रोपणकारिणीं वर्त्तिमाह—

अशीतस्तित्थलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुला । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि तु षोडश २१६

सूक्ष्मं पिष्ट्वाऽम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाऽभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिञ्च

एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा साधहरेणुका ॥ २१७ ॥

अथ स्नेहनकारिणीं वर्त्तिमाह—

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ॥ २१८ ॥

पिष्ट्वा वर्त्ति जलैः कुर्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् । नेत्रस्त्रावं हरस्याशु वातरकरुजं तथा ॥ २१९ ॥

अथ लेखनकारिणीं रसक्रियामाह—

तुत्थमाञ्चिकसिन्धूत्था सित्ताशङ्कमनः शिलाः । गैरिकं सिन्धुफेनञ्च मरिचं चेति चूर्णयेत् २२०

सयोज्य मधुना कुर्यादञ्जना रसक्रियाम् । वटमरोगार्मेतिमिरकाचशुक्रहरीं पराम् ॥ २२१ ॥

अथ रोपणीं रसक्रियामाह—

रसाञ्जनं सजरसो जातिपुष्पं मनःशिला । समुद्रफेनो लवणं गैरिकं चरिचं तथा ॥ २२२ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्षिञ्चवर्त्तने । अञ्जनं क्लेदकण्डूदं पक्षमणाञ्च प्ररोहणम् ॥ २२३ ॥

अथ स्नेहनकारिणीं रसक्रियामाह—

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् । ईषत्कपूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ॥ २२४ ॥

अथ लेखनचूर्णमाह—

दद्याण्डस्वकिष्काकाचशङ्कचन्दनसैन्धवैः । अञ्जनं हरते मिर्यं सर्वांनक्षिगदान्बलात् ॥ २२५ ॥

*दक्षः = कक्कुटः । तथा च निघण्टुः—

“कृकवाकुस्तथा दक्षः कालज्ञोऽथ शिखण्डिक” इति—॥ २२६ ॥

अथ रोपणचूर्णमाह—

शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा । गुह्नीयात्तज्जलं सर्वं स्यजेच्चूर्णमधोगतम् २६
शुष्कं तच्च जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत्सम्यक्प्रियेलं त्रिफलारसैः ॥२२७॥
कपूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयनं तेन सर्वदोषप्रशान्तये ॥

समस्तनेत्ररोगहं चूर्णमितच्च संशयः ॥ २२८ ॥

अथ स्नेहनचूर्णमाह—

अम्रितसं हि सौवीरं निषिञ्चेत्त्रिफलारसैः । सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिद्धं विचूर्णितम् २७

*सौवीरं = श्वेतमञ्जनम् ॥ २२९ ॥

अञ्जयेत्तेन नयने प्रत्यहं चक्षुषोर्हितम् । सर्वानाक्षविकारांस्तु हन्यादेतच्च संशयः ॥ २३० ॥

अथ प्रत्यञ्जनसेवनविधिमाह—

गतदोषमपेताश्च प्रपश्यत्सम्यग्गन्धसि । प्रक्षास्याच्च यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥ २३१ ॥
न वा निर्वातदोषेऽङ्घ्रिभावनं सम्प्रयोजयेत् । प्रत्यञ्जनं तत्र दद्याच्चूर्णं तीक्ष्णप्रसादनम् ॥२३२॥

अथ लघुनामृतचूर्णमाह, तद्यथा—

शुद्धे नागे द्रुतेतुल्यं शुद्धं सुतं विनिक्षिपेत् । कृष्णाञ्जनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥२३३॥
दशमांशेन कर्पूरं तस्मिन्चूर्णं विनिक्षिपेत् । एतत्प्रत्यञ्जनं नेत्रगदजिन्नयनान्मृतम् ॥ २३४ ॥

*कृष्णाञ्जनं = श्रोतोऽञ्जनम् । तथा च मदनपालः—

“श्रोतोऽञ्जनम् तु द्विधादञ्जनाभं यदञ्जनम्” ॥ २३३-२३४ ॥

अथ दृष्टिस्वच्छकारिणीं शलाकामाह—

त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा । गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ॥२३५॥
तच्छलाका हरस्येव सर्वाङ्गेभवाङ्गदान् ॥ २३६ ॥

अथ भेषजमन्त्रणसमयः तस्य पाञ्चविध्यमाह—

भेषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो लुजः । कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ २३७ ॥
जेयः पञ्चविधः काञ्चो भेषजग्रहणे नृणाम् । किञ्चित्सूर्योद्भये जाते तथा दिवसभोजने ।
सायन्तने भोजने च सुहृक्षापि तथा निशि ॥ २३८ ॥

तत्र प्रथमकालस्य विषयानाह—

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः । लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभातेऽनन्नाहरेत् ॥ २३९ ॥

अथ द्वितीयकालस्य विषयानाह—

भेषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशान्तये । अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिथं रुचिरमाहरेत् ॥२४०॥
समानवाते विगुणे मग्देऽप्रातर्दिपानम् । दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो मिषक् ॥२४१॥
व्यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् । हिक्काऽऽक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् २४२

तत्र हेतौलक्षणमाह—

यस्य न स्व्याद्विना येन तस्य लक्ष्यहेतुत्वमते । शास्त्रे संख्यवहाराय तत्पर्यायान्प्रचक्ष्महे ॥ २४ ॥
निदानं कारणां हेतुनिमित्तं च निबन्धनम् । मूलमाशयतं तत्र प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥ २५ ॥

*तत्र हेतुः । व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा-वर्षारूक्षश्रमहिमानशनानि मैथुनशोकचिन्ता-
भयादयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् व्याधीन् बोधयन्ति । शरकरद्वम्लोष्णतीक्ष्णक्रोधतृषा-
शुष्काऽभिवातातपादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् व्याधीन् बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्नि-
ग्धशीतादयः कफप्रकोपहेतवः कफजान् व्याधीन् बोधयन्ति ॥ २४-२५ ॥

अथ सम्प्रसिद्धिप्रमाणमाह—

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिरामयस्थ्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरगतिः ॥ २६ ॥

*यथा दुष्टेन दोषेण तथा कारणभेदेन दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषा-
णां विसर्पणमूर्ध्वाघस्तिर्यंगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता, भामयस्य या उत्पत्तिः, असौ
सम्प्राप्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय सम्प्राप्तेः पर्यायानाह-जातिरगतिरिति । सम्प्राप्तिव्याधी-
नां ज्ञानाय हेतुः । यथा मिथ्याऽऽहारविहारकुपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निबहि-
र्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति । तथा व्याधीनां संख्यादोषांशकल्पनाप्राधान्यका-
लांश्च बोधयति । तेषु ज्ञातेषु चिकित्साविशेषश्च स्यात् ॥ २६ ॥

अथ सम्प्राप्त्यौपाधिकभेदानाह—

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथाऽऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ २७ ॥

* संख्याऽऽदिरूपा ये विशेषस्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवति क्रियत इत्यर्थः । उत्र
संख्यां विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा, अतीसारः षड्विध इत्यादि ॥ २७ ॥

अथ विकल्पव्याख्यानमाह—

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ॥ २८ ॥

* समवेतानां = समुदितानां दोषाणाम् । अंशांशकल्पना = हीनमध्याधिकभेदैर्भागक-
ल्पना विकल्पः ॥ २८ ॥

अथ प्रधानव्याख्यानमाह—

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याम्भां व्याधेः प्राधान्यमाविशेत् ॥ २९ ॥

* व्याधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च बदेदित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य
ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां स्वासोद्धोनामप्राधान्यम् ॥ २९ ॥

अथ बलव्याख्यानमाह—

हेत्वाङ्कितात्सर्वावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ३० ॥

* अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः = हेतुपूर्वरूपरूपाणाम् , कालस्येन = कालत्वेन,
अवयवैः = एकदेशेन, व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणं = विशेषबोधः ॥ ३० ॥

अथ कालव्याख्यानमाह—

नकदिनसंभुक्तांशौर्ध्याधिकारो यथामलम् ॥ ३१ ॥

*नकमत्राव्ययं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्कादिरंशो यस्य दोषस्य प्रक्षेप उक्तोऽस्ति सोंऽशस्तस्य दोषजन्य व्याधेः काक इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नक्कादिरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन—

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरक्षोमधयोर्ध्वंसंश्रयाः ।

बयोऽहोरात्रभुक्तानामग्नमभयादिगाः क्रमात् ॥ ३२ ॥ इति ।

*ते = वातपित्तकफाः ॥ ३२ ॥

ऋतुषु वातादिकोपे यथा—

वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके । बसन्ते तु कफः कुप्येदेवा प्रकृतिरात्तौ ॥ ३३ ॥

अथ पूर्व रूपस्य लक्षणमाह—

पूर्वरूपन्तु तद्येन विद्याद्भाविनमामयम् । सामान्यं च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥

सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनभिहितम् । विशिष्टमीषद्वयकं स्याद् विशेषैश्च समन्वितम्

*दोषाणां विशेषाः=जृम्भाऽतिशयनेत्रदाहाग्निमान्द्यादयः । तत्र पूर्वरूपं व्याधीनां ज्ञानाय हेतुः । यथा-श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति । अथ च त एव श्रमादयोऽतिशयितजृम्भा-युक्ता भाविनं वातज्वरं, नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्तज्वरं, वह्निमान्द्ययुक्ता भाविनं कफज्वरं बोधयन्ति ॥ ३४ ॥

अथ लक्षणस्य लक्षणमाह—

पूर्वरूपं विशिष्टं यद्वयकतं तल्लक्षणं स्मृतम् । संस्थानं लिङ्गं विहङ्गं व्यञ्जनं रूपमाकृतिः ३५

*विशिष्टं पूर्वरूपम् ईषद्वयकरूपं तदेव सम्यग्व्यक्ते लक्षणं स्मृतम् । तस्य शास्त्रे व्य-
वहाराय पर्यायानाह-संस्थानमित्यादि । लक्षणं व्याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यथा—

स्वादावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गप्रहरणं तथा । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

*युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोधयति ॥ ३५ ॥

अथोपशयस्य लक्षणमाह—

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । ऋणामुपशयं विद्यात्स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥३६॥

*उपशयो व्याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यत उक्तं चरकेण—

“गूढलिङ्गं सङ्कीर्णलक्षणं च व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परोक्षेति”ति तथा च सुश्रुते—

“अभ्यङ्गस्वेदनस्नैहैर्विकारो चातिकस्तु यः ।

न शाम्येत् तत्र विज्ञेयं रक्तमत्रास्ति दूषितम्” ॥ २ ॥ इति ॥ ३६ ॥

तत्र वायोपशयमाह—

मधुरलवणसाम्लस्निग्धनस्योष्णनिद्रागुरुविकरवस्तिस्त्रेदंसमर्दनानि ।

दूषिषुततिलतेलाभ्यङ्गसन्तपैणानि प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्युः ॥ ३७ ॥

अथ पित्तस्थोपशयमाह—

तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छूयानिशाबीजनं-

ज्योत्स्नाभृगुहृद्यम्बवारिजलजं क्षीगात्रसंस्पर्शकम् ।

सपिः शीरविरेकलेकलधिरत्नावप्रदेहादिकं-
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तप्रशान्तिं नयेत् ॥ ३८ ॥

अथ कफस्थोपशयमाह—

लक्ष्मणारकषायतिकृकटुकव्यायामनिष्ठान् धूम्राद्युष्णशिरोविरेकबलनस्वैदोपवासादिदम् ।
तृह्वालाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाऽङ्गनासेवनं पानाहारविहारभेषजमिदं क्लेश्मणमुग्रं हरेत् ३९
*जलक्रीडा कफं कथं हरति तद्वाह—जलक्रीडाजनितशैत्येनावस्त्रोष्मा पङ्कलितोऽभितः
पाकारिनरिवोद्यो भूत्वा कफं शोषयतीति समाधिः ॥ ३९ ॥

अथ रोगनिदानविवेचनमाह—

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ ४० ॥
*सर्वेषां रोगाणां निदानं सन्निकृष्टं कारणं, कुपिताः=स्वहेतुदुष्टा मला वातपित्तकफा
एवेत्यन्वयः । तथा च वाग्मयः—

“दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेकारणम्” इति ।

नन्वागन्तुजव्याधिषु व्यभिचारः स्यात् । तन्न, तत्राप्युत्पत्त्यनन्तरं दोषप्रकोपस्या-
वश्यम्भावित्वात् । उत्पन्नद्रव्येषु गुणयोगस्येव । उक्तञ्च चरके—

“आगन्तुहि व्यथापूर्वा जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यत” इति ।

तत्प्रकोपस्य तु = दोषप्रकोपस्य तु निदानम्, विविधाहितसेवनम् = विविधानि ज्ञाना-
विविधानि यान्यहितान्यसाभ्यान्याहारादीनि तेषां सेवनम् ॥ ४० ॥

अथ वायोः प्रकोपस्य कारणाभ्याह—

नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकः श्यामाकमुद्गाठकी निष्पावश्च मकुष्ठकश्च वरयी मङ्गलयकः कोद्वः
यद् द्रव्यं कटुकं सत्तिकतुवरं शीतञ्च रुक्षं लघुस्वल्पपाशो विषमं शानं निरशनं भुक्तं ह्यजीर्णं शनम्
भुक्तं जीर्णतरं परिश्रमभरो गर्त्तादिकोष्णं घनं बाहुभ्यां तरणं तरोः प्रपतनं मार्गोऽतियानं पदाः
दण्डादिप्रहृतिस्तथोक्त्वपतनं धातुक्षयो जागरो मागस्यावरणं व्यवायभृशता वातादिवेगाहतिः ॥

अर्यथं वसनं विरेचनमतिस्त्रावोऽधिकश्चास्तुजो-

रोगान्मांसविहीनताऽतिमदनश्चिन्ता च शोको भयं ।

वर्षा वै शिशिरो दिनस्य रजनेभोगौ तृतीयौ घना-

प्राग्वातस्तुहिर्न शरीरमरुतो दुष्टेऽरमी हेतवः ॥ ४३ ॥

*नीवारः = प्रसाधिका, “तीनी” इति लोके । त्रिपुटः “खेसारी” इति लोके । सतीनः =
वर्तुलकलायः । निष्पावः = कोकशिमबीसहशफला राजशिम्विस्तस्था बीजमनं भवति ।
वरयी = वराटिका, कुसुम्भबीजम् “बरी” इति लोके । मङ्गलयकः = मसुरः । विषमं शनम् =
“बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तद्विषमाशनम्” ॥

तरोः प्रपतनम्, तरोरित्युपलक्षणम् । अतियानं = पदाभ्यामतिचलनम् । जागरो रात्रौ
वातादिवेगाहतिः = आदिशब्देन विण्मूत्राहिकोद्गारश्च दिशुकुक्षुत्तृषोऽङ्गवासनिद्राः संगृह्यन्ते

दिनस्य त्रिधा विभक्तस्य । एवं रजनेश्च । यस्य यस्य पुनरुक्तिस्तेन तेन ज्ञातस्यातिदुष्टि-
र्नोद्वेया ॥ ४१-४३ ॥

अथ पित्तस्य प्रकोपकारणान्याह—

कट्वस्त्रोष्णविदाहितःस्नगलवणक्रोधोपवासात्त-
स्त्रीसम्भोगतृषाक्षुधाऽभिहननश्यायानमद्यादिभिः ।
भुक्ते जीर्यति भोजने च शब्दि प्रीत्ये तथा प्राणिनां
मन्वाह्ने च तथाऽर्द्धरात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ ४४ ॥

अथ विदाहितकारणान्याह—

विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यात्तथा तृषाम् । हृदि वाहृन्च जल्पेत्पाकं गच्छति मन्दिरेत् ॥ ४५ ॥

अथ च—

जापैस्तिलैः कुलशैश्च मत्स्यमंषामिषेण च । गन्धेन द्वित्रितद्रेण दूर्वा ित्तं प्रकुपयति ॥ ४६ ॥

अथ कफप्रकोपस्य कारणान्याह—

गुरुपटुमधुराम्लस्निग्धमाषेस्तिक्तैश्च द्रवदधिदिननिद्राऽतीतसर्पिःपूरैः ।
प्रथमदिवसभागे रात्रिभागेऽपि चाद्ये भवति हि कफप्रकोपो भुक्तमात्रे वसन्ते ॥ ४७ ॥
* प्रथमदिवसभागे त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य प्रथमभागे, एवं रात्रेश्चाद्यभागे ॥ ४७ ॥

अथैको रोगोऽन्यरोगनिमित्तमित्याह—

ननु सर्वेषां रोगाणां निदानं दुष्टा दोषा एव किमन्यदप्यस्तीति लंशये चरक आह—
निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलक्ष्यते ॥ ४८ ॥

* रोगस्य निदानार्थकरो रोगोऽप्युपलक्ष्यते=दृश्यते । अत्र दृष्टान्तमाह—

* तद्यथा ज्वरस्तप्तापाद्गक्तपित्तमुदीर्यते । रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताप्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥

पक्षीहानिबृद्ध्या जठरं जट्टराच्छोफ एव च ॥ ३ ॥

अशौभ्यो जाठरं दुःखं गुलमश्चाप्युपजायते । प्रतिश्यायाऽथो कालः कासात्सञ्जायते क्षयः ॥ ४ ॥

अन्ये स्वाहुर्मथुकोरो-रोगस्य रोगश्चेन्निदानं तथा निदानमित्येवोच्येत तद्विदाह-
“निदानार्थकरः” इति वचनमेतद्वोधयति । रोगस्य रोगो निदानार्थकरः=निदानार्थकरणे
सहायः । निदानन्तु रक्तपित्तादीन्कतिचिद्दोगान्प्रति ज्वरादिरेव हेतुरिति लिङ्गास्तः ।
अत एवापि स्पष्टमेवाह चरकः—“कश्चिच्छि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्विति । प्रथमस्य रोगस्य ज्वरा-
देर्दो दुष्टो दोषो हेतुः स एव पश्चाद्जायिनो रक्तपित्तादेरपि रोगस्य हेतुः । “सर्वेषामेव रोगाणां
निदानं कुपिता मत्वा” इति नियमात् । तत्र तदा रक्तपित्तादेरुपद्रवलक्षण एव योगेन रोगस्य-
विधातः स्यात्ततः सर्वेषामिति वचनं सामान्यम् “निदानार्थकरः” इति विशेषवचनात् ॥ ४८ ॥

अथ रोगस्य हेतो रोगस्य वैचित्र्यमाह—

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥

अथः उच्यते रक्तपित्तमुखाद्य स्वयं प्रशाम्यति । ननु येन दोषोद्रेकेण उच्यते रक्तपित्त-
मुखादिवर्णादसास्त्रिज्ज्वाति स तु उच्यते कथं शाम्यति । तन्न व्याधिरस्वभाव एव कारणमिति-
न दोषः ॥ ४९ ॥

न प्रशाम्यति चाप्यभ्यो हेत्वर्थं कुर्वतेऽपि च ॥ ५० ॥

अस्यो हेत्वर्थमपि कुर्वते स्वयञ्च न प्रशाम्यति । यथा प्रतिश्यायः कासं करोति स्वयञ्च
न प्रशाम्यति । तथाऽर्शा जट्टरगुल्मौ करोति स्वयञ्च न निवर्त्तत इति ॥ ५० ॥

अथ बृद्धत्वाणानां दोषधातुमलानां सुश्रुतोक्तचिकित्सामाह—

अत्यन्तकुस्त्रितायेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ । श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु स्थूलः क्षीणो न पूजितः ॥
कर्षयेद् बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणाञ्चापि मध्यस्य कुर्वत कुशलो भिषक् ॥५१॥

अन्यत्र—

क्षपयेद् बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान्भिषक् । नरो रोगान्वितो यावद्भोगेण रहितो भवेत् ॥५२॥

क्षपयेद् = अतिप्रवृद्धानदोषधातुमलान्स्तत्र क्षेप्यहेतुभिरौषधान्नविहारैर्हासयित्वा समी-
कुर्वीत् । बृंहयेत् = शरीरान्दोषादींस्तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्नविहारैर्बर्द्धयित्वा समी कुर्वीत् ॥५०॥
अस्वस्थो येन विधिना स्वस्थो भवति मानवः । तमेव कारयेद्द्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेऽपि सत्सू५३

अथ स्वस्थस्य लक्षणमाह—

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥५४॥

*समक्रियः = शरीरानुरुपकर्मा । आत्माऽत्र शरीरम् ॥ ५४ ॥

तन्त्रान्तरेऽपि—

विण्मूत्राखिलदोषधातुसमताकाङ्क्षाऽन्नपाने रुचि-

भुङ्क्तं जीर्यति पुष्टये परिणतः स्वप्नावबोधैः सुखम् ॥

गृह्णीते विषयान्यथास्वमुचितान्वृत्तिं मनोवृत्तितः-

स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ५५ ॥

*रुचिः = शरीरकान्तिः ननु-अहनिशर्तुभुक्तवत्सु दोषाणां बृद्धेः कथं समदोषता ?
उच्यते—अहोरात्रप्रथमभागादिषु तत्सदोषबृद्धेः स्वस्थवृत्तौक्तविधिभिःपशमात्समदोषतेति
न दोषः । किञ्च —

*यस्समत्वं हि दोषाणां भिषग्भिरवधार्यते ।

न तत्स्वास्थ्यं विना वक्तुं शक्यमन्येन हेतुना ॥ ५ ॥

*तेन समदोषस्वस्थयोरुल्लक्षणमन्योऽन्यापेक्षया स्वस्थः समदोषः, समदोषः स्वस्थः,
स्वस्थेभ्यो हितं च तद्दोषधातुमलानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्बुद्धव्यापक्च
स्वस्थानुवृत्तिं करोति । कृतुचर्याऽध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितौयेऽध्याये रक्त-
शालिषट्कियवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकादिमोदकक्षीरादि । तथा यदोजस्करं रसायनं
वाजोकरणां सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ ५५ ॥

अथ दोषधातुमलानां वृद्धेर्निदानान्याह—

तत्तद्वृद्धिकशहारविहारतिनिषेवणात् । दोषधातुमलानां हि वृद्धिरुक्ता शिष्यवरैः ॥ १६ ॥

अथातिवृद्धानां तेषां लक्षणान्याह—

वाते वृद्धे भवेत्काश्यं पारुष्यं चोष्णकामिता । गाढं मलं बलञ्चालपं नात्ररूक्षित्विनिद्रता ।
विण्मूत्रनेत्रगात्राणां पीतत्वं क्षीणमिन्द्रियम् । शीतेच्छ्वातापमूर्च्छाः स्युः रिक्ते वृद्धेऽल्पमूत्रता
त्रिडादिसौकल्यं शीतत्वं गौरवञ्चातिनिद्रता । सन्निवसौधिलयमुत्कलेदी मुखसेकः कफेऽधिके
रसे वृद्धेऽन्नविद्वेषो जायते गात्रगौरवम् । लालापसेकश्छदिश्वं मूर्च्छां सादो भ्रमः कफः ॥१९॥
प्रवृद्धं रक्षितं कुर्याद् गात्रमारक्तवर्णकम् । लोचनञ्च तथा रक्तं शिराः पूरयन्तेऽपि च ॥ २० ॥

अन्यच्च—

रक्तन्तु कुरुते वृद्धं विसर्पंलीहविद्रधीन् । कुष्ठं वातालकं गुल्मं शिरापूर्णांश्वकामले ॥ २१ ॥
गात्राणां गौरवं निद्रा मदो दाहश्च जायते । व्यङ्गाग्निसादसंनोहरक्तवदनेत्रमूत्रताः ॥ २२ ॥
गुदमेढ्रास्यपार्श्वः पिडकामवाकास्तथा । इन्द्रलुसाङ्गमर्दास्यगदरास्तापं कराद्भ्रिषु ॥ २३ ॥
शामयेद्रक्तवृद्धगुरस्थान् रक्तस्तुतिविरेचनैः । मांसं वृद्धन्तु गण्डौष्ठफिगुपस्थोरुवाहुषु ॥ २४ ॥
जंघयोः कुरुते वृद्धिं तथा गात्रल्य गौरवम् । उदरे पार्वयोर्वृद्धिः कालश्वासाद्यस्तथा ॥
दौर्गन्ध्यं स्निग्धता गात्रे मेदोवृद्धौ भवेदिति ॥ २५ ॥

अन्यच्च—

प्रवृद्धं कुरुते मेदः श्रममल्पेऽपि चेष्टिते । तृप्स्वेदगलगण्डौष्ठरोगमेहादिजन्म च ॥ २६ ॥
श्वासं स्निग्धतरप्रीवास्तनानां लम्बनं तथा । वृद्धान्यस्योनि कुर्वन्ति अस्थीन्यस्थानि क्वास्थिषु
आचरन्ति तथा दन्तान्विकटान्महतस्तथा । मज्जा वृद्धः समस्तङ्गनेत्रगौरवमाचरेत् ॥ २७ ॥
शुक्राशमरी शुक्रवृद्धौ शुक्रस्यातिप्रवत्तनम् । मलप्रवृद्धावाटोपौ जायते जठरे व्यथा ॥ २९ ॥
मूत्रे वृद्धे सुहृन्मूत्राधमानं वस्तिवेदना । स्वेदे वृद्धे तु दौर्गन्ध्यं त्वचि कण्ठश्च जायते ॥ ३० ॥
आत्तवातिप्रवृत्तिः स्याद्दौर्गन्ध्यं चार्त्तं भवेत् । अङ्गमर्दश्च जायेत लिङ्गं स्यादात्तंवेऽधिके ७१
स्तनयोरतिपीनत्वं क्षीरसाधो सुहृत्सुहृः । तोदश्च तत्र भवति स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥ ३२ ॥
उदरादिप्रवृद्धिस्तु वृद्धे गर्भेऽभिजायते । स्वेदश्च गर्भवस्थाः स्यारप्रसेव व्यसनं महत् ॥ ३३ ॥

अथातिवृद्धानां दोषधातुमलानां हासनान्याह—

तत्तद्व्यासकराहारविहारपरिषेवणात् । दोषधातुमलानां हि हासो निगदितो नृगाम् ॥ ३४ ॥
पूर्वं पूर्वोऽतिवृद्धश्चाद् बद्धयेद्धि परस्परम् । तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां हासनं हितम् ॥ ३५ ॥

अथ दोषधातुमलानां ज्वरस्य निदानान्याह—

असात्मान्नसदाक्रोधशोकचिन्ताभयश्रमैः । अतिव्यवादानशान्तार्थसंशोभनैरपि ॥ ३६ ॥
वेगानां धारगान्चापि साहस्राद्विधाततः । दोषाणामथ धातूनां मलानाञ्च भवेत्क्षयः ॥ ३७ ॥

अथ क्षीणानां तेषां लक्षणान्याह—

वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दाक्वथं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकः श्रेष्ठा बहिमार्द्यं प्रमाद्ययः ॥ ३८ ॥

सन्धयः शिथिला मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये । हृत्पीडा कण्ठशोषौ त्वक् शुन्या तृट् च रसक्षये
 शिराः क्षुधा हिमा म्लेच्छा रक्तपातश्च क्षयेऽसृजः । गण्डोदकनधारास्कन्धचो जटासन्धिषु ८०
 उपस्थशोथप्रणडीषु सुष्कता गण्डरुद्धता । तोदो धमन्यः शिथिला भवेद्युर्माससंक्षये ॥ ८१ ॥
 प्लीहाभिभृद्धिः सन्धीनां शून्यता तनुलक्षता । प्रार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं ह्यान्मेदसःक्षये ८२
 अस्थिपूर्तां तनौ रौक्ष्यं नखदन्तद्रुटिस्तथा । अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्वैद्यैः सर्गैश्चाहृतम् ॥ ८३ ॥
 सुकालपक्षं पक्षभेदस्तादृः शून्यत्वमस्थिनि । लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये ॥ ८४ ॥
 सुकालक्षये रसेऽशक्तिकैर्यथा शेफसि सुष्कयोः । चिरेण सुकसेकैः ल्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता ॥ ८५ ॥

अथोजःक्षयस्य निदानमाह—

ओजः सञ्चयते कीपाचिचन्ताशोकश्रमादिभिः । रूक्षतीक्ष्णोष्णकटुकैः कृषणैरपरैरपि ॥ ८६ ॥

अथ क्षीणोजसो लक्षणमाह—

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः । अभ्युत्थायोन्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसःक्षये ८७

अथ मलजयस्य लक्षणमाह—

पुरीषस्य क्षये पाशवं हृदये च व्यथा भवेत् । सशब्दस्यानिलस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंवृतिः ॥ ८८ ॥

*कुक्षिसंवृतिः = उदरसङ्कोचः ॥ ८८ ॥

अथ मूत्रादीनां जयस्य लक्षणमाह—

मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदश्च जायते । स्वेदनाशस्त्वचो रौक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता ॥ ८९ ॥
 स्ताब्धाश्च रामकृपाःस्युलिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् । आर्त्तवस्य स्वकाले चाभावस्तस्याल्पताऽथ वा ९०
 जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादात्तवक्षये । अभावः स्वल्पता वा स्यास्तःस्थस्य भवतस्तथा ९१
 म्लानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये । अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्याल्पन्दनं तथा ॥

इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ९२ ॥

अथ क्षीणधातुदोषमलानां वर्द्धनविधिमाह—

तत्तत्संबद्धनाहारविहारात्तिनिषेवणाद् । तत्तत्प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति ॥ ९३ ॥

ओजस्तु वर्द्धते नृणां सुस्निग्धैः स्वाद्गुभिस्तथा । वृष्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः ९४

अन्यच्च—

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः । तत्ससंस्वर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ ९५ ॥

यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः । तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति ॥ ९६ ॥

तत्र केन क्षीणं किं काञ्चतीत्याकाङ्क्षायामाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च । यवमुद्गप्रियङ्गूश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ९७ ॥

तिलमाषकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतांस्तथा । मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्चिकञ्च तथा दधि ॥ ९८ ॥

कट्वम्लबणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च । समर्थं देशमुष्णञ्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ९९

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लनृक्षिणि च । दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति १००
 रसक्षीणो, नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं मुहुः । रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोवतुञ्च मधुरं रसम् १०१

इत्तुं मांसरसं मन्थं मधु सर्पिर्गुडोदकम् ॥ १०२ ॥

द्राक्षादाडिमशुक्रानि सस्नेहलक्षणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्कति ॥ १०३ ॥
अन्नानि दधिसिद्धानि घाडवांश्च बहूनपि । स्थूलकव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्कति ॥ १०४ ॥

*घाडवाः = मशुराम्लादिरससंयोगपाचिता गुडावप्रभृतयः ॥ १०४ ॥

मेदुःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यान्पौदकानि च । सत्काराणि विशेषेण मेदुःक्षीणोऽभिकाङ्कति १००
अस्थिहीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् । स्वाद्मलसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्कति ॥

शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा । ग्राम्यान्पौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्कति १०७

यवान्नं यवकाञ्च शकानि विविधानि च । मसुरमावयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्कति ॥ १०८ ॥

पेयमिश्ररसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् । सूत्रक्षीणोऽभिलपति त्रयसैवांशकाणि च ॥ १०९ ॥

अभ्यङ्गोद्वर्त्तने मद्यं निवातशयनासने । गुरु प्रावरणं चैव श्वेदक्षीणोऽभिकाङ्कति ॥ ११० ॥

कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च । फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्कत्यात्सर्वक्षये १११

सुराशाल्यन्नमांसानि गाक्षीरं शर्करां तथा । आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यहीणोऽभिकाङ्कति ११२

मृगाजाविवराहाणां गर्भान्वाङ्कति संस्कृतान् । वसागुल्फप्रकारादीन्भोक्तुं गर्भपरिच्छये ॥ ११३ ॥

अथ सुश्रुतोक्तवल्लक्षणमाह—

रसादिशुक्रपर्यन्तं धातुपुष्टिनिमित्तकम् । चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ॥ ११४ ॥

अथ बलक्षयस्य निदानमाह—

अभिघाताद्भयात्क्रोधाच्चिन्तया च परिश्रमात् । धातूनां संक्षयाच्छोकाद् बलं संक्षीयते नृणाम् ११५

अथ बलक्षयस्य लक्षणमाह—

गौरवं स्तब्धता गात्रे मुखम्लानिर्विवर्णता । तद्गन्निद्रा वातशोथोबलव्यापत्तिलक्ष गम् ११६

अथ बलवृद्धेर्निदानमाह—

दोषसाम्यकरं यत्तु बहिसाम्यकरं च यत् । धातुपुष्टिकरं द्रव्यं बलं तदभिबद्धयेत् ॥ ११७ ॥

अथ बलावल्लक्षणमाह—

कृशोऽपि बलवान्कश्चित्स्थूलोऽत्यल्पबल्येतः । तस्माच्चेष्टापटुःश्वेन बलवन्तं विदुर्बुधाः ११८

इति सप्तमं परिभाषाऽऽदिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमिश्रलटकततन्त्रश्रीमान्मिश्रभावविरचिते श्रीभावप्रकाशे पूर्वखण्डे

परिभाषाऽऽदिप्रकरणे सप्तमं रोगिपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

इति पूर्वखण्डे समाप्तो द्वितीयो भागः ।

समाप्तश्च पूर्वखण्डः ।

अथ भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे—

प्रकरणानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृ० सं०	विषयाः	पृ० सं०
आयुर्वेदप्रवक्तृप्रादुर्भावप्रकरणम्	१	वर्गप्रकरणे तक्रवर्गः	१६१
सृष्टिप्रकरणम्	४	” ” घृतवर्गः	१६२
गर्भप्रकरणम्	८	” ” मूत्रवर्गः	१६३
बालप्रकरणम्	४३	” ” तैलवर्गः	१६४
दिनचर्यादिप्रकरणम्	४८	” ” सन्धानवर्गः	१६५
वर्गप्रकरणम्	७१	” ” मधुवर्गः	१६७
वर्गप्रकरणे मिश्रवर्गः	”	” ” इक्षुवर्गः	१६६
” ” हरितक्यादिवर्गः	८८	” ” अनेकार्थनामवर्गः	२०१
” ” कर्पूरादिवर्गः	१०१	अथ पूर्वखण्डे द्वितीयोभागः ।	
” ” गुडूच्यादिवर्गः	१०८	परिभाषादिप्रकरणम्	२०५
” ” पुष्पवर्गः	१२४	मानपरिभाषाप्रकरणम्	”
” ” वटादिवर्गः	१२७	भेषजविधानप्रकरणम्	२०६
” ” आम्रादिफलवर्गः	१३२	धात्वादिशोधनमारणविधिप्र०	२११
” ” धात्वादिवर्गः	१४०	उपरसानां शोधनविधिप्रकरणं	२२२
” ” धान्यवर्गः	१५२	स्नेहपानविधिप्रकरणम्	२२६
” ” शाकवर्गः	१५८	पञ्चकर्मविधिप्रकरणम्	२२८
” ” मांसवर्गः	१६५	विरेचनम्	२३०
” ” कृतान्तवर्गः	१७२	निरुहः	२३५
” ” वारिवर्गः	१८२	नावनम्	२३७
” ” दुग्धवर्गः	१८७	धूमपानादिविधिप्रकरणम्	२४०
” ” दधिवर्गः	१८६	रोगिपरीक्षाप्रकरणम्	२५२

